

Б.Ө. Сманов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

М.ӘУЕЗОВ ЖӘНЕ БОЛМЫСЫ БИІК БІЛІМ ОРДАСЫ

Қазақ елінің тарихында ХХ ғасырдың алғашқы ширегі ауқымды саяси, экономикалық, мәдени, әдеби, әлеуметтік өмір саласында зор өзгерістер алып келген айрықша кезең болды. белгілі. Үш ғасырға созылған отаршылдық қамыттың бұғауынан босауды мақсат тұтып, «Керегеміз ағаш, ұранымыз Алаш» деп атой салған жылдар да осынау дүрбелең кезеңнің еншісінде. Елдік сананың ояну дәуіріне айналған сол заманда халқымыздың өмірінде үлкен рухани серпіліс болып, бүкіл қазақ зиялылары таптық емес ұлттық мүддедегі мемлекет құру жолында қайраткерлік танытып күресті. Соның бір нәтижесі ретінде алғаш Ташкентте ашылған білім ордасы қазақтың жаңа астанасы Алматыда 1928 жылы қайта тұсауы кесіліп, жұмыс істей бастады. Бұл сол уақыттағы көзқарас тұрғысынан қарағанда қазақ топырағындағы бүкіл ел үшін аса маңызды оқиға болды. Сонымен бірге қазақ зиялылары үшін ол үлкен жеңістің бірі де еді. Міне, биыл сол баяғы қарт ҚазПИ-дің (қазіргі Абай атындағы ҚазҰПУ) 90 жылдық мерейтойы мерекесі қоңыр күзде атап өтілмек.

Институт алғаш ашылған кезде онда небары 9 оқытушы қызмет атқарып, 124 студент білім алды. Уақыт өткен сайын оқу ордасындағы оқытушылар қатары мен білім алушы жастардың саны біртіндеп өсіп, оның кадрлық әлеуеті де жоғарылап отырды. Қазақстандағы тұңғыш жоғары білім ордасы болғандықтан онда сол кездегі көзі ашық, көкірегі ояу деген ең білімді оқытушылар қызмет атқарды. Атап айтқанда, А.Байтұрсынов, О.Жандосов, Ә.Ермеков, Б.Алманов, І.Қабылов, Ш.Бекжанов, С.Аманжолов, Қ.Жұбанов, С.Сейфуллин, Т.Шонанов, Х.Досмұхамедов, Т.Жүргенов, І.Кеңесбаев, С.Мұқанов және т.б. белгілі мемлекет және қоғам қайраткерлері мен ірі ғалым-ұстаздар, көрнекті қаламгерлер қызмет атқарды. Солардың қатарында қазақ мәдениеті мен әдебиетін өлшеусіз биікке көтеріп, әлемге танытқан бірегей тұлға, ұлы жазушы М.О. Әуезов те болды.

М.Әуезов сол кездегі солақай саясаттың салдарынан 1930 жылы абақтыға жабылып, одан 1932 жылы шартты мерзімге босап шыққан соң, Қазақ мемлекеттік педагогикалық институтына оқытушылық қызметке орналасады. Мұнда ол 1932-1934 жылдар арасында қазақ әдебиеті мен Орта Азия халықтары әдебиетінен дәріс оқыды. Осылайша М.Әуезовтің қазақтың жаңа астанасындағы тұңғыш жоғары оқу орнында ұстаздық жолының алғашқы әрі жемісті кезеңі басталды. Бүгінгі қазақ елінің жоғары оқу орындарының қара шаңырағына айналған Абай атындағы педагогикалық институтында жұмыс жасаған кемеңгер жазушы кейіннен өмірінің соңына дейін осы пединституттан бөлініп шыққан С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде (қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) қазақ әдебиетінен дәріс оқыды.

Ол тұста елімізде жаңадан құрылған жоғары оқу орнының тасын өрге домалатып дамыту үшін сол кездегі басқа да туыстас республикалардың оқу орындарымен әріптестік қарым-қатынас орнатуға тура келген. Өйткені, кәсіби білікті маманданған ғылыми-педагогикалық кадрларды жинақтау ҚазПИ-дің сол уақыттағы атқаратын маңызды шараларының бірі болатын. Бұл мәселе екі жолмен шешілді, біріншіден – мамандардың көпшілігі кеңестік дәуірдегі орталық Мәскеу, Ленинград секілді қалалардан шақырылса, екіншіден – жергілікті кадрлардан да мамандар даярланды. Институттың қалыптасуы мен дамуына одақтас республикалардың көптеген жоғары оқу орындары үлкен үлесін қосты. Олар өз кітапханаларындағы кітап қорларымен және аудиторияларға арналған құрал-жабдықтарымен бөлісті. Сол жылдары ҚазПИ-ге жұмыс істеуге атақты ғалымдар әдебиеттанушы Н.Фатов, математик Б.Кругляк, физик В.Литвинов, биолог С.Логинов, эмбриолог А.Захваткин секілді белгілі оқымыстылар келді.

Осы тұрғыдан алғанда М.Әуезов институттың басқа республикалардың алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарымен қарым-қатынас орнатуына біршама еңбек сіңірді деп айта аламыз. Өйткені ол 1923-1928 жылдары Ленинград университетінде білім алып, орыстың жоғары білім беру саласының мамандарымен, белгілі ғалымдарымен айтарлықтай танысқан еді. Сондықтан ҚазПИ-де қызмет атқарып жүргенде оның сол тәжірибесі институтқа көп көмегін тигізді. Осы жылдары М.Әуезов Алматыдан Мәскеу мен Ленинградқа, Ташкентке жиі барып, ғылыми-шығармашылық жұмыстар жүргізді, тәжірибелер алмасып отырды. Бұл М.Әуезовтің кәсіби маман, өз саласының білгір

профессоры, көрнекті ғалым ретінде қалыптасуына, кейіннен қазақ әдебиеті ғылымынан тұңғыш Қазақстан Ғылым академиясының академигі болып сайлануына, одан соң «Абай жолы» роман-эпопеясы үшін кеңестік заманның ең жоғарғы дәрежелі әдеби сыйлығы – Лениндік сыйлықты иемденуіне алып келді. Ол 1953-1954 жылдарда М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде КСРО халықтары әдебиеті кафедрасының профессоры қызметін де атқарды.

Жалпы, М.Әуезовтің шығармашылық өмірбаянына мән бере қарасақ, оның 1930 жылға дейін Алматы қаласында бірнеше рет болғанымен, мұнда тұрақтап тұрмағандығын көреміз. Тек абақтыдан шартты мерзімге босап шыққан 1932 жылдың сәуір айынан бастап қана ол Алматы қаласында орнықты қызмет атқарған. Сөйтіп, өзінің жазушылық, ғылыми-шығармашылық еңбек жолын жаңа қырынан танытқан. ҚазПИ-де ұстаздық қызмет еткен жылдары қаламгер жазушылықтан, шығармашылық-зерттеу жұмыстарынан бір сәт те қол үзбеген. Осы жылдары «Октябрь үшін», «Түнгі сарын» пьесалары мен «Білекке – білек», «Үш күн», «Қасеннің құбылыстары», «Іздер» әңгімелерін және «Абай» [1, 13] атты зерттеу еңбегін, оқу орны туралы бірнеше мақалалар жазды. Сол кезеңде болашақ әйгілі «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылуына алғашқы арнайы даярлық жұмыстары қолға алына бастағандығын аңғарамыз. 1930 жылға дейін бірнеше кесек туындылар жазған қаламгердің «Хан Кене» пьесасы мен «Қилы заман» повесі қатаң сынға ұшырап, ақыр-соңы жазушыны абақтыға жабумен аяқталғандығы аян. Сондықтан 1930 жылдардан кейінгі туындыларында ұлы жазушы астарлап жазу, арнайы үкіметтің тапсырмасымен жазу секілді жайттарды бастан кешірді. Айталық, оның абақтыдан босап шыққаннан кейінгі алғашқы шығармасы «Октябрь үшін» пьесасын биліктің арнайы тапсырысымен жазғандығын көреміз. Ол туралы дәлелді құжаттар да бар. Пьесаны оқу барысында «тапсырма берілгенде» қазақтар мен аз ұлт өкілдерінің Қазан төңкерісіне қатысуын баса көрсету талап етілгені айқын байқалады [2, 108]. Қалай дегенде де, М.Әуезов туындыларынан оның арнайы тапсырмамен, алдын-ала белгіленген идеологиялық талаптармен жазылған шығармасының өзінде де суреткер ретінде ақиқат шындыққа адалдық танытқанына куә болып отырамыз.

Ұлы ойшыл Абайдың: «Адамның адамдығы ақыл, ғылым, ...жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады», – деген тұжырымын берік ұстанған М.Әуезов ҚазПИ-де ұстаздық еткен жылдарында ғылыми-шығармашылық, жазушылық жұмыстармен қатар ұстаздық жолдың да ұлағатты мәні мен маңызына ерекше ден қойды. Осы салада арнайы зерттеулер жүргізіп, соның нәтижесінде қазақ әдебиеті пәнінен оқулықтар мен оқу құралдарын шығарғаны осы сөзіміздің дәлелі. Мәселен, бұған 1933 жылы М.Әуезов Ә.Қоңыратбаев, М.Жолдыбаевтармен бірлесіп жазған орта мектептің 7-сыныбына арналған «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» [3, 155] атты оқулығын жазды. Жазушының жинақтаған барлық тарихи, әдеби деректері осы оқу құралында жинақталып, онымен жастардың оқып-танысуына зор мүмкіндіктер туды. Бұл оқулық бірнеше жыл бойы мыңдаған шәкірттердің, қазақ мектептерінің кәдесіне жарады. Ал М.Әуезов даярлаған «Абайдың творчестволық өмірбаяны» (1933) еңбегі институттағы лекциялық курс материалдарын топтастырған. Осының нәтижесінде «Абайтану» пәнінің оқу курсына жол салынды. Сөйтіп ұлы қаламгер қазақтың ұлттық әдебиеті туралы ғылымның тууына, қалыптасып өсуіне елеулі үлес қосты.

Бұл тарихи жылдардағы ұмытылмас кезеңдер туралы кемеңгер жазушы: «...Бүгінгі Қазақстан жастарының алдында білім-өнер өрісі ұшан-теңіз. Қай білімді, қай өнерді алам десе де тандау-талдауына шек жоқ. Ғылым сарайлары бір емес әлденеше. Туып, бекіп орнағандарына да талай жылдар болды. Солардың ішінде аға ВУЗ-дың бірі Абай атындағы Мемлекеттік педагогикалық институты. Бұл институтты мәдениетті жұртшылықтың бәрі де біледі... ВУЗ-дың ашылуы қазақ халқы үшін үлкен игілікті іс еді, өйткені бұл қазақ халқының мәдениет өнер-білімінің жоғарылауына тартылған алғашқы арқалық сияқты еді. Мектептен жұрдай болып келген қазақ даласы білімпаз адамдарға, әсіресе, мұғалімдерге зар еді. Сол тілеуге ең алғаш жеміс берген осы ҚазПИ. Сондықтан ҚазПИ-дің рөлі басқа ВУЗ-дардан өзгеше. ҚазПИ бізге басқа ВУЗ-дан гөрі алғашқы тұңғышымыздай болып ыстық көрінеді», [5, 58-59] – деп еске алады «Білімнің тұңғыш ордасы» атты 1939 жылғы жазылған мақаласында.

Ұлы жазушы мақаласында институт ашылған жылғы 124 оқушының 76-сы қазақ екенін, одан кейін 1933 жылы 515 студент, 1939 жылы 501 студент, оның 228 қазақ болғанын, қазақтың қаракөз қыздарының ең көп оқитын Вузының бірі – ҚазПИ екенін, онда 1938 жылы – 32, 1939 жылы 46 қазақ қыздары оқығанын айтады. Институт құрылған 1928 жылы тіл-әдебиет, физика-математика, табиғаттану бөлімдері болса, кейіннен тарих, география бөлімдері қосылып 5 факультетке жеткенін, олардың бәрінде жеке пәндердің арнайы кафедралары жұмыс істейтінін, бұл кафедралардың ішінде

«бүкіл республикалық маңызы бар кафедралар» деп тіл, әдебиет, тарих кафедраларын атайды. Кафедра мүшелерінен ҚазПИ-дің сол кезгі оқытушылары – филология ғылымдарының кандидаттары С.Аманжолов пен С.Кеңесбаевты ерекше дәріптеп, бұл екеуі қазақтың соңғы кезде өскен жас оқымыстылары, бұлар жазып шығарған тіл ғылымының оқу кітаптары бүкіл-қазақстандық абырой алып, мектептеріміздің тіл жөніндегі сүйеніші болып отырғанын қуана жазады.

Мақала авторы институттың үлкен бір табысы – соңғы жылдары жаңадан жақсы-жақсы оқытушылар, профессорлар жинағаны, 1928 жылы 20 шақты ғана оқытушы қызмет етсе, сол тұста 75 оқытушыға жеткенін, олардың ішінде 7 профессор, 15 доцент, ғылым докторлары, ғылым кандидаты деген ғылыми дәрежеге ие болғандар бар екенін, бұлардың дені жас кадрлар, ҚазПИ-дің өзін бітіріп шыққан С.Толыбеков, С.Кеңесбаев, Т.Тәжібаев секілді жас оқымысты түлектер екенін, оларды студенттер өздерінің жолдасындай, ағаларындай көретінін ағынан жарыла баяндайды. Ол институтта Орталықтан (Мәскеу, Ленинград қалаларынан) келген Маркович, Сильченко, Линчевский сынды үлкен ғалым-ұстаздар сабақ беретінін, олардың әрқайсысына анықтама бере отырып, дәрістерін студенттер көңілденіп қошаметпен тыңдайтынын, бұл ғалымдар әріптестері мен шәкірттерінің сүйіспеншілігіне бөленіп жүргенін баяндайды. Автор мұндай оқытушылар оқу орнында көптеп кездесетінін де тілге тиек етеді.

Жазушы осы мақаласында: «...Институтта сырттан оқытатын бөлім бар, мұнда мың қаралы адам оқиды. Бұлардың көбі ауыл, ауданның мұғалімдері, білім дәрежесін жетілтуге ұмтылған қазақ жастары. ҚазПИ тұрған үйде ҚазПИ-дің інісі сияқты бір оқу орны бар. Ол мұғалімдер институты. Бұл институт шынында ҚазПИ-ден енші алып шыққан отау институт. ҚазПИ-дің өкше басар жеткіншегі – рабфагы да бар. Оның оқушылары ертең-ақ ҚазПИ-ге кеп төрден орын аламыз деп, құлшынып тұрғандар...», [5, 62] – деп институт жанындағы құрылымдық-көмекші бөлімдер мен аспирантура жұмыс жасайтынын ескертеді. Аспирантурада оқытындар оқу орнының өз түлектері, 20 шақты жастар, олар аз да болса болашағынан зор үміт күтетін талапкерлер екенін, олардың білімпаз, оқымысты адамдар болатынына сенімділігін, бұлар қазірдің өзінде ҚазПИ-де сабақ беретінін ескертеді. Олардың ішінде Ә.Тоқмағанбетов, Ғ.Мұсабаев, М.Ғабдуллин сияқты ғылыми зерттеу жұмысын әлден-ақ бастап, жазған еңбектерімен көзге түсіп жүрген талапты жігіттер де бар екендігі айтылады. «ҚазПИ – бір білім комбинаты, өрісі, аумағы кең институт. Астана жұртшылығына таныс, меймандос институт. Жазушылар, ғылыми қызметкерлер, пропагандистер, мұғалімдер бұл институтқа тегіс үйір. Әдебиет туралы айтыс, ғылыми конференция, марксизм-ленинизм мәселелерінен баяндама деген сияқты ғылыми мәжілістер көбінде осында өтеді», [5, 62] – деп жазады ұлы жазушы. Мақала соңында институт жоғары оқу орнының үлкен дүкені іспетті болып, Дәрігерлік, Малдәрігерлік, Тау-кен инженерлері, Ауылшаруашылық секілді төрт институтты таратып шығарғанын айта отырып: «Міне, осындай өскелеңдеген өнер-білім, өрге басқан жас қауымның ұл, қыздары арқылы, қазақ сахарасынан ғасырлар қараңғылығын қуып айдап, жойып отыр», [5, 63] – деп ойын түйіндейді.

Институт туралы М.Әуезовтің жазған «ҚазПИ-дің жемістері» атты келесі мақаласының да биыл 90 жылдық мерейтойын атағалы отырған университет тарихындағы алатын орны ерекше. Онда ұлы суреткер өзі қызмет етіп жүрген білім ордасының оқу-тәрбие, ғылым саласындағы, ұстаздар мен түлектердің педагогикалық еңбектегі қол жеткізген табыстарын көпшілік назарына ұсынады.

«...Қазақ даласы, – дейді жазушы аталған мақаласында, – мәдениетке, білімге сусаған, бір шөлейт жер сияқты еді, сол шөлейт сахарада жайқалып өскен гүлдерді көресіз, ол мәдениет гүлдері. Сол гүлдердің ішінде қызғалдақтай бұлғақтаған ВУЗ-дардың жемістері сансыз көп.

Қазақстанның шар қиырында мұғалім болып жүрген, мектеп бастығы болып жүрген ҚазПИ жастары толып жатса, сонымен қатар институтта оқытушы, оқу бөлімдеріне меңгеруші, партия ұйымдарында пропагандист болып кеткендері тағы бар. Мәдениеттің басқа тарауларына, мемлекеттік басқа жұмыстарға араласып кеткендер де, басшы қызметке жоғарылағандар да көп» [5, 65].

Мұнда ол институт түлектерінен мемлекеттік басшы қызметтерге жоғарылап кеткен Қазақ КСР Оқу-ағарту халық комиссары М.Әбдіхалықов, Шығыс Қазақстан облыстық партия комитетінің хатшысы Талалаев, Оңтүстік Қазақстан обком комсомолының хатшысы Қойбағарова, Алматы обком комсомолының хатшысы Артықов сынды азаматтардың, әдебиет пен мәдениет саласында аты шығып жүрген Тайыр Жароков, Әбділда Тәжібаев, Есмағамбет Ысмайылов, Қажым Жұмалиев, Әли Есмамбетов, Қадыр Хасанов, Еркінбеков секілді айтулы түлектердің есімдерін мақтанышпен еске алады. Сол кездегі Одақтық Жоғарғы Кеңестің 1939 жылы 6 мамырда қарт мұғалім, жазушы Спандияр Көбеев, павлодарлық ұстаз Рахметов, шығысқазақстандық Зағира Күленова, Хан Валиев сияқты мұғалімдердің ерен еңбектері үшін отандық жоғары дәрежелі марапаттарға ие болғанына

тоқталады. «... Бұл ҚазПИ-ге де үлкен қуаныш емес пе? Халық ағарту ісінің бұл сияқты тамаша адамдары толып жатыр. Олар республикамыздың алдыңғы қатарлы адамдары, қазақ мәдениетінің белсенді қайраткерлері», [5, 65-66.] – деп қорытады мақаласын жазушы.

М.Әуезовтің сонау 1930 жылдары жазған «Оқуға ұмтылатын уақыт», «Мәдениет, сәулет қаласы», «Цифрлар сөйлесе не дейді?» атты бірқатар мақалалары халқымыздың өміріндегі оқу-білімге байланысты өзекті ойларын, мәдениетіміз бен өнеріміз жайлы пайымды пікірлерін, қазақ руханиятындағы Ұлы Отан соғысына дейінгі оң өзгерістерді, жағымды жаңалықтар мен жақсы нәтижелерді сөз етіп, осы бағыттағы келелі міндеттер мен маңызды мәселелерді ортаға салады.

Ұлы ұстаз М.Әуезов Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында еңбек еткен жылдары бірнеше талантты да талапты шәкірттер тәрбиелеп шығарды. Бұл халқымызда «Ұстазы жақсының – ұстанымы жақсы» деген даналық сөздің бекер айтылмағандығын іс жүзінде дәлелдейді. Мәселен, сол кездегі М.Әуезовтің алдын көрген, дәрісін тыңдап, білім нәрімен сусындаған, кейіннен көрнекті әдебиетші-ғалым, Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болған, профессор Есмағамбет Ысмайылов «Биіктей бергің келеді» деген естелік мақаласында ұстазы жайлы өз ойын былайша толғайды: «Бұрын шығармалары арқылы сырттай жақсы таныс Мұханды 1932 жылдан бері қарай көріп, біліп, араласа бастадым. Оқу-білім жолында әркімнің де ұстазы бар, бірақ Мұхандай жақын араласқан ұстаз-досым сирек. Біреулер қызмет бабында, семья жағдайында араласады, ал менің Мұханмен жақындығым ең әуелі білім алу жолында, әдебиетке құштарлық жолында қалыптасты. Ең алғаш ҚазПИ-де, Қазақтың Абай атындағы мемлекеттік педагогика институтында оқып жүргенімде Мұхан бізге Орта Азия халықтарының әдебиеті тарихынан лекция оқыды» [4, 130]. Осылайша, әдебиеттану ғылымының екі алыбының, ұстаз бен шәкірттің алғашқы таныстығы ҚазПИ-дің қабырғасынан басталып, кейін үлкен шығармашылық достыққа, қызметтегі тату, ынтымақтастық қарым-қатынасқа жалғасқан. Оған бертінгі жылдары Е.Ысмайылов пен М.Әуезовтің Ғылым академиясында қызметтес болып, аралас-құраласта жүріп талай игілікті істерді тындырғандығы дәлел. Осы тұста ұлы қаламгер-ғалымның ұстаздық еңбек жолында Қ.Мұхаметханов, Ә.Жиреншин, С.Қирабаев, З.Қабдолов, З.Ахметов, М.Мырзахметов, М.Базарбаев сынды т.б. көптеген айтулы шәкірттер дайындап, қазақ әдебиеттану ғылымында Әуезов дәстүрін, Әуезов ғылыми мектебін қалыптастырып кетті. Бұл игі дәстүр уақыт өткен сайын тамырын кеңге жайып, жазушының ұстаздық жолындағы ұлы мұраттарын танып-білуде бүгінгі ұрпаққа үлгі-өнегеге айналды.

Ұлы жазушы, ғұлама ғалым М.Әуезов еңбек етіп, шәкірттер дайындаған еліміздегі алғашқы жоғары оқу орны Абай атындағы педагогикалық институт үнемі даму жолында болып, өзінен кейін ашылған барлық жоғары оқу орындарына педагог кадрлар дайындауға мұрындық болып келеді. Бүгінде торқалы 90 жылдығын тойлағалы отырған Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті болмысы биік білім ордасы ретінде өркендеп өсіп еліміздің жоғары оқу орындарының қара шаңырағына айналды. Ол сан мыңдаған шәкірттерге саналы тәрбие мен сапалы білім беріп түлетіп, тәуелсіз еліміздің дамуына өзінің игі ықпалын тигізіп келеді.

Бүгінде университет ұжымы ректор, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Такир Оспанұлы Балықбаевтың басшылығымен білім ордасының мерейтойына жан-жақты даярлық жасау үстінде. Университеттің 90 жылдық даңқты жолдарының тарихынан сыр шертетін сан салалы ғылыми-танымдық кітаптар әзірленуде. «90-жылдыққа – 90 іс-шара» бағдарламасы аясында әрбір институтта, факультетте, жалпы оқу орны бойынша өткізіліп жатқан ғылыми-практикалық конференциялар, дөңгелек үстелдер, танымдық дәрістер, мәдени-рухани шаралардың барлығы университеттің кешегісі мен бүгінгі тыныс-тіршілігінен мол мағлұмат беруімен құнды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әуезов М. *Энциклопедия. Бас редакторы С.Қасқабасов.* – Алматы, 2011. – 686 б.
- 2 Әбдіғұлов Р. *Әуезовтанудың кейбір мәселелері.* – Алматы: Олжа, 2009. – 172 б.
- 3 Пірәлі Г.Ж. *Қазіргі Мұхтартану: 2-кітап.* – Алматы: Елтаным, 2014. – 224 б.
- 4 М.Әуезов туралы естеліктер. 2-бас. *Құраст. Д.Қонаев, С.Майлыбаева, Ә.Қуанышбаев.* – Алматы: Білім, 2007. – 288 б.
- 5 Әуезов М. *Жиырма томдық шығармалар жинағы. 8-том.* – Алматы: Жазушы, 1981. – 480 б.
- 6 Абай. *Шығармалары. 2 томдық. 2-том.* – Алматы: Жазушы, 2002.

Ж.Шойынбет¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

АБАЙДЫ АРДАҚТАҒАН РЕКТОР

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2008 жылы шыққан оқу орнының 80 жылдығына арналған мерекелік кітаптан «1930 жылы университет Қазақ мемлекеттік педагогикалық институты деп атала бастады, 1935 жылы оған ұлы ақын Абайдың аты берілді» деген сөйлемді оқып, ойға қалдым. Сол жылдары оқу орнын кім басқарды және ол қандай адам еді деген қызығушылық туындады. Сұрағымның алғашқы жауабын да осы кітаптан тапқандаймын, келесі беттерін парақтағанымда «ҚазМПИ-дің 1935-1937 ж.ж. ректоры Шахислам Бекжанов» деген анықтама мен суреті беріліпті, ал өмірбаяны мен қызметі туралы мәлімет берілмепті. Неге? Егер кітап құрастырушылар ол кісіні ендіргісі келмесе мүлдем айтпас еді, демек қолдарында басқа дерек болмаған. Міне, қызық, хакім Абайды яғни, алаштың ардақты ұлы Ахмет Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» деп бүкіл қазаққа үлгі еткен бастамасын тез түсініп, қазақтың тұңғыш жоғары оқу орнының есімін Абай деп атауға нақты үлес қосқан ректор не себепті белгісіз болып қалды деген сұрақ көлбедеп, мұрағатқа барайын десем денсаулық көтермей пұшайман болған жайымыз бар еді. Тіпті, абайтанушы ретінде емес, осы институттың түлегі ретінде де Абайды ардақтаған ректорды білмеу азаматтығымыға сын, елге сіңген еңбегін зерттеп, бағаламау үлкен мін деп ұққан өкінішіміздің сол орнын республикалық «Түркістан» газетіне шыққан осы жылдың 5 желтоқсанындағы ақын Жарылқасын Боранбайдың «Атаусыз қалған арыстар» мақаласы толтырғандай болды. Қазақы дастарханды өлеңімен өрнектеп ақындығы танымал Ж.Боранбайдың ұлт тарихын зерделеуде де қаламының ұшқыр екенін білетінбіз, ал көпшілік көз жазып қала жаздаған Созақта туылып, қазақтың ұлына айналған атаусыз қалған арыстар туралы мол деректерін көргенде, алғыстан басқа айтарымыз қалмады, қазақ атам мұндайда «арыстарда бір аунап тұрған шығар» демей ме?! Издегеніміз табылып, бізде қуандық, Ж.Боранбаевты сөйлетейік: «Кітаптағы Шахислам делінген есімнің дұрысы – Шайхислам. Біз бұны оған берілген төлқұжаттан таптық. Мұнда ол Шайхислам деп көрсетілумен қатар, 16 ноябрь 1903 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Созақ ауданында туылған деп көрсетілген. Құжаттың нөмірі: АЕ№646892». Қазақ ұлтының, қазақ ұлының қуанышы мен азабы, гүлденуі мен күйреуі, тоқтығы мен аштығы қатар жүрген, тарихы – шежірелі, мұңлы тарих... Оқысаң қуанасың да, жылайсың...

«Қазақ, білімі жоғары, гуманитарлық. Қазақ педагогикалық институтының ректоры. Алматы облысы, Алматы қаласында тұрған. Қазақ ССР УГБ НКВД 1937 жылдың 6 қазанында тұтқындалған» деп жазылған, одан кейін ше, одан кейін қайта ұсталып, атылады... Не үшін, «осы ордалы оқу орнында бұған дейін әрқилы пікірлер қайшылығында болған, феодал, байдың тұқымы, аға сұлтан Құнанбайдың баласы, өзі де болыс болған деп қақпақылға түскен ақын Абайдың атын жиналыстан-жиналыс талқылай отырып, оң шешімін тауып, ұжымның ұсынысын алып бергені» үшін бе??? Әйтеуір «қазақты» ату керек, баяғы жаттанды айып «Сұлтанбек Қожанов, Темірбек Жүргенов, Санжар Асфендияров т.б. сияқты «Кеңес үкіметін құлатпақшы» болғандармен тығыз байланыста» деген желеу. 1961 жылы 20 қаңтарда КСРО Жоғары Сотының шешімімен ақталады.

Қандай өкініш, өз тарихым, өз ұлтымның тарихы туралы білгенімнен білмегенім көп, біз бәрінде енді бастап жатқандаймыз... биыл асыл атаның жүз он жылдығы, атай алмадық, абайтанушы ретінде, тіпті Созақ ауданында Жыныс (қазіргі Таукент) ауылында Октябрь колхозындағы бір бұлақтың басында ол кісі де, мен де сонда туылыппыз, не айтарымды білмеймін, тек ұрпаққа сабақ болсын...

Кешір, асыл ата!

МРНТИ 16.01.09

Г.С. Қосымова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАҒАН ТҰЛҒАЛАР – АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАРА ШАҢЫРАҚТЫҢ ҒАЛЫМ-ҰСТАЗДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде ұзақ жылдар қызмет атқарып, университеттің Қазақстанға ғана емес, бүкіл түркі жұртына әйгілі болуына атсалысқан тілші ғалымдардың еңбектері сөз болады. Қазақ тілі білімі және әдебиет ғылымын оқыту әдістемесінің негізін қалаған Шамғали Сарыбаев, тілдер бірлігі теориясы мен тіл тарихы ғылымының жалпыға ортақ өзекті мәселелерін асқан білгірлікпен зерттеген Құдайберген Жұбанов, грамматика ғылымының дербес сала ретінде өркендеуіне зор үлес қосқан Ахмеди Ысқақов, стилистика және жалпы тіл білімі ғылымының қазақ тіліне тән ерекшеліктерін зерттеген Фатима Мұсабекова, қазақ тілінің сөзжасамдық жүйесінің ірге тасын қалаған Нұржамал Оралбаева және қазақ диалектологиясы мен лексикологиясын жаңа бір сатыға көтерген Ғабдолла Қалиев еңбектері талданады.

Түйін сөздер: Абай университеті, тұлға, тіл білімі, әдебиеттану, тіл тарихы.

Косымова Г.С.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

УЧЕННЫЕ-ПЕДАГОГИ КазНПУ ИМЕНИ АБАЯ – ОСНОВАТЕЛИ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

Аннотация

В этой статье сказано о трудах языковедов-тюркологов, которые прославили Казахский национальный педагогический университет им. Абая в Казахстане и за ее пределами всему Тюркскому народу. В том числе труды Шамғали Сарыбаева, основателя учебной методики изучения казахского языка и литературы, Кудайбергена Жубанова, с высокой осознанностью изучавшего теорию единства языка и общие проблемы лингвистики и историю языков, также Ахмеди Искакова, внесшего весомый вклад в развитие грамматики как отдельной ветви науки, Фатимы Мусабековой, изучавшей стилистику и особенности общей лингвистики относительно казахского языка, а также Нуржамал Оралбаевой, основоположившей систему словообразования в казахском языке и Ғабдоллы Калиева, поднявшего казахскую диалектологию и лексикологию на новый уровень.

Ключевые слова: университет Абая, личность, языкознание, литературоведение, история языка.

G.S. Kosymova¹

¹Kazakh National pedagogical university named of Abay
Almaty, Kazakhstan

SCIENTISTS AND TEACHERS OF KazNPU AFTER ABAY – THE FOUNDERS OF EDUCATION AND SCIENCE

Abstract

This article mentions works of linguist-turkologist of the Kazakh National Pedagogical University named after Abay, who made enormous efforts to promote the University to Kazakhstan and the whole Turkic world. Particularly, the article considers works of Shamgali Sarybayev, the founder of the teaching methods of studying the Kazakh language and literature, Kudaibergen Zhubanov, who with high awareness studied the theory of unity of language and common problems of linguistics and history of languages, also Akhmedi Iskakov, who made a significant contribution to the development of grammar as a separate branch of science, as well as Fatima Musabekova, who studied stylistics and features of general linguistics regarding the

Kazakh language, Nurzhamal Oralbayeva, who founded the system of derivation in the Kazakh language and Gabdolla Kaliyev, who had raised the Kazakh dialectology and lexicology to a new level.

Keywords: Abay University, personality, linguistics, literary studies, history of language.

Бүгінгі күні 90-ға толған Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті – республикадағы жаппай ағарту жұмыстарының, білім мен ғылымның негізін қалаған аса көрнекті Тұлғалардың еңбек еткен ордасы. Солардың алдыңғы қатарында көрінген Шамғали Сарыбаевты мақтанышпен атаған болар едік. Ол – қазақ тілінің тұңғыш әдіскер ғалымы, өзі өмір сүрген дәуірде ағарту саласында орын алып отырған кемшіліктерді, білім мен ғылымдағы кезек күттірмейтін өзекті мәселелерді дер кезінде қозғап, ғылыми көпшілікке ой салды. Ғалым қазақ тілін тиімді оқытудың әдістемесін ғана зерттеп қойған жоқ, ауыз әдебиетінің, соның ішінде айтыс өнерінің тілді дамытудағы рөлін тани білді, әдебиетті оқытудың да өзекті мәселелерін асқан білгірлікпен айтты. Ғалым 1957 жылы жазылған «Тіл-әдебиет пәндерін жүргізуді жақсарту амалы» деген мақаласында күні бүгінге дейін өзекті болып отырған бірнеше мәселені күн тәртібіне қойды. Олар: 1) мектеп оқушыларына қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінен жүйелі білім беру мәселесі; 2) Пәнге қызығушылық туғызу – мұғалімнің оқыту дәрежесіне байланыстылығы; 3) Мектеп мұғалімдерін озық методикамен қаруландыру мәселесі; 4) Методикасы шебер мұғалімдердің іс-тәжірибесін тарату мәселесі; 5) Педагогикалық жоғары оқу орындарында тіл-әдебиетке арналған сағат санын және өндірістік практиканы ұзарту мәселесі; 6) Пәнді жүргізуді кез келген адамға бере салмау, шын мәніндегі методиске тапсыру мәселесі; 7) Метод-оқулық шығару мәселесі; 8) Педагогика қызметкерлерін кеңсе жұмыстарынан босату мәселесі [1].

Ш.Сарыбаев көтерген осы мәселелер бүгінгі күні де күн тәртібінен түспей отыр. Сондықтан Сарыбаев идеяларын жаңғыртып, білім берудің басты ұстанымдары ретінде қарастыру өте маңызды.

Білім және ғылым саласында Абай атындағы қара шаңырақтың абыройын асқақтатып, түркі әлемінде мәртебесін асырған ғалым-ұстаздардың бірегейі – Құдайберген Жұбанов. Ол тұңғыш рет мәселе етіп көтерген тілдердің бірлігі мәселесі бірнеше себептен маңызды: біріншіден, ол тілдердің бір нүктеден тарағандығын айту арқылы адамзаттың жаратылысына алып келетін ең көне орындарды анықтауға мүмкіндік береді; екіншіден, тілдік бірліктердің пайда болуындағы ортақ заңдылықтарды көрсетеді; үшіншіден, көне замандарға жетелейтін атаулардың қойылу уәждемесін бірнеше тілге ортақ этимологиясы арқылы негіздейді. Атау қойылымын уәждегенде тілдің тарихына бармай жетістікке жете алмаспыз анық. Қазақ тіліндегі сөздердің этимологиясын ашуда, әсіресе, ностратикалық теорияның жетістіктерін ескеруіміз керек. Қ.Жұбановтың еңбектерін зерделеп оқып отырсаң, тілдердің тарихын, олардың бірлігіне қатысты адам таңқаларлық ойлар тізбегі шығады. Ғалым Фердинанд Соссюрдің «Тіл болу үшін уақыт пен орынның бір болуы шарт. Өйткені тіл бас-аяғы шектеулі бір ғана заманда жасалмақ емес, ол талай замандарды басынан өткереді» деген пікіріне талдау жасай отырып, былай дейді: «Барлық сөздерді сыртқы тұлғасына қарап таптастыратын (сөз септелсе, есім болады, жіктелсе, етістік болады, түрлі родтық белгіге айналдыруға көнсе, сын болады) формализмнен туындаған фонетика, морфология, синтаксис дегендерді жинап тастап, синтагма реті, ассоциация реті деген «ретті» алуымыз керек: өйткені буынды айтқанда болсын, сөзді, сөйлемді, сөйлеуді айтқанда болсын, оларды бірінен соң бірін тізіп айтамыз. Бұл – синтагма құрау, дәлірек айтқанда, синтагма қатары. Бұларды айтқанда әуелі біреуі (сөздің дыбыстары: с, ө, з), кейін өз тәртібімен қалғандары айтылады. Демек, бұдан синтагмалық қатардың уақытқа байланыстылығы көрінеді. Мұның үстіне бұл тізбектегі объектілердің орындарын ауыстыруға да болмайды». Қ.Жұбановтың осы пікірінің ар жағында қандай ойлар жатыр? Біріншіден, тілдің жетістігін айту үшін диахроникалық зерттеудің керектігі, екіншіден, сөздің түзілуінде синтагманың рөлін ашып айту қажеттілігі көрсетілген. Синтагмалық қатар құру, яғни сөзді құрайтын дыбыстардың реті – қаншама ғасыр өтсе де, өзгерместен келе жатқан құбылыс және тілдердің бәріне ортақ жайт [2].

Қ.Жұбановтың айтуында, тіл бірліктерінің ара-арасындағы байланыс, ішкі сырын, шын заңын анықтамау дыбыстардың табиғатын теріс түрде көруімізге себеп болады. Оның себебін ғалымның үнді-еуропа тіл ғылымына берген бағасынан аңғаруға болады. Үнді-еуропа лингвистикасының тілдің тек дыбыстық жағын бөліп алып қарағандығын, осынысымен олар дыбыстардың тілдік қасиеттерін бүркеп тастағандығын, дыбыстың дыбысталу жағына ғана үнілгендігін, дыбыстардың әлеуметтік, тілдік компоненттері тексерусіз қалғандықтан, дыбыс өзгерістері, дыбыс заңдары әлеуметтік жағдайлар мен жалпы салт-сана жүйесімен салмақталмағандығын сынға алды. «Палеонтология» терминіне лингвистикаға қатысты түсініктеме берді. Тілдің адамзаттың бүкіл тарихынан мәлімет

беріп, жер мен елдің дамуында орын алған жайттардың бәрі тілде ізін қалдырып отыратындығын, тілдегі өзгерістерді палентологиялық барлау жасау арқылы анықтап, ортақ заңдылықтарды айқындау қажеттігін өз еңбегінде дәлелдеп шықты. Қазіргі тілдегі көне жүйеден сақталып қалған элементтерді анықтап түсіндіретін тілдік зерттеулер мен адамзат тіліне ортақ тәсілдердің жиынтығын көрсетті. Тілдік бірліктердің этимологиясына тарихи-салыстырмалы талдау жасай отырып, тілді иеленушілердің материалдық-рухани жағдайларын қайта қалпына келтіруге болатындығын танытты. Тілдердің дыбыстық жүйесін, сөз тұрпаттарын, сөйлем құрылысын бір-бірінен аулақ ұстамай, өзара қатынаста зерттесе, бір-біріне өтіп, ауысып отырғанын көрер еді» [3].

Осылайша Қ.Жұбанов палентология лингвистикасы шешетін міндеттерге өз еңбегінде жол салды.

Абай атындағы университеттің тарихында айшықталған ғалым Тұлғалардың бірі – Ахмеди Ысқақов. Ол – қазақ тілі білімінің теориялық мәселелерін, оның ішінде қазақ тілінің морфологиясын, сөз таптарын, графика, орфография, пунктуация мәселелерін жан-жақты зерттеген, қазақ тілінің мектепте оқытылу әдістемесі мен орыс тілінің қазақ мектептерінде оқытылу әдістемесін дайындаған ғалым. Қазақ тілтануының тарихы мен қазіргі жағдайы, грамматика (морфология), сөз таптарының теориясы және сұрыпталуы, лексика және лексикография, оқыту методикасына бағытталған 200-ден астам ғылыми жұмыстары – осының дәлелі [4, 5]. Негізгі зерттеу бағыттары сан салалы: қазақ тілтануының тарихы мен қазіргі жағдайы, грамматика (морфология), сөз таптарының теориясы және сұрыпталуы, лексика және лексикография, оқыту методикасы. Бұл кісінің бастауымен он томдық «Қазақ тілінің сөздігі» мен «Абай шығармаларының сөздігі» құрастырылған. Ысқақовтың жалпы редакциясын басқаруымен «Абай тілі сөздігі» (1968) жарық көрді. Оның «Абай және қазақ әдеби тілі» деген мақаласында ақынның қазақ әдеби тілін дамыту тарихында алатын орнына, әдеби тілді бірыңғай ізге түсіріп қалыптастырудағы айрықша еңбегіне, ақын тілінің мәдениеті, сөз қолдану шеберлігіне жан-жақты талдау жасалған [6].

Қазақ тілі мәселесіне кәсіби тұрғыдан ғана қарап қоймай, елдің болашағы тұрғысынан қараған профессор Фатима Мұсабекова қазақ тілінің жалпы тіл білімінде алатын орнын анықтатуға атсалысты. Жалпы тіл білімінен және стилистикадан Ф.Мұсабекованың жасаған бағдарламалары мен оқу құралдары республиканың барлық педагогикалық институттарында ұзақ жылдар пайдаланылды. Бағдарламада нені оқыту керек және қалай оқыту керек деген мәселе аса білгірлікпен көтеріліп отырды. Мысалы, Қазақ ССР Оқу Министрлігінің коллегиясы бекіткен 1985 жылы қайта басылып шыққан «Қазақ тілі стилистикасының программасында» былай делінген: «Мектеп мұғалімдерін дайындауда стилистика курсының маңызы, қажеттілігі ерекше. Бұл курсты жүргізудегі мақсат – стилистиканың теориялық негіздерін меңгерту, тілдік элементтердің стильдік бояуларына, тілдегі синонимдік ерекшеліктерге, тілдің мәнерлеуші құралдарына студенттердің назарын аударту, қазақ әдеби тіліндегі стильдер жүйесімен таныстыру, олардың бір-бірімен байланысын ашу, тілдегі стиль түрлері туралы түсінік беру, тіл байлығын күнделікті практикалық істерде пайдалана білуге дағдыландыру, тексті стильдік ерекшеліктеріне қарай талдай алу дағдысын қалыптастыру, стилистикалық норманы сақтай білу белсенділігін арттыру, стилистиканың ғылымдар жүйесіндегі алатын орнын, оның басқа ғылымдармен байланысын білдіру».

Осы бағдарламада атап көрсетілген әрбір мәселе, әсіресе, қазақтың әдеби тілі қолданылатын стиль түрлері, тіл байлығының тіл білімінің барлық салаларына қатысты болатындығы, тілдік бірліктердің стильдік бояулары, мәнерлегіштік сипаттары, стилистикалық норманы сақтай білу, оны практикалық істерде жұмсай білуге дағдыландыру тәрізді өзекті мәселелер бүгінгі ғылымда жеке-жеке зерттеу мәселелеріне айналып отыр. Жоғарыда аталған мәселерді Ф.Мұсабекова 1979 жылы баспадан шығарған «Қазақ тілі стилистикасының мәселелері» деген еңбегінде қарастырды. Осы еңбекте стилистика мәселелерін «Сөз өнері», «Кейбір жазушылардың сөз өрнектері» деген екі үлкен тарауға бөліп, сөзді мағынасына қарай жұмсай білуді сөз өнеріне жатқызды. Сөйлеудегі дәлдік, ой айқындылығы, сөздердің тарихи мағынасын түсініп қолдану сөйлеушіні табысқа жеткізер тәсілдер екенін асқан білгірлікпен талдап берген. «Тіліміздегі сөздердің мағыналарын жете түсіну үшін, олардың тарихын білу керек, тіл тарихын жасауға көмектесетін стилистика-тарихи категория, ол тарихи болмаса, ғылыми да болмаған болар еді» деген ғалым пікірі әлі күнге назардан тыс қалып отыр. Осында сөз мағынасын тарихи қолданыста ашатын стилистика ғылымы деген парасатты ой айтылды. Тіліміздегі көптеген көнерген сөздердің мағынасын қолданылу дәуіріне және жұмсалыу мақсатына қарай ашып көрсеткен осы еңбектен құнды-құнды ой-пікірлерді таба аламыз. Мысалы, Тілдегі сөз қолданыстың өрнегін, оның әр түрлі бояуының болатындығын, әрбір сөздің мәтінде әр қилы мағыналық реңке ие екендігін осы еңбекте жүздеген сөздерді талдау арқылы көз жеткізген.

Мысалы, қазақтың тіліндегі «үлкен» деген сөздің *кең, беделді, биік, ауыр, ноқай* т.б. мағыналарда жұмсалатындығын білу әрбір айтушы, жазушы үшін өте қажет. Осындай танымдық мақсаттағы қолданыстардың қатарында «алақандай» деген сөздің кейбір контексте үлкен мағынасын білдіріп тұратындығын талдауы өте қызық (Жараның аузы алақандай болып күлдіреп тұр). Тілді жұмсаушылардың синоним сөздерді қолдануларына байланысты ерекшеліктер өз алдына жеке мәселе екендігін ғалым орынды атап көрсеткен. Мысалы, тіліміздегі «*көріксіз*», «*ажарсыз*», «*былбыр*», «*сылбыр*» деген синоним сөздер жансыз заттармен тіркескенде бейнелілік мағына беретіндігі әрбір адамды ойландыруы керек. Осы еңбекте қазір жеке-жеке зерттеу жұмысына айналған тіліміздегі сөздердің стильдік реңктерімен қоса, эмоционалды, экспрессивтік бояулары болатындығы, тілдегі эмоциялық элементтер адам сезімін білдірсе, экспрессивті амалдар эмоцияны ерікті ойды білдіруде мәнерлілікті, бейнелілікті күшейтуге қызмет ететіндігі, яғни эмоциялық реңк контекст арқылы, интонация арқылы т.б. жолдармен берілсе, кейбір жеке сөздер контекстіз-ақ экспрессивті мағынаны білдіріп тұратындығы, себебі ол мағына сөздердің бойында бұрыннан бар екендігі, сондықтан эмоционалды сөз бен экспрессивтік сөздердің арасына тепе-теңдік белгісін қоюға болмайтындығы жайында айтылған пікірлер өте бағалы. Ғалымның стильдік негізгі категория саналатын экспрессивтіліктің берілу тәсілдерінің бірі ретінде дауыс ырғағын, дауыс үзілісін мәселе етіп көтеруі қазір біреулердің есінде бар, біреулердің есінен шығып кетті. Сондай-ақ жалғаулардың да экспрессивтік мәні болатындығын, сондықтан ол қосымшаларды да талғап қолданған жөн екендігін дәлелдеп, тіліміздегі күрделі сөздердің, тұрақты тіркестердің, көмекші сөздердің стиль құрайтын қасиеті бар екендігін айтқан да профессор Ф.Мұсабекова [7].

Ф.Мұсабекованың 1972 жылы шыққан «Жалпы тілі білімін оқыту мәселелері» деп аталатын еңбегі кейінгі біраз еңбектерге, жалпы тіл біліміне арналған оқулық пен оқу құралдарына материал бергендігі сөзсіз. Марксизм-ленинизм классиктерінің тіл туралы айтқан ой-пікірлерін, классикалық лингвистиканың алғашқы өкілдерін, тіл біліміндегі бағыттарды, структуралды лингвистиканы, лексиканың кейбір мәселелерін сөз еткен бұл еңбекте жалпы тіл біліміне қатысты күні бүгінге дейін айтылып келе жатқан құнды-құнды ой пікірлер бар. «Тіл – адам қатынасының аса маңызды құралы», «Ойлау мен тіл диалектикалық бірлікте, олар өздерінің дамуы жағынан бір-бірімен тығыз байланысты болады, ойлаудың дамуына тілдің дамуының үлкен маңызы болды, тілдің дамуына ойлаудың дамуының да айрықша рөлі болды», «Адамның дүниетануы тура сызық сияқты жол емес, бұраңдаған ұшы-қиыры жоқ, айналып, дөңгеленіп тұратын жол. Бұл бұралаңдаған қисық сызықтың әрбір үзгі, сынығы, кесегі өз алдына бүтін бір сызыққа айналуы мүмкін», «Ана тілін ардақтау өзге тілді елемей дегендік емес, әрбір халықтың ана тілінде білім алуына праволы, әрбір азаматтың жиналыстарда ана тілінде түсінісуіне праволы, барлық жергілікті қоғамдық және мемлекеттік мекемелерде ана тілінің қолданылуы міндетті» деген В.И. Лениннің пікірлері қандай қоғамда болмасын өзекті, қоғам қанша жерден өзгерсе де, бұл пікірлер барлық уақытта дұрыс болып қала береді. Ф.Мұсабекова жоғарыда аталған еңбегінде осы ой-пікірлердің жалпы тіл білімінің ең басты мәселелерін дұрыс шешуге көмектесетіндігін айтады [8].

Лексиканың өзекті мәселелерінің бірі – көпмағыналылықты қазақ тілінде кең қолданылатын көркемсөздің өнімді құралы деп қарайды. Сөздің тура мағынасынан басқа туынды мағынасы тілдің стилистикалық арнасын кеңейтеді, оны байытады, сөздің эмоционалды-экспрессивтілігін арттырады дейді. Тілдегі бір мағыналы дисемиялы сөздердің өзін мағыналық жақтан зерттеу тіл білімі үшін өзекті мәселе деп келіп, мандарин деген сөздің тілге ағаштың атауы ретінде кірмегенін, әуелде бұл сөз қытай чиновнигінің аты болғандығын мысалға келтіреді. Осы еңбекте тілшілер мен әдебиетшілер үшін аса маңызды болып табылатын мәселе – полисемиялы сөздің негізгі бір типі саналатын тілдегі метафораны әдебиеттегі метафорамен бір деп түсінуге болмайтындығын, мысалы, «*қайықтың тұмсығы*» тілде метафора болады, ал әдебиетте метафора болмайды деп түсіндіреді. Осы сияқты талдаулар тілдің қадір-қасиеті артып, қолданылу аясы еселеп көбейген бүгінгі қоғамда өте-мөте қажет. Ертеректе басылып шығып, жекелеген адамдардың кітап қорында ғана шаң басып жатқан осындай еңбектер «көзден кетсе, көңілден де кетеді» дегеннің кебін кимесе екен деймін. Бұны айтуға да себеп жоқ емес, жалпы тіл білімі мен стилистика мәселелеріне арналған зерттеулерде ғалым Ф.Мұсабекованың аты аталмай, еңбектері елеусіз қалып жатыр.

Құрметті ғылыми көпшілік! Бүгін де қазақ тілі қызметі мен қолданыс аясы тұрғысынан әлемдік тілдер қатарынан орын алады. Ол – бүтін бір мемлекеттің білімі мен ғылымын, саясаты мен идеологиясын, тағлымы мен тәрбиесін табысты жүргізіп отырған мемлекеттік тіл дәрежесіне жеткен

тіл. Бұның өзі қазақ тілінің тек түркі тілдер ішінде ғана емес, мемлекеттік мәртебеге ие әлемдік тілдер арасында алатын орнын көрсетеді.

Қазақ тілі бұл мәртебеге бір жағынан Тәуелсіздіктің арқасында қол жеткізсе, екінші жағынан өз алдына дербес ғылым болып қалыптасуының нәтижесінде жетті. Ұлт тілдерінің өсіп-өркендеуіне мүмкіншілік беріле қоймаған кеңестік дәуірде-ақ қазақ тілінің дербес ғылым ретінде шаңырақ көтеріп, іргесі қалануына атсалысқан айтулы ғалымдар болды. Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаған саңлақ ғалымдардың қатарында Ғабдолла Қалиевті және Нұржамал Оралбайқызын мақтанышпен атаймыз.

Ғабдолла Қалиев қазақ тілінің диалектологиясы, қазақ тілінің тарихы, диалектілік сөзжасам, жалпы тіл білімі, қазақ әдеби тілінің тарихы сияқты ғылым салаларын өркендетті. Оның қаламынан 250-дей ғылыми мақалалар, монографиялар, жоғары оқу орындарына арналған бағдарламалар мен оқулықтар, оқу құралдары жарық көрді. Ғылыми бағыттары: қазақ әдеби тілінің тарихы, диалектологиясы, лексикологиясы, лексикографиясымен айналысып, бұл салалардың ғылым ретінде қалыптасуына елеулі үлес қосты.

1950-54 жылдары қазақ тілінің диалектілік ерекшеліктерін бірінші болып говорлық деңгейде зерттеді. 1985 жылы «Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру» монографиясы және сол тақырыпқа қорғаған докторлық диссертациясы (1990) түркі (қазақ) диалектологиясында ғылыми жұртшылық тарапынан жаңа бағыт, соны үлес ретінде бағаланды. Бұл еңбек халықтық говорларындағы сөзжасам заңдылықтары мен ерекшеліктерін әдеби тілмен, басқа түркі тілдерімен салыстырып кешенді түрде зерттеу нәтижесінде әдеби тілге негіз болған халық тілі байлығының жетілу, толығу жолдарын анықтаған түркітану ғылымындағы алғашқы үлгі болды. Ғ.Қалиев қазақ тілі лексикографиясының дамуына үнемі ат салысып келеді. Қазақ тілінің диалектологиялық, терминологиялық, түсіндірме, екітілді аударма сөздіктерін жасаушы авторлардың бірі. Ғ.Қалиев 270-тей ғылыми еңбектердің авторы, оның 35-і жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдары, типтік оқу бағдарламалары, монографиялар мен сөздіктер [9, 10, 11, 12, 13]. 2004 жылдан бері «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша шыққан 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігін» жасаушы авторлардың бірі.

Н.Оралбайқызы 1971 жылы «Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары теориясының қазақ тіл білімінде тұңғыш жан-жақты қарастырып, осы ілімнің негізінің жасады, қалыптастырды. Ол алғаш қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманты теориясын ашты. Ғалым аналитикалық форма ілімінің тіл ғылымында жаңа сала болып танылатынын, аналитикалық формант түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне де тиесілі екенін дәлелдеді.

Нұржамал Оралбайқызы қазақ тіл білімінің грамматика, соның ішінде морфология және сөзжасам деп аталатын салаларының дамуына үлес қосты. Морфология – тіл білімінің қозғаушы тетігі болса, сөзжасам – тіл байлығының өсіп, толысуының кілті деп қарады.

Нұржамал Оралбайқызы қазақ тіл білімінің жазу тарихы, графика, орфография мәселелерімен, қазақ тілінің морфология және сөзжасам салаларын зерттеумен шұғылданған. Ғалым қазақ тіл білімінің теориялық мәселелерімен қатар, оқыту әдістемесі мәселелерімен де айналысты [14, 15, 16].

250-ден астам ғылыми, ғылыми-әдістемелік, көпшілікке арналған еңбектердің авторы, профессор Н.Оралбайдың ғылыми шығармашылығы сан алуан. Ең алдымен қазақ тілі морфология саласынан жарық көрген еңбектерінен “Етістіктің грамматикалық категориялары” (1986), “Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары” (1975) “Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылымы мен мағынасы” (1979), “Қазіргі қазақ тілінің морфологиясынан әдістемелік нұсқаулар” (1959, 1961, 1971, 1981) т.б. айтуға болады.

Н.Оралбай “Проблемы нулевой формы и нулевого слова в грамматическом строе тюркских языков” (1976) деген мақаласында қазақ тілі ғана емес, жалпы түркі тілдеріндегі нөлдік форманы сөз етіп, оны тілдік фактілермен дәлелдеген. Н.Оралбай нөлдік морфема мәселесін әрі қарай зерттеп, 1986 жылы А.Қалыбаевамен бірге шығарған “Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі” атты монографияның бір тарауын нөлдік морфема мен нөлдік формаға арнады.

Профессор Н.Оралбайдың өте маңызды ғылыми табыстары, жетістіктері сөзжасам мәселесімен байланысты. Ал сөзжасамның тіл білімінің дербес саласы болуына ғалымның «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» деген 1989 жылғы монографиясы себеп болды. Н.Оралбайқызы – қазақ тілінің сөзжасам саласының жаңаша ғылыми негізін қалаған бірден бір ғалым [17].

Шамғали Сарыбаев, Құдайберген Жұбанов, Ахмеди Ысқақов, Фатима Мұсабекова, Нұржамал Оралбайқызы, Ғабдолла Қалиевтер Абай атындағы ҚазПИ-де проректор, қазақ тілі және қазақ

әдебиеті кафедраларының меңгерушілері және ғылыми жұмыстар қорғайтын диссертациялық кеңестің мүшелері болып өнімді жұмыс істеді. Осылайша қазақ тіл білімі мен әдебиет ғылымының таңдаулы кадрларын қалыптастырып, ғылыми мекемелерге ғалымдар дайындап, жоғары оқу орындарына білімді мамандар даярлауға ат салысты. Олар бәйгеге қосқан тұлпар ғалымдар республиканың түкпір-түкпірінде жемісті еңбек етіп келеді.

Осы аталған ғалымдардың еңбектері қазақ тілінің бірнеше дәуірлерді басып өтіп, таным құралына және қоғам мүшелерінің арасындағы қарым-қатынас құралына айналуының сырын зерделеп ашып берді. Сондықтан да бұл ғалымдардың кітаптары жазылып жарық көргеннен бері күні бүгінге дейін студенттердің, магистранттардың және ғылыми көпшіліктің қолынан түспей келе жатқан бағалы еңбектердің қатарынан орын алады. Шәкірттері жоғарыда аты аталған ұстаздарын алтын тұғырға да, қанаты талмас сұңқарға да, тұяғы мұқалмас тұлпарға да теңейді. Бұл баламалардың ешқайсысы да әсірелеу емес, халық аузында жүрген аяулы Ұстаздарымыздың образы.

Бұл еңбектеріңізді ешкім ешқашан ұмытпайды. Қара шаңырақ Қазақ ұлттық педагогикалық университетіне 90 жыл толып отырған мерейлі жылда Сіздерді құрметпен еске алып, өзіміздің және елдің тілегі мен алғысын жаудырамыз. Ұстаздар бейнесі – мәңгі жүрегімізде!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Сарыбаев Ш. *Тіл – әдебиет пәндерін жүргізуді жақсарту амалы*. – Алматы, 1957.
- 2 Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010.
- 3 Құдайберген Жұбанов. – Алматы: Ғылыми қазына, 2013.
- 4 Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі. Морфология*. – Алматы, 1964, 1974, 1991.
- 5 Ысқақов А. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10 том*. – Алматы, 1974-1986.
- 6 Ысқақов А. *Абай тағылымы*. – Алматы, 1986.
- 7 Мұсабекова Ф. *Қазақ тілі стилистикасының мәселелері*. – Алматы, 1079.
- 8 Мұсабекова Ф. *Жалпы тілі білімін оқыту мәселелері*. – Алматы, 1972.
- 9 Қалиев Ф. *Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру. Монография*. – Алматы, 1985.
- 10 Қалиев Ф. *Қазақ диалектологиясы. Оқулық. 4-басылым (Авторлық бірлестік)*. – Алматы, 2002.
- 11 Қалиев Ф. *Жалпы тіл білімі. Оқулық (Авторлық бірлестік)*. – Алматы, 2004.
- 12 Қалиев Ф. *Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық (Авторлық бірлестік). 2-басылым*. – Алматы, 2006.
- 13 Қалиев Ф. *Қазақ тіліндегі сөзжасам мәселелері*. – Алматы: Ғылым, 2002.
- 14 Оралбаева Н. *Етістіктің грамматикалық категориялары*. – Алматы, 1986.
- 15 Оралбаева Н. *Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары*. – Алматы, 1975.
- 16 Оралбаева Н. *Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылымы мен мағынасы*. – Алматы, 1979.
- 17 Оралбаева Н. *Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі*. – Алматы, 1989.

МРНТИ 16.01.09

Е.С. Қасенов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

**ҒАЛЫМ Ш.Х. САРЫБАЕВТЫҢ «КҮНДЕЛІК КЕРЕКТЕР»
ЕҢБЕГІНДЕГІ КОММУНИКАТИВТІК ҮДЕРІС МӘСЕЛЕСІ**

Аңдатпа

Мақалада ғалым Ш.Х. Сарыбаевтың «Күнделік керектер» еңбегі зерделеніп, ондағы коммуникативтік үдеріс мәселесі қарастырылған. «Күнделік керектер» еңбегінде қамтылған тыңдаушы мен лектордың қатысымдық бірлігі зерделенген. Мақалада ғалым Шамғали Сарыбаевтың коммуникативтік үдерістің екі жақты күрделі үдеріс екендігін ХХ ғасырдың 30-шы жылдарында-ақ нақтылап кеткендігі көрініс тапқан. Сондай-ақ ғалымның тыңдаушыларға жалаң сөйлеу аз әсер ететіндігі, тыңдаушылардың көңіл-күйіне қарай, тілегіне қарай баяндамаларыңды қысқарта сөйлеу қажеттілігі туралы ойларына талдау жасалынған.

Баяндамашының баяндама жасау барысындағы түрлі эмоцияға толы бет-бейнесі мен экспрессивті тілі ерекше коммуникативтік қызмет атқаратындығына ғалымның ерекше назар аударғандығы да аталып өтілген.

Қатысым үдерісі тыңдаушының немесе оқырманның қабылдауына, көп жағдайда адресат пен адресанттың тығыз бірлігіне тәуелді болатындығы туралы ғалымның ойларына талдау жасалған. Коммуникативтік қызмет атқару барысындағы баяндама авторының негізгі ұстанымы – тыңдаушысына маңызды деректерді түсіндіру екендігі көрініс тапқан.

Түйін сөздер: мәтін, қабылдау, қатысымдық қызмет, қатысымдық үдеріс, баяншы, адресат, адресант, интерактант.

E.S. Kassenov¹
¹KazNPU named after Abai
Almaty, Kazakhstan

THE PROBLEM OF THE COMMUNICATIVE PROCESS IN THE WORK OF SCIENTIST Sh.H. SARIBAeva "KUNDELİK KEREKTER"

Abstract

The article analyzes the work of the scientist Sh.H. Sarybaev “Kundelik Kerekter”, highlights the notion of “communicative process”. Within the framework of this concept, the unity of the “listener-lecturer” is considered. The article highlights the bilateral nature of the communicative process of the scientist Sh.H. Sarybaev, who worked in the 30^s of the twentieth century. Thus, in preparing lectures, the scientist relied on such parameters as: the need to eliminate verbiage, taking into account the mood of the listeners, reducing the material depending on their wishes.

Special attention is paid to the scientists by the expression of the lecturer of emotions in the process of reading educational material. The scientist also drew attention to the close relationship between the ratio of the addressee – the addressee in the process of generating the perception of speech of listeners and readers. In the communicative process, the speaker adheres to the intention of accurate and meaningful transfer of scientific information.

Keywords: text, communication, communicative function, communicative process, lecturer, addressee, addressess, interaktant.

Касенов Е.С.¹
¹КазНПУ имени Абая
г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМА КОММУНИКАТИВНОГО ПРОЦЕССА В ТРУДЕ УЧЕНОГО Ш.Х. САРЫБАЕВА «КҮНДЕЛІК КЕРЕКТЕР»

Аннотация

В статье анализируется работа ученого Ш.Х. Сарыбаева «Күнделік керектер», выделяется понятие «коммуникативный процесс». В рамках данного понятия рассматривается единство «слушатель-лектор». В статье освещается двусторонний характер коммуникативного процесса ученого Ш.Х. Сарыбаева, работавшего в 30-х годах XX века. Так, при подготовке лекций ученый опирался на такие параметры, как: необходимость устранения многословия, учет настроения слушателей, сокращения материала в зависимости от их пожеланий.

Особое внимание ученым обращается на выражение лектором эмоций в процессе чтения учебного материала. Ученый также обратил внимания на тесную зависимость соотношения адресат-адресант в процессе порождения восприятия речи слушателей и читателей. В коммуникативном процессе говорящий придерживается интенции, заключающейся в точной и содержательной передаче научной информации.

Ключевые слова: текст, восприятие, коммуникативная функция, коммуникативный процесс, лектор, адресат, адресант, интерактант.

Адамзат баласының түсінісуі, ең бірінші кезекте тіл арқылы жүзеге асатыны әмбеге аян. Тілсіз күнделікті өмірдегі адамдар қарым-қатынасының мән-маңызы да төменгі межеден көрініс табады. «Тіл – адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін, сөйлесуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады» [1, 3 б.].

Тілдік қатынаста баяншы – *адресат*, ал тыңдарман – *қабылдаушы*, *адресант*, *реципиент*, *интерактант* деп те айтылып жүр. Бұл ұғымдар бір-бірінен алшақ емес. «Баяншы – сыртқы объективтік әсерді, өмірді сезінуден, пайымдаудан туған санадағы ойды түрлі тілдік амал-құралдардың, тұлғалардың көмегімен екінші біреуге баяндауды, хабарлауды жүзеге асыру үшін тілдік байланысқа қатысушы, тілдік қарым-қатынасқа түсуші. Қабылдаушы – белгілі бір хабарды қабылдап алып, оның мәнін тілдік тұлғалар арқылы түсініп, ой мен пайымдау арқылы өз санасына өткізіп ұғынудың нәтижесінде тілдік қатынасты ары қарай іске асырушы» [1, 44 б.].

Әлбетте, қарым-қатынастың толыққанды жүзеге асуы коммуникативтік үдерістің екі жақты сипатымен байланысты болады. Ол қабылдаушылардың (адресанттардың) әлеуметтік деңгейлеріне, жас ерекшеліктеріне, білім деңгейлеріне қарай баяндамашының мәтініндегі ақпараттардың тыңдаушы пресуппозициясына сай түрліше қабылданады. Басқаша айтқанда, кез келген адамның өз ойын өзгеге жеткізуі қабылдаушының жас ерекшелігі, көңіл-күйі және өре-деңгейімен тығыз байланысты. Бұл туралы белгілі ғалым Шамғали Сарыбаев 1933 жылы Ташкент қаласында латын графикасымен жарияланған «Күнделік керектер» атты еңбегінде: «Баяндама, лекциялардың тыңдаушыға қызықсыз болатындығы тыңдаушының баяндамадағы айтылатын мәселелерді аз білетіндігі, бұрын-соңды ол мәселелермен аз істес болғандығы, тыңдаушының даярланбағандағы, тыңдаушының көрген-білген, басынан кешірген оқиғаларына ұқсамайтындығынан» – деген пікір айтады [2, 6 б.]. Ғалым Шамғали Сарыбаевтың бұл пікірі коммуникативтік үдерістің екі жақты күрделі үдеріс екендігін ХХ ғасырдың 30-шы жылдарында-ақ нақтылап кеткендігін аңғартып тұр. Сондай-ақ ғалымның осы еңбегінің «Қалай баяндамалау керек» деген бөліміндегі: «Көпшілікке сөйлеу аз әсер етеді. ...тыңдаушылардың көңіл-күйіне қарай, тілегіне қарай баяндамаларыңды қысқарта не болмаса қоса сөйлеуге, баяндама пландарын өзгертуге дағдылан» – деген ойы адресат пен адресант қатынасының жоғары деңгейде болуының бір шартты іспетті [2, 31 б.].

Әрбір айтушының баяндама жасау барысындағы түрлі эмоцияға толы бет-бейнесі мен экспрессивті тілі ерекше коммуникативтік қызмет атқарады. Бұл жөнінде ғалым: «Әр тілдің өзіне біткен әдемілігі, байлығы болады. Сол байлық пен әдемілікті пайдалану тыңдаушыларға әдемілік сезімін, әдемілік тәжірибесін береді. Сөйлеген шақта сөйлеушінің өңі әдемі болып өзгеріп тұруы тыңдаушы әудетірге (аудиторияға Е.К.) жақсы әсер етеді. Сондықтан сөйлегенде түстеріңізді оңды қылып өзгерте сөйлеңіздер» – дейді [2, 26 б.].

Коммуникативтік қызмет атқару барысындағы баяндама авторының негізгі ұстанымы – тыңдаушысына маңызды деректерді түсіндіру, алуан түрлі тарихи, мәдени, әлеуметтік жайлардан хабардар ету, шынайы фактіге толы ақпарат беру. Сол себепті де баяншы қай уақытта болмасын оқырман назарын аударта келе, оған тың ақпарат ұсыну, көзқарасын тудыру мақсатын көздейді. Бұл мақсатқа жету барысында ең алдымен, баяншы баяндама бастамасының әсерлі болуын көздейді. Әсерлі басталған баяндама адресат пен адресант арасындағы қатысымдық бірліктің берік орын алуына жетелейді. Профессор Қалбике Есенованың пікірі бойынша әр автор *ақпараттық, фатикалық, манипулятивтік* ұстанымдарды негізге алады. Мұндағы:

а) ақпараттық ұстаным мәліметті іріктеп ұсыну барысында жүзеге асырылады;

ә) фатикалық ұстаным материалды оқырман назарын аударту үшін пайдалану;

б) манипулятивтік ұстаным – мәтінде баяндалып отырған оқиғаларға қатысты оқырман көзқарастарын қалыптастыруды мақсат етуден көрінеді [3, 63 б.]. Осындай ұстанымдар негізінде даярланған ғылыми баяндама мәтіні мен оқырман арасында тығыз байланыс орнайды. Осы акт барысында тыңдаушы тың мағлұмат, жаңа ақпарат алады. Ғылыми баяндаманың адресант тарапынан тыңдалуына қатысты қатысымдық қызмет жүзеге асады.

Қатысым үдерісі тыңдаушының немесе оқырманның қабылдауына, көп жағдайда адресат пен адресанттың тығыз бірлігіне тәуелді. «Бұл екеуі байланыс арнасының екі жағында тұрған субъектілер болғандықтан олардың рөлі де бірдей болмайды: бірде адресант рөлі басымырақ болса, енді бірде адресаттың ықпалы күштірек болады» [3, 139 б.]. Ғалым Шамғали Сарыбаев еңбегінде адресат басымдығы жеткілікті дәрежеде анық айтылған. Ғалымның: «...тыңдаушылардың алдына мәселенің дұрыс-бұрыстығын екшеп ажырат. Жақсы жақтарын да, жаман жақтарын да ашып сал, талдау себебін түсіндіре сөйле. Міне, сөйткенде ғана сенің «керектеріңді» тыңдаушылар сен айтпастан да өздері

айтады. Қысқасы, сенің айтқаныңның өзі тыңдаушыларды керек деген қорытындыға ықтиярсыз келтірерлік болсын» – деген пікірі тыңдарман алдындағы адресаттың маңызы жоғары, жауапкершілігі зор екендігін аңғартып тұр [2, 27 б.].

Бірақ қатысым үдерісінде баяншы мен тыңдаушы тендей қатысады, екеуінің бірі жоқ болған жағдайда қатысымдық үдеріс жүзеге аспайды. «Әсер, ықпал етуші субъектінің, сырт қарағанда, сөз мәтінін тудырушы, өндіруші ретінде әрекеті белсендірек көрінеді де мәтін қабылдаушыда белсенділік жоқ сияқты сезіледі. Алайда мәтінді қабылдаушыда да белсенділік болады, бірақ бұл белсенділік – ішкі белсенділік» [4, 246 б.]. Адресат пен адресант бірлігіндегі баяншының белсенділігі айрықша маңызға ие. Бұл белсенділік негізі баяншы баяндамасының бастамасынан басталады. Бұл туралы ғалым Шамғали Сарыбаев мынадай пікір айтады: «Жиылған жұрт не нәрсенің болса да бастамасына қарап аяғына қарамастан сынды бере салады. Баяндама жақсы басталса: «Мынаның сөзі дұрыс көрінеді, отыруға арзиды» деушілер көп болады. Жаман болса: «Басы мынау, аяғы не болар дейсің» деп шығып кетушілер де табылады. Адам баласында жетекшілік мінез де жоқ емес, есіктен 2-3 адам шыға бастаса, оларға ере шығушылар да көбейе бастайды. Отырған адамдардың да көңілдері қобалжып, шығуға бір табан жақындайды. Сондықтан баяндаманың бастамаларын күн ілгері әзірлеп кел де тыңдаушылардың көңіл-күйіне қарап әлгі әзірлеп келген бастамаларыңнан бастап сөйле. Бастама сөзін баяндаманың бет ашары десе де болады» [2, 29 б.].

Ғалымның адресаттың әр сөзі мен психологиялық күйіне, әр сөзін фактілермен дәлелдей білуіне баса назар аударғандығын мына жолдардан анық байқаймыз: «...тыңдаушы болған оқиғаларға, фактілерге көз салып елегіш болады. Жаңа бір неше фактілердің басын қосып солардан қорытынды нәтиже шығара алатын болып үйренеді» [2, 32 б.]. Сонымен қатар ғалым Шамғали Сарыбаев аталған еңбегінде қабылдаушының ыңғайына қарай сөз таңдау, мақалдап сөйлеу, терминдердің қазақша баламасын айту, сөз құрылымын ырғақ пен ұйқасқа, интонацияға бағындыру сияқты мәселелерді де қаперге алу керектігін баса айтады. Ғалым бұл ретте 3 нәрсені есте ұстау керек деп мыналарды көрсетеді: «1) тыңдаушылар саны 50 болса, оларға 100-ге сөйлеген дауыспен сөйлемейсіз; 2) тыңдаушылар ұғымды болса, бұл баяндамаға қиналмай жақсы түсінерлік болса баяндамаң сөйлестірілген, таныстырылған түрде айтылмай қысқасынан қайырылып сөйлеген түрде айтылуы керек; 3) әудетірдің (аудиторияның Е.К.) көңіл-күйін байқау: егер әудетір көңілі пәсәйіп (түсіңкі) болып отырса, әзіл-қалжың сөздерді де көтере алмай қалады [2, 34 б.]. Ғалымның мұндай пікірлері адресанттарға ортақ, бірдей түсінікті ақпарат жеткізудегі баяншының рөлін айқындай түседі. Ғалым алдын ала даярланған баяндама мазмұнын сол сәттегі ситуацияға, адресаттың әлеуметтік құрамына, жас мөлшеріне де байланысты құруды меңзейді. Тіпті керек тұсында мақалдап, мәтелдеп сөйлеудің маңыздылығы мен кемшін жақтарын да көрсетеді. Ғалым бұл туралы: «Баяндамашылардың мақалдап сөйлейтіндері бар. Бұл пайдалы да, пайдасыз да. Пайдалы болатындығы тыңдаушылардың ұғымдары төмен болса, мақалдап сөйлеу жылдам түсіндіруге көмектеспек. Зиян болатындығы: сен бір мақал айтсаң сол айтқаның әлгі мақалға ұсаған мақалдарды тыңдаушылардың есіне түсіреді» – дейді [2, 35 б.]. Дегенмен тыңдаушылардың ғылыми баяндаманы түсіну деңгейі көптеген факторларға тәуелді. Белгілі орыс ғалымдары З.Д. Попова мен И.А. Стернин олардың қатарына оқырманның тыңдау, мәтінді қабылдау ынтасын, оқу және басты ойды ажырата білу қабілетін, оқуға немесе тыңдауға физикалық немесе психологиялық дайындығын жатқызады. Тіпті қоршаған ортаның ауа температурасы мен ауадағы оттегі де әсер етеді деп қарастырады [9, 349 б.].

Ғалым Шамғали Сарыбаев баяншы сөзінің анықтығы мен тіл тазалығына, сөйлеушінің түс-түрінің құбылуына, тіпті сөйлеушінің тұрған орнына да аса мән беру керектігіне назар аударуды жөн санаған. Ғалым: «Біреулер екі сөздің біріне орысша араластырып сөйлейді, бір замандарда сөзіне орысша, арабша араластырып сөйлеу қазақтың тілмәш, молдаларына сән еді. ...Өзінің айтайын деген пікірін әбден білмеген адам ғана шұбалаңқылап сөйлейді. Анық, ашық «тайға таңба басқандай» қылып сөйлеу – өзім үшін сөйлемеймін, өзге үшін сөйлеймін дегенді мойындаған жолдастардың міндеті» – дейді [2, 34 б.]. Автордың баяндамаға өзге ұлттың тілдік бірліктерін араластырып жасауы салдарынан қабылдаушы оны қате немесе автордың көздегенінен басқа мағынада түсінсе, коммуникация үдерісі бұзылады. Міне, мұны жете түсінген ғалым Шамғали Сарыбаев оған жол бермеу керектігін баса айтады. Ал ғалымның: «Түстің құбылуы да тыңдаушылардың баяндамаға түсінуіне әсер етеді. Көңілдің толқуынан шыққан ойың мен кешірген көңіл-күйлерін әудетірге (аудиторияға – Е.К.) түгел бере алады:

а) жүзіңнің құбылуы көңіл-күйіңе сәйкес болсын;

ә) жүзің бір қалыпта болса, сөзің өлік болады. Ылғи күлімдеп сөйлеу де жексұрын (орынсыз)» – деген пікірі ақпаратты адресантқа жеткізудегі баяндамашы келбетінің маңыздылығын айқын танытып тұрса, «сөйлегенде аласа жерде тұрып сөйлесең, бойың көрінбейді. Бойың көрінбесе, сөйлегендегі денеңнің қимылы көрінбейді, денеңнің қимылы сөздің мағынасын толықтырады» – деген тұжырымы баяншының тұрған орнының да маңызды екендігін де аңғартады [2, 39-40 б.].

Түйіндей келгенде, баяндама жасау барысындағы ғалымның ең алдымен, аудиторияны ақпараттандыру, яғни белгілі бір мәселеге қатысты ақпараттарды көпшілікке таратуға; екіншіден, баяндама арқылы аудиторияның әлеуметтік мінез-құлқына, дүниетанымына әсер етуге; үшіншіден, адресантқа әсер ете отырып, оны белгілі бір әрекетке үндеу немесе шақыруға болатындығын жіті зерделеген бұл еңбегінің маңызы айрықша. Ғалым еңбегін зерделей келе, баяншы мен қабылдаушы, яғни адресант пен адресант арасындағы қатысымдық үдерісте оларды бір-бірінен ажырағысыз күрделі екі ұғым дегенді тағы бір мәрте нақтылаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. – Алматы: «Сөздік-словарь», 2005. – 272 б.
- 2 Сарыбаев Ш.Х. Күнделік керектер. – Ташкент: «Өзбек ССР мемлекет баспасы», 1933. – 92 б.
- 3 Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде). – Алматы, 2007. – 450 б.
- 4 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2007. – 328 б.
- 5 Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкознание: учебное пособие 2-е изд. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 408 б.

МРНТИ 17.01.09

Балтабай Әбдігазиұлы¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ҒАБДУЛЛИНДЕР ҒИБРАТЫ

Ұлы Абайдың есімін иеленген қазақ топырағындағы жоғары білімнің бастау көзі, ұлт зиялыларының алтын ұясы аталатын қазақ ұлттық педагогикалық университетінің бүгінгі күнгі дейінгі жүріп өткен жолының тарихи шежіресіне өз есімдерін өшпестей жазып кеткен аға ұрпақ өкілдерінің әрқайсысы өскелең ұрпақтың білімді де парасатты азамат реітінде қалыптасуы үшін таптырмас тәлім мектебі екені аян.

Осындай аяулы да ардақты тұлғалардың алдыңғы қатарында қазақ даласының биігі «Арқаны кербез сұлу» Көкшесінде дүниеге келіп, білім мен ғылымның көкжиегін кеңейткен, ұлттық руханияттың Көгіне көтерілген ұстаз-ғалымдар, қазақ халқының аяулы перзенттері, қос Ғабдуллиннің есімдері айрықша аталады. Оның бірі ҚазПИ-дің 1935 жылғы түлегі, Кеңес одағының батыры, 1953-1961 жылдары университетіміздің ректоры болған, КСРО Педагогика ғылымдары академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессоры Мәлік Ғабдуллин, ал екіншісі ҚазПИ-дің 1951 жылғы түлегі, ұзақ жылдар бойы университеттің қазақ әдебиеті кафедрасын басқарған белгілі әдебиеттанушы ғалым, ұлағатты ұстаз, көрнекті жазушы, халықаралық Алаш сыйлығының иегері, филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин болатын.

Атақты батыр, ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз Мәлік Ғабдуллиннің ғұмырнамасы қазіргі және келешек ұрпақтар үшін шын мәніндегі ерлік пен еңбектің соқпағы егіз өрілген өнегесі, мән-мазмұны терең ғибратты өмір үлгісі екені сөзсіз. Біз бүгін Мәлік Ғабдуллиннің бүкіл өмірі түгелдей дерлік қазақ білімінің қара шаңырағы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетімен тікелей байланысты болғанын айрықша мақтанышпен айтамыз. Оның ғалымдық таланты да, ұстаздық қабілет-қарымы да негізінен осынау ой мен білім ордасында қалыптасты, шыңдалды, жарқырып көрінді.

Білімге құштар Мәлік 1931 жылы Абай атындағы Қазақ педагогика институтына түскен алғашқы күннен бастап ұстаздарының назарына ілікті. 1935 жылы институтты бітіріп, дипломын алған шақта

ғұлама ғалым, профессор Құдайберген Жұбанов оқу бітіруші жастардың арасынан Мәлік Ғабдуллиннің есімін айырықша атап, үлкен сенім артқан.

Кейінірек ҚазПИ-дің аспирантурасына түсіп, шын мәнінде ғылыми ізденіске құлшына кіріседі. Мақалалар жазып, әдеби сынға араласады. Қазақтың әйгілі «Қобыланды батыр» жырын ғылыми диссертациясының тақырыбы етіп алып, зерттеуге кіріседі. Халықтың бай ауыз әдебиетінің мұраларынан сусындап өскен Мәлік үшін бұл іс болашаққа бет алған кең арналы ғалымдық жолдың алғашқы сәтті баспалдағы іспеттес болды.

Жас ғалым өзінен бұрынғы Сәкен Сейфуллиннің, Халел Досмұхамедовтың, Мұхтар Әуезовтың фольклортану саласындағы еңбектерін жалғастыра түсті.

Алайда, осыншалық құлшыныспен басталған істің барысын 1941-1945 жылдардың сұрапыл соғыс кезеңі біршама үзуге мәжбүр етті. 1941 жылы Мәлік Ғабдуллин майданға аттанып, жеңіс күніне дейін Панфилов дивизиясының құрамында шайқасты. 1943 жылдың күзінде жауға қарсы шайқаста көрсеткен жанқиярлық ерлігі үшін Мәлік Ғабдуллинге Совет Одағының Батыры атағы берілді. Мәліктің ерлігі туралы атақты жазушы Борис Полевой Мәлік туралы «Эпостың тууы» атты мақала жазып, «Правда» газетінде жариялады. Мәліктің аты аңызға айналды. Сол 1943 жылдың өзінде ол білім алған қазақтың Абай атындағы педагогика институты мен Қазақстан Жазушылар Одағы бірігіп Мәлік туралы жинақ шығарды.

Адамзат баласын фашизм атты зұлматтан құтқарған осынау от пен оққа толы қан майданнан ол Батыр атанып оралды. Соғыстан кейін Мәлік Ғабдуллин Қазақ КСР Ғылым академиясының Тіл – әдебиет институтын басқарды. 1947 жылы «Қобыланды батыр» жырын зерттеу мәселелері» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Ал 1958 жылы «Қазақ халқының дәстүрлі ауыз әдебиеті» атты көлемді зерттеу еңбегі үшін оған филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесі берілді.

Ғалым Мәлік Ғабдуллин қазақ ауыз әдебиетінің үздік үлгілерінен тұратын «Батырлар жыры» және «Айтыстар» жинақтарын құрастырып шығарды, 1959 жылы өзінің алдындағы Ә.Диваев, В.А. адлов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Е.Ысмайыловтың, т.б. материалдары негізінде хрестоматия жариялайды. 1958 жылы «Қазақ халқының ауыз әдебиеті», 1972 жылы «Қазақ халқының батырлар жыры» /Т.Садықовпен бірге/ кең көлемді күрделі ғылыми-зерттеу кітаптарын жариялады. Бұл еңбегі үшін ол Қазақ КСР Ғылым академиясының Ш.Уәлиханов атындағы мәртебелі сыйға ие болды.

Қазақ КСР Ғылым академиясы әзірлеген «Қазақ фольклористикасы» атты іргелі еңбектің редакциясын басқарып, «Қазақ фольклористикасының даму жолдары», «Сәбит Мұқанов» тәрізді күрделі монографиялық тараулар жазды. Көп томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» авторларының бірі болды.

Өмірінің соңына қарай Мәлік Ғабдуллин ұлттық эпосқа қатысты мәселелерге көңіл аударып, арнайы зерттеулер жүргізеді. 1968 жылы орыс тілінде «Едіге» эпосы туралы еңбек жазады. Онда атлмыш жырдың бірнеше вариантын мұқият салыстыра отырып, құнды ғылыми тұжырымдар жасайды.

1951 жылы өзінің ұшқан ұясы – Абай атындағы ҚазПИ-ге оралғаннан кейінгі жерде оның нағыз жемісті де жеңісті ұстаздық жолы басталды. Студенттерге дәріс оқыды, жастармен қоян-қолтық араласып, олардың бойына адами өнегесін сіңірді, имандылық нәрін екті.

1951-1963 жылдар аралығында осы институттың ректоры қызметін атқарды. Бұл кезеңде Мәлік Ғабдуллиннің ұстаздық, педагогтік қабілет-қарымы барынша жарқырап көрінді. Жемісті еңбегінің әділ бағасы болар, ол 1959 жылы СССР Педагогика ғылымдары академиясының академигі және төралқа мүшесі болып сайланды. 1961 жылы республикамыздың еңбек сіңірген ғылым қайраткері атанды.

Ғалым-ұстаз Мәлік Ғабдуллин әртүрлі деңгейдегі оқулықтар мен оқу-құралдарын, бағдарламалар, тәрбиелік еңбектер жариялауда да жан-жақты іс атқарды. Атап айтқанда, жоғары оқу орындарының студенттеріне оқулық ретінде ұсынылған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» атты еңбегі алғаш рет 1958 жылы жарық көрді. Бұл оқулық күні бүгінге дейін жарты ғасырдан бері жоғары оқу орындарының студенттері үшін негізгі оқу кітабы болып келеді. Сондай-ақ орта мектептің 8 сыныбына арнап жазған оқулығы да ұзақ жылдар байы қайталап басылып, жас ұрпаққа білім нәрін сіңіруге қызмет етті. 1966 жылы ғалым-ұстаздың «Ата-аналарға тәрбие туралы кеңес» деп аталатын кітабы жарық көрді. Бұл еңбек ұстаз Мәлік Ғабдуллиннің азаматтық болмысындағы барлық тағылымдық қасиеттерді жарқырата көрсеткен еңбек болды.

Қазақтың бай ауыз әдебиетін зерттеген ғұлама ғалым жас ұрпақ тәрбиесіне белсене араласты. ҚазПИ-дің ректоры қызметін атқара жүріп, институтта әдебиеттен дәріс беріп, көп жылдар ұстаздық

етті. Білікті мамандар даярлауға мол үлес қосты. Ғалымның лекциясын тындап, тәрбие алған республиканың әр түкпірінде ұстаздық етіп жүрген институт түлектері Мәлік есімін әрқашан да мақтанышпен атайды.

Мәлік Ғабдуллин қашан да туған халқының рухани қазынасынан сусындап, соның бағасы мен маңызын көпшілікке жеткізуге күш салған, ауыз әдебиетінің барлық асылын жүрегімен сезініп, сол асылды өз бойына сіңіре білген азамат еді. Ол әрдайым көпшіліктің ортасында өзінің кішіпейіл және ашық мінезімен ерекше көрінетін. Ғылыми жиындарда, Жазушылар Одағында, алқалы топ ішінде Мәкеңнің айналасында үнемі қаламгер інілері, замандас-әріптестері, шәкірт ұл-қыздары жүрер еді.

Мәкеңді студент қауымы да ерекше сүйіп қадірлейтін. Ол жатақханаға, студенттер ортасына жиі барып тұратын, студенттермен пікір алысу, тұрмысын білу, олармен шахмат сайысына түсу – батыр, ғалым, ұстаздың жақсы әдеті еді.

Міне, ғылымдағы аталған үлкен жетістіктерімен, өз басының жоғары адамгершілік қасиетімен ол оқытушылар мен студенттер қауымының арасында зор беделге ие болған жан еді. М.Ғабдуллин есімі, ісі ұмытылмайды. Ғылым-ұстаздың ізбасарлары Қазақтың Абай атындағы педагогикалық университетінің ұжымы, шәкірттері, бүкіл халқы батыр, ғалым, ұстаз Мәлік Ғабдуллин есімін ардақтап, оның өнегелі ісін жалғастыра беретін болады.

Тұла бойы табиғи ізгілік пен рухани сұлулықтан жаралған ғажайып жан – сырбаз қаламгер, ғибратты ұстаз, көрнекті ғалым филология ғылымдарының докторы, Халықаралық «Алаш» сыйлығының иесі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, профессор Нығмет Ғабдуллиннің барша ғұмыры бүгінгі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетімен тығыз байланысты болды. Ол қазақ топырағындағы тұңғыш жоғары оқу орны болған қарт ҚазПИ-дің болашақ ұрпақты білімге сусындатумен қатар, елдің келешегін кемелдендіруге бағытталған барша істеріне белсене араласты, әрісі талапкер студент, берісі қатардағы оқытушыдан кафедра меңгерушілігіне дейінгі баспалдақтардан өтіп, еліміздегі жоғары білімнің сапасын көтеріп, көкжиегін кеңейте түсуге үлесін қосты, сол арқылы ұлы Абай есімін иеленген оқу ордасының барша қасиетін бойына сіңірді.

Соғыстан кейінгі қиындығы мол кезеңде сонау қиырда жатқан Көкше топырағынан аттанған талапкер Нығмет Ғабдулинді өмір жолы қазақ білімінің қара шаңырағы ҚазПИ-ге 1946 жылы алып келген еді. Осы сапарын, Көкшетау мен Алматының арасын 13 күн жүріп, институтқа қабылдау мерзімі аяқталып кеткеннен кейін келгенін, емтихандарын қалай тапсырып, қалай студент атанғандарын Нығмет аға өзіне тән әңгімешіл мәнерімен, жағымды баяу үнімен үнемі айтып жүретін.

Қарт ҚазПИ талапты жастар үшін алғашқы күннен-ақ тек оқу ордасы емес, терең білімнің, әдеби, ғылыми, адамгершілік, азаматтық тұрғыда қалыптасып, толысудың ұлағатты мектебіне айналды. Бір ауылда өсіп, бір партада қатар білім алған Айқын Нұрқатовтан өзге, кейінірек қазақ ғылымы мен әдебиетінің көрнекті тұлғаларына айналған Шәмшиябану Сәтбаева, Баламер Сахариев, Бердібек Соқпақбаев, Әнуар Дербісалин, Мұқаш Сәрсекеев, Серік Қирабаев, Мыңбай Рәшев сынды тұрғыластарымен бірге Нығмет Ғабдуллин де осынау ұлағатты мектептің қабырғасында жүріп жанына білімнің нұрлы сәулесін сіңірді, әдебиет пен ғылымдағы алғашқы қадамдарын жасады.

«Институттағы әдебиет үйірмесін дүрліктіріп, біріміз өлең оқып, біріміз жаңа шыққан кітапқа пікір айтып, шулатып жатушы едік, – деп жазады академик С.Қирабаев студенттік жылдарын еске алып. – Солардың көбі әдебиеттің тұрақты кадрларына айналды. Осы ортада Нығметтің де өзіндік орны бар-ды».

Шындығында да Нығмет аға Ғабдуллин студент кезінен бастап қаламын сергек ұстады. Әдебиет үйірмесінің белсенді мүшесі болды. Алғашқы тырнақалды шығармалары ҚазПИ қабырғасында жазылып, сол кездегі республикалық баспасөз беттерінде көріне бастады. Тіпті студент кезінің өзінде, 1949 жылы еліміздегі ең беделді газет «Социалистік Қазақстанда» «Алтын жұлдызды студент» атты очеркінің жариялануы Н.Ғабдуллиннің болашақтағы үлкен қаламгерлік шеберлігінің бастауын танытқандай болды.

Бірқатар уақыт республиканың мәдениеті мен баспасөзі саласында еңбек еткеннен кейін өмірлік тәжірибесі толысқан, әдеби ортада есімі орныққан жазушы Нығмет Ғабдуллин 1962 жылы өзі білім алған алтын ұясы ҚазПИ шаңырағына оралады. Осындағы шет тілдер бөліміне қазақ әдебиетінің курсы оқытын оқытушылық қызметке шақырылады.

Бастапқыда институттағы ұстаздық еңбегін республикалық «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы қызметімен қатар алып жүрсе, 1969 жылдан бастап ол ҚазПИ-ге түбегейлі ауысады. Аудитория табалдырығын лектор ретінде аттаған алғашқы күннен бастап ол өзінің теориялық білімінің, ұстаздық қабілетінің, студенттермен қарым-қатынас мәдениетінің жоғары екенін байқатады.

Ұстаздық атты ұлы жолға қадам басқан осы сәттен өмірінің соңғы сағаттарына дейін Нығмет Ғабдуллин өзі аса қасиетті деп санайтын студенттер ортасында болды, өзі ғылымға, ұстаздыққа тәрбиелеген ізбасар шәкірттерінің алдында жүрді, бір сөзбен айтқанда, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетімен бірге тыныстап, бірге өмір сүрді.

Университет қабырғасындағы ұстаздық қызметін ғылыми зерттеушілік еңбегімен тығыз сабақтастыра жүргізді. Соның нәтижесінде 1964 жылы «Ғабит Мүсіреповтің драматургиясы» деген тақырыпта кандидаттық, ал 1972 жылы «Қазіргі қазақ прозасында жаңа адамды бейнелеу проблемалары» тақырыбында докторлық диссертация қорғайды. Ұзақ жылдар университеттің қазақ әдебиеті кафедрасында доценттік, профессорлық қызмет атқара жүріп, Нығмет Ғабдуллин қазақ тілі мен әдебиеті мамандарын даярлау ісіне, осы бағыттағы оқу процесін жетілдіру, оны жаңа мазмұнмен толықтырып отыру ісіне елеулі үлес қосты.

Қазақ әдебиетінің түрлі проблемалары жөніндегі, әдебиеттегі көркем образ, кейіпкер бейнесі төңірегіндегі, халық ауыз әдебиетінің жауһар мұралары туралы ғалым-профессордың ой-тұжырымдары шәкірттерінің санасына сіңіп, жүректеріне білім нұрын құйды, өресін кеңейте түсті. Сонымен қатар, ұстаз Н.Ғабдуллин студенттердің ғылыми үйірмесін басқара жүріп жас талапкерлердің жүрегінде ғылымға деген құштарлықтың, ұмтылыс-ынтаның оянып, қалыптасуына себепкер болды. Аталмыш үйірмеде тырнақалды талпыныстарын жасаған Нығмет ағаның ондаған шәкірттері бүгінде әдебиеттану ғылымындағы, оқу-ағарту саласындағы білікті мамандар санатында жүр.

Профессор Нығмет Ғабдуллиннің лекторлық мәдениеті аса жоғары еді. Бір карағанда баяулау сөйлейтін, үні ұяндау естілетін ол аудитория алдына шығып, сабағын бастаған сәттен-ақ шәкірттерінің назарын өзіне аударып баурап алатын. Қандай үлкен дәрісхана болса да, Нығмет ағаның әр сөзі әрбір студенттің құлағына жетіп жататын. Оның бойынан осындай ғажап қасиеттің әрдайым көрініп тұратынын байқайтын едік. Бұл бір жағынан, профессор лекциясының тартымдылығы, ішкі мазмұнының тереңдігі, тақырыпты әңгімелеп жеткізу мәнерінің әдемілігі десек, екінші жағынан дәрісханадағы әрбір тыңдаушының профессор Нығмет Ғабдуллинге деген айрықша құрметінің белгісіндей көрінетін.

Осылайша шәкірт пен ұстаз, студент пен профессор арасында орнаған тамаша жалғастық пен жарасымдылықтың биік нәтижесі семестр соңындағы сессия қорытындыларында айқын көрініп жататын. Профессор Нығмет Ғабдуллинге емтихан не сынақ тапсырған оқу топтарындағы студенттердің білім деңгейінің көрсеткіштері әрдайым жоғары болатын. Жан жүрегімен беріле жасаған еңбектің нәтижесі осылайша жарқырап көрінетін.

Профессор Нығмет Ғабдуллин жақсы оқитын студентпен бірге қуанып, нашар баға алған шәкіртімен қосыла қиналатын. Бір жылы қысқы сессия кезінде халық ауыз әдебиетінен емтихан үстінде ең болмаса Алпамыс пен Қобыландыны ажырата алмаған екі студентке «екілік» баға қойып, соған өзінің соншалықты күйзелгенін, әлгі студенттерді қайта-қайта шақыртып, кеңес беріп, мазасы кеткеніне куә болғанымыз бар. «Екілік алатын студенттің екі түрі болады, – дейтін Нығмет аға, – Бірі – ештеңе білмейтін, екіншісі – білгісі келмейтін студент. Біріншісіне оқытып үйретуге болады, ең сорақысы – екіншісі, білгісі, оқығысы келмейтіндер».

1988 жылдан 1997 жылға дейін филология ғылымдарының докторы, профессор Нығмет Ғабдуллин университеттегі қазақ әдебиетін басқарды. Бұл жылдар Абай атындағы ҚазПИ тарихымен бірге жасап келе жатқан, өзіндік дәстүрі бар, кезінде академиктер Мәлік Ғабдуллин, Қажым Жұмалиев, Серік Қирабаевтар басқарған байырғы кафедрада Нығмет ағаның педагогтік қабілетімен қатар ұйымдастырушылық, жетекшілік дарыны мейлінше молынан көрінген кезең болды.

Осы тұста педагогикалық мамандар даярлау бағытындағы оқу ісінің сапасын арттыру, оқу-әдістемелік құжаттарды жаңарту талабы күн тәртібінің алдыңғы қатарына шыққан еді. Сонымен бірге, ХХ ғасырдың сексенінші жылдарының аяғынан бастап әдебиеттану ғылымында ғана емес, тұтас қоғамның санасында үлкен-үлкен жаңалықтардың қайнар көзі ашыла бастады.

Коммунистік идеологияның бұғауы күйреп, ұлттық сана мен мәдениеттің тәуелсіздігіне қол жете бастады. Қазақ елінің тәуелсіздік алуының қарсаңында төл әдебиетіміздің тарихындағы ақтаңдақ парақтардың беті ашылып, рухани мұраларымызға деген жаңа да жанашыр көзқарас өмірге келді. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов сынды қайраткер тұлғалардың есімдері халқына оралып, олардың шығармашылығы туралы алғашқы мәліметтер университеттердің оқу бағдарламаларына ене бастады. Оларға қажетті теориялық материалдарды жинақтау, оқу-әдістемелік құралдар, бағдарламалар мен жоспарлар жасау міндеттері бой көтерді.

Міне, осы жаңалықтың бәрін дәстүрлі оқу үрдісімен үйлестіріп, оқу жоспарларына оңтайлы орналастыру және оларды әдістемелік жағынан терең де мазмұнды ұйымдастыру ісінде Абай атындағы Қазақ педагогикалық университеті, оның ішінде қазақ әдебиеті кафедрасы көшбасшылық роль атқара білді. Аттары аталған арыстар жөнінде, Шәкәрімнің шығармашылық мұрасы туралы республика көлеміндегі тұңғыш лекциялар осы кафедрада өткен ғасырдың сонау сексенінші жылдарының соңында оқылғанын біз бүгінде тарихымыздың елеулі беттері деп санаймыз. Міне, осы абыройлы істерде кафедра меңгерушісі профессор Нығмет Ғабдуллиннің ғалымдық, педагогтік, ұйымдастырушылық қызметі аса мол болды.

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарының бас (1993-1995) кезінде педагогикалық мамандар даярлау бағытындағы білім беру жүйесіндегі мемлекеттік стандарттар мен типтік оқу бағдарламалары, жоспарлар тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы жаңа талаптарға, әлемдік білім кеңістігінің өлшемдеріне сәйкес қайта қаралды. Университеттің оқу-әдістемелік жұмыстар жөніндегі бөлімінің басшылығымен барлық мамандықтар бойынша республиканың жоғары оқу орындарына арналған жаңа стандарттар мен жоспарлар жасау ісі қолға алынды. Профессор Нығмет Ғабдуллин басқарған қазақ әдебиеті кафедрасы да бұл істің нәтижелі болуына өзінің елеулі үлесін қосты. Соның нәтижесінде тәуелсіз елдің тарихындағы тұңғыш білім стандарттары мен оқу жоспарлары дүниеге келді.

Абай атындағы байырғы оқу орнында қызмет атқарумен қатар профессор Нығмет Ғабдуллин сол жылдары республикамыздың тұңғыш Жоғары аттестациялық комиссиясын (ЖАК) ұйымдастыру мен қалыптастыру ісіне белсене араласты, әдебиет және оны оқыту әдістемесі мәселелері жөніндегі алғашқы мамандандырылған кеңестің мүшесі болды.

Оның сыртында профессор Нығмет Ғабдуллиннің өз аспиранттарына қатысты жетекшілік қызметі және бар. «Аспирантқа тақырып бермес бұрын алдымен сол тақырып бойынша көп кітаптар оқып, дайындалуым керек, – дейтін Нығмет аға. Әр ісіне соншалықты жауапкершілікпен, ықтияттылықпен қарайтын ол кісінің бұл сөздеріне әрдайым иланатын едік.

Осы тәрізді кіршіксіз таза жауапкершілігінен болар, профессор Нығмет Ғабдуллиннің жетекшілігімен қорғалатын диссертациялардың бәрі де тыңғылықты әрі сапалы болатын. Мейлі аспиранты болсын, мейлі алдындағы студент болсын, егер ұстаз-жетекшіге оның бірі ісі, немесе жазып әкелген жұмысы ұнамай қалса, өзінің көңіліне қаншалық қонымсыз көрініп тұрса да Нығмет аға ешқашан дауыс көтеріп, ашуланып, ашық ренжіп жатпайтын. Соның өзінен-ақ шәкірт өз қателігін тез ұғынып, ұстазының алдындағы айыбын, яки жұмысындағы кемшілігін дереу түзеуге тырысатын. Ұстаздық жолды мұрат тұтқан әрбір маманға өлшеусіз үлгі боларлық асыл ағаның осынау бір айрықша қасиеттерін жанымызға әрдайым сіңіруге тырысатынбыз.

Профессор Нығмет Ғабдуллин бірқатар жыл Абай атындағы қазақ педагогикалық университеті жанындағы қазақ әдебиеті мамандығынан кандидаттық диссертациялар қорғалатын арнайы кеңестің төрағасы қызметін атқарды. Ол кеңестің әрбір мәжілісінің ұйымдасқан түрде әрі жинақы өтуіне қатты көңіл бөлетін. Кеңесте қорғалатын жұмыстарға да осындай жоғары талап қоя білетін. Кеңеске барар алдында әрбір диссертацияның кафедрада әділ әрі аса жауапкершілікпен талқылануына мән бере отырып, қорғауға ең үздік жұмыстардың ғана жіберілуін қадағалап отыратын. Соның нәтижесінде диссертациялық кеңесте қорғалған кандидаттық диссертациялардың барлығы да жоғары аттестациялық комитет сарапшыларының тарапынан оң бағасын алып, мерзімінде бекітіліп отырды.

Профессор Нығмет Ғабдуллиннің табиғатына тән педагогтік қасиеттері, биік парасаты, ұстаздық мәдениеті оның әрбір диссертантпен кездесу, пікірлесу барысында айқын байқалып тұратын. Үлкен-кішінің бәрімен «сіз» деп қана сөйлесетін салтымен Нығмет аға ақыл-кеңесін айтып, әр талапкердің аттестациялық құжаттарының дұрыс толтырылуына, әр жұмыстың өз жүйесімен орындалуына жанашыр болудан жалықпайтын.

Профессор Нығмет Ғабдуллиннің еліміздегі білім беру ісін жетілдіруге қосқан елеулі еңбектерінің қатарында түрлі дәрежедегі оқу орындарына арнап «Қазақ әдебиеті» оқулықтарын жазуға атсалысқаны да заңды түрде аталады. Нығмет ағаның авторлығымен жазылған оқулықтар ұзақ жылдар бойы еліміздің мектептерінде оқытылып, жас жеткіншектерді тәрбиелеуге, біліммен қаруландыруға аса мол үлесін қосты.

Нығмет ағаның жазушы ретіндегі, көркем прозаның шебері ретіндегі таланты да оның ҚазПИ шаңырағында қызмет атқарған жылдары мейлінше жарқырап көрінді. Осы кезеңде сонау 1951 жылы жарық көрген «Менің достарым» атты әңгімелер жинағынан бастап жазушының прозалық шығармаларын қамтитын жиырмаға жуық кітаптары жарияланды.

Жазушы Нығмет Ғабдуллин прозасының басты тақырыбы адамгершілік тазалықты жырлау болды. Қай шығармасында да жазушының өз замандастары шынайы болмыс-бітімімен, әрекет-кылығымен, мінез-кұлқымен шыншыл бейнесін табады.

Педагог жазушы Нығмет Ғабдуллин өзі сомдаған осынау көркем бейнелері арқылы да жас ұрпаққа өлшеусіз өнеге ұсына білді.

Соңғы жылдары профессор Нығмет Ғабдуллин университеттің қазақ әдебиеті кафедрасында профессорлық қызмет атқарып, ғылыми мамандар даярлау, ертеңгі күннің білікті педагогтарын тәрбиелеу ісімен тікелей айналысты. Ұлтымыздың ұлы қазынасы – халық ауыз әдебиеті туралы мәнді де мазмұнды лекциялық курсы оқыды. Диплом жұмыстарына жетекшілік жасады. Халық ауыз әдебиеті пәнінің жаңартылған типтік бағдарламасын жасауға қатысты.

Сонымен қатар өзінің соңынан өсіп келе жатқан іні-қарындас шәкірттерінің, кафедрадағы әріптестерінің сабақтарына кіріп, ақыл-кеңестерін айтудан бір сәтке де жалыққан емес. Профессор Нығмет Ғабдуллиннің әрбір сабағы кафедрада ашық сабақ деп саналатын. Оқу кестесіне осылайша жазылатын да, әр оқытушы қалаған уақытында профессордың дәрісіне кіріп, өзіне қажетті өнегеліліктерін тауып жататын.

Табиғатынан соншалықты кіршіксіз таза жаратылған Нығмет аға ең алдымен өзіне аса жоғары талап қойып отыратын. Өзінің әрбір ісінің көпшілікке пайдалы болуын ғана қалайтын. Жанындағы адамға ауыртпалығын түсіріп, өзі атқаруға тиіс істі өзгеге жүктей салу, өзінен кейінгі әріптес шәкірттерін ретсіз мазалау деген қасиеттер ол кісінің жаратылысына мүлде жат болатын. Тіпті денсаулық жағдайына байланысты сабақ өткізу қиындығы туған сирек сәттердің өзінде де ол осы бір айрықша қасиетінен айныған емес. Әріптестерінің, кафедра ұжымының, факультетінің, университетінің атына кір келтірмеуді ғана ойлайтын.

Айта берсек, профессор Нығмет Ғабдуллиннің педагог ретіндегі парасатты тұлғасын танытарлық өнегелі қырлары аса мол. Ардақты азамат, асыл ағаның ғибратты өмір жолы, шығармашылық мұралары болашақтағы талай-талай кітаптар мен монографияларда, оқулықтар мен мақалаларда, зерттеулер мен естеліктерде жалғаса беретініне күмәніміз жоқ.

Біз бүгін ұлт руханиятының көгінде жарық жұлдыздай із қалдырған қос Ғабдуллин жайында ой толғадық. Ал осыдан 90 жыл бұрын қазақ топырағындағы тұңғыш университет болып шаңырақ көтеріп, бұдан кейінгі кезеңде қазақ зиялыларының барлығы дерлік түлеп ұшқан алтын ұя, ұлттық жоғары білім жүйесінің ту тіккен қара шаңырағы Абай атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарихын сомдаған тау тұлғалы аға ұрпақ туралы әңгіме мәңгі жалғаса беретіні ақиқат.

МРНТИ 17.01.09

Абишева С.Д.¹

*¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан*

ДВА ЮБИЛЯРА

2018 год для КазНПУ имени Абая – юбилейный. Нашему университету исполнилось 90 лет. В юбилейный год хочется вспомнить выдающихся деятелей науки, которые стояли у истоков становления КазНПУ как передового педагогического вуза. Среди них огромный интерес вызывает личность Александра Лазаревича Жовтиса (1923-1999) – советского и казахстанского литературоведа, переводчика, писателя, педагога, доктора филологических наук, профессора. Он является автором научных исследований в области теории исторической прозы и поэтической речи, переводчиком казахской, украинской, корейской, английской классической поэзии. В апреле юбилейного для нашего университета года известному ученому исполнилось бы юбилейных 95 лет.

А.Л. Жовтис родился 5 апреля 1923 года в Виннице (Украина). Находясь в эвакуации в Алма-Ате, он закончил филологический факультет КазГУ им. С.М. Кирова и в его стенах начал свою трудовую и научную деятельность. С юных лет он занимал активную жизненную позицию – и в науке, и в педагогической работе, и в общественной деятельности. Он один из первых перевел на русский язык стихотворения опального поэта Магжана Жумабаева и боролся за его возвращение к читателю. Он был переводчиком поэзии Султанмахмута Торайгырова, пропагандистом творчества скульптора И.Иткинда, более 17 лет он боролся за издание книги скульптора С.Коненкова. В годы перестройки

первая публикация в «Просторе» книги о сталинских лагерях состоялась в 1986 г. благодаря А.Л. Жовтису, сохранившему рукопись повести А.Никольской «Передай дальше!» после смерти автора.

В начале 70-х годов А.Л. Жовтиса обвинили в «казахском национализме», уволили с работы и более семи лет он был отлучен от любимого дела. В 1978 году его принял на работу ректор КазПИ им. Абая Ж.Ж. Жумабеков. Таким образом, выдающийся ученый оказался в нашем вузе, где работал до конца своих дней. Александр Лазаревич отдал все свои силы и талант любимому вузу. Трудился в должности профессора кафедры русской и мировой литературы и был председателем диссертационного совета.

Александр Лазаревич работал и в других университетах, но свою литературоведческую школу он смог создать именно в стенах КазПИ. Он воспитал целую плеяду ученых-филологов, которые внесли значительный вклад в становление казахстанского литературоведения. Это более 25 кандидатов наук, 10 из которых на сегодняшний день являются докторами наук и трудятся не только в Казахстане, но и за его пределами. Ученики Жовтиса сегодня – это ведущие учёные в различных областях литературоведения, в частности – в области стиховедения, переводоведения и поэтики художественного текста.

А.Л. Жовтис был открыт всему новому. При его непосредственном участии Алма-Ату посетили именитые ученые-филологи: К.Ф. Тарановский, В.М. Жирмунский, Л.И. Тимофеев, В.П. Григорьев, Е.Г. Эткинд, Ю.М. Лотман, З.Г. Минц, М.Л. Гаспаров, М.М. Гиршман, В.С. Баевский, Б.Ф. Егоров. Их лекции и научные консультации стали импульсом к научной работе и навсегда остались в памяти студентов, аспирантов и преподавателей филологического факультета КазНПУ им. Абая.

Профессор А.Л. Жовтис стал основоположником международного научного форума-конференции «Проблемы поэтики и стиховедения», которую впервые провел в 1993 году в нашем университете с участием известных стиховедов страны С.И. Кормилова, О.И. Федотова и др. Сегодня эта конференция стала традиционной, один раз в три года ее продолжают проводить ученики Александра Лазаревича. Эта конференция известна во всем мире и стала настоящей дискуссионной площадкой по проблемам поэтики и стиховедения.

В 2018 г. география участников конференции была особенно обширной. Среди казахстанских учёных в конференции участвовали филологи не только из Алматы, но и из Астаны, Караганды, Шымкента, Усть-Каменогорска, Павлодара, Кокшетау и др. Из зарубежных гостей больше всего докладов представили филологи из России (25). Среди них – 11 учёных из лучших вузов и научных учреждений Москвы (МГУ, Институт русского языка им. В.В. Виноградова, Высшая школа экономики и др.) и 3 филолога из Санкт-Петербурга. Среди российских городов, представленных в программе конференции, встречаем такие города, как Орёл, Челябинск, Пензу, Владимир, Саранск, Оренбург, Якутск. Вторая страна по представительству на конференции – Польша (6 участников). По два доклада присланы из Италии, Японии, Турции и Египта. По одному – из США, КНР, Швейцарии, Эстонии, Финляндии и Германии. Таким образом, важное дело, начатое А.Л. Жовтисом, продолжает жить и развиваться.

В 2013 г. в Алматы увидела свет книга А.Л. Жовтиса «Избранные статьи». Она была подготовлена силами его учеников. Большую поддержку и консультативную помощь им оказали учёный из США Б.Шерр, российские филологи П.А. Ковалев, С.И. Кормилов, Е.А. Токарева, С.А. Матяш, С.И. Гиндин, О.И. Федотов, Ю.Б. Орлицкий, Е.В. Казарцев. Издание было осуществлено при финансовой поддержке сына ученого, известного в Казахстане правозащитника – Евгения Жовтиса.

В книге, приуроченной к 90-летию юбилею А.Л. Жовтиса, впервые под одной обложкой собрано 28 лучших его статей, которые сегодня составляют классику мирового стиховедения. Среди них такие, как «Границы свободного стиха», «В рассыпанном строю... (Графика современного стиха)», «О способах рифмования в русской поэзии (К проблеме структурных связей в современном стихе)», «Отношения банальности-оригинальности в структуре стиха» и др. Статьи А.Л. Жовтиса, опубликованные на русском и английском языках, свидетельствуют о широте диапазона его научных интересов: это стиховедение, теория поэтической речи и стиля, теория перевода.

Появление первых статей ученого относится к концу 50-х – началу 60-х гг. Статьи «Заметки о ритмике стиха Абая», «Ритм и смысл», «Английские лимерики», «И рубаи, и редифная рифма...», а также книга 1968 г. «Стихи нужны...» стали литературоведческим откровением. В них очень просто и доходчиво говорится о таких серьезных вещах, как многообразие форм выражения стихотворной речи. Исследуя поэзию А.А. Фета, Н.А. Некрасова, А.А. Блока, В.В. Маяковского, классическую восточную, казахскую и английскую поэзию, А.Л. Жовтис приходит к важному научному выводу о

том, что «стиль не автономен по отношению к стиху, а связан с ним теснейшим образом, как связаны между собой все компоненты целого» [1, 74].

Ученый считал, что эволюция русского стиха связана с его постепенной деканонизацией. В XX в. наблюдается склонность к расшатыванию (размыванию) границ классического стиха и его составляющих. А.Л. Жовтис назвал этот процесс гетероморфностью. Его интересовал механизм преобразований, происходящих в структуре стиха, и проблема соотнесенности в нем общепринятого и нового. Понятийная пара «банальность – оригинальность» принадлежит А.Моллю – французскому физику, философу, культурологу. Рассматривая с точки зрения теории информации сложные проблемы художественного восприятия и творчества, он вводит эту пару в эстетику. Казахский ученый с учетом данного опыта дает ей узконаправленное, стиховедческое применение. Он пишет, что в результате взаимодействия и перераспределения банальных (традиционных) элементов рождается оригинальная (новая) стиховая система, т.к. «создавая художественное произведение и используя интегранты старых конструкций, писатель всегда перераспределяет систему» [2, 285]. Развивая свою мысль, ученый рассуждает следующим образом: «Стиховая конструкция содержит пучок дифференциальных признаков, каждый из которых обладает своей мерой оригинальности. Она результат ряда начал и нормирована совокупностью допустимых для нее вариантов (ритма, рифмы, способов рифмования и т.д.). Допустимость, или более точно – вероятность, появления тех или иных речевых построений есть величина, непрерывно меняющаяся. Язык стиха (код стиховой конструкции) по отношению к прошлому и современности всегда и банален, и оригинален, и традиционен, и нов в одно и то же время» [2, 281].

Свои стиховедческие открытия А.Л. Жовтис использовал в области перевода. Он считал, что достоинства любого перевода определяются всем комплексом взаимодействующих элементов его формы, профессиональным умением поэта дать гармоничное сочетание их в передаче содержания. В статье «Пульс перевода» он утверждал, что перевод должен быть не просто художественным, но и научным. «Научность, сознательное отношение к проблемам – это тот «затекст», который не реализован в слове, но который присутствует незримо в творческом процессе» [1, 56]. Занятия теорией и практикой перевода позволяли ему сопоставлять русскую поэзию с тюркской, украинской, корейской, английской и немецкой. В книгу вошли блистательные статьи ученого, связанные с теорией перевода: «У истоков русского верлибра (стих “Северного моря” Гейне в переводах М.Л. Михайлова)», «Проблема формального аналога в стихотворном переводе. Стих английский и русский».

Редкостью является сочетание в одном человеке: теоретика-стиховеда, педагога-практика и выдающегося переводчика-первопроходца. В 1971 году в академическом издании вышли переводы А.Л. Жовтиса средневековой корейской поэзии, в частности, многочисленные сиджо. Эта поэтическая форма, возникшая в конце XIII века и достигшая своего расцвета в творчестве Чон Чхоля (1537-1594) и Юн Сондо (1587-1671), во многом сходна с японскими хокку. Наталья Ни – одна из многочисленных аспирантов А.Л. Жовтиса в КазНПУ им. Абая, в 2007 году выпустила в Москве книгу «Сиджо в системе мировой лирики». В этой книге она пишет о том, что после Анны Ахматовой ее учитель, пожалуй, был единственным поэтом, кто сумел уловить метафизику корейских сиджо и найти соответствия в образности русской поэтической речи. В 1977 г. под научной редакцией Л.Р. Концевича вышел сборник «Бамбук в снегу», куда вошло около четырехсот стихотворных переводов А.Жовтиса. Как переводчик Александр Лазаревич владел высшим уровнем понимания и умения оценивать поступающее сообщение с позиции иного языка и культуры. Он адекватно и мастерски интерпретировал иноязычный текст на русский, улавливая мельчайшие оттенки менталитета. Сегодня статьи и переводы А.Л. Жовтиса занимают достойное место в современном мировом научно-культурном пространстве.

А.Л. Жовтис был не только преданным науке ученым, но и талантливым педагогом. Его блистательные лекции увлекали студенческую аудиторию. Широта кругозора, культура, демократизм, актерский дар и одновременно высокая требовательность к своим ученикам делали его кумиром не одного поколения студентов. Он был настоящим педагогом и другом молодежи. Двери его квартиры на первом этаже дома на Советской были открыты не только А.Галичу, Ю.Домбровскому, О.Сулейменову, но и студентам, аспирантам и всем молодым, кто любил литературу. С утра до вечера поток людей в его доме не иссякал. Здесь можно было говорить о поэзии, о жизни. Александр Лазаревич учил нас своим примером преданности профессии, которой он сам верно служил. Он мог прийти на помощь не только словом и советом, но мог помочь делом и

поступком. Он освещал наш путь во взрослую жизнь. И рядом с ним, на одной кафедре бок о бок работали его ученики: Г.М. Камбарбаева, Л.Л. Бельская, В.В. Савельева.

Нам повезло, что мы учились в первом и лучшем вузе страны, и нам повезло, что у нас были такие великие учителя, как А.Л. Жовтис, Е.Т. Турсунов, Е.А. Костюхин, В.В. Бадиков. В их лице КазПИ им. Абая дал удачный старт огромной армии учителей, ученых, деятелей культуры Казахстана. Сегодня, празднуя 90-летний юбилей Казахского национального педагогического университета им. Абая, мы вспоминаем тех, кто был Учителем для учителей. И имя Александра Лазаревича Жовтиса по праву может быть вписано золотыми буквами в славную историю нашего университета как имя талантливого педагога, выдающегося ученого и личности с высокой гражданской позицией.

Список использованной литературы:

1 Жовтис А.Л. Стихи нужны... Статьи. – Алма-Ата: Жазушы, 1968.

2 Жовтис А.Л. Отношения банальности-оригинальности в структуре стиха // Русское и зарубежное языкознание. Вып. 3. – Алма-Ата, 1970. – С.280-306.

МРНТИ 16.01.09

Б.Қасым¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

**ПРОФЕССОР А.ЫСҚАҚОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ
ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ЖАҢА БАҒЫТТАР**

Бүгінгі күні қазақ лингвистикасы жаңа антропоцентристік бағытта дамып келеді. Жаңа бағыттағы зерттеулердің көпшілігі тілді адам баласының өзін-өзі тануының құралы ретінде қарау ұстанымына сүйенеді. Дәстүрлі лингвистикадағы басым бағыт – құрылымдық лингвистика негізінде қарастырылды. Ал осы құрылымдық лингвистиканың бастау көзінде профессор А.Ысқақовтың еңбектері жатыр. Тілдегі жаңа зерттеулердің, саралаудың, талдаудың бастауы, сабақтастығы теориялық және әдіснамалық, танымдық негіздері құрылымдық лингвистика мен академиялық сөздіктерінде екені ақиқат. Осы тұрғыдан келгенде А.Ысқақовтың еңбектерінен білім алдық, іздендік, сөздіктерін ғылыми талдауға арқау еттік. Қазақ лингвистикадағы грамматиканың: морфология, сөзжасам т.б. салалары А.Ысқақовтың еңбектерінде жаңа бағытқа арналған зерттеулер деп толығымен айтуға болады.

Қазіргі кезде бұл дәстүрден өзгеше дәстүр қалыптасып, тілді кешенді зерттеу бағыт алды. Тілді адамның ой-санасы, танымы, қажеттіліктеріне, сұраныстарына қарай дамуының жаңа кезеңдерінде адам тұлғасы мен танымын қалыптастыра алатын негізгі жүйе ретінде қарастыру басшылыққа алуда түрлі сөздіктерге тірек жасап, әсіресе профессор А.Ысқақовтың басқаруымен Тіл білімі институтының ұжымдық еңбегі «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (10 томдық) негізге алынады. Бұл тілшілер үшін, қазақ ұлты үшін құнды еңбектердің бірі, еліміздің құндылықтарының қатарында. Сан ғасырлық мол мұраны жинастырып, сөз байлығын есепке алып, олардың лексикалық мағыналары мен қатар, ауыспалы мағыналарын, қолданыстық мағыналарын, әр сөздің сөзжасамдық қабілетін дәлдікпен түсіндіріп берді. Осы жасалған ізденістер қазіргі тіл ғылымының әрі қарай дамуына өз үлесін қосып отыр және бірнеше тіл деңгейлерінің шегінде дамыған әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, функционалды лингвистика, коммуникативті-прагматикалық бағыттар сияқты тілтанымдық ғылымдар салаларымен тығыз байланысты.

Бұл адамды, адам қоғамы мен олардың даму заңдылықтарын зерттейтін психология, когнитология, мәдениеттану, әлеуметтану сияқты ғылымдардың өз нысандарын танып білу үшін тілдің маңызды тірегі болып саналады. Яғни, адам баласының барлық әрекетін, оның болмысын тілсіз танып білу мүмкін емес. Оны түсіну, саралау үшін Сөздіктерге жүгініледі. Ал сөздіктерде тілдің барлық қыры, табиғаты қамтылған. Тіл – қоғамдағы тарихи, әлеуметтік, мәдени, рухани өзгерістерінің айнасы. Осыған байланысты тілдік жүйенің құрылымдық бірліктері тек лингвистиканың ғана емес, этностану, әлеуметтану, елтану т.б. нысанына алынып, ол сөздіктерде көрініс табады.

Тілдік жүйенің құрылымына тереңдеп барудың, ұлттық тілдің табиғатын шынайы тану біріншіден, тілдік танбаларды, оны құрайтын бірліктері, олардың мазмұндық жағы мен тұлғалық жағын тілдің өз заңдылықтары негізінде қарау, екіншіден, оларды тілдік емес құндылықтармен, яғни ақиқат өмір, ойлау, танымдық тұрғыда бір-бірімен тығыз сабақтастықта, байланыста қарастыру. Осы тұрғыдан алғанда тілдік бірліктер ақиқат өмірді, ойлау мен тілді ұштастыратын категория ретінде танылады.

Қоршаған ортаны танып, түсіну, материалдық байланысты игеру үдерісі кезінде, өмір тіршілігінде қалыптасатын атаулық ұғымдар, олардың тілдегі көрінісі тілдік ұжымның еңбек тәжірибесі, әдет-ғұрпы, мінез-құлқы, наным-сенімі ұлттық болмысты, әлемді тіл арқылы тануға мүмкіндік береді.

Этнос табиғи ортаны игере отырып, өмірден алған білімдерін өзінің тіршілігіне қатысты мәдениетті жасайды және оны әрі қарай дамытады. Сөйтіп, ұлттың мәдениеті тіл дүниесінен айқын көрінеді. Табиғаттағы құбылыс, заттардың мөлшерін, бір-біріне мөлшерлік, көлемдік қатынасын игеру үрдісінде пайда болған атаулар халықтың әлеуметтік өмірін, кәсібін, қоғамдық құрылысы мен тарихын көрсететін белгі болып табылады. Сондықтан, этностың болмысы, рухани, материалдық мәдениеті тілдің күрделі аталымдар жүйесінде де орын алған, таңбаланған. Осы тұрғыда әрбір халықтың болмысын, дүниетанымдық ерекшеліктерін, жинақтаған білім жүйесін оның тіл құрылымынан іздеу керектігі дау туғызбайды. Тілдік бірліктер (күрделі аталымдар) – қазақ тілінің сөз қазынасында елеулі орынға ие болған дүние.

Қазақ тілінде өзіндік сыры бар байырғы сөздердің бірі – сан атауларына қатысты тілдік бірліктер. Бұл жерде сан аталауларынан жасалған күрделі атауларды – тілдік бірліктерді ақиқат өмірдің өзегі ретінде қараудың мәні ерекше. Қазақ халқының сан ұғымдарымен байланысты қалыптасқан тілдік бірліктердің құрылымдарын нақты дерек негізінде қарастыру, саралау, талдау тілдік таңба табиғатын түсінумен байланысты.

Қазақ тіліндегі сандық ұғымдар арқылы жасалған күрделі атаулардың концептілері болғандықтан, құрылымдық тіл білімінің зертеу әдістерімен қатар экстралингвистикалық деректерге негізделген концептілік талдау әдістері де қолданылады. Қазақ тіліндегі күрделі атаулардың лексикалық бірлік ретіндегі анықтамасына сүйене отырып, сандық ұғымдар арқылы жасалған күрделі атаулардың табиғатын, қасиетін, өзіндік заңдылықтарын нақты деректермен дәйектеу. Оларды қазақ тілінің сөзжасамдық тәсілдері арқылы жасалған жекелеген лексикалық бірліктер ретінде тани отырып, осы бірліктерді таным бірліктері ретінде қарастыру.

Қазақ тіл білімінде күрделі сөздер мәселесі бүгінгі күнге дейін ғалымдардың назарынан тыс қалмай келе жатыр, бұл күрделі мәселе де профессор А.Ысқақов назарынан тыс қалған емес. Осы күнге дейінгі зерттеулерге шолу жасайтын болсақ, қазақ тіл білімінде мұндай сөздердің табиғатна алғаш рет тілтанымдық зерттеулер жүргізген ғалымдар: А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, А.Ысқақов болды. Тілшілер күрделі сөзді атау ретінде танып, олардың түрлеріне қатысты қазақ тілі дыбыс үндестігіне сәйкес келгенін бірге, «ауытқитын» сызықша арқылы жазуды ұсынады. Мысалы, *басқұр, аққала, жолкесер және жел-бау, жүк-аяқ, тілеу-бай* [1]. Бұл үрдісті кесте түрінде білсек:

• *шындық болмыс, дүниедегі зат немесе құбылыс* → 2) *оның санада абстракциялануы* → 3) *сандық ұғым* → 4) *ақиқат дүниедегі сандық ұғым бір бөлшегі болып табылатын басқа ұғымның танылуы* → 5) *ұлт мәдениеті мен танымындағы білімнің бірлігі* – атаудың жасалуы.

Қазақ тіліндегі сандық ұғымдар арқылы жасалған күрделі атаулар концептілері – сандық ұғымдардан жасалған күрделі атаулардың лексикалық бірлік ретінде таным бөлшегі болуы негізінде ұлт санасында қалыптастырған білім мазмұны концептілік құрылым мына тұрғыдан зерделеуге болады:

- атаудың дефинициясының негізінде ұғымдары арқылы жасалған күрделі атаулар;
- концепт бірлігі болып табылатын күрделі аталымдарға басқа тіл деңгейлерімен байланысы;
- тілдік бірліктерді таным бірліктері ретінде концептінің құрылымы.

А.Байтұрсынұлының ұстанымы бес инвариант фонеманың әрқайсысын жеке әріптермен белгілеп, түрлі әуезге сай оқылатындай, бір таңбаға негіздеп жазу жүйесін жасаған (*жүк-аяқ, жел-бау* және т.б.) әрі бұлардың күрделі сөз екенін, әрі дәйекші арқылы бірінші сыңарларының жіңішке оқылатынын ескертеді [2, 14 б.].

А.Ысқақовтың «Сөздің морфологиялық құрамы есім сөз таптары» тақырыбындағы еңбектің маңызы зор. Бұл еңбек алғаш қазақ тіл білімінде морфемика саласының қалыптасуына, теориялық негізінің қалануына тірек болды. Сөздің құрамы мен грамматикалық құрылымының негізі түйістіріліп, байланыста зерттелді. Жаңа лингвистикалық терминдердің қалыптасуына себепші болды. Терминология мәселесіне қатысты іс-шараларға да қатысқан ғалым. Солардың бірі – күрделі сөзге қатысты мәселе. Осы тұста *құрама сөз* деген терминнің мәніне тоқтала кткен жөн.

Қазіргі қазақ тілі біліміндегі еңбектерле құрама сөз деп кемінде екі түбірден құралып, бір ғана зат пен құбылыстың атауы болатын номинативтік бірлік ретінде қаралатын сөзді айтып жүр. Ал К.Аханов тіркескен сөздерді құрама сөз деп атап, оларды сөз таптары аясында сипаттағанда қайтадан күрделі сан есім күрделі сын есім атауларын пайдаланды [3, 86 б.]. Ал Н.Уәлиев, К.Ахановтың құрама сөз терминін біріккен сөз, қос сөз, қысқарған сөз, күрделі сөз басын құрап тұрған топтың ортақ атауы етеді [4, 563 б.]. Сонымен құрама сөз термині күрделі сөздің орфографиялық кескінделуі тұрғысынан ұсынылып, яғни құрама сөз типтерінің біреуінің бірігіп, екіншінің дефиспен, үшіншісінің әріп, не буын қиюлы бірігуі, төртіншісінің бөлек жазылуына байланысты атаулары өзгешеленіп отырады. Осыған байланысты бөлек жазылатын құрама сөздерді күрделі сөз, бірге жазылатын құрама сөздерді біріккен сөз, дефис арқылы жазылатын сөздерді қос сөздер деп атау қалыптасқан. Сонымен, құрама сөздер термині сөздердің орфографиялық кескіндемесіне қатыссыз екі сөздің тіркесінің (бірігуінің) бір күрделі ұғымды білдіретін тілдік бірлік атауы.

Б.Қасым күрделі сөзді күрделі аталым терминімен атап, номинация теориясы тұрғысынан зерттеп, тұрпат меже деп танып, күрделі атауға мынандай анықтама беріледі: «күрделі атау – туынды сөздің ішінде туынды түбірмен салыстырғанда құрамы кем дегенде екі сөз тудырушы түбір немесе негіздермен ерекшеленеді. Күрделі туынды сөздің міндетті құралдарына мыналар жатады: құрастырушы сыңардың тұрақты орын тәртібі, ішкі мағыналық байланыс, құрылым (сыңарлардың сөз, сөз тіркесі (фразеологиялық тіркес, атаулық тіркес), күрделі сөз, яғни күрделі атаудың тұрпат межесі мен мазмұн межесінің нәтижесінде қалыптасады. Күрделі атау осы айтылғандардың барлығына ортақ заңдылықтардың негізінде жүзеге асады. Адам баласының күнделікті тәжірибесінен жинақталған білім заттар мен құбылыстардың атаулары негізінде жүйеленеді. Алдымен зат не құбылыс адамның сезім мүшелеріне әсер береді. Оны атау қажеттілігі туады.

Тұтасымен алғанда ол атау үдерісінің барысында жүзеге асады. Атау үдерісінің нәтижесінде туатын аталымдарға (номинативті бірліктер) тілге дейінгі экстралингвистикалық себептер мен тіл заңдылықтарының негізінде дәлелденеді. Тіл заңдылығы бойынша шындық болмыстағы заттар мен құбылыстардың аталуына әсер еретін экстралингвистикалық себептер де болады. Осы сыртқы себеп адамның ойлауына әсер етіп, пайда болған заттар мен құбылыстардың бейне-белгілері санада ұғым болып қалыптасады. Санада ұғым болып қалыптасқан белгі-бейнелер негізгі тірек болып ықшамдалып, көрсеткіштерге (ұқсас белгілерге) яғни, лингвистикалық себеп ықпал жасайды. Аталым үрдісінде болатын құбылыстар тіл заңдылықтарына бағынады. Олардың түрлі тәсілдер арқылы белгілі бір тілдік тұлғаға келуі тілдік жүйеде қарастырылады. Сөйтіп, нәтижесінде пайда болған аталымдар (сөздер, сөз тіркестері) сөзжасам жүйесінен өз орындары алады.

Заттар мен құбылыстар адам санасына әсер етіп, сәулесін түсіру арқылы олардың басты белгілері ерекшеленіп, қорытылып, топшыландырылған бейне – ұғым пайда болады. Ол «бейнелер» тілге сөз арқылы беріледі де, тірек *уәждер (мотивтер)* нәтижесінде ыңғайланып, мағына болып бекітіледі. Аталым үдерісінен өтіп, атау дәрежесіне жеткенше, сөз белгілі өзгерістерден өтеді. Атау үдерісінде өзгерістер, сөз мағынасы жағынан қызмет мүмкіндігін тереңірек түсінуге жетелейді. Аталым – танымдық үдеріс. Шындығында, заттар мен құбылыстардың белгілі бір сөздермен аталып, олардың мағыналарындағы өзгерістердің мәнін ашу – сол сөздердің табиғатын толығырақ *түсініп, танып* білуге мүмкіндік береді. Бұл арада ойлау мен тілдің диалектикалық байланыс бірлігінен туындайды.

Сонымен атау, аталым үдерісінің нәтижесінде қалыптасатын тілдік бірлік таным мен ойлау үдерісімен тығыз байланысты. Тілдегі күрделі атау номинация үдерісінің нәтижесі, қандай да біртұтас ұғымды атауда адам баласы екі нме одан да көп ұғымның атауын пайдаланады, бірақ олардың жеке дербес мағыналары сақталмайды немесе өзгеріске ұшырап, жаңа тұтас ұғымды атауға қызмет етеді. Профессор А.Ысқақов – қазіргі қазақ тілінің сөз байлығын түгел қамтып, әр аталымға дәлдікпен анықтама беріп, жасалу, қалыптасуына үлкен үлес қосқан, тілші-ғалым.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1993.*
- 2 *Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 447 б.*
- 3 *Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы: Санат, 1996. – 240 б.*
- 4 *Уәлиев Н. Қазақ графикасы мен орфографиясының фонологиялық негіздері: филол. ғыл. канд. ...диссер. – Алматы, 1993. – 162 б.*
- 5 *Қасым Б. Сөзжасам: Семантика. Уәждеме. – Алматы, 2003. – 168 б.*

Б.Т. Қабатай¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Алматы қ., Қазақстан

«ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ» ПӘНІНІҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ МАЗМҰНЫ: Н.ҒАБДУЛЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚЫТУҒА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС

2017 жылдан бастап бастауыш білім сатысындағы «Әдебиеттік оқу» пәнінің мазмұны жаңартылып ұсынылып отыр. Бұл жаңарту мен жаңалықтар неден байқалады? - деген сұраққа жаңа оқу бағдарламасына[1] сүйене отырып жауап береміз:

- оқу мақсаттарының жүйесі «құндылық-бағдарлық, іс-әрекеттік, тұлғалық-бағдарлық, коммуникативтік тәсілдемелер» негізінде оқушының дербестігін дамытуға қызмет жасайтындай етіп үйлестірілген;

- оқу үдерісіне қойылатын негізгі талап – оқушының белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру басты назарда болады;

- педагогикалық үрдісті гуманизациялау. Мұның мәнісі – мұғалім мен оқушының ынтымақтас-тығын қамтамасыз ететін интербелсенді әдіс-тәсілдер кеңінен қолданылады;

- «оқу мақсаттарының жүйесі түрінде күтілетін нәтижелер» түзіледі және орындалады;

- оқулық тек пәндік білім мен білікті ғана емес, сонымен қатар кең ауқымды дағдыларды қалыптастыруға бағытталады;

- функционалдық және шығармашылық қолдану, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану, қарым-қатынас жасаудың түрлі тәсілдерін қолдану, топпен, жұппен және жеке-дара жұмыс істей алу, мәселелерді шешу және шешім қабылдай алу, алған білімін өмірде қолдана алу (өмірге бейімдей алу) сияқты кең ауқымды дағдыларын дамытуға негіз болады. Кең ауқымды дағдылар оқушының мектептегі білім алу тәжірибесінде де, келешекте мектепті бітіргеннен кейін де жетістігінің кепілі болып табылады.

Міне, жаңадан құрастырылған «Әдебиеттік оқу» кітабының басты ұстанымдары – осы жоғарыда аталған талаптар. Оқулық жазуда бұрыннан сұрыпталған, неше жыл тәжірибеден өткен мәтіндер таңдалып, пәндік білім мен біліктілікпен қатар балаға өмірге қажетті дағдыларды қалыптастыру мен дамытуға ерекше назар аударылды. Осы талап деңгейінде мәтіндер таңдауда балалар әдебиетін дамытуға өзіндік үлес қосқан Н.Ғабдуллиннің шығармаларының тәрбиелік мәні мен танымдық маңызы ерекше. Жазушының 2-сыныптағы әдеби білім мазмұнын құрап тұрған «Алтын бесік» [2] деп аталатын шағын әңгімесіне назар аударайық:

«Менің туған жерім – Көкшетау, шыңын мұз басып қатқан биік таулар емес, төбесіне оп-оңай шыға беруге болатын аласа таулар... Міне, сондай таулардың бірінің етегіндегі көл жағасында менің туып-өскен ауылым қоныстанған. Таудың аты – «Салпық». Ал оның іргесіндегі айдыңның аты – «Шұңқыр көл» деп аталады. Ауылдың аты сол есіміне қойылған.

Біз бала кезімізде жазда Салпық тауының бауырына шие, бүлдірген теруге баратын едік...

Ал көл жағасы қандай тамаша еді. Ыстық күндері Қасынан шықпайтынбыз. Арқаны күнге қақтап-қақтап алып, жүгіріп келіп суға қайта-қайта күмп-күмп беріп құлайтынбыз. Бізден әріректе тереңдеу жерде мойындары жіп-жінішке шүрегей үйректер жүзіп бара жатады. Жақындасаң тереңге қарай ұзай береді.

Дауылды, желді күндері көл беті бұйраланып, дөңбекшіген толқындары жағаны ұрып, көбік шашып жатады. Әлденеге ашуланған сияқты мінез танытады. Туған жер – алтын бесік. Әлдилейді, тербетеді. Қиялыңды ұштайды. Мен бесінші класта оқитын едім. Туған жерге деген сезімді дауыстай айтқым келді. Өзіміздің Салпық тауы туралы, оның іргесіндегі кішкене көл туралы өлең жаздым. Әлемде Салпықтан асқан биік тау жоқ, әлемде Шұңқыр көлдей үлкен көл жоқ деп ойладым. Олар маған, шынында да, солай көрінген. Ауылдан алысқа ұзап шықпаған кезім, басқа тауды да, басқа көлді де көрмеген едім.

Кейін есейген соң білдік те, көрдік те: Салпықтан әлдеқайда үлкен, аса зор таулар да көп екен. Шұңқыр көлден әлдеқайда байтақ, о шеті мен бұ шетіне көз жетпейтін шалқар көлдер де көп екен. Сонда да туған жерімнің тауы мен көлі, өзім қай қиырда жүрсем де көзіме сол баяғы бала кезімдегідей алып тұлғада елестейді де тұрады. Мұның сыры туған жерге деген ыстық махабатта болса керек». Шап-шағын мәтінде салмақты ой өрілген. Тұнып тұрған сезім, туған жерін жанындай

сүйген жазушының ішкі жан толқыны өрілген. Бастысы баланы да өз туған жерін қадірлеуге, бағалауға үйрететін, ішкі толғанысын қарапайым тілмен әдемі жеткізуге болатынын байқататын үлгілі шығарма. Кез келген көркем мәтін бірнеше рухани шындықтың қиылысы ретінде қарастырылады: мәтінді тудырушы автордың көзқарасы мен сол мәтінді қабылдаушы оқырманның, бақылаушының, тыңдаушының ішкі жан дүниесі. Бастауыш сатыда қабылдаушы кішкентай оқырманды тәрбиелеу, мәтін арқылы оның сезіміне әсер ету, рухани дамыту басты назарда болады. Осы тұрғыдан алып қарағанда «Менің туған өлкем» атты лексикалық тақырыпты ашуда жазушының жоғарыда аталған шығармасы оқулық жасаушы біздер үшін теңдесі жоқ бағалы шығарма болып отыр.

Сөз өнерінде тек сыртқы объективті шындық қана емес адамның ішкі жан дүниесі суреттеледі. Адам факторы, оны зерттеп-зерделеу – әдебиеттің айнымас мақсаты, негізгі тақырыбы ғана емес, жалпы көркемдік дамудың басты бағытын айқындайтын адастырмас темірқазығы. Осы тұрғыдан алып қарағанда әдебиеттік оқу қоғамдық, тәрбиелік, эстетикалық категориялар тұрғысынан табиғат әлемін, қоғамдық құбылыстарды, жеке адамның рухани-психологиялық болмысын негізгі нысана етеді. Адам жаны диалектикасының ашылу дәрежесі сөз өнерінің интеллектуалдық және эстетикалық байлығының өлшемі болып қала береді.

Сондықтан әсіресе оқушылардың дұрыс, түсініп, мәнерлеп, шапшаң оқуын жетілдіруге, әдеби сауатын ашуға басты көңіл бөлінеді. Сауаттылықтың түпкі негізгі бастауыш сыныптарда қаланатын болғандықтан, оқушылар сөйлеу әрекетінің түрлеріне (оқылым мен жазылым, айтылым мен тыңдалым) де осы сыныптарда үйрене бастайды.

Сауатты оқушы – кітап оқуға әдеттенген, кітапты өзін қоршаған әлемді білуге және оның өзін - өзі танудағы құрал ретінде пайдалануға дағдыланған адам; ол оқу техникасын меңгерген, оқығанын түсіне алатын деңгейге жетеді.

Балаларға арналған әдебиет туындыларының ерекшеліктері қандай болуы керектігі жөнінде нақты қалыпқа салынған форма жоқ. Қазақ балалар әдебиетін ғылыми тұрғыда алғаш зерттеген Ш.Ахметов балалар шығармаларының ересектер туындыларынан өзгешеліктері ретінде мынандай алты түрін көрсетеді. Олар:

1) көркем образдың нақтылығы;

2) лиризм болуы шарт. «Баланың ішкі дүниесіне, ой-санасына бірден әсер ететін күшті де мағыналы сөздер айтылуы қажетті.

3) міндетті шарттардың бірі – адам характерін суреттеуде динамиканың қажеттілігі. Бұл да балдырған табиғатынан шығатын қажеттілік. Балалар үшін өсу, дамудағы басты керекті процесс – қимыл, динамика – баланың өз әрекетін суреттеп, бейнелеуші ретінде көркем шығарманың құрамды бөлшектерінің бірі болады.

4) көркем пейзаждардың көп болуы. Пейзаждық суреттеу кез келген әдеби шығармада шебер қолданыла білгенде ғана әсерлі. Табиғат суреттері арқылы балалар әдебиетінде кейіпкердің психологиясын көрсетіп, егіздей бейнелеу бар да, балдырған тәрбиесіне қажетті эстетикалық қуат дарытумен бірге танымын қалыптастыру бар.

5) мазмұн мен идеяның бала өміріндегі белсенді ролі. Мазмұнның өзі тақырып пен идеядан құрылса, тың тақырып таба білу, қызықты оқиғаны есте қалатындай суреттей білу – қаламгер шеберлігі.

6) тілінің ойнақы қысқа, түсінікті, айқын, әсерлі болуы балалардың сөздік қорын байытуға жәрдемдесетін бірден – бір құрал болып табылады [3, 10]. Осы шарттар тұрғысынан да мәтіндер сұрыпталуда.

Н.Ғабдуллиннің шығармашылығын аттап кете алмаймыз. 3-сыныптағы «Әдебиеттік оқу» мазмұнындағы жазушының «Дос сөзі» әңгімесінде тура сол жастағы балалардың психологиясы, бір-біріне қарым-қатынасы шынайы көрініс тапқан. Әңгімеде Әсетті өзімен бірге оқитын жан досы Нұрлан сынап, оның әкесінің сөзін тыңдамайтынын, айтқанын орындамайтынын айтып, жалқаулығын бетіне басып, жиналыста, барлық балалардың алдында әбден ұялтады. Дос бола тұрып оңашада емес дәл осылай жұрт алдында кіналауға бола ма? Оған жазушының айтары бар. «Әсеттің бұл сөзін өзім бірнеше рет естідім. Терістігін айттым. Ол менің сөзіме ешқандай мән бермеді». Бұл-досына айтқанын тыңдата алмай енді сыныптан көмек сұрап тұрған Нұрланның сөзі. «Есіктің алдының қарын күремегенім рас. Бірақ мен жұмыстан қашқан жоқпын, ұмытып кеттім. Мен олақ емеспін, жалқау емеспін. Нұрланның сөзі өтірік». Дәл осы жастағы баланың осылай деп ақталуы заңдылық. Әсеттің осы сөзіне қатты күліп, мазаққа айналдырған алдыңғы партада отырған сары қыздың да

қылығын да әңгіменің бала түсінігіне лайық келетіндігімен, оның сезіммен астарластығымен, психологиямен байланыстылығымен түсіндіруге болады. Аталған мәтін жаңартылған білім мазмұнында айрықша орын алатын белсенді оқыту әдістерін қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, «Нұрлан мен Әсетті салыстыра сипатта», «Олардың орнында сен болсаң не істер едің?», «Нағыз достықты қалай түсінесің?» деген сұрақтар жұпта, топта талқыланып, шығарманы жаңаша көзқараста қабылдауға септігін тигізеді.

Жаңартылған білім беру жағдайында «Әдебиеттік оқу» мазмұнындағы тілге тиек етіп айтатын жазушының тағы бір шығармасы – Бауыржан Момышұлы туралы жазған «Батырдың мінезі» әңгімесі. Мәтінде жазушының батырмен сұхбаты келтірілген.

– Шайқас кезінде жауынгерлерге жігер беретін ең күшті жебеуші нәрсе не, Бауке? – деп сұрадым батырдан. – Командирдің жеке басының қайраты, – деді Баукең.

– Осыған байланысты өз майдан жолыңыздан бір әңгіме айтып беріңізші, Бауке?

– Немене, мақтануым керек пе?

– Жок, болған оқиғаны айтып беруіңізді сұраймын.

– Тыңда ендеше... Бір жолы біздің батальон қалың орманға қарай бет алды. Орманға жүз елу-екі жүз метрдей таянып қалдық. Оқ бойы алдымызда бара жатқан екі шолғыншы жауынгердің біреуі көмілген минаға ұрынып, аспанға ұшты. Екінші шолғыншы да алға қарай бір-екі аттап қалғанда, минаға соғылды. Бәріміз де тоқтай қалдық. Мина көмілген алаңға киліккенімізді түсіндік. Енді ілгері жүру қауіпті. Бірақ кейін шегінуімізге болмайды. Қайткенде де орманға кіруіміз керек. Бекініс жасар жер алдымызда. Жауынгерлеріме қарадым. Бәрі тым-тырыс. Аяқтарын бір қадам ілгері аттап басуға ешбіреуінің де батылдары жетпей тұрғанын өңдерінен таныдым. Енді не амал табуым керек? Менің астыма мінген атым бар болатын. Тәуекелге бел байладым да, атпен алға тура жүріп кеттім. Орманға жеткен соң бұрылып, кейін қайырылдым. Осылай ерсілі-қарсылы екі рет жүріп өтіп, із салдым. Сонан соң жауынгерлерге: – Еріндер соңымнан! Бір ғана қатармен, біріңнің артыңнан бірің менің ізіммен тұп-тура жүріп отырыңдар! – деп бұйрық бердім. Қозғалып кеттік. Орманға жеткенше еш жағыма бұрылып қарағаным жоқ. Екі көзім тек алда болды. Соңымнан жігіттердің көздерін менен айырмай, аяқтарын батыл басып келе жатқандарын ішімнен сезіндім. Қауіпті зонадан бәріміз аман өттік.

– Мина көмілген жерді кесіп жүріп келе жатқаныңызда қатерге ұшырармын деп қауіптенбедіңіз бе?

– Тәуекелге бел буған адамды қорқыныш билемейді.

– Соғыста ең қауіпті нәрсе не?

– Паника. Қазақшалап айтқанда – үрей. Батырдың өмірін үлгі ете отырып, тәуекелдің не екенін ғана емес нені үйрену керектігін айтқысы келген жазушы. Танымдық, тәрбиелік мәні жоғары мәтін.

Қазіргі кезде әсіресе мәтінмен жұмыс барысында түсінуге зор көңіл бөлінуде. Түсіну-мәтінмен жұмыс жасаудың негізгі көрсеткіші. Кейбір психологтар түсінуді ойлау саласына жатқызады. Мысалы, Т.С. Костюк түсінуді ойлау барысы деп есептейді [4,6]. Түсіну мен ойлауды айырып көрсете отырып, Н.Д. Левитов олардың айырмашылығы-түсіну ойлаудың нәтижесі, бар білімді пайдалану барысы екенін айтады [4, 6]. Түсінуге адамның тәжірибесі мықты әсер етеді. Сондықтан оқушыларға ұсынылатын материал олардың жас ерекшеліктеріне қарай өмір сүрудегі тәжірибесіне сүйеніп жасақталады. Түсіну ойлаудың біртұтас бөлігі бола тұрып, оның қызметі және қызметінің нәтижесі деген қорытынды шығаруға болады. Оқушының оқып, қабылдаған мәтінін түсінген, түсінбегенін анықтаудың маңызы зор. Мәтіндегі сөздерді есінде сақтап, қайта айтып беру мұғалімнің де, оқушының да түсінгенін көрсетпейді. Психологиялық зерттеулерде мәтінді түсінудің 4 деңгейі көрсетіледі, олар: сөзді, сөйлемді, абзацты және мәтінді түсіну. Мұның әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері бар. Сөзді түсіну-сөзбен берілетін заттың немесе құбылыстың бейнесін елестету. Әрбір сөз заттың, объектінің немесе құбылыстың бейнесін(таңбасын) бейнелейді. Міне, осындай теорияға сүйеніп, тәуекел ұғымының астарын түсіндіру мақсатында оқулықта «мәтіннен Баукең қолданған нақыл сөзді тауып, дәптерге жазып ал», «аталған ұғымға 5 сөз ойластыр» немесе «осы сөз нені елестетеді?», «бұл сөзді қалай түсінесің? Кластер құрастыр» т.б. тапсырмалары берілді.

Қорыта айтқанда, жаңартылған білім алу аясында жазушы-ғалым Нығмет Ғабдуллиннің балаларға арнап жазған шығармаларын әдебиеттік оқу білім мазмұнына енгізудің қажеттілігі мен тәрбиелік-танымдық мүмкіндігі жоғары екендігі дау тудырмайтын мәселе.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 ҚР Білім және ғылым министрлігі бекіткен «Әдебиеттік оқу» пәнінің типтік бағдарламасы, 2017.

2 Қабатай Б.Т. Әдебиеттік оқудан хрестоматия. Жалпы білім беретін мектептің 2-сынып оқушыларына арналған оқу құралы. – Алматы: Атамұра, 2017.

3 Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы: Мектеп, 1965.

4 Қабатай Б.Т., Қалиева В.А. Әдебиеттік оқу әдістемесі. Жалпы білім беретін мектептің 3-сынып мұғалімдеріне арналған әдістемелік құрал (байқау нұсқасы). – Алматы: Атамұра, 2017.

МРНТИ 16.01.09

Н.А. Оразахынова¹, Г.М. Кенжебаева²

^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҰСТАЗҒА ҚҰРМЕТ – ШӘКІРТКЕ МІНДЕТ

Сөзден жыр кестесін төккен Гафу Қайырбеков ұстаз деген сөздің анықтамасын дәл берген:

Ұстаз болу – сезімнің ақындығы,
Ұстаз болу – жүректің батырлығы.
Ұстаз болу – мінездің күн шуағы,
Азбайтұғын адамның асылдығы.

Осы асыл қасиеттердің барлығы ұстаздың бойынан міндетті түрде болу керек деп ойлаймын. Сезімнің ақындығы адамды еркіндікке, талап пен еңбектің ұштаса келіп, кәсіби шеберлікке жеткізеді. Ұстаз – адам бойындағы тозбайтын ақыл иесі. Дүние дөңгелегі шыр айналып, адамдарды талай жартасқа басын соқтырып, «аһ» деген өкініштің теңізіне батырып жатады.

Ал, ұстаз – өзгермейтін дүние. Ақырын жүріп анық басып, Алатаудың қарындай ғасырлар бойы жинаған адами бейнесін жоғалтпай, тәрбие мен білім шуағын төге, өз мамандығының ыстық-суығына көне, ешкімнен еш нәрсені талап етпей, сол баяғы паң мінезінен аумай, ақылының кеңдігімен шәкірт көңіліне білім нұрын құятын парасатты тұлғалар. Біздер – сондай ұлағатты ұстаздардан білім нәрін алған ұрпақпыз.

Бұл ұстаздар – бүгінде тоқсан жылдық тарихы бар Абай атындағы қара шаңырақтың ең алдыңғы, білімі мен білігі, адамгершілік парасаты жоғары, табиғатынан ұстаз, ғалым болып жаратылған жандар. Олар біздер үшін өз уақытын аямай, жақсылық жасаудан жандары рахат табатын, ұстаздық қызметке шынайы қызмет ететін. Бір өкініштісі, бүгінде олар арамызда жоқ. Олар туралы том-том естеліктерге толы кітаптар жазуға болады.

Біз сөз еткелі отырған ұстаздар бағымызды ашып, ғылым жолында бақытымызды жандырған, арманымызды асқақтатқан, алға қойған мұраттарымызды бағдарлап берген құдіретті жандар еді.

Солардың бірі филология ғылымдарының докторы, профессор бірнеше жыл қазақ әдебиеті кафедрасында меңгерушілік қызмет атқарған, жазушы ұстазымыз – **Нығмет Ғабдуллин**. Ағайдың негізгі білім беретін пәні – Халық ауыз әдебиеті. Ағайдың биязы мінезі, әдемі жымиысы, сазды дауысы әлі күнге жадымызда. Шәкірттеріне ешқашан дауыс көтермейтін. Дәріс оқығанда жыр, дастандардан үзінділерді жатқа айтып, ондағы қозғалып отырған мәселелерге студенттерді араластырып отыруды мақсат етіп, проблемалық сұрақтар қою әдеті еді. Сондықтан болар ағайдың әрбір дәрісін асыға күтетінбіз. Емтихан кезінде студенттің жауап беруге қиналысын байқаса, жетекші сұрақтар қойып, олардың жақсы баға алуына жәрдемдесіп отыратын. Өкінішке орай, бүгінде мұндай ұстаздардың қатары сиреп барады.

Осындай мінезге бай, терең білімді, тек қазақ тілдің ғана білгір маманы емес, орыс тілін де, оның грамматикасын да солардың мамандарынан кем білмейтін – **Бейсенбаева Күлтай апайымыз**. Апайымыз – Абай бабамыз айтқандай ақырын жүріп, анық басатын, мәдениетті, студентке ешқашан «сен» немесе «сен білмейсің» дегенді айтпайтын, білімі теңізден де терең инабатты жан. Ол кісі өмір бойы студентке «Сіз», олардың жауабына көңлі толып, риза болса, «Рахметіңіз» деген тамаша сөздерді қолданатын. Апай біздерге «Практикалық қазақ тілі» және «Фонетика», «Салыстыралы грамматика» пәндерінен дәріс берді. Ұстаз қай пәнінен дәрісін бастамас бұрын студенттің білімін анықтау мақсатында сұрақтарды құбылтып қойып, оардың берген жауабын мұқият тындап, дәрісті

ары қарай жалғастырып кетуші еді. Апайдың тағы бір ерекшелігі күніне қанша пар сабақ берсе де, сабақ үстінді бір минутта отырмайтын. Бұл алдындағы әр шәкіртіне деген құрметі деп білеміз.

Бірде біздің топтың топбасшысы емтихан басталар алдында бәрімізден бес тиыннан жинап, Көк базардан бір букет гүл шоғын сатып әкеліп, апайдың алдындағы құмыраға орналастырмақ болды. Сонда апай әлгі гүл шоған әдемілеп қолына алып, топ басшысына: «Сіз мына гүлді қайтадан апарып өткізіп, балалардың тиын-тебендерін қайтарып беріңіз», – демесі бар ма, біздің барлығымыз кінәлі адамдай кірерге жер таппай қалдық. Ұстазымыз сабақ қалдырған студентке де қатты сөз айтпаушы еді. Ол кісі бір күн бұрын сабаққа келмей қалған студентке биязы, жұмсақ дауысымен: «Сіз кеше сабаққа неге келмей қалдыңыз?», – дегенде, апайдың бірде-бір сабағын жібермейтін біздердің жүрегіміз үзіліп кетердей болатын. Жалпы біздерде сабақтан қалу деген жаман әдет болмады десек, қазіргі студенттер сенбестікпен қарайды.

Біздің ұстазымыз, әрі ғылыми жетекшіміз – *Қалиев Ғабдолла азай* еді. Табиғат – Ана тұлғасына лайық түр, ақыл, білім, білік, ұстамдылық, ұлағаттылық берген Ғабдолла Қалиұлы жүрегіндегі шәкіртке деген ақыл-парасатын қас-қабағымен, жанарымен-ақ жеткізетін, ұрыспайтын, зекімейтін. Әлдекімдер сияқты көптің көзінше мұқатпайтын да... Ол кісі дәріс беретін “Қазақ әдеби тілінің тарихы” пәні болатын күнді асыға күтетінбіз. Білімі телегей-теңіз ұстаз бізді өзіне бар болмысымен баурайтын. Ғабдолла Қалиұлы екі-үш сөйлемнен тұратын өтінішті жазудың өзінен сауаттылықты, біліктілікті талап ететін. Ұстаз үшін ешқандай істе немқұрайлылық, ұсақ-түйек деген әңгіме болмауы керек. Ұстаздың тағы бір ерекше қасиеті – қоғамдық дертімізге айналып бара жатқан руға бөлінушілік, жоғары оқу орнына шәкірт қабылдауда, жастарды ғылымға тарту, қызметке қабылдау дегенге келгенде туған-туыс, жақын-жұрағат, жерлес, жоғары жақтағы біреулердің туысын тарту деген қағидаларға қарсы болатын, қайта неғұрлым қолы қысқа, мүмкіндігі төмен қарапайым от басынан шыққан жастарға қамқорлық жасауды ұстаздық, әкелік борышым деп санайтын және оны ешуақытта ұрандап айтып, еске салған емес. Біз оны ағайымыздың әр іс-әрекетінен байқаушы едік.

Ізденімпаз ғалымның қазақ тілін дамытудағы өз «Мені», өз қолтаңбасы бар ұлағатты ұстаз, оқымысты оқытушы тек тіл дамытуда ғана емес, жоғары мектепті жетілдіру жүйесіне де өзіндік үлес қосып отырған жаңашыл ғалым еді.

Ғабдолла Қалиұлы университет жанындағы оқу-әдістемелік бірлестіктің негізін қалап, алғашқы құжаттарын талапқа сай жүйеге түсіріп, орталықтың аяғынан тік тұрып кетуіне ерекше үлес қосып, бірнеше жыл оның проректорлық қызметін атқарды. Сол жылдарында ол республика жоғары оқу орындарының қазақстандық мемлекеттік білім стандарттары, оқу жоспары, оқу бағдарламасының жаңа үлгісінің негізін салып, жасауға басшылық етті.

Сонымен қатар университеттің ректоры Т.С. Садықовтың қолдауымен “Жалпы тіл білімі және қазақ тілі тарихы” кафедрасын ашып, тіл тарихы пәндерін оқытуда тыңнан жол салып, осы кафедраны бірнеше жыл басқарды. Яғни бұл кафедраның да іргетасын қалаған – Ғ.Қалиев. Сол кездегі оқытушылардың басым көпшілігі – ұстаздың төл шәкірттері. Халқымыз “Ұстазы мықтының ұстамы мықты”, – дейді екен. Бұл пікір біздің сүйікті ғалым-ұстазымыз Ғабдолла Қалиев пен ол кісінің шәкірттеріне арналып айтылғандай.

Келесі бір ұстазымыз – *Тыныбаева Өзкен апайымыз*. Апайымыз әрі ұстазымыз, әрі әріптесіміз, кейінгі жылдары тіпті, жанымызға жақын сырласымыз болып кетті десек, артық айтпаған болар едік. Ұстазымыздың мінезі жібектей, нағыз қазақ ғалым қыздарының Эталоны десек жарасады. Апайдың білімі, ұстаз бойына тән барлық қасиетті жинақтауымен қатар тектілігімен ерекшеленетін. Алғаш аудиторияға кіріп келгенде нағыз қазақтың ибалы да инабатты, мейір-шапағатқа толы, үлкен жүректі ұстазы екенін танытқан еді. Ұстазымыз «Туысқан халықтар әдебиеті», «Балалар әдебиеті» пәндерінен сабақ бере жүріп, зейнеткерлік демалысқа шыққанға дейін кафедра бойынша педагогикалық практикаға жетекшілік жасады. Сол кездерде апаймен бірге жүріп, ақыл-кеңесін тыңдап, жоғары оқу орнында ұстаздық қызмет жасаудың қыр-сырын жетік меңгердік.

Нар тұлғалы келбетімен шәкір жүрегінде орын қалдырған ұстаздың бірі – *Хасанова Секерхан апайымыз*. Апай шәкірттеріне ешқашан дауыс көтеріп сөйлемесе де, студенттер апайдың алдында сыпайылық сақтап, ізеттен аспайтын еді. Апай жүргізетін «Тіл біліміне кіріспе» пәні лингвистика ғылымы әлеміне демеп әкеп енгізіп жіберетін ғажап курс болатын. Алдағы уақытта неге көңіл бөліп, нені қалай оқу керек, нені меңгеріп шығуымыз керек, жалпы тілші-маман нені білуі керек деген сауалдың бәрін осы апай жүргізген курстан біліп, білімге, ғылымға деген даңғыл жолға түскен едік. Бірде кафедраға бір тапсырмалармен кіріп қалған бір курстасымыз «...Қыздар, Секерхан апай күліп отыр...» деп таң қалып шыққаны есімізде. Апай өзінің маңғаздығымен бәрімізді таңғалдырушы еді.

Кейін ұстазымызбен әріптес болып бір кафедрада жұмыс жасаған кезімізде апайды басқа да қырынан таныдық. Ол кісі ұлағатты ұстаз болуымен қатар, әр жастағы адаммен сол кісідей сөйлесе алатын үлкен жүректі адам екен. Әсіресе кафедрадағы жас мамандарға ұстаздық, аналық, апалық ақылын айтып, жол көрсетіп, қажет болған кезде қаржылай да көмегін аямайтын.

Ақын жүрегінен жарып шыққан «Ұстазыма» атты өлеңнің мына бір шумағы дәл Сіздерге арналғандай.

...Зердемді сен ашпасаң не етер едім?
Өмірде сыбағасыз өтер едім.
Ғажайып дүниенің сырын жайып,
Қияға қызықтырып жетеледің ...
Қияға қызықтырып жетеледің ...

Ұстаздарымызды еске алып, жазып отырған естелігімізді филология ғылымдарының докторы, профессор Өмірхан Әбдиманұлының ұстаздар жайлы мына бір пікірімен түйіндегенді жөн көрдік: «Жалпы ұстаз атты ұлы ұғымға сай болу үшін осы жолды мұрат тұтқан жанның бойында бірін-бірі толықтыру үшін үш қасиет тоғысуы шарт. Меніңше оның біріншісі – телегей теңіз білім, екіншісі – өмірімен өзектес деп біліп, таңдаған мамандығын жетік меңгерген біліктілік, үшіншісі – өз ортасына сыйлы бола білген кісілік келбет».

Біз жоғарыда тоқталып өткен және де аты аталмай қалған ұстаздарымыздың бойында осы үш қасиет те тоғысып жататын еді.

Ардақты да аяулы ұстаздарымыз, Сіздер туралы естелік жазу қаншалықты ауыр да маңызды. Дегенмен, бұл біздің шәкірттік парызымыз. Сіздерді ешуақытта жадымыздан шығармаймыз. Сіздер берген білім мен тәрбиенің нәтижесінде өз ордамызда ұстаздық қызметті адал атқарып, іздеріңізді жалғастырып келеміз. Жандарыңыз жәннатың төрінен орын алсын!

МРНТИ 16.01.09

Мусатаева М.Ш.¹

*¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан*

БЕЗЗАВЕТНОЕ СЛУЖЕНИЕ СЛОВУ

Аннотация

Завершается – юбилейный год старейшего вуза Казахстана, КазНПУ имени Абая, перешагнувшего 90-летний рубеж. Эта знаковая дата неизбежно обращает нас к истории образования и науки нашего государства, в формировании и дальнейшем развитии которых трудно переоценить роль Первого вуза нашего отечества. Неисчерпаемостью и многоаспектностью этой темы объясняется множество публикаций, в которых освещается тот или иной пройденный нашим вузом этап, который, безусловно, связан со знаковыми личностями в той или иной отрасли науки. В данной статье делается попытка осмыслить роль нашего вуза как «стартовой площадки» в процессе подготовки научных кадров. Эта попытка реализуется сквозь призму личностей трех женщин, знаковых личностей в казахстанской русистике. Они имеют непосредственное отношение к нашему вузу: одна из них – его ровесница, всю жизнь проработавшая в нем; другая – его выпускница, третья – приглашенный специалист в КазПИ имени Абая, трудовое десятилетие которой ознаменовано иницированными ею новыми «веяниями». Обращение к их личностям обусловлено двумя факторами: 1) связующее их звено – КазНПУ имени Абая; 2) они – основатели научных школ в казахстанской русистике.

Ключевые слова: Первый вуз Казахстана, юбилей, история, знаковые личности, научная школа, лингвистика, дериватология, социолингвистика, сопоставительное языкознание, перевод.

М.Ш. Мұсатаева¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

СӨЗГЕ МҮЛТІКСІЗ ҚЫЗМЕТ ЕТУ

Аңдатпа

Абай атындағы ҚазҰПУ-нің 90 жылдық мерейтойын кесіп өткен Қазақстандағы ең ежелгі университетінің мерейтойлық жылы аяқталып келеді. Бұл жағдай бізді мемлекетіміздің білім беру және ғылым тарихына, оның қалыптасуы мен одан әрі дамуы үшін Отанымыздың бірінші жоғары оқу орнының рөлін зерделеуді қажет етеді. Бұл тақырыпқа арналған біздің университеттің әртүрлі кезеңдердегі тынысын көрсететін ғылыми басылымдардың көптігі оның сарқылмассыздығы мен көп өлшемділігін көрсетеді. Әрине, ақсақал университеттің тарихы әртүрлі ғылыми саладағы маңызды тұлғалармен байланысты. Бұл мақала біздің университетіміздің ғылыми кадрларды даярлау процесінде «ұшыру алаңы» рөлін атқаруы қазақстандық орыс тіл біліміндегі белгілі үш әйел тұлғалар арқылы көрсетуге тырысады. Олар біздің университетпен тікелей байланысты: біреуі ҚазҰПУ-дың құрдасы, өмір бойы осында қызмет еткен; екіншісі – оның түлегі, ал үшіншісі – Абай атындағы ҚазПИ-ге қызметке шақырылып бірталай жаңалықтар бастамашысы болған маманы. Осы жеке тұлғаларға шағымдану екі факторға байланысты: 1) олардың байланыс нүктесі – Абай атындағы ҚазҰПУ, 2) олар – қазақстандық орыс тіл білімінде ғылыми мектептердің негізін қалаушылар.

Түйін сөздер: Қазақстанның алғашқы жоғары оқу орны, мерейтой, тарих, тұлғалар, ғылыми мектеп, лингвистика, дериватология, социолінгвистика, салыстырмалы лингвистика, аударма.

M.Sh. Mussatayeva¹

¹Kazakh National pedagogical university named after Abay

WHOLE-HEARTED LABOR WORD

Abstract

The anniversary year of the oldest university of Kazakhstan, KazNPU named after Abai, who has crossed the 90-year milestone, is coming to the end. This huge date inevitably draws us to the history of education and science of our state, in the formation and further development of which it is difficult to overestimate the role of the First Higher Educational Institution of our country. The inexhaustibility and multidimensionality of this topic explains the many publications that highlight one or another stage passed by our university, which, of course, is associated with significant personalities in a particular branch of science. On this article attempts to make sense of the role of our university as a “launching pad” in the process of training scientific personnel. This attempt is realized through the prism of the personalities of three women, iconic personalities in *Kazakhstan Russian branch*. They are directly related to our university: one of them is of the same age, having worked all his life in it; the other is his graduate, and the third is a guest specialist at the KazPI of Abai, whose tenth working year has been marked by new “trends” initiated by her. Appeal to their personalities is due to two factors: 1) their link – KazNPU by Abai; 2) they are the founders of scientific schools in Kazakhstan Russian branch.

Keywords: first higher education institution of Kazakhstan, anniversary, history, sign personalities, scientific school, linguistics, derivatology, sociolinguistics, comparative linguistics, translation.

Сила и богатство народов не в обилии земли, лесов, скота и ценных руд, – а в количестве и качестве образованных людей, в любви к знанию, в остроте и гибкости разума, – сила народа не в материи, а в энергии.

(М.Горький)

Филологический факультет – ровесница нашего вуза, «кузница» учительских кадров, по сей день занимает ведущие позиции на этом поприще. Пожалуй, нет ни одной школы нашей страны, где бы ни работали наши выпускники. За эти десятилетия сформировалось немало учительских династий, бережно передающих из поколения в поколения любовь к Слову. Эта любовь заложена в них в стенах этого вуза скромными тружениками – преподавателями разных лет, в формировании которых, в свою

очередь, сыграли большую роль знаковые личности как отечественной, так и российской лингвистики. Филологическая наука в стенах нашего вуза представлена большим количеством таких знаковых личностей, составивших историческое ядро отечественной интеллектуальной элиты, как А.Байтурсынов, Х.Досмухамедулы, М.Жолдыбаев, М.Ауезов, С.Муканов, К.Жубанов, С.Аманжолов, С.Сейфуллин, М.Габдуллин, Н.Габдуллин и многие другие.

Весомый вклад в развитие русской филологии в нашем вузе внесли такие видные российские ученые, как Н.Ф. Бельчиков, Н.Н. Фатов, И.И. Мещанинов, Н.С. Смирнова, М.С. Сильченко и др. Заложенные ими традиции получили новый импульс в деятельности профессорско-преподавательского состава следующих поколений: Б.П. Страхова, О.И. Лариной, М.А. Глазман, Г.С. Амирова, А.Л. Жовтиса, Х.А. Адибаева, Х.А. Бекмухамедовой, В.П. Бредихиной, Л.А. Шеляховской, Е.Ф. Рубиной, В.В. Бадикова и мн. др.

История филологической науки в нашем университете богато представлена именами ученых, сформировавших научные школы.

В данной статье, как отмечалось в аннотации, речь пойдет о трех женщинах-лингвистах, ярких представителях казахстанской русистики, имеющих непосредственное отношение к нашему вузу.

Профессор **Людмила Анатольевна Шеляховская**, свыше полувека проработавшая в КазПИ (КазГПУ, АГУ, КазНПУ) имени Абая, сформировавшая словообразовательную школу в Казахстане.

Как известно, 60-е и 80-е годы XX столетия ознаменовались «словообразовательным бумом», о чем свидетельствует активное формирование словообразовательных школ в разных городах СССР, основателями которых были известные ученые: Е.А. Земская, В.В. Лопатин, И.С. Улуханов, Н.М. Шанский – в Москве; А.Н. Тихонов – в Самарканде, позже – в Москве; З.А. Потиха – в Волгограде; В.Н. Немченко – в Горьком; О.И. Блинова – в Томске; Л.А. Шеляховская – в Алма-Ате и т.д. Именно в эти годы впервые выходят в свет: «Школьный словообразовательный словарь» и «Словообразовательный словарь русского языка» в 2-х томах А.Н. Тихонова; «Школьный словообразовательный словарь» З.А. Потихи; «Основы словообразовательного анализа», «Очерки по русскому словообразованию и лексикологии» Н.М. Шанского; «Современный русский язык. Словообразование» и «Словообразование как деятельность» Е.А. Земской и др. [1, с. 64].

Л.А. Шеляховская – уникальная личность в проявлениях своего таланта педагога и ученого, мудрого наставника и большого друга, автор свыше 200 публикаций, основатель словообразовательной школы в Казахстане, которая в 70-90-е годы занимала достойное место не только в казахстанской, но и в советской русистике. Ею подготовлено 30 кандидатов филологических наук, успешно защитивших свои диссертации не только в Казахстане, но и в России. Круг научных проблем, изучению которых посвящены диссертации ее учеников, можно обозначить следующим образом:

- 1) системно-структурное описание словообразования: словообразовательные возможности слов тех или иных лексических групп и способы словообразования в современном русском языке;
- 2) семантические особенности производного и производящего слов;
- 3) проблемы терминологической номинация и терминообразования;
- 4) функциональная деривация;
- 5) семантическая деривация;
- 6) роль словообразования в процессах категоризации и концептуализации действительности; исследование деривационной картины мира.

Как видно, дериватологические исследования школы Л.А. Шеляховской «шли в ногу» с соответствующими тому или иному периоду лингвистическими парадигмами. Ею разработана оригинальная методика системного устройства словообразования и лексики. Труды Л.А. Шеляховской внесли весомый вклад в развитие теоретической и прикладной лингвистики, в вузовскую и школьную методику преподавания русского языка. Она была прекрасным оратором, ее лекции собирали большую аудиторию слушателей. Преподаватели-лингвисты из различных казахстанских педвузов, приезжая в Алма-Ату, считали обязательным для себя посещение ее лекций. Фактически каждая ее лекция была открытой, Справедливости ради следует сказать, что ни до, ни после нее, ничьи лекции не были столь активно посещаемыми таким количеством слушателей. Она была единственным преподавателем, ежегодно проводившим циклы открытых занятий. Людмила Анатольевна в течение полувека была «визитной карточкой» русистики в нашем вузе. Ушла из жизни в 2010 году. Однако яркая, красивая и мудрая она улыбается нам, ее ученикам, коллегам и молодому

поколению студентов со своего портрета, висащем в 314 аудитории, кабинете русского языка имени Л.А. Шеляховской.

Профессор **Зауреш Канашевна Ахметжанова** – ученица выдающегося лингвиста Моисея Михайловича Копыленко, ученого с энциклопедическим складом ума. Труды З.К. Ахметжановой положили начало новому направлению в казахстанском языкознании – функционально-коммуникативной лингвистике. Она является одним из ведущих ученых в области сопоставительно-типологического и общего языкознания в РК.

Значительным вкладом в развитие казахстанской социолингвистики следует считать серию работ З.К. Ахметжановой, посвященную билингвизму и интерференции, в частности, фонетической, лексической и морфологической интерференции в казахско-русском двуязычии. Особо ценными и перспективными являются ее идеи о семантической интерференции в русско-казахском билингвизме, которые были развиты в диссертационных исследованиях ее учеников.

Несомненный интерес представляют ее русско-казахские и казахско-русские словари общего типа, составленные в соавторстве с известными лингвистами: Ш.Ш. Сарыбаевым (1987), Р.Г. Сыздыковой, К.Ш. Хусаином (2001), а также русско-казахский фразеологический словарь в соавторстве с М.М. Копыленко и М.Балакаевым (1985). Позже разработке теории двуязычной лексикографии была посвящена диссертация и серия работ ее ученицы, автора данной статьи (2000, 2001, 2009 и др.).

В 90-е годы З.К. Ахметжанова ректором нашего университета, Токмухамедом Сальменовичем Садыковым, была приглашена из Института языкознания НАН РК в наш университет для формирования научной школы по сопоставительному языкознанию и переводу. Открыв кафедру сопоставительной типологии и перевода, З.К. Ахметжанова подготовила десятки кандидатов по данным направлениям, которые работают в различных университетах нашей страны, и большая часть – в нашем университете. Тем самым она способствовала восполнению нехватки профессиональных переводчиков и молодых исследователей по сопоставительной типологии казахского и русского языков.

Под руководством З.К. Ахметжановой защищено 57 кандидатских и 13 докторских диссертаций. Человек динамичный, коммуникабельный, обладающий широкой лингвистической эрудицией и необычайной восприимчивостью к новым «веяниям» в науке, З.К. Ахметжанова щедро передает свои знания молодому поколению. В настоящее время она возглавляет научную лабораторию «Казахская концептология» в Казахстанско-турецком университете им. Султана Демиреля (СДУ).

Профессор, академик МАН ВШ **Элеонора Дюсеновна Сулейменова** является ведущим социолингвистом РК, специалист по общему и сопоставительному языкознанию.

Она, выпускница нашего университета, – гордость казахстанской лингвистики, обладатель десятков почетных званий. Перечислим хотя бы несколько из них: член Президиума МАПРЯЛ, Президент КазПРЯЛ, член Общественного совета ЕврАзЭС, член Ученого Совета ИНТАС, член межпарламентских и государственных комиссий и рабочих групп по языковой политике, член Научно-экспертного совета Ассамблеи народа Казахстана: член редколлегии целого ряда Международных научных журналов и мн.др.

Диапазон ее научных интересов весьма широк: социолингвистика, историография языкознания, общая и контрастивная семантика и прагматика, теоретическая и прикладная лексикография, дискурсология, теория и практика усвоения, Национальный корпус казахского языка и мн. др.

Ее заслуги в различных «ипостасях» многогранного творчества: в языковедческой науке, в международной научной деятельности, в подготовке научных и педагогических кадров отмечено множеством наград: дважды «Лучший преподаватель вуза» (2007, 2012), обладатель Ордена «Құрмет» (2009), Медали А.С. Пушкина (2009) и Золотой медали «Бірлік» Ассамблеи народа Казахстана и мн. др.

Под руководством Э.Д. Сулейменовой защищено 19 докторских и 40 кандидатских диссертаций. В качестве приглашенного профессора Э.Д.Сулейменова полтора года преподавала в Университете Мэриленда (США), читала лекции в МГУ, МГЛУ, ЕНУ, КазНПУ. В настоящее время является руководителем научной лаборатории «Казахский язык: психолингвистические и социолингвистические исследования» в КазНУ им. аль-Фараби.

Я счастлива тем, что на разных этапах моей жизни судьба сводила меня с уникальными личностями в лингвистике: с российскими учеными, которым была посвящена отдельная статья [1], а также со знаковыми личностями в казахстанской русистике, о которых речь шла в данной статье. Их

творческой биографии посвящены книги, в которых имеются статьи автора, освещающие другие грани этих личностей [2-4].

Было огромным счастьем в студенчестве слушать удивительные лекции Элеоноры Дюсеновны; писать кандидатскую под руководством Людмилы Анатольевны, ставшей для меня не только научным руководителем, но и Другом; творить докторскую под руководством Зауреш Канашевны, неиссякаемой энергией и широтой души которой я всегда восхищаюсь.

Испытываю бесконечное чувство благодарности этим трем женщинам и преклонения перед их силой духа и воли, водрузившим на свои хрупкие плечи все бремя беззаветного Служения Слову.

Полагаю, что им подобным посвящены следующий афоризм Вольтера: «Счастлив тот... кто умеет укреплять себя Локком, просвещать Кларком и Ньютоном, находить духовный подъем в чтении Цицерона и Боссюэта, украшает себя прелестью стихов Вергилия и Тасса».

И нет сомнения в том, что у вуза, в котором учились и трудились такие знаковые личности, широкие горизонты и большие перспективы.

Рекомендации:

1 Мусатаева М.Ш. *Мы родом из советской лингвистики // Вестник КазНПУ. Серия филологическая. №1 (63). – Алматы, 2018. – С.64-67.*

2 Мусатаева М.Ш. *Гордость казахстанской лингвистики // Өнегелі өмір. К 70-летию Э.Д. Сулейменовы. – Алматы: КазНУ, 2015 – С.276-278.*

3 Мусатаева М.Ш. *Воспоминания о Л.А. Шеляховской / Традиции филологического образования и русского языкознания в Казахском национальном педагогическом университете. Приложение 2. Отзывы и воспоминания коллег и учеников о Л.А. Шеляховской. – Алматы, 2013. – С.147-148.*

4 Мусатаева М.Ш. *Вступительная статья к сборнику научных трудов «Язык: система, функционирование и моделирование» к 60-летию З.К. Ахметжановой. – Алматы, 2007.*

Мирзоев К.И.¹

*¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан*

**МАЯК ПРОСВЕЩЕНИЯ КАЗАХСТАНА
(К 90-летию КазНПУ им. Абая)**

Высшая школа Казахстана стремится к достижению мирового уровня образования. В своем докладе на Евразийском форуме развивающихся рынков «Вхождение Казахстана в 30 наиболее развитых государств мира» Глава государства РК Н.А. Назарбаев отметил, что «...Образование как ключевой инструмент построения наукоемкой экономики должно ориентироваться на новое качество всех уровней системы образования. Это доступность дошкольного образования и воспитания для всех детей, в том числе в возрасте до 3 лет независимо от социального статуса и материального достатка родителей. Это высокий уровень качества среднего, профессионально-технического и высшего образования. Система образования должна давать не только знания, но и необходимые навыки их применения на практике, постоянно внедрять современные методы обучения, активно использовать информационно-коммуникационные технологии. Одним из важных направлений развития образования для нас является подготовка современных педагогических кадров. Мы идем по пути принятия комплексных мер по повышению квалификации учителей, созданию стимулов для их профессионального роста и возвышению престижа профессии учителя в обществе».

Интеграция системы высшего образования страны в мировое образовательное пространство - один из долговременных стратегических приоритетов Республики Казахстан. Подписано значительное количество двусторонних межправительственных договоров о сотрудничестве с высшими школами зарубежных стран.

Сегодня Казахский национальный педагогический университет имени Абая играет важную роль в жизни нашего государства, обеспечивая подготовку высококвалифицированных специалистов для всех жизненно важных сфер общества.

Во время 75-летнего юбилея университета бывший ректор, академик Т.С. Садыков произнес слова, которые и по сей день являются актуальными: «Казахстан вступил в новое тысячелетие с

многонациональным населением, имеющим высокий уровень образования, большой научный и творческий потенциал. Огромный вклад в подготовку кадров для всех сфер жизни республики - экономики, политики, науки, образования и культуры внес первый казахстанский государственный университет, созданный 75 лет назад.

Сегодня АГУ имени Абая по-прежнему является флагманом в системе высшего образования Республики Казахстан, выполняя основные задачи по реформированию и модернизации образования, направленные на подготовку современных, высококвалифицированных специалистов, на развитие в них творческих, духовных и физических возможностей».

За последние 15 лет Казахский национальный педагогический университет имени Абая не только сохранил свои ведущие позиции, но и стал еще более востребованным. Сегодня первая в республике кузница казахстанских кадров признается на международной арене, за последнее время совершив стремительный рывок в рейтингах ведущих вузов мира. КазНПУ имени Абая первым среди педагогических университетов в Республике Казахстан подписал Великую Хартию Университетов в Болонском Университете (Италия) 2007 году. Главная цель Великой Хартии Университетов (ВХУ) – консолидация усилий научной и просветительской общественности и правительств европейских стран для существенного повышения конкурентоспособности европейской системы науки и высшего образования в мировом измерении. В границах этого образовательного пространства должны действовать единые условия признания дипломов об образовании, трудоустройства и мобильности граждан, что должно значительно повысить конкурентоспособность европейского и мирового рынка труда и образовательных услуг.

В свою очередь, ректор Казахского национального педагогического университета имени Абая Такир Оспанович Балыкбаев отмечает, что «Казахский национальный педагогический университет имени Абая является флагманом высшего образования. В этом году наш университет отмечает 90-летний юбилей. За свою многолетнюю историю университет выпустил более 200 000 специалистов и 3 000 научных сотрудников. В рамках 90-летия запланировано более 70 мероприятий, в том числе городского, республиканского и международного уровней. Утвержден кодекс «Академической честности». С целью повышения качества подготовки будущих специалистов запущена система «Univer». Перед нами стоят очень большие задачи: улучшение инфраструктуры университета, развитие массового спорта и усиление мер по предотвращению коррупции. В настоящее время в университете особое внимание уделяется укреплению научного потенциала, привлечению молодых ученых к масштабным научным проектам, их участию в международных научно-исследовательских программах, увеличению доли научных публикаций ученых университета в международных изданиях вузов-партнеров».

В последние годы модернизационных процессов страны преобразуется и Казахский национальный педагогический университет имени Абая, который значительно усилил свою работу в области международной деятельности и сотрудничества. На протяжении многих лет в Казахстане реализуется государственная программа «Болашак», в рамках которой для обучения в дальнем зарубежье ежегодно выезжает около 3 тысяч студентов. Многие студенты КазНПУ им. Абая являются победителями международной стипендии Президента РК «Болашак», а также других международных образовательных программ. Одаренные студенты и преподаватели КазНПУ им. Абая обучались и стажировались в зарубежных вузах по международным программам Эразмус Мундус, DAAD, Темпус и др.

Руководством КазНПУ имени Абая было принято решение осуществлять активное участие в квоте, представленной Министерством Образования и науки РК по научным стажировкам по Президентской стипендии Болашак. Также организовываются поездки на учебу студентов по академической мобильности. Следует отметить, что студенты, обучающиеся на кафедре восточных языков и перевода, неоднократно принимали участие в конкурсе по академическому обучению. По академической мобильности лучшие студенты кафедры обучались в лучших зарубежных вузах.

Кафедра восточных языков и перевода Института филологии и полиязычного образования Казахского национального педагогического университета имени Абая является признанным флагманом подготовки высококвалифицированных специалистов восточных языков. Изучение восточных языков (включая переводоведение) в университете начинается с 1991 года. Кафедра была создана при непосредственном участии бывшего ректора КазНПУ им. Абая академика Токмухамеда Сальменовича Садыкова и успешно функционирует около 30-ти лет. В связи с обучением студентов

восточным языкам кафедрой были установлены тесные научные и творческие продуктивные отношения с вузами восточных стран, таких как Египетский университет Айн-Шамс, Университет Мохаммеда V в Марокко, Университет Ханшань в Китае, Университет Кыршехир Ахи Эвран, Эрзинджан в Турции, Университет Данешгах Тахран в Иране, Сеульский университет в Республике Корея. Для студентов и магистрантов такие контакты являются прекрасной возможностью не только улучшить навыки языковой подготовки на восточном языке, но и развивать научно-исследовательскую работу.

В настоящее время кафедра Восточных языков и перевода готовит специалистов (бакалавров, магистров) по следующим специальностям: Иностранная филология (турецкая, китайская, арабская, персидская, английская и уйгурская), Переводческое дело, Востоковедение.

Сегодня кафедра Восточных языков и перевода – признанный центр ориенталистики в Казахстане, где трудятся высококвалифицированные педагоги, чья учебно-воспитательная работа успешно совмещается с научно-исследовательской, творческой деятельностью. Среди партнеров кафедры – дипломатические представительства восточных стран в Казахстане, а также студенты и преподаватели из Китая, Южной Кореи, Турции, Ирана, Индии, Японии, Египта, Азербайджана и других известных университетов мира.

Неотъемлемой частью учебного процесса преподавателей кафедры является «цифровизация», то есть использование в учебном процессе интернета, современных образовательных технологий, языковых аудио-видео учебных материалов. Компьютеризация исследований и образования в области востоковедения и перевода является важной стратегической целью развития казахстанской восточной науки.

Университет, который воспитал и обучил тысячи студентов разных национальностей и по сей день продолжает достойно нести имя великого казахского поэта и просветителя Абая, крепя и приумножая традиции гуманизма и просвещения, культуры, мира и благополучия всех народов, населяющих Казахстан.

На примере КазНПУ им. Абая и кафедры Восточных языков и перевода можно еще раз продемонстрировать, что Республика Казахстан активно интегрируется в мировое образовательное пространство через вхождение в глобальную сеть университетов, интернационализацию связей, сопоставимость учебных программ высших учебных заведений. Развитие науки и образования для Республики Казахстан становится неотъемлемым условием повышения конкурентоспособности экономической системы. Таким образом, задача высших учебных заведений Казахстана – предоставлять качественное образование, которое должно соответствовать международному уровню высшего образования – достойно реализуется в КазНПУ им. Абая.

МРНТИ 16.01.09

М.С. Атабаева¹

*¹Қыздар Мемлекеттік педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ҒАБДОЛЛА ҚАЛИҰЛЫНЫҢ 90 ЖЫЛДЫҚ ТӨРІНДЕГІ ДАРА ЖОЛЫ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасының тұңғыш жоғары оқу орны Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің құрылғанына биыл 90 жыл толып отыр. Қазақ халқы үшін ғылым мен білімнің тұңғыш ордасы атымен де, затымен де аса қадірлі. Атының өзі-ақ қазақ тарихы мен рухани мәдениетінің терең қатпарларынан сыр шертеді. Университеттің іргетасын қаласып, оның бүгінгідей дәрежеге жетуі үшін еңбек етіп, тер төккен қазақ ұлтының «Елім деп еңіреп туған» ұлы тұлғалары болатын.

Университеттің құрылуына ұйытқы зиялылар қатарында: тұңғыш ректор Санжар Асфендияров, Әлімхан Ермеков, Ахмет Байтұрсынұлы, Құдайберген Жұбанұлы, Ораз Жандосов, Телжан Шонанов сынды Алаш қайраткерлерінің болғаны ұлт рухына демеу еді. Ұлт зиялылары университет іргесін ғылыми, әдістемелік мұраларымен берік бекітті, олар салған сара жол Қазақ ғылымы мен білімінің дамуына үлкен үлес қосып отырған Абай атындағы Ұлттық Педагогикалық Университетті бүгінгі күні ғылым мен педагогикалық білім беруде «Тоғыз жолдың торабына» айналдырып отыр.

Осы тарихи жолда Алаш зиялыларының келесі буыны – Сәрсен Аманжоловтың талантты шәкірті Ғабдолла Қалиұлы да бар. Филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Әлеуметтік ғылымдар академиясының академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ-дің жетекші ғалымы Ғабдолла Қалиұлы бүкіл саналы ғұмырын осы университетте өткізген, алпыс жылға жуық табан аудармай қызмет еткен. 90-жылдық тарих қарт емендей қайратты ғалымдарымен, Ұстаздарымен қадірлі болмақ!

Түйін сөздер: тұңғыш, зиялы, ұстаз, білім ордасы, ғылым, мұра

Атабаева М.С.¹

*¹Женский Государственный педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан*

ПУТЬ ГАБДОЛЛЫ КАЛИУЛЫ НАКАНУНЕ 90-ЛЕТИЯ

Аннотация

В этом году исполнилось 90 лет Казахскому национальному университету имени Абая – первому ВУЗу казахского государства. Для казахского народа первый очаг науки и образования дорог своим названием и содержанием. Само название ВУЗа дает пищу осмысления глубины и развития казахской истории и духовной культуры. В организации учебного заведения и достижении сегодняшнего высокого уровня трудились много казахских сыновей, личности с большой буквы, которые любили сердцем свой народ.

То что инициаторами организации университета были Санжар Асфендияров – первый ректор ВУЗа, такие деятели Алаша как Алимхан Ермеков, Ахмет Байтұрсынұлы, Кудайберген Жубанұлы, Ораз Жандосов, Телжан Шонанов, дали толчок развитию национальной духовности. Интеллигенция нации закрепили университет научными, методическими наследиями. Казахский национальный педагогический университет имени Абая, идущий по столбовой дорожке, построенной великими сыновьями казахского народа, вносит большой вклад на развитие казахской науки и образования, стал центром притяжения научного и педагогического образования.

Продолжателем дела Алашской интеллигенции является талантливый ученик Сарсен Аманжолова – Ғабдолла Қалиұлы. Доктор филологических наук, профессор, академик академии социальных наук Республики Казахстан, ведущий ученый КазНПУ имени Абая всю свою сознательную жизнь посвятил работе в этом университете, работал в течении 60-ти лет не жалея сил и времени, служил науке. 90-летняя история дорог талантливыми и одаренными личностями – ученых и педагогов.

Ключевые слова: первый, интеллигент, педагог, очаг (учебное заведение), знаний, наука, наследие.

M.S. Atabaeva¹

*¹Women's State Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan*

THE WAY OF GABDOLLA KALIULY ON THE EVE OF THE 90th ANNIVERSARY

Abstract

This year marks the 90th anniversary of Abay Kazakh National University – the first higher education institution of the Kazakh state. For the Kazakh people, the first center of science and education is expensive with its name and content. The name of the university itself provides insight into the depth and development of Kazakh history and spiritual culture. The organization of the school and the achievement of today's high level worked many Kazakh sons, personalities with a capital letter, who loved their people with their hearts.

The fact that the initiators of the organization of the university were Sanzhar Asphendiyarov – the first rector of the university, such figures as Alash Alimkhan Yermekov, Akhmet Baitursynov, Kudaibergen Zhubanuly, Oraz Zhandosov, Telzhan Shonanov, gave impetus to the development of national spirituality. The intelligentsia of the nation secured the university with scientific, methodological heritage. The Kazakh National Pedagogical University named after Abai, which follows the high road built by the great sons of the

Kazakh people, makes a great contribution to the development of Kazakh science and education, and has become a center of attraction for scientific and pedagogical education.

The successor of the Alash intellectuals is the talented student of Sarsen Amanzholov – Gabdolla Kaliuly. Doctor of Philology, Professor, Academician of the Academy of Social Sciences of the Republic of Kazakhstan, a leading scientist of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai devoted his entire conscious life to work at this university, worked for 60 years without sparing time and energy, served science. 90-year history of the roads by talented and gifted personalities scientists and teachers.

Keywords: first, intelligent, pedagogue (teacher), educational institution, knowledge, science, heritage.

Ғабдолла Қалиұлы 1929 жылы 17 қыркүйекте Семейдің Ақсуат ауданы, Ойшілік ауылында дүниеге келген. Ұлағатты ғалым-ұстаздың еңбек жолы сонау 50 жылдары мектепте мұғалімдік қызметтен басталды. Аспирантураны да сол шамада, 1950-1953 жылдар аралығында, оқып тәмамдады. Ол кезең қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері туралы ғылымының қаз тұра бастаған, айтыс-тартысқа толы кезеңі болатын. Соған қарамастан, жас ғалым қазақ ғылымының көрнекті өкілі, қазақ тілі жергілікті ерекшеліктерін алғаш зерттеуші тіл ғылымының осы саласының негізін салушы Сәрсен Аманжоловтың шәкірті болып, Арал аймағы қазақтарының тіліне байланысты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Бұл қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерінің говорлық (сөйленістік) деңгейде екендігін дәлелдейтін алғашқы кандидаттық диссертация еді. Еңбектің қазақ диалектологиясының іргесі бекуіне, тіл ғылымының жеке саласы ретінде қалыптасуына үлкен ықпалы болды, өйткені ғалым алғашқылардың бірі болып жеке аймақ тілін жан-жақты зерттеді: Арал аймағы қазақтарының дыбыстық, грамматикалық, лексикалық ерекшеліктері жиналып, оның басқа сөйленістерден айырым белгілері мен жалпы қазақ тіліне, батыс сөйленісіне тән ортақ белгілері айқындалды, тіл тарихына қатысты мәселелері сөз болды. Сөйтіп, аталған еңбек қазақ диалектологиясының өзекті мәселелерін шешуге мүмкіндік бере отырып, Ғабдолла Қалиұлын зерделі, табанды ғалым ретінде танытты.

Ғылымға, түбегейлі зерттеуге бейімділіктің арқасында Ғабдолла Қалиұлы жоғары оқу орындарының филология факультеттері бағдарламасына қазақ диалектологиясы курсының енгізілуі үшін талмай еңбек етті, өйткені жергілікті ерекшеліктер ұлттық тілдің құрамдас бөлігі, этнос тарихының “балаң” дәуірінен ұлт, этнос дәрежесіне дейінгі ұзақ тарихының айғағы сақталған қазынасы [1, 3]. Ендеше болашақ филолог мамандар үшін мұны білу, тілге қатысты мәселенің ешқайсысынан тыс қалмау шарт.

Ғалым қазақ тілінде жергілікті ерекшелік “бар-жоқ” дейтін тартысты жылдардың өзінде осы пәнге арналған оқулығында, алдымен, оны зерттеудің, ғылым үшін, тіл иесі үшін қаншалықты маңызы барын дәлелдейді. Ғалымның тұжырымдауынша, қазақ тілінің халық тілі, ұлт тілі болып қалыптасу үдерісін, әдеби тілдің даму заңдылықтарын жете түсіну үшін, қазіргі тілдегі жеке бірліктердің тарихын зерттеу керек. Бұған қажетті деректер бұрынғы заманнан қалған тарихи жазба ескерткіштерде, көне нұсқаларда, туыстас түркі тілдерінде және осы күнгі халық тілінің өзінде, оның жергілікті ерекшеліктерінде жатқаны туралы айтады [2, 20]. Міне, осы мақсат қазақ диалектологиясы пәнінің жоғары оқу орындарына арналған бағдарламасын (1960) жасауға әкелді, осы бағдарлама негізінде Ш.Сарыбаевпен бірге жазылған оқулық 1967 жылдан бері неше рет басылып, студент қолынан түспей келеді.

Ал 1990 жылы қазақ сөйленістеріндегі сөзжасам мәселесіне байланысты қорғаған докторлық диссертациясы жалпы түркі тілдері диалектологиясы ғылымындағы жаңа зерттеу бағыты саналады, себебі ғалым аталған зерттеуінде жергілікті ерекшеліктерге тән сөзжасам мәселесін түбегейлі қарастырады. Жергілікті ерекшеліктердегі туынды сөз табиғатын кең қамтып, терең ашады, сондықтан зерттеуде көтерілген мәселелер тек сөйленістер шеңберінде қала алмайды. Соған орай, сөзжасамның тіл ғылымының жеке саласы болуы қажеттілігі жайлы ой-пікірі 1984 жылы жарияланған “Сөз тудыру – қазақ тілінің жеке саласы” атты мақаласында көрініс тапса, 2002 жылы шыққан “Қазақ тіліндегі сөзжасам мәселелері” атты зерттеуі сөзжасамның жеке сала ретінде қалыптасуына үлкен үлес болды деп бағаланды [3, 12].

Жалпы, диалектология жергілікті ерекшеліктерге ғана қатысты, соны жинап-терумен айналысатын ғылым деуге болмайды, өйткені ол тіл ғылымының барлық тарау, саласымен тікелей ұштас ғылым, себебі тіл иесі – біреу. Жергілікті ерекшелік белгілі аймақта қолданылып, басқаға түсініксіз, жетпей қалған қажетсіз атау ғана емес. Олар – халық өмірінің барлық кезеңімен тығыз байланысты, әдеби тілдің “сыртында” жатқан, сонау ру, тайпа тілінен бастау алып, жергілікті тұрғындар тілінде сақталып келе жатқан көне де байырғы, жаңа қолданысқа ие болған, сөзжасамдық негізі де бар, тілдің

бай қазынасы. Солардың мағынасын ашып зерттеу арқылы халық өмірінің әр кезеңінен мәлімет алуға болады, мәлімет қана емес, халықтың тарихы, мәдениеті туралы да ақпаратқа қанығуға болады. Мысалы, *тайтұяқ* – жалпыхалықтық тілде көлемі тайдың тұяғындай кесек күміс, алтын атауы. Осы сөздің Қостанай облысы Жангелдин ауданында "аттың, тайдың тұяғынан істелген мұз оятын құрал" мағынасы бар (Бұрын су қатып қалғанда, қалың мұзды *тайтұяқпен* оюшы едік), бұны халық тарихының өте ерте кезеңіне сілтейтін сөз ретінде түсінуге болады, себебі темір өндеуді үйренгеннен кейінгі уақытта халық мұндай құралды металдан жасады, "тайтұяқ" – сол құралдың бастапқы атауы, кейін қызмет бірлігі арқылы ауысуы мүмкін. Мұндағы сөзжасамға негіз – жылқы малының тебін әрекеті, осыған сүйене отырып, екі сыңардан тұратын құрал атауы (*тай+тұяқ*) жасалған, ал сыйлыққа берілетін не байлық ретінде сақталатын тайтұяқтың уәжінде көлем ұғымы жатыр. *Тайтұяқ* – құрал халықтың темір өндеуден бұрынғы дәуіріне нұсқайтын дерек деуге болады.

Қазіргі түркі тілдерін зерттеу барысында олардың сөздік құрамын жалпытүркілік лексикалық қабат және аймақтық лексика деп бөлушілік бар. Жалпытүркілік лексикалық қабатты "шартты" санаушылық та кездеседі, бұл пікір жалпытүркілік қабаттың шығу негізі жағынан тым тереңге тартатындығымен байланысты. Бұл уақытта кірме элементтердің бар-жоғын дәлелдеуге барлық жағдайда мүмкіндік жоқ, сол себепті жалпытүркілік аталатын сөздің кірме сөз болып шығуы да ғажап емес, осыған орай "жалпытүркілік" санауға болатын аталымды ажыратудың белгісі оның түркі тілдерінің кейбіреуінің не әдеби, не жергілікті лексикасында ұшырасуы саналады. *Ағыл сөзі* "қора" мағынасында түркі тілдерін кең көлемде қамтиды. Әзірбайжан тілінде жалпы "қора" (Азерб.-рус.сл., 1, 1962,55), түрікмен тілінде жалпы атауына қоса "қой қорасы" (Туркм.-рус.сл., 1977,28), ал өзбек тілінде аталған мағыналарымен қатар "сиыр қорасы" мағынасы да бар (Узб.-рус.сл., 1959, 314); Т.Бертагаев бурят тілінде *айл* формасында жұмсалатынын айтса (Бертагаев, 93), сары ұйғыр тілінде *ағул* аула, *ішкі аула*, *сыртқы аула* мағыналарында кездеседі (Тен., ССЯ, 174). "Қой қорасы" мағынасы көне түркі сөздіктері мен жазбаларында да ұшырасады (ДТС, 18; Мелиоран., АФ, 69), М.Қашқарида – *ағыл*: қора, қой қорасы (Қашқари, 1, 103). Л.Будагов оның "дуал, қора, шарбақ" мағыналарын білдіретінін көрсеткен (Будагов, I, 64). Э.В.Севортян сөздің түп негізі *ағ* екендігін, оның тпкі мағынасы "қоршау, белгілі бір жерді орау" екенін, оған *-ыл* жұрнағы жалғану арқылы мал қорасы ұғымына атау болып қалыптасқанын айтады (Севортян, 83). Осы мағынада чуваш тілінде де кездеседі (Егоров, 20). Ә.Нұрмағамбетов тұңғыс тіліндегі *ағ* - келіп тоқтау (ССТМЯ, I 11) мағынасының "мал қорасы" ұғымының атауына қатысы бар деген түйін жасайды (Нұрмағамбетов, 6). Атаулардың пайда болуын мағыналық өрісі кең *ағу* етістігі мағыналарының бірі "қозғалу, жөңкілуден" іздеу керек. Б.Сағындықұлы *-ыл*, *-ым*, *-ын*, *-ыт*, *-ыс* жұрнақтары қазіргі күні негізге сіңіп кеткендіктен, айырып - ажыратуға келмейді, мұндай жағдайда бұл сөздердің лексикалық мағыналары өз мәндерін жоғалтып алады деп есептейді [Сағындықұлы, 139]. *Ағ+ыл>ағыл* "сорғалау, құйылу, төгілу" мағынасында білдіреді. Осы үлгідегі "мал қорасы, қой қорасы" мағынасында қозғалу, көтерілу, төмен түсу, мәні бар, түпкі мағына тік бағыттағы қозғалысты да, көлбеу бағыттағы жылжуды да білдіреді. Ендеше "қора" мағынасында осының екеуі де орын тапқан, тік бағыттағы қимыл-қозғалыс, көлбеу қозғалысты тоқтату үшін қажет болған. Бұл мал бағу, оны қолда ұстау мәдениетінің бастапқы кезеңінің көрінісі, оның қозғалыс ұғымымен ұштасуы көшпелілердің жартылай көшпелілік жағдайына ауысу кезіндегі тіршілік әуеніне, тұрмыс мәнеріне үйлеседі. Мұнда әңгіме түркі тілдері тіл байлығының қабаттары туралы емес, олардың жергілікті ерекшеліктерін зерттеудің маңызы мен мақсаты туралы. Осы бір сөздің өзі ғана бойына түркі тілдері тарихына қатысты біраз ақпарат, мәлімет жинап тұрғаны даусыз.

Ендеше, жергілікті ерекшеліктерді зерттейтін ғылымның бұл саласының зерттеулері кең көлемде, тар көлемде жүргізіледі деген дұрыс. Тар көлемде жергілікті ерекшеліктерді жинап, сипаттаумен айналысады десек, кең көлемде тілдің тарихы, халық тарихы, мәдениеті, өмір сүруі, тыныс-тіршілігі т.б. жағдайларының бәріне қатысты. Халық, этнос ұғымымен ұштасып жатқан сұрақтарды тұтас қамтып, терең зерттейді, себебі жергілікті ерекшеліктер халық өмірімен біте қайнасып, пайда болған, яғни халықтың мың сан ғасырлар бойғы өмірінің куәсі – сөз-аталымдар. Ә.Т. Қайдардың пайымдауынша, "Тіл әлемі дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, миллиондаған мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі" [4, 11] болса, жергілікті ерекшеліктер – сол миллиондаған мағыналық бірліктердің ажыратып алып тастауға келмейтін құрамдас бөлігі. Бұл диалектология ғылымының ішкі және сыртқы лингвистика салаларымен тығыз байланыстылығын туғызады. Жергілікті ерекшелік тілдің барлық деңгейінде көрініп, танылады, бұған әдеби тіл, оның нормалары мәселесі қосыңыз. Бұлар – тілдің дамуы, жетілуімен бірге жасасатын сабақтас ұғымдар.

Ғабдолла Қалиұлы – осы сабақтастықтың бұрауын босатпай, қатар ұстаған жатқан ғалым. Дегенмен оның зерттеуінің өзегі – халық тілінің жергілікті ерекшеліктері, сонымен қатар, ғалым қаламынан туған диалектология, сөзжасам, лексикология мен фразеология, жалпы тіл біліміне қатысты зерттеулерінің нәтижесі жеке монография, оқулықтарға ұласты, ғылым жолындағы шәкірттерінің зерттеулеріне жол салды. Бұл диалектология ғылымының жан-жақты, тіл ғылымы мен басқа да ғылымдар саласының түйіскен жері екенін көрсетеді.

Ғылыми еңбек жазу бар да, оның халық қажетіне, мүддесіне жарауы бар. Бұл жағынан алғанда, Ғабдолла Қалиұлы еңбектерінің бағы жанған. Оның жоғарыда аталған “Қазақ диалектологиясымен” қатар, “Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы” (Ә.Болғанбаевпен бірге), “Жалпы тіл білімі” (Т.Қордабаевпен авторлықта) көп жылдан бері негізгі оқулық ретінде қызмет атқарып келеді, әсіресе жалпы тіл білімі мәселесіне қатысты қазақ тілінде оқулық, оқу құралдары тапшы, аталған еңбек осы тапшылықтың орнын толтырып отырғаны анық. 1996 жылдан бері жалпы тіл білімі пәнінен дәріс оқып, оқулықтың жетіле, толығына түсуін назарда ұстап келді.

Қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы ғылымның негізін салушы, ірге тасын қалаған Сәрсен Аманжолов “Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері” атты еңбегін 1959 жылы орыс тілінде жазған болатын. Мұнда қазақ тіліндегі жергілікті ерекшеліктердің пайда болуы мен қалыптасу тарихынан кең түрде мәліметтер бере келе, оны бұрынғы тайпалық одақтар тарихымен, қазақтардың жүздері, олардың құрылу мақсаты мен ерекшеліктері тәрізді қазақ тарихының қалың қатпарымен байланыстыра қарастырады. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктер бойынша жиналған материалдарды талдап, сұрыптап, олардың өзіндік ерекшеліктері мен сипаты, қазақ диалектілерінің саны туралы алғаш рет пікір айтып, оны ғылыми түрде тұжырымдайды. Аталған еңбек қазақ диалектологиясы ғана емес, тіл тарихы, қазақ, жалпы түркі халықтары тарихы туралы аса бағалы еңбек екені дәлелдеуді қажет етпейді, бастысы, Ғабдолла Қалиұлының қазақтың, қазақ ғылымының біртуар азаматы Сәрсен Аманжоловтай ұстазының осы еңбегін қазақша сөйлетіп, өз жұртымен қауыштыруында.

“Болмаса бұл әлемде ғалым дана, Бітпес еді жерге түк те қасақана” (Ж.Баласағұн) демекші, парасатты ғалым, ұлағатты ұстаз Ғабдолла Қалиұлы бүгінгі күні 90 жылдық мерей тойын атап отырған Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің аспирантурасын бітірген күннен бастап, осы білім ордасында мағыналы өмірінің соңына дейін табан аудармай еңбек етті. Ғабдолла Қалиұлының университеттегі атаулы кабинеті Ғылым жолы мен Ұстаздық жолды қатар ұстаған, осы жолдан қолынан қаламы түспей өткен дара жолының әр кезеңінен елес беріп тұрғандай.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Атабаева М.С. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы: Білім, 2006.
- 2 Қалиев Ғ., Сарыбаев Ш. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 3 Салқынбай А. Адалдықты ту еткен ұстаз-ғалым // Қазақ тілі тарихы мәселелері. – Алматы, 2004.
- 4 Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
- 5 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005.

МРНТИ 17.01.09

А.Тамаев¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

**АКАДЕМИК С.ҚИРАБАЕВ ОҚУЛЫҚТАРЫ МЕН ОҚУ
ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК МАҢЫЗЫ**

Мектеп оқушыларына саналы білім, сапалы тәрбие беру ісінде уақыт талабына сай жазылған оқулықтардың орны ерекше. Оқулық теориясымен шұғылданушы ғалым А.Құсайынов сапалы оқулық ұлтты қалыптастырудың, мемлекет іргесін бекітудің тегеурінді құралы екендігін айта келіп: «...оқулық теориясы саласындағы іргелі зерттеулер авторларының айтуынша, оқулық түзушіге пәнне негіз болған ғылымды терең және жетік білуінің өзі де әсте жеткіліксіз, оқулық авторы мұның сыртында жан-жақты білімдар, ой-өрісі кең оқымысты жалпы оқулыққа оның ішінде өзі жазғалы

отырған пән оқулығына қойылатын дидактикалық-әдістемелік талаптардан жете хабардар адам болуы тиіс. Сонымен қатар оқушылардың жас ерекшеліктері мен психологиясы жөнінде терең түсінігі, бағдарламада көрсетілген білімдерді анық та тұжырымды, жүйелі де тартымды етіп жеткізе алатындай қалам шеберлігі болуы керек» – деп, айрықша атап көрсетеді (4).

Қазақтың ұлы ағартушысы Ы.Алтынсарин жазып, құрастырған тұңғыш оқулық «Қазақ хрестоматиясы» жарияланған кезеңнен бергі жүз отыз екі жыл ішінде бұл салада сан тарапты ізденістер жасалып, оқулық жасаудың орасан зор тәжірибелік мектебі қалыптасты десек асыра айтпағанымыз. Өткен ғасырдың 20-30 жылдарында қазақ руханиятының біртуар тұлғалары А.Байтұрсынов, М.Дулатов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов т.б. құрастырған әдебиет пәніне арналған бағдарламалар, оқулықтар мен оқу құралдары өз кезінде мектеп оқушыларына әдеби білім берудегі міндеттерін лайықты атқарды. Осыған орай әдебиет пәніне арнап заман талабына сай оқулық жазу оның авторынан туған халқының тарихын, дәстүрлі мәдениетін, рухани мұрасын, адами құндылықтарын бойына сіңірген жан-жақты жетілген білімдар тұлға болуды талап етеді. Кеңес үкіметінің әбден нығайып, кеңестік қырағы идеологтардың күшіне мініп тұрған қиын кезеңінде мектепке арнап әдебиет оқулықтарын жазу ісіне белсене кірісіп, сол жолда биік табыстарға жеткен бірегей тұлғалардың бірі – академик Серік Смайылұлы Қирабаев. Соңғы жарты ғасырдан бергі барлық саналы ғұмырын ғылымға арнаған даңғайыр тұлғаның әдебиет оқулықтары негізінде қазақ халқының бірнеше буын ұрпағы тәрбиеленіп, ұлт мәңгілігіне қызмет етіп келеді. С.Қирабаевтың осы саладағы ұланғайыр еңбегінің қалай басталып, қандай жеміс бергендігі жөнінде Ж.Ысмағұлов: «Ол бұл жұмысқа да ерте араласты. 1952 жылы З.Қабдолов, А.Нұрқатов үшеуі бірігіп, орта мектептің 9-сыныбына арнап оқулық жазды. Бұл құралдың талапқа сай болып сәтті әзірленгендігіне бір дәлел – 16 жыл бойы шамалы өзгерістерімен қайталап басылып отырған. Кейін оқу бағдарламасы бүтіндей өзгеріп, қайта жазуға тура келгенде, оны С.Қирабаев академик Қ.Жұмалиевпен бірлесіп әзірлейді. Біраздан кейін авторлар оны да түбегейлі өзгертуге тиіс болады. Бұл кезде Қажекен қайтыс болып кетеді де, Серік Смайылұлы оны жалғыз өзі өңдеп шығарады. Бірақ бұл кісі бір кездегі ұстазының рухын сыйлағандықтан, оның есімін автор ретінде сақтап қалады. Кейін бұл оқулық та сегіз рет қайталап басылған. 1969 жылы Серік Смайылұлы А.Нұрқатовпен бірлесіп 10-сыныптың оқулығын дайындайды. Кейін оны қайта өңдеуге тура келгенде бұларға М.Базарбаев пен Б.Сахариев қосылады. Бұл оқулық та оқытудың жаңа бағдарламасына сәйкес ішінара өзгертулерден кейін сегіз рет қайталап басылады. 1989 жылы Р.Бердібаев, Н.Ғабдуллин үшеуі бірігіп әзірлеген 11-сынып оқулығы да мектеп бағдарламасына енгізіліп, біраз жыл қолданыста болған» деп жинақтай айтып өтеді (3). Ал таратып айтсақ, академик С.Қирабаевтың мектепке арналған әдебиет оқулықтарының негізгі дидактикалық-әдістемелік ерекшелігі – автордың әдебиетті оқытудағы негізгі теориялық ұстанымдарды педагогикалық психология мен оқыту әдістемесінің ішкі мазмұндық бірліктерін құрайтын дидактикалық талаптарға сай шеберлікпен қолданысқа енгізе білуінде жатыр. Оқулықтан қашанда оның авторының рухани бет-бейнесі, эстетикалық талғам-таразысы, білім дәрежесі, әдістемелік шеберлік деңгейі көрініп тұрады. С.Қирабаев жазған оқулықтардан да осындай ерекшеліктер айқын аңғарылып отырады (6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13). Ғалымның жазған оқулықтары мектептегі әдеби білім берудің жоғарғы сатысы болып саналатын тарихи-әдебиеттік курсқа (9-шы, 10-шы, 11-ші сыныптар) арналғандықтан, автордан тарихтың әр кезеңінде, әртүрлі қоғамдық формацияларда өмір сүрген тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын, олар өмір сүрген кезеңдегі тарихи-әлеуметтік жағдайлардың мінезін тап басып, дәл тануды, әрбір шығармашылық тұлғаның рухани мұраларындағы тарихи-әлеуметтік, әдеби-мәдени, көркемдік-эстетикалық, тәрбиелік құндылықтарды оқушы психологиясына сәйкестендіре отырып белгілі бір педагогикалық жүйеге түсіру шеберлігін талап етеді. С.Қирабаев о бастан-ақ, оқулық жазу сияқты күрделі мәселеге бірден кіріспей, осы бағыттағы өзіне дейінгі азды-көпті тәжірибені кеңінен зерттегені байқалады. «Мектеп және қазақ әдебиеті» еңбегінде бұл жөнінде 30-50 жылдар аралығындағы қазақ әдебиеті пәніне арналған оқулықтардың жетістіктері мен кемшіліктеріне байыптылықпен талдау жасай келіп, бұл оқулықтардың кейінгі авторлар үшін мол тәжірибе жинақтауға мүмкіндік бергенін ерекше атап көрсетеді (2, 116-118).

Әдебиетті мектепте оқыту 1939 жылдан бастап, орталау сыныптарда әдебиеттік курс, ал жоғарғы сыныптарда тарихи-әдебиеттік курс болып оқытылып келеді. Бұдан былай әдебиетті қоғамдық пәндердің қосымшасы ретінде оқытылу тоқталып, оны әрі өнер туындысы әрі оқушыға ғылыми көзқарас қалыптастыратын рухани құрал ретінде оқыту бел алды. Бұл жағдай педагогикалық психология және оқыту әдістемесімен шұғылданушылардың, оқулық авторларының алдына жаңа міндеттер белгілеуге, әдебиетті оқыту сапасын жақсартудың тың өрістерін меңгеруге жол ашты. Бұл

орайдағы ғалымның көзқарасы айқын, ойы тұжырымды: «Әдебиеттің мектептік курсы орта мектепте балаларға әдебиет пәні туралы біршама түсінік беруге, оның ерекшеліктерімен, теориясымен, тарихымен жалпы таныстыруға құрылады. Бірақ бұлай таныстырудың өзінде әдебиет туралы ғылымның соңғы табыстарына негізделген ғылыми дәлдік болуы керек. Әдебиет сабағы арқылы бала әдеби шығарманы оқып қана қоймай, ол жөнінде ойлануға, оны түсінудің ғылыми принципімен танысуға мүмкіндік алады. Әдебиет курсы бойынша жасалған соңғы өзгерістердің негізінің өзі-жеке шығарманы оқыту мен әдеби процестің дамуы жайындағы оқушы түсінігін ғылыми жүйеге салу болып табылады (2, 123).

Жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбына арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығы тарихи-әдебиеттік курсқа тән принциптерді басшылыққа алуымен ерекшеленеді (6). Оқушыларға әдеби білім беру базалық білім беру курсынан тарихи-әдебиеттік курсқа қарай ауысқанда сыныптан-сыныпқа ұлғая, күрделене түседі. Орталау сыныптардағы көркем шығарманы талдау түрлері-мазмұндау мен мәнерлеп оқу енді әдеби материалдарды меңгерудің шолу және монографиялық түрлеріне ауысады. Жалпы білім беретін мектептің 10-сыныбына арналған қазақ әдебиеті оқулығында (Қирабаев С., Мырзағалиев Қ.; А., Мектеп, 2003) XIX ғасырдың екінші жартысы және XX ғасырдың басындағы әдебиет қамтылған. XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиетке арналған шолу бөлімі іштей «тарихи-әлеуметтік жағдай», «орыс-қазақ мәдени байланысының дамуы», «әдебиеттің дамуы», «реализмнің тууы» деген тақырыпшаларға жіктелуінің өзінде тарихи-әдебиеттік курсқа тән ғылыми-әдістемелік принциптерді ескеру жатыр. XIX ғасырдағы орыс империясының қазақ даласын отарлау саясатының зиянды зардаптары-біртұтас хандық билікті жоюы, елді іштей ыдыратып, ұсақ болыстықтарға бөліп тастауы, қазаққа тиесілі жерді күшпен, алдау-арбау жолымен тартып алып, ол жерлерге орыс қарашекпендерін қоныстандыруы, қазақ табиғатына сай келмейтін басқару ережелерінің пайда болуы патшалық билік тарапынан басқа да толып жатқан ұлтты тарихи есі мен тарихи жадынан жаңылдыратын әрекеттердің болғандығын, оның себептері мен салдарларын терең түсінген жағдайда ғана оқушы сол кезең әдебиетінің сыр-сипатына еркін бойлай алады. Оқулықтың шолу тақырыптарға арналған бөлімдерінде біріншіден, авторлар тарапынан тарихи-әлеуметтік мәселелерді баяндағанда, көпсөзділікке салыну, тарихи жағдаяттарды шамадан тыс тәптіштеп кету жоқ, керісінше әрбір мәселенің себептері мен салдарларын жоғары сынып оқушысының ғылыми қабылдауына сай нақты, дәл, айқын бағамдай отырып түсіндіру басым. «1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы жырлар» бөлімінде патшаның июнь жарлығына байланысты туған халық наразылығын Күдері Жолдыбаев, Сәт Есенбаев, Төлеу Көбдіков, Бұзаубақ ақын, Омар Шипин, Иса Дәукебаев т.б. ақындардың өлең-дастандары мысалында дәлелдейді. Әрине, аталған ақындардың шығармашылығындағы ортақ сарын осы кезеңдегі халық толқуы болғандықтан, оларды тақырыптық жағынан топтау, жинақтау арқылы бүтін кезеңде өмір сүрген ақындар шығармашылығына тән ерекшеліктерді біршама толық қамти алған. Сонымен қатар оқушыға осы арқылы белгілі бір кезеңге тән тарихи-әлеуметтік шындықты тарихты ұзын-сонар баяндау жолымен емес – әдебиет арқылы таныту, қабылдану мақсаты көзделгені аңғарылады.

С.Қирабаевтың қай сыныпқа арналған оқулықтарында болмасын мектеп оқулығына қойылар негізгі дидактикалық принциптер қатаң сақталатындығы айқын байқалып отырады. Мұның ең бастыларының бірі – әдеби материалды орналастырудағы жүйелілік принципі. Жоғарғы сыныптарға арналған әдеби білім сатысы- тарихи-әдебиеттік курс деп аталғанмен, оқушыны халық тарихымен түбегейлі таныстыру мақсатын көздемейді. Оқулық қай дәуір әдебиетіне арналса сол кезең әдебиетіне тән ағымдарды, сол уақыт әдебиетінің дамуы мен қалыптасуына түрткі болған негізгі тарихи, қоғамдық-әлеуметтік заңдылықтарды осы негізде қалыптасқан қоғамдық пікір мен азаматтық сананы әдебиет арқылы танытуға құрылады. Дәуір тынысы белгілі бір кезеңде өмір сүрген ірілі-ұсақты әдебиет өкілдерінің өздерін де, шығармашылығын да түгелдей қамту арқылы емес, сол дәуірде өмір сүрген өз заманының рухани бет-бейнесі мен кескін-келбетін, кемшіліктері мен жетістіктерін жеріне жеткізе айта алған, суреттей алған ірі тұлғалар шығармашылығы арқылы танылады. Сондықтан да 10-сынып оқулығында XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында өмір сүрген бірнеше ондаған қалам қайраткерлерінің барлығы түгел қамтылмау себебі осыған байланысты. Оқулық авторлары оқулыққа енгізілген шығармашылық өкілдерін өмір сүрген уақытына қарай орналастыра отырып, хронологиялық бірізділікті сақтау мақсатымен бірге олардың шығармашылығындағы рухани үндестік, сабақтастықты басты назарда ұстағандығы аңғарылады (6). Екіншісі – оқулық арқылы берілетін білімнің оқушы үшін қолжетімділік принципі. Мұндайда әдеби материалды бағдарламада бөлінген сағат санына, оқушылардың жас ерекшеліктеріне, сол сыныпта берілуге тиісті

әдеби білімнің көлеміне қарай орналастыра білу, тәрбиелік сипат дарыта баяндау, талдау қажет етіледі. «Қазақ әдебиетінің IX сыныпқа арналған жаңа оқулығы» мақаласында С.Қирабаев осы мәселе жөнінде айта келіп былай дейді: «Мысалға «Шоқан Уәлиханов» тарауын алайық. Бұл тарауды өтуге программада 3 сағат берілген. Бұл шағын уақыттың ішінде мұғалім Шоқанның бай өмірі мен творчествосын түгел таныстыра алмайтыны түсінікті. Ал ескі оқулықта бұл жағы ескерілмеген еді. Оның үстіне онда Шоқанның өмірі бір бөлек беріліп, одан кейін оның демократтық, ғалымдық, ағартушылық жолы ұзақ әңгімеленетін. Ондай баяндаудан оқушының ұстап қалары да аз болатын. Осы жағын ескере отырып, жаңа оқулықта Шоқанға арналған тарау шағындалды. Тарау ішіндегі «Еуропаға ашқан терезе», «Қазақ тақырыбына жазатын орыс жазушысы», «Күйрықты жұлдыздай жарқ етіп» деген тақырыпшалар арқылы біз Шоқан өмірі мен творчествосының орта мектеп балаларына таныстыруға қажет мәліметтерін ғана алдық» (2-142). Аталған пікірден байқалатыны-оқулық авторының әдеби материалды оқулыққа орынды-орынсыз тықпалай берудің тиімсіздігін аңғара отырып, берілетін білім көлемін оқушының жас ерекшелігіне, әдеби қабілетіне сәйкестендіре әрі қызығушылығын оятатындай дәрежеде әдеби дүниенің қажет тұстарын ғана шақтап беру арқылы оқушының оқырмандық және әдеби қабылдауына жақындау маңызын сезінуі. Қандай оқулықтың болмасын нағыз құнары танылатын тұстар-оған енгізілген шығармашылық тұлғаның өмірі мен шығармашылығын, жекелеген туындыларын әдеби талдау дәрежесіне, талдау сапасына, оқулық тіліне тікелей байланысты болып келеді. С.Қирабаев оқулықтарына тән белгілердің бірі осы тұстан айрықша ерекшеленіп отырады. 10-сыныпқа арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығының Абай шығармашылығын талдаған тұстарында оқулық авторы Абайдың әлемдік деңгейдегі классик ақын екендігін бірден дәлелдеуге көшпей, алдымен өмірлік фактілерді сөйлетіп алады, оқушы ойының алдына түспей, ақынның қандай деңгейдегі тұлға екендігін мәтінді оқи отырып, оқушының өзі пайымдап, өзі түсінуіне, өзі сондай қорытындыға келуіне мүмкіндік жасайды. «Бұл жылдары, – дейді автор, – Абай орыс әдебиетінің классиктері Пушкин, Лермонтов, Салтыков-Щедрин, Некрасов, Толстой шығармаларын, Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов сияқты революцияшыл-демократтардың еңбектерін оқиды. Еуропаның бірталай ақындары мен ғалымдарының, ежелгі заман даналарының туындыларымен танысады. Олардың ішінде Сократ, Платон, Аристотель, Байрон, Гете, А.Дюма, Спенсер, Льюис, Дарвин, Дрепер тағы басқалардың шығармалары кездеседі. Сол арқылы Абай әдеби білімін, дүниетанымын кеңейте түседі» (6-42). Қарап отырсақ, оқулық авторы Абай еңбектерін оқыған ұлы тұлғаларды «классиктер», «ежелгі заман даналары» деп көтермелей отырып, Абайдың өзі туралы ондай биік сөздерді әдейі пайдаланбайды. «Мынадай ұлы тұлғалардың еңбектерінен сусындаған біздің Абай да тегін емес қой!» деген пікірге мәтінді оқып отырған оқушының өзі-ақ келеріне күмәнданбайды. Қирабаев оқулықтарының тілі қыздырмалы қызыл сөзден ада, әдеби шығармаларды талдағанда байсалды, байыпты стильден бір ауытқымай, өз ойларын қарапайым да салмақты баяндап, тұжырымдай түйіндеп отырады.

Әдебиет оқулықтарына ұлт әдебиетінің негізін қалаған, өз шығармашылығы негізінде рухани ұстаз бола білген ірі тұлғалар ғана енгізіледі. Сондықтан олардың шығармашылығын бағдарламада бөлінген шектеулі сағат санына, оқулықта бөлінген шағын көлемге лайықтап, іріктеп бере білу өте күрделі мәселе. Бұл процесс кей жағдайларда жылдарға созылып жатады. «Қазақ әдебиеті» оқулығының (10-сыныпқа арналған) Абай шығармашылығына арналған бөлігінде ұлы ақынның XIX ғасырдың 60-шы жылдарынан 80-ші жылдарына дейінгі аралық баяндалатын тұстар бар. Абайдың осы жиырма жылдық өміріндегі қоғамдық қызметін, шығармашылықпен айналысу сырларын монографиялық тұрғыда кең түрде талдап жазуға да болар еді. Бірақ оқулық авторы олай жасамайды, осы кезеңдегі Абай өміріндегі ең басты, маңызды мәселелерді ғана таңдап алып, әңгіме тақырыбын да соның төңірегіне ұйыстырады. Абайдың «Шығысым батыс боп кетті» деген өз сөзін тақырып етіп ала отырып, бірден ақын өміріндегі шешуші сипат алған жайттарды тікелей сөз етуге көшеді: «60-жылдардың аяқ кезінен бастап Абай аздап оқыған орысшасын өз бетімен үйрену арқылы дамытады, орысша кітаптарды көп оқиды. Семей кітапханасына кейде өзі барып, кейде арнайы кісі жіберіп, кітаптар алдырады» (6-42). Осы ойларды одан әрі індете келіп, Абайдың Е.П. Михаэлиспен кездесуі, еуропа, орыс әдебиеті классиктерінің шығармаларымен түбегейлеп танысуы ешқандай артық-ауыс сөзсіз нақты, айқын әрі тұжырымды баяндалады. Бас-аяғы біржарым беттік көлемде көл-көсір материал қамтылады. Оқулық авторы осылайша Абай өмірі мен шығармашылығындағы ең маңызды, ең қажетті, білімдік және тәрбиелік тұстарды тап басып танып, оны жинақтай баяндап беру арқылы оқушыға ой салады, әдіскерлік қарымдылық танытады.

Оқулықтағы сұрау-тапсырмалар – берілген мәтіннің жұлын тұтасын толық қамтуы басты дидактикалық талаптардың бірі. Сұрау-тапсырмалар оқушының мәтінді қаншалықты дәрежеде меңгер-

гендігін анықтауға ғана қызмет етпейді сонымен бірге әдеби материалды игерудегі негізгі әдістемелік амал-тәсілдердің де міндетін атқарады. Сұрау-тапсырмалар арқылы оқушы мәтіннің ішкі мазмұндық бірліктеріне бойлауға мүмкіндік алады, шығармашылыққа баулынады. Сөз етіліп отырған оқулықтың Абай шығармашылығына арналған бөлімінің соңында он тоғыз түрлі тапсырма берілген. Ауызша және жазбаша орындауға берілген тапсырмалардың барлығы да ақын шығармашылығын творчестволықпен меңгерту мақсатына орайластырып құрылған.

Соңғы жарты ғасырдан астам уақыт ішінде мектеп оқушыларына әдеби білім беру ісінде академик С.Қирабаев оқулықтары жоғарғы сынып оқушыларына рухани бағыт-бағдар беруде шешуші рөл атқарды десек асыра айтқандық емес. Оның негізгі себебі- халқымыздың біртуар тұлғалары Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уәлиханов, Шәкерім Құдайбердиев, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов тағы басқалардың шығармашылығы мен ұлтты ояту жолындағы күресі жоғары сынып оқушыларына Қирабаев оқулықтары негізінде оқытылуы дер едік. Жинақтай айтқанда С.Қирабаевтың өз оқулықтарында жоғарыда аталған тұлғалардың шығармашылығына жасаған мектептік талдауларында біріншіден, ұлт әдебиеті мен тарихын, әлем әдебиетін, халықтың дәстүрлі мәдениетін бойына сіңірген жалпыадамзаттық құндылықтарға терең бойлаған интеллектуалдық тұлға екендігі, екіншіден, оқулық теориясына қатысты тарихи тәжірибені жетік білетіндігі айқын аңғарылып отырады. Үшіншіден, ғалымның жоғарғы сыныптарға арналған қай оқулығын алсақ та әдеби материалды орналастырудағы пішіндік құбылтулар, науқандық әсіреқызылдық, қызыл сөз кездеспейді. Автор оқулықтарының оқу-әдістемелік аппараты ең алдымен оқушы ойын талданып отырған шығарманың орталық ойын ұстауға, ішкі мазмұндық бірліктеріне бойлауға яғни ең алдымен теорияны білуге бағыттап, материалдың берілу әдіс-тәсілін оқушыға байқатпай, жасырын ұстайды. Айталық, 10-сынып оқулығындағы Абай шығармашылығына арналған бөлімдегі тақырыпшалардың атаулары осы ойымызға дәлел. Оқулық авторы «Абай және орыс әдебиеті» демей Абайдың өз сөзін тақырып етіп алып: «Шығысым батыс боп кетті» немесе «Абай-өнер білім туралы» деудің орнына «Дүние де өзі, мал да өзі» деп талданып отырған шығармашылық тұлғаның өз сөзін өзіне тақырып етіп ала отырып, осы сөздерге оқушы назарын ерекше аударту мақсатын көздегендігі байқалады. Ыбырайға арналған бөлімдердегі «Кел, балалар оқылық!» «Таулардан өзен ағар сарқыраған» тақырыпшалары жөнінде де осыны айтуға болады.

Ойымызды түйіндей келе айтарымыз, академик С.Қирабаевтың жалпы білім беретін мектептің жоғарғы сыныптарына арнап жазған оқулықтары соңғы жарты ғасырдан астам кезеңдегі әдебиетті оқытудың негізгі жүгін арқалап келе жатқан рухани құндылық болып табылады. Сондықтан ғалым шығармашылығының бір тармағы ғана болып саналатын осынау үлкен арналы саланы сөз ету бір мақала атқаратын жүк емес, арнайы зерттеуді қажет ететін зәру мәселелердің бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. – Алматы: Білім баспасы, 2003.
- 2 Қирабаев С.С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2007. 3-том.
- 3 Ысмағұлов Ж. Әдебиет ғылымының ақсақалы // Егемен Қазақстан» газеті. 12 наурыз, 2010.
- 4 Бердібаева С. Сапа және сын. А.Құсайыновпен сұхбат // «Айқын» газеті, 25-қараша, 2010.
- 5 Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасының очерктері. – Алматы, 1962.
- 6 Қирабаев С., Мырзағалиев Қ. Қазақ әдебиеті 10-сыныпқа арналған. – Алматы: Мектеп, 2003.
- 7 Жұмалиев Қ., Қирабаев С. Қазақ әдебиеті. 9-класқа арналған оқулық. 7-басылым. – Алматы: Мектеп, 1982.
- 8 Базарбаев М., Қирабаев С., Сахариев Б. Қазақ совет әдебиеті 16-басылым. 10-сыныпқа арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 1985.
- 9 Қирабаев С., Бердібаев Р., Ғабдуллин Н. Қазақ совет әдебиеті. 10-класқа арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 1987.
- 10 Қирабаев С., Бердібаев Р., Ғабдуллин Н. Қазақ совет әдебиеті; 11-сыныпқа арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 1989.
- 11 Жұмалиев Қ., Қирабаев С. Қазақ әдебиеті; 10-сыныпқа арналған оқулық. 11-басылым. – Алматы: Рауан, 1992.
- 12 Жұмалиев Қ., Қирабаев С. Қазақ әдебиеті. 10-сыныпқа арналған оқулық. 12-басылым. – Алматы: Рауан, 1994.
- 13 Қирабаев С. т.б. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған қазақ әдебиеті оқулығы. – Алматы, 2006.

Ж.Шойынбет¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

АБАЙТАНУШЫ ҒАЛЫМ НЕМЕСЕ ҰСТАЗ ТУРАЛЫ ТОЛҒАНЫС

Қазақтың ғана емес, адамзаттың мақтанышы – дана Абайдың жұмбағы көп, сыры терең, мәні мәңгілік мұраларын зерттеуде ғұлама Мұхтар Әуезов көшін бастаған абайтанушылардың дәл қазіргі кезде белді де беделдісі, дәстүр жалғастығы мен көш тізгінін қолға алған, бірден-бір алға бастап келе жатқан жан – біздің ұстазымыз, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік және «Түрік дүниесіне қызмет» сыйлықтарының иегері, филология ғылымдарының докторы, профессор Мекемтас Мырзахметұлы десек, ешкім де дауласа қоймас деп ойлаймыз.

Сөзімізді күрделі сөйлеммен бастағанмен, айтулы абайтанушы ұстаз туралы жалаң мадақ айтудан гөрі шынайы шәкірттік көңілмен, өзі үйреткен қарапайымдылық қағидасынан әріге бармай, ойға түйгенімізді баяндап өтпекшіміз.

Себебі, біз білетін ұстазымыз шәкіртінің мақтау сөзін қажетсінген емес, ол, керсінше, шәкіртінің әр баяндамасын ынта қоя тыңдап, реті келсе, диктафонына жазып алып, тақырыбын қаншалықты меңгергендігін, сапалық деңгейінің қаншалықты екенін барынша бағалап, қысқа да нұсқа айтуға, өзіне-өзі сын көзбен қарауға үйретті!

Қысқаша өмір жолына шолу жасап көрелік. Абай атындағы мектепті, Абай атындағы Қазақтың педагогика институтын бітірген, еңбек жолын Өзбекстандағы қазақ қандастарымыздың балаларына білім нәрін беруден бастап, Ташкенттің Низами атындағы мемлекеттік педагогикалық институтында оқытушы болған жігерлі жас, студент кезінде-ақ шәкірттерінің талабы мен талантын жазбай танитын, ғалым-бапкерлердің бірі академик Қажым Жұмалиевтің қамқорлығына бөленді, кейіннен аспирантураға түсіп, ғылым жолындағы қанатын қатайтты.

Біртуар қазақтың қайсар ұлы, даңты қолбасшы Бауыржан Момышұлының үйінде жатып аспирантурада оқыды. Жетекшісі Қ.Жұмалиев ұсынған «Абайдың әдеби мұрасының зерттелу жайы» деген тақырыпқа қазақ ұлтшылдығына қарсы саясаттың соққысына ұшыраған, қазақ рухынан күш алған қайыспас қара нар Мұхтар Әуезов қаршадай баланың ертеңгі тағдырына толғанып, ара-шалағысы келді ме, әйтеуір, бұл тақырыпты алуына қарсы болды, «жолың болмайды» деп қатаң, қашырта айтты. Себебі, осы тақырыпты қозғағаны үшін белгілі ғалым Әуелбек Қоңыратбаев Алматыдан қуылған еді. Бәрібір, абайтану ауылына жетектеп кіргізген Қажым Жұмалиев те қайтпады, белден басып шәкіртін шыңдап, кандидаттық диссертация қорғатып шығарды.

1965-1969 жылдар аралығында Қазақстан мен Өзбекстан жоғарғы оқу орындарында аға оқытушы, доцент, профессор және кафедра меңгерушісі, декан, проректор міндетін атқарушы қызметінде істеді. 1968 жылы Қ.Жұмалиев дүниеден өткесін, шәкіртіне ұстазының лекциясын жалғастыру тапсырылды. Танымал ғалымдардың арасында, мықты әдеби ортаға тап келгенімен, сол жылдары абайтану әлеміне ендіріп жіберген ұстазы Қажым Жұмалиевтің үмітін ақтауға іштей түлеп, тас-түйін бекінген абайтанушының кітабы баспаға басылмады, басты кедергі – Абайды материалист, атеист етуге жақындаған кеңестік идеологияның айтқанына «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңін көлденең тартып көнбеді, Абай шығармашылығын – орыс пен Еуропа әдебиетімен шектеушілікке шыдамай, Шығысқа бұра тарта берген «бірбеттілігі» себепші болды. Ғафур Ғұлам атындағы пединститутта декан болып жүргенде тарих пен шетел әдебиетінен, ағылшын тілінен қазақша дәріс беруді ұйымдастырған, ұлт қамын ойлаған күрескер-ғалым, Абай атындағы ҚазПИ-де М.Әуезовтың абайтану дәрістерін республикада қайта жалғастырып, абайтанудан семинар жүргізді. Абайдың шығысқа қатынасын зерттеуде тынымсыз ғылыми ізденудің нәтижесінде жетістіктерге бастауы «қырғи көз» кеңестік идеологтарға ұнамады.

«Абайтану тарихы» атты құнды еңбегінде ғалым абайтанудың тұтас картинасын жасайды. Абай мұралары туралы еңбектерді жалаң тізбелемейді, жетістіктері мен кемшіліктерін жан-жақты көрсетеді, ғылыми тұжырым жасайды. «Инемен құдық қазғандай» тынымсыз еңбектенеді әрі тоқталып қалмай, үнемі түзетулер, толықтырулар жасап отырады.

Балаң шәкірттік шақта бір нәрсеге анық көзім жеткендей, абайтанудың ауылына аттап кірдің бе, «Абайтану тарихын» зерделеп оқып, көкжиегіне жетпесең, әлдебір нәрсе өндірем, мен де Абайдан бірдеңе айта алам деу – бос әурешілік. М.Әуезовтың «Әр жылдар ойлары» басты бағдаршам болса,

М.Мырзахметұлының «Абайтану тарихы» қолымыздан түспес анықтамалық, бағытымыздың дұрыстығын таразылап отырар құнды еңбекке айналып шыға келеді, егерде, өте күрделі, айрықша жауапты Абай салған көз толтырар, ұзақ жолға беліңізді бекем бусаңыз, ерік-жігеріңізге бағамдап, жүрек үніне ден қойып тәуекелге барсаңыз!

1975-1991 жылдар аралығында Қазақ ССР Ғылым Академиясының М.Әуезовтың мұражайында жетекші ғылыми қызметкер бола жүріп, «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары» монографиясын жазып шықты. М.Әуезов мұражайында қазақтың классик жазушысының мұрасымен жан-жақты танысып, ой елегінен өткізіп, жаңаша қорытындылар туындады, ғалым Құлмат Өмірәлиев сөзімен айтқанда:

«Мекемтастың бұған дейін Абай мұрасының өздігінен әзірлеп тапқандары, ал білімі, алымы жетпей, еріксіз түйыққа тіреген мәселесі, яғни ақын ойының құпия сырлары, оны ала алмаудан, аша алмаудан туған сан сұрақтары т.с.с. – баршасы, М.Әуезовтің ғылыми лабораториясына кіргенде, оның абайтану саласындағы ой қазынасына психологтар тілімен айтқанда, ассоциация берген, ғылыми жүйедегі заңды байланыс туған. Сөйтіп ол М.Әуезовтің Абайды таныту саласында жасаған еңбегіне өзі бұрын бастаған табиғи жолмен келіп кірген, өз жолымен, өз соқпағымен келіп кірген. Бұл да ғалымға қажет, ғалымға керек негізгі әрі басты сипат. Сөйтіп Мекемтастың абайтану саласынан бұрын бар білім қоры және М.Әуезовтің абайтану саласында жасаған өте күрделі еңбегі – осы екеуі екі жақтап «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары деген проблеманы игеруге және оны шапшаң аяқтап шығуға мүмкіндік берген».

Абай және Шығыс. Бұл мәселеде М.Мырзахметұлы тыңға түрен салды: Абайдың ақындық кітапханасы, Абай және Шығыс классиктері, әл-Фараби мен Абайдың пікір сабақтастығы, «Құдатғу білік», «Қабуснаме». Осының өзінен жаңаша тақырыптар, батпан салмақты ойлар бірден байқалады.

Абай танымындағы хауас (сезім, түйсік) мәселесі. Хауас табиғатын терең білмейінше, дүниетанымдағы исламиятқа қатынастың, танымдағы өзгерістің табиғатын жете білу қиындай береді. Ғалым тұжырымы алда талай-талай, сөз болар, жас таланттардың ізденісіне бағыт берер абайтанудың жаңа беттері.

Халық жадынан алыстап кеткен Абай шығармаларындағы аталым: 1. Аллатағаланың ғылымы. 2. Ғалами ғылым. 3. Заһари ғылым. 4. Адамның ғылымы. 5. Адамның білімі. 6. Өзіндік ғылым. 7. Дүниелік ғылымы. 8. Мұтгәкәлимін. 9. Мәнтикин. 10. Жәуанмәрттік немесе мораль философиясы. Үш сүю (имангүл), толық адам. Осы атауларды жүйелеп жеткізу үшін, бүкіл күш-қайратын жұмсап, көз майын тауысып келеді. Бұл дүниелерге атағы дардай, шені жоғары көптеген ғалымдардың тісі батпауда. Керісінше, өзім білемін деген өлермендікпен елді бүлдірер, іріткі салар теріс пікірлер қалыптасуына септігін тигізуде. Бұған бір ғана мысал, Абай мен Мұхтар Әуезовтың мұраларының желісі Веда ілімінен бастау алады деген жалған қағиданы негіз еткен Д.Омаровтың «Абайтану» және «Ұлылар үндестігі» кітаптарын мектеп бағдарламасына енгізіп, ғылым докторы атағын алуға жанын сала, шырылдай көмектескен академиктер мен Білім министрілігінің басшы шенеуніктерін бедел қызметтерін пайдаланған, ел алдында масқараға ұшыраған берекесіз тірлігін айтсақ, жеткілікті болар. Қазақ ұлтының бірлігіне, діліне іріткі салу үшін сыртқы күштердің шытырлаған «доллар» арқылы жүргізген зымиян ісіне ұстазымыздың ақыл-кеңесімен бірлесе қарсы күрес жүргізгенімізде жүйкенің қылдай жұқарып әлсірейтінін, жүректің дүрсілі білінер-білінбестей соғып, кеуденің сұққылаған шаншуына айналып, көкірегіңнің запыранға айналатынын сезіндік, бұл менің ұлт үшін бірінші сынағым болса, самайын қырау шалған ұстазымыздың қанша айқастардан өткенін елестетуге қорыққандай күй кешкеніміз, шүбәсіз шындық!?!

Қазіргі күні отаршылдықтың қазақ ұлты үшін қандай ойран салғанын түсіне бастағандаймыз. Орыс отаршылдарының қазақты өз жерінен, өз егінінен, өз бұлағынан, өз ата-бабасының қабірі жатқан киелі орнынан ат үстінде тұрып кескілей қуғанын архив құжаттарынан оқығанда қалай шыдайсың!?! Осман империясына туыстық жақындығымыз, түркі тектес болғандығымыз үшін Қырымға дейінгі 100 мың ноғайды және Кіші жүз қазақтарына қанды қолдарын аямай батырған Суворов пен Буденныйды «қызыл идеологияның» әспеттеуімен, шіркін-ай, осылай атақты қолбасшы болсам деп армандап, табынып келмедік пе! Қазақтың Алпамыс-Қобыландысын, Кенесары-Наурызбайын, Бөгембай-Райымбектерін ұмыта жаздадық. Қазақ ұлтының өткен тарихын бүгешігесіне дейін білмей, ұлттың болашағын болжау мүмкін еместігін ерте, тереңінен түсінген азамат-ғалым, күш-қайратын, білімін еліне арнауда өнеге үлгі көрсетті. Алғашқылардың бірі болып патшалық Ресейдің қазақ халқын отарлау мақсатында жүргізген орыстандыру саясатының түпкі

мәнін ашып көрсетіп, «Қазақ қалай орыстандырылды» еңбегін тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында жарияланды. Кітап көпшіліктің ыстық ықыласына ие болып, қоғамдық серпіліс туғызды.

Ал неше жүздеген жылдар бойы ұлттық сананың жойыла жаздауына әкелген ұлттық рухтың әбден әлсіреуі тәуелсіздік алған ел ретінде қайта түлету үшін не істеу керектігін қайраткер ретінде әлі күнге дейін ақиқатын аянбай айтып, күрескерлік танытып келеді. Ұлтшылдық позициясынан ешқандай айныған емес. Шығыстанушы Ислам Жеменейдің абайтанушы ағаның сан қырлы қасиетін дөп басып бағалауы сөзімізді жандандара түскендей: «...егер әр ғалым қазақтың дербестігін ойлай алса және оның мүддесіне орай әр іс-әрекетінің жауапкершілікпен атқара білсе, отарлаушылық саясаттың мылтықсыз майданында қазақ халқын тағы бір қасіреті бодандықтан сақтай білер еді. Жалпы алғанда, бұндай қырағылық тек ғалымдар үшін ғана емес, саяси, экономика және қоғамдық салада да қажет-ақ. Бұндай ұлттық мүддені қорғай алатын қырағылықты мен ұлттық сананың кәсіптік деңгейінің шыңы деп білемін».

Абайтану мен мұхтартануды қабат алып жүріп сыннан өткен, шыңы жеткен «Абайтану – менің өмірлік тақырыбым» деп өзі айтқандай, Түркістан мен Тараз ғана емес, бүкіл түркі әлемінің мақтанышына айналған, бүгінгі күні абайтанудың көшбасшысы, алты алаштың ардақтысы ұстазымыз Мекемтас Мырзахметұлы деп нық сеніммен айта аламыз.

МРНТИ 16.01.09

Ж.Қ. Балтабаева¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

Көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз, профессор Нұржамал Оралбайқызы – университет құрдасы. 1928 жылы мамыр айының 15-де дүниеге келген Нұржамал Оралбайқызы Павлодар қаласы мен Майқайың селосының мектебін бітірген соң, 1944 жылы Қыздар педагогикалық институтының қазақ тілі мен әдебиеті факультетіне қабылданып, 3-курста Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтына ауысып, оны 1949 жылы үздік бітіріп, аспирантураға қабылданды.

1956 жылы профессор Сәрсен Аманжоловтың ғылыми жетекшілігімен «Қазақ жазуының Қазан төңкерісінен кейінгі тарихы» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, 1962 жылы доцент атағын алады. 1952 жылдан 1975 жылға дейін Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында оқытушы, аға оқытушы, доцент, профессор қызметтерін атқарды.

1971 жылы «Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, 1972 жылы филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін, ал 1973 жылы тіл білімі бойынша профессоры ғылыми атағын алды.

1975 жылдан 1989 жылға дейін ҚР Ғылым Академиясы Тіл білімі институтында, аға ғылыми қызметкер, жетекші, бас ғылыми қызметкер болып қызмет атқарды.

1989 жылдан педагогтік қызметке ауысып, 1997 жылға дейін Абай атындағы Қазақ педагогикалық университетінің Қазақ тілі кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарды. 1990-1991 жылдары осы университеттің проректоры қызметінде болды.

1992-1994 жылдары профессор Н.Оралбай Түркия Республикасының Анкара университетінде түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілінің грамматикалық құрылысы жайында дәріс оқыды.

Нұржамал Оралбайқызы қазақ тіл білімінің жазу тарихы, графика, орфография мәселелерімен, қазақ тілінің морфология және сөзжасам салаларын зерттеумен шұғылданған. Ғалым қазақ тіл білімінің теориялық мәселелерімен қатар, оқыту әдістемесі мәселелерімен де айналысты. Оның еңбектері тек ірі басылымдарда ғана емес, сонымен қатар, бұрынғы Кеңес Одағы көлеміндегі «Советская тюркология» журналында, Новосибирскіде, Ташкентте, Қазанда, Түркия т.б. мемлекеттерде жарық көрген.

Ғалым республикалық конференциялармен қатар, Анкара, Кипр, Анталия қалаларында өткізілген халықаралық конференция, симпозиум, құрылтайларда түркі тілдерінің өзекті мәселелеріне арналған баяндамалар жасады.

200-ден астам ғылыми, ғылыми-әдістемелік, көпшілікке арналған еңбектердің авторы, профессор Н.Оралбайдың ғылыми шығармашылығы сан алуан.

Ең алдымен қазақ тілі морфология саласынан жарық көрген еңбектерінен “Етістіктің грамматикалық категориялары” (1986), “Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары” (1975) “Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылымы мен мағынасы” (1979), “Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі” (1986, А.Қалыбаевамен бірге) , “Қазіргі қазақ тілінің морфологиясынан әдістемелік нұсқаулар” (1959, 1961, 1971, 1981) т.б. айтуға болады.

Н.Оралбай 1971 жылы түркология, соның ішінде қазақ тілінің теориясына үлкен үлес қосқан “Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары” атты тіл құрылымындағы өзекті мәселе төңірегінде докторлық диссертация қорғады. Бұл қазақ тілі морфологиясындағы ең күрделі де көлемді сөз табы етістікке қатысты зор жаңалық болды. Сөздің аналитикалық формасы – тіл біліміндегі жаңа танылып жүрген теория еді. Н.Оралбайқызы қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары теориясының қазақ тіл білімінде тұңғыш жан-жақты қарастырып, осы ілімнің негізінің жасады, қалыптастырды. Ол алғаш қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманты теориясын ашты. Ғалым аналитикалық форма ілімінің тіл ғылымында жаңа сала болып танылатынын, аналитикалық формант түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне де тиесілі екенін дәлелдеді. Бұл сындарлы ғылыми тұжырым тіл ғылымында даусыз танылғаны рас. Н.Оралбай қазақ тіліндегі етістіктердің аналитикалық форманттарының тіл құрылымында алатын орны мен мән маңызына, өзіндік ерекшеліктеріне егжей-тегжейлі тоқтала отырып, мұралар тіліндегі фактілермен салыстырып-салғастыра отырып, жан-жақты талдап-таразылайды. Автор еңбегінде күрделі етістіктің өзіндік табиғатын ашып, оның екі тең мағыналы сыңардан тұрып, біртұтас мағына беріп, сөзжасам объектісіне айналатындығын да алғаш айтты. Осы тұрғыда ерекше атап өтетін бір жайт – ғалымның бұрын-соңды танылмай жүрген етістіктің аналитикалық форманттарының категорияларға қатысы мәселесінің кейінгі кездері талай ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысанасына айналып, осы салада біраз шәкірт тәрбиеледі. Сондай-ақ аталған теория қазақ тіл білімінде даусыз қабылданып, термині қалыптасып, А.Ысқақовтың “Қазіргі қазақ тілі” (морфология) атты жоғары оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті пәні мамандығына арналған оқулығына енгізілді. Осы мәселені зерттеу барысында Н.Оралбайқызы қазақ тілінде қимылдың, амалдың қалай өткенін сипаттау категориясы барын ашты. Қазақ тіл ғылымының көрнекті өкілі Қ.Жұбанов еңбектерінен бастау алған күрделі сөз мәселесі, кейін орыс тіліндегі “вид” категориясымен, сондай-ақ аналитикалық формалы етістікке сырттай ұқсас күрделі етістікпен шатастырылып келген қимылдың өту сипаты категориясы алғаш рет осы еңбекте зерттеліп-зерделеніп, дәлелденеді. Зерттеу еңбегінде категорияны ғылыми тұрғыда қазақ тілінің бай материалдары арқылы жан-жақты қарастырып, оның ішкі бай мағыналық құрылымы мен берілу жолдарын, синтетикалық және аналитикалық формаларын, категориялардың бай көрсеткіштерін байыппен зерделеп, нақтылы анықтап, дәлелдеп, осы категорияның теориялық негізін жасады. Аталмыш категория 2002 жылғы “Қазақ грамматикасы” атты іргелі еңбектен де орын алған.

Осы еңбекте нөлдік морфема мен нөлдік форманы жүйелі түрде тілдің грамматикалық құрылысымен байланысты, жан-жақты дәлелдеген – Н.Оралбайқызы. Ғалым “Проблемы нулевой формы и нулевого слова в грамматическом строе тюркских языков” (1976) деген мақаласында қазақ тілі ғана емес, жалпы түркі тілдеріндегі нөлдік форманы сөз етіп, оны тілдік фактілермен дәлелдеген. Н.Оралбай нөлдік морфема мәселесін әрі қарай зерттеп, 1986 жылы жарық көрген (А.Қалыбаевамен авторлық бірлестікте) “Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі” атты монографияның нөлдік морфема мен нөлдік формаға бір тарауын арнады. Аталған монографияда нөлдік морфема тілдегі морфемалар жүйесінің бір мүшесі деп саналған, оның тілдің сөзжасам жүйесінен де, грамматика жүйесінен де кең орын алатынын дәлелдеген. Атап айтқанда, нөлдік морфеманы тілдік таңба теориясы тұрғысынан, нөлдік морфеманы мағыналық оппозиция тұрғысынан, нөлдік морфеманы синтагма тұрғысынан жан-жақты тұжырымдаған. Сонымен бірге морфологиядағы сөз түрлендіретін парадигмалардан, яғни грамматикалық категориялар жүйесінде нөлдік морфема мен сөздің нөлдік тұлғасын нақтылы көрсетіп, оларды ғылыми негізде сипаттаған. Айталық, септік жүйесіндегі атау септіктің, ілік, табыс, шығыс, көмектес септіктердің нөлдік морфемасы бары нақтылы тілдік деректермен көрсетілген. Сол сияқты тәуелдік категориясының, сандылық категориясының, бұйрық райдың нөлдік морфемалары, етістіктің болымдылық-болымсыздық категориясының болымдылық мағынасының нөлдік морфемасы, нақ осы шақтың нөлдік морфемасы және нөлдік тұлғалары бары теориялық тұрғыда, нақтылы тілдік деректермен дәлелденген.

“Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі” атты монографияда Н.Оралбайқызы “Қазақ тіліндегі көмекшілер” тарауын жазып, онда қазақ тіліндегі көмекші сөздердің барлық түрін анықтаған. Еңбекте көмекші сөздердің мына түрлері көрсетілген: көмекші есімдер, көмекші етістіктер,

шылаулар, модаль сөздер, күшейткіш үстеулер. Осы көмекшілердің алғашқы үш түрі (көмекші есімдер, көмекші етістіктер, шылаулар) аталып, танылып келгені белгілі. Ғалым модаль сөздер мен күшейткіш үстеулерді көмекшілер қатарына қосқан, олардың көмекшілік қызметін ғылыми тұрғыда дәлелдеген.

Профессор Н.Оралбай сөзжасам саласына қатысты да көп еңбек етті. Сөзжасамның тіл білімінің дербес саласы екені «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» деген 1989 жылғы монографияда жан-жақты ғылыми негізде дәлелденді. 1990 жылдан бастап сөзжасам қазақ тілі мамандарын дайындайтын барлық жоғары оқу орындарында жеке пән ретінде оқу жоспарына кіріп, оқытыла бастады. Бұл – қазақ тілі сөзжасамының дербес сала ретінде танылғанына дәлел. Ол осы мәселені ғылыми тұрғыда дәлелдеген Н.Оралбайдың ғылыми идеясының танылғандығын білдіреді.

Аталған монографияның «Сөзжасамның жалпы мәселелері» деген бөлімінде сөзжасамның бір-сыпыра жаңа мәселелері көтеріліп, ғылыми айналымға қосылған. Олар: сөзжасамдық талдау, туынды сөздердің түрлері, сөзжасамның негізділігі (уәждемелік), сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық тип, сөзжасамдық мағына, сөзжасамдық үлгі, сөзжасам тәсілдері жаңаша қарастырылған. Монографиядағы осы жаңа мәселелердің авторы профессор Н.Оралбай екенін ерекше атау керек.

Монографияда автор дәлелдеген мәселелер ғылымда танылып, одан ары дамытылып жүргендігіне мынадай дәлелдер келтіруге болады: 1) ғалым көтерген жаңа ғылыми мәселелер жоғары оқу орындарына арналған «Қазақ тілі сөзжасамы» (2002, 2014) оқулығына енді; 2) «Қазақ грамматикасы» деген үлкен еңбектен Н.Оралбайдың сөзжасам мәселелері туралы ғылыми идеялары қомақты орын алды; 3) ғалымның сөзжасам мәселесіндегі ғылыми жаңа идеялары ғылыми еңбектерінде дамытылды.

Ғалымның тағы бір ғылыми идеясы күрделі сөздерге байланысты. Н.Оралбайқызы күрделі сөздердің толық лексикалық мағыналы екі я одан да көп сөздерден жасалатынын ғылыми тұрғыда дәлелдеп берді. Ғалым еңбегінде негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесі күрделі сөз жасайды деген теориясының қателігін дәлелдейді.

Осы аталғандары қорыта келгенде, Н.Оралбайқызы қазақ тілінің сөзжасам саласының жаңаша ғылыми негізін қалаушы болды деп толық айта аламыз.

Ғалымның ғылыми-ұстаздық қызметі, ғылымдағы дамытудағы, ғалым мамандар дайындаудағы еңбектері Республика Үкіметі тарапынан бағаланып, оған 1960 жылы Қазақ ССР-нің Жоғары Кеңесінің Грамотасы, 1968 жылы Қазақ ССР-нің оқу-ағарту ісінің үздігі атағы, 1987 жылы «Еңбек ардагері» медалі берілді. 1989 жылы «Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген ғылым қайраткері» атағымен марапатталды. 2003 жылы «Қазақстан Республикасының білім беру ісінің құрметті қайраткері», 2005 жылы Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының академигі атағы берілді.

Н.Оралбай – қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымының тарихи тұрғыдан шынайы ғылыми-зерттеу жұмысының нысанына айналып, жан-жақты дамып, өзекті мәселелерінің басын ашуда өлшеусіз үлес қосқан қайраткер ғалым. Қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымының бүгінгі тарихи тұрғыдан дамуы жолында қарама-қайшылықты қандай мәселелер болсын, ғалымның ізденістерінен елеусіз, шеткері қалған емес.

Нұржамал Оралбайқызы – жоғары білім беру жүйесінде қазақ тілі мамандарын дайындау сапасын арттыру, ғылыми кадрларды даярлау, қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытып-үйрету мәселелері, оқу-әдістемелік кешен жасау т.б. ауқымды міндеттерді шешуде жіті көзқарас танытып, келелі ой қозғап, ғылыми тұжырымдар айтқан дана ғалым.

Ғалымның ерекше еңбек еткен саласы – қазақ тілін орыс тілді мектептер мен орыс тілді дәрісханада оқыту мәселелері. 1987 жылы Қазақ ССР Министрлер Советінің «Республикада қазақ тілін оқып-үйретуді жетілдіру» қаулысынан кейін, іле республикада қазақ тілі мемлекеттік мәртебе алған соң, егемен еліміздің жаңа Конституциясында қазақ тілі мемлекеттік тіл болып заңдастырылып, қазақ тілін өркендетудің бағыт-бағдары анықталды. Міне, осы тарихи құжаттар республикада тұратын жергілікті ұлт өкілдері мен өзге ұлт өкілдерінің мемлекеттік тілді үйрену қажеттілігін туғызды.

Осындай күрмеуі күрделі түйткілді мәселелерді шешудегі ғалымның ден қоя зерттеулерінен мыналарды атап өтуге болады: «Қазақ тілін үйрену курсының бағдарламасы (1987), «Қазақ тілі» (Халық университеттерінде өтілетін қазақ тіліне арналған бағдарлама және әдістемелік нұсқаулар), «Қазақ тілін үйренеміз» оқу құралы (авт. бірл., 1989). Мұның басты ерекшелігі – тілді игерудегі жаңа теория – қатысым әдісіне, сөйлеуге негізделгендігінде.

Заман талабына сай маман даярлауға байланысты алғаш «Басқа ұлт мектептері үшін қазақ тілі мен әдебиеті» (қазіргі «Қазақ тілінде оқытпайтын мектептегі қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы) мамандығына арналған типтік оқу бағдарламасы мен «Орыс тілді мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесі» атты (1996) оқулығы— қазақ тілін оқыту әдістемесі ілімін тарихындағы тұңғыш оқулық. Бұл - қазақ тілін оқыту әдістемесі дамуына қосылған үлкен жетістік.

Ғалымның ХХ ғасырдың 90 жылдары «Басқа ұлт өкілдеріне қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығын ашу туралы ұсыныстары, сондай-ақ қазақ тілі мұғалімдері жетіспегендіктен, екі жылдық қысқа курстармен жеделдете маман даярлау туралы ойлары және оның жүзеге асуы қоғам талаптарын қанағаттандыруға талпынысынан туған жаңалықтар еді. Аталған мамандықтың кейін себепсіз жабылып, бүгінде қайта жаңғырып, ашылуы- оның идеясының өміршендігін, дұрыстығын дәлелдейтін айғақтар.

Нұржамал Оралбайқызы 1992-1994 жылдары Түркияда іргелі жоғары оқу орны Анкара университетінде қазақ тілінің мәртебесін жоғары көтеріп, дәріс оқып, соның нәтижесінде бірқатар ғылыми мақалалар мен екі кітаптан құралған «Қазақша үйренеміз», «Қазақша сөйлесеміз» оқулықтарын жазды.

2007 жылы шыққан ЖОО орыс бөлімдерінің студенттеріне арналған «Қазақ тілі» оқулығы – құрылымдық-мазмұндық жағынан жаңаша сарында оқытудың жаңа технологиясы негізінде құрылған дидактикалық жүйе. Оқулықтың ерекшелігі, біріншіден, тиімді жаңа технологияға, модульге негізделген, екіншіден, мәтінмен кешенді жұмыстарға құрылған, үшіншіден, «оқулық ұлтты тәрбиелейді» демекші, елтану мәселесіне ерекше көңіл бөлінген. Басқа ұлт өкілдері болсын, жергілікті ұлт өкілдері болсын маңызды дәйек ретінде елін, жерін, халқын сүйуге тәрбиелейтін оқу материалдарының енгізілуі оқулықтың құндылығын арттыра түседі. Сөздіктің оқулық соңында берілуінің тіл үйренудегі тиімділігі автордың тілді меңгерудің психологиялық қырларын жетік білетінін аңғартады.

Егемендігін еншілеп отырған еліміздің тәуелдігін ту еткен Қазақстанның өркениетін дамытуда ұлттық кадр маман даярлауда ғалымның еңбегі ұланғайыр. Тоқырау заманында қазақ тілін оқыту әдістемесі ілімі дамуы жағынан кенже қалды. Бұл кезеңдегі тілді оқыту саласы бойынша бірді-екілі ғалымдарды атап айтсақ, бүгінде ғалымдар әлеуетінің қанат жайып, оның өркендеуіне өлшеусіз үлес қосқан – Н.Оралбайқызы. Ғалымның бастауымен 1990 жылы Мәскеу арқылы алғашқы кандидаттық диссертация қорғау кеңесін ашу зор жетістік болды. Алғаш диссертацияларын қорғағандар да – профессор Н.Оралбайқызының шәкірттері.

1992 жылы Қазақстан Республикасында Жоғары Аттестациялық Комиссия (ЖАК) құрылған кезде, кандидаттық, докторлық диссертация қорғау жөніндегі алғаш мамандандырылған кеңестердің ашылуына үлкен еңбек сіңірген де ғалым ұстаздың өзі болатын. 1974 жылы арнайы кеңестер құрылған кезде тілді оқыту әдістемесі ілімінен мамандардың болмауына байланысты ғылымның бұл саласынан диссертация қорғайтын кеңес республикада ашылмады. Ол осы ғылым саласының мамандарының дайындалмауына, ғылымның бұл саласының дамымауына әкеп соқтырды. Осы жағдайды жақсы түсінген Н.Оралбайқызы 1991 жылы Қазақстан халықтарының тілдерін оқыту әдістемесі бойынша диссертация қорғайтын кеңес ашып, оның төрайымы болды. Кейін ол кеңес докторлық диссертация қорғайтын кеңеске айналып, әдістеме ілімінен бірнеше докторлар, кандидаттар дайындалды.

Профессор Н.Оралбайқызының жетекшілігімен 60-тан астам ғылым докторы мен ғылым кандидаттары даярланды. Олар қазір үлкен қызметтерде, жоғары оқу орындарында проректор, институттарда директор, декан, кафедра меңгерушілері, тіл орталықтарын басқарушылар, профессор, доцент қызметінде жүргендер. Бұл - ғалым мектебінің тұғырының берік, еңсесінің биік екендігінің айғағы.

С.А. Жиренов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

СЕРІК АҒАЙ

Адам баласы өзінің кәсібі мен мамандығын шартты және шарттысыз түрде, ерікті және еріксіз түрде, саналы және санасыз түрде, туа бітті немесе жүре келе таңдайтын секілді. Бұлай дейтініміз күнделікті өмірде шынайы маман мен жасанды маманды («тұлға мен сұлбаны») көре жүріп, көз үйренген соң, осындай да ойға оралады екенсің. Кезіндегі Сталиннің «мәселені кадр шешеді» дейтін фразасының жаны бар секілді. Бұл фразаны Сталиннен ілгерідегі қазақ халқының оқығанынан тоқығаны көп қарияларының «тауықты сойса да, қасапшы сойсын» деп айтқан тәмсілінің, бұл күндері «биография мен географияның», «сырты жұқа іші бұқаға айналған конверттің» көлеңкесінде қалып қалатыны өкінішті-ақ. Мамандықтың ауыры мен жеңілі, жаманы мен жақсысының болмайтыны анық. «Өн айтсаң да жаныңды жеп айтасың» дегендей мамандық атаулының қайсысы болмасын үлкен жауапкершілікті талап етеді. Мәселе мамандықты игеруде. Әрине, мамандықтың кірпиязы болады. Ал кірпияз мамандықтардың санатына мұғалімдіктің тұрғандығын атап өту керек. Мұғалімдік өзі дегдар да бекзада мамандық. Тіпті бұл өзі тәкаппар мамандық па депте ойлайсың. Бұлай дейтініміз басқа кәсіптің иесі болса, хан сарайындай сарайда тұратын мүмкіндігі бар жандардың «қызылды-жасылды дүниенің жетегіне ермей», мұғалімдікті мәңгілік серік еткен, тақуа жандардың жанкешті еңбегі осының айғағындай көрінеді. Сірә, бұл мұғалімдік мамандықтың көзге көріне бермейтін қасиетінен болар. Өз өмірін аудиториясыз елестете алмайтын жанкешті оқытушылар да бұл күндері арамызда жеткілікті. Ғылыми кеңістік пен шығармашылық әлемде мұғалімдік пен ұстаздықтың жауапкершілігі мен қасиеті туралы аз айтылған жоқ. Әлемдік руханият пен ұлттық руханият кеңістігінде мұғалімдік пен ұстаздық турасында небір фразалар мен көптеген туындылардың дүниеге келгені қаншама?! Біз бұл жерде ойдағы-қырдағы фразаны тізбектеп беруді міндет деп санамаймыз. Айтпағымыз мамандықтың үлкені де, тіпті төресі де мұғалімдікте жатыр. Оған дәлел әлемдік және ұлттық руханияттағы көптеген мысалдардың тірегі ұрпақ тәрбиесі, бала тәрбиесі, оқыту мен ағарту ісінің маңызына кеп тіреледі. Яғни, мамандықтың басы мұғалімдік пен ұстаздықтан бастау алатындығы сөзсіз. Бір кездері мұғалім мәртебесі мен ұстаз беделі бүгінгі шолақ министрден артық болмаса, бір мысқыл кем болмағандығы белгілі. Ал қазіргі таңда мұғалім мәртебесі мен ұстаз қадірі балақ түгіл, тобықтан төмен тұр десек өтірік емес. Ал мұндай күйге кім түсірді? Әрине мұның көптеген салдары мен себебі жеткілікті. Басты себеп осы мамандықты таңдаған тұлғаның «өзінің және өзгенің» алдындағы жауапкершілігінің жоқтығы деп санауға болады. Осыдан келіп мұғалімдік пен ұстаздықтың құны түспек түгілі, саудаға түсіп кеткендігі қоғамды қынжылтуы тиіс-ақ. Бірақ біз бұл мақаладағы айтпағымыз шынайы маманның қашанда өзін-өзі ақтап, тек өзін емес, өзінен асып өзгеге, ел мен жұртқа, ұлтқа тигізер ұлық ісінен көрінетіндігін сөз етпекпіз.

Мұғалімдік мамандықты жаңылмай таңдап, ұстаздықтың биігіне көтерілген айтулы тұлғалар әсте көп емес. Бірақ бар. Солардың қатарына қарт ҚазПИ-дің беделі мен бет-бейнесіне айналған айтулы ұстаз, профессор Серік Мақпырұлы десек жаңылмаймыз. Серік ағай Мақпырұлы шын мәніндегі тумысынан ұстаз боп жаралған жандай көрінеді өзіме. Бұл сөзім бәлкім рас та болар. Оны дәлелдейтін Серік ағайдың ұстаздық болмысына тән толып жатқан факторларды санамалап шығуға болады. Жалпы ұстаздыққа жету мен ұстазға тән параметрлер педагогика мен әдістеме ғылымында көптеп жазылып, ғылыми негіздерінің жасалып қойғандығы белгілі. Мұндағы ұстазға тән ғылыми негіздемелермен қатар «дала академиясының» барлық элементтері тұтастай Серік ағай Мақпырұлының бойынан табылатын еді. Өкініштісі сол Серік ағай Мақпырұлы туралы бүгінгі айтарымыздың бәрі өткен шақта айтылатындығы. Бұл Серік ағайды құрмет ететін, ұстаздығын пір тұтатын көп шәкірттерінің бірі біз үшін ауыр-ақ.

Серік ағай Мақпырұлы ұстаздық саналы ғұмыры мен бар білгенін Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің филология факультетінің студенттеріне өмірінің соңына дейін дәріс оқумен өткізді. Серік ағайдың ұстаздығы көзінің тірісінде-ақ мойындалғандығы белгілілі. Оған дәлел ағайдың алдын көрген мың сан шәкірттерінің ағайға деген ыстық ықыласынан әр кездері-ақ көрініп тұратын. Әдетте студентке оқытушы біткеннің бәрі бірдей ұнай бермесі анық. Әр студенттің өзіне

ұнайтын, жан дүниесіне жақын, өздері мойындайтын санаулы оқытушылары болады. Бірақ солардың бәрінің «меншікті оқытушыларының» санатында, тіпті тізімінің басын Серік Мақырұлының бастап тұратындығына таңқалмасқа болмайды. Бұл ешбір үгіт-насихатсыз ерікті түрдегі, саналы әрекеттен туатын іс еді. Тіпті бұл тізімге енуді Серік ағай Мақырұлы мақсат етпегендігі, оған зәру де болмағандығы анық.

Серік ағайдың жүргізген әрбір дәрісі өзінше бір әлем болатын. Бір дәрісі бір дәрісіне, бір сөзі бір сөзіне ұқсамайтын, бірін-бірі қайталамайтын, ортақ желінің аясынан шықпайтын, бірімен-бірі орынды киысып тұратын өмірдің өзінен алған мысалдары, кітаптағы өмір мен шынайы өмірді байланыстырып беретін лектордың дәрісінен бүтіндей филфактың студенттерінің қалыс қалуы деген болмайтын. Бұл ұстаздан қорыққаннан емес, ұстаздың қорқытқанынан емес, әдебиет деген сырлы әлемнің сырын шерткен ұстаздың «дирижерлік» шеберлігі мен білімпаздық болмысына бас иуден көрінетін. Ағайдың сабағына жақсы студент те-жаман студент те, жалқау студент те-еңбекқор студент те, филфакка «адасып келген студентте» -«адаспай келген студентте» түгелге дерлік қалмай қатысатын. Тек құр қатысып қана қоймай, бар ынта-шынтасымен, имамға ұйығандай дәрісті мүлтіксіз тыңдап, өмірлік рухани қажетін алып, жан сарайын кеңейтіп қайтатұғын. Серік ағайдың әрбір сабағына асыға келетін, сағына күтетін, аудиторияға ерте барып, алдыңғы қатардан орын алатын, дәрістің аяқталмауын «тілейтін» студенттер саны өте көп болатын. Тіпті Серік ағайдың дәрісіне бола сабаққа келетін «жалқау студенттердің» саны да жеткілікті еді. Бұл сөзімізге ағаймен қатар дәріс берген оқытушы-ұстаздарымыз ренжи қоймас. Бұл айтқандарымызды Серік ағайдың ұстаздық болмысын танытатын бірден-бір дерек ретінде алға тартуға болады. Тіпті «Жас алаш» газеті тоқсаныншы жылдардың соңы мен екі мыңыншы жылдардың басында, студенттердің арасында сауалнама жүргізіп, «қара шаңырақ» КазПИ-ның сол кездегі Абай атындағы Алматы Мемлекеттік Университеті озық оқытушыларының рейтингісін жариялаған еді. Сол сауалнама нәтижесі мен рейтингілік көрсеткіштің басында Серік ағайдың тұрғандығының өзі көп нәрсені аңғартса керек. Бір таңқаларлығы ағай өзінің бойындағы осы қасиетін, студенттердің өзіне деген ыстық ықыласын біле тұра, бір тоқмейілсігенін көрген емеспіз. Қайта керісінше келесі дәрісіне күндегісінен бөлек дайындалып, жаңаша бір инерциямен аудиторияға кіретіндей көрінетін. Шынымен сөйткен де болар.

Серік ағайды әр жылдары бітіріп кеткен студенттері өз ортасындағы әңгімеде, студенттік өмірден сыр шерткенде, сүйікті ұстаздарын еске алғанда, ең алдымен Серік ағайды тілге тиек ететіндігін әр кездері байқап жүретініміз бар. Филфакты бітіріп кеткен әржылдардағы студенттер Серік ағайдың алдынан дәріс алғандығын үлкен мақтаныш сезіммен айтатындығының өзі, шынайы ұстаздың ұстаздығын көрсетсе керек. Тіпті Серік ағайды «менің ағайым» деп меншіктейтін студенттер саны да өте көп. Міне, «жүректерге жол салған» үлкен жүректі ұстаз осындай-ақ болар. Ал Серік ағайдың адамгершілігі, әділдігі, адамдықтың ақшаңқан туын көтеріп жүргендегі кісілігі кім-кімге болмасын үлгі болғандығы сөзсіз.

Серік ағайдың ұстаздықпен жеткен абыройы бір басына ғана емес, университеттің абыройына баланды десек өтірік айтқандық болмас. Кейде тіпті Серік ағай «ұстаздардың ұстаханасына» баланған университеттің абыройына бола туған жандай, киелі мұғалімдік мамандықтың жаршысы мен шырақшысындай көрінеді.

Серік ағайдың ұстаздық болмысын танытатын көптеген ерекшеліктері бар. Ол әрине білімпаздығы. Ұстазға тән ұлық істері. Ғалымдығынан туған ғылымы өз алдына бөлек әңгіме. Сондай-ақ мектеп қабырғасындағы «Әдебиеттану» оқулығы авторларының бірі екендігінің өзі қырағы әдебиетшілігінің бір парасы деп қана тануға болады. Серік ағайдың болмысынан «дала академиясы» мен «қала академиясын» тел емгендігін шынайы өмірдегі әрбір әрекетінен, өзін-өзі ұстауынан, сөйлеген сөзінен, жүргізген дәрістерінен, жазған-сызғандарынан анық көрініп тұратын. Серік ағайдың өзінің ұстаздары жайлы жазған «Ұстаздық уызға жарыған ұрпақпыз» атты мақаласы қарт КазПИ-дағы алдыңғы буын ұстаздардың ұлағаты мен тағылымы, ұстаздықтың қыр-сыры мен адамгершіліктің ізгі қасиеттері туралы көп жәйттан сыр шертеді. Әдетте ел арасында «анау айтыпты», «мынау айтыпты» дейтін ұтымды да ұтқыр, бейнелі тіркестер өте көп кездеседі. Сондай орамды сөздердің бір парасы Серік ағайдың еншісіне тиесілі. Оған дәлел филфакты бітірген студенттер арасында, тілші-әдебиетші қауым ішінде, филфактың оқытушыларының арасында «Серік ағай айтқандай» дейтін фразалар өте кең қолданыста жүргендігі, ағайдың «қара сөздің қас шебері» екендігін көрсетеді. Қайсы бір жылдары «Ана тілі» ұлт газетінде Серік ағайдың қаламынан туған ұтымды да ұтқыр айтылған сөздері үзбей жарияланып тұрғандығы оқырман қауымның есінде болар. Сондықтан да біз бұл мақалада ағайдың айтқан тағылымды тіркестері мен даналыққа толы сөздерінен

мысалдар келтірмедік. Серік ағайдың өнегеге толы дәрістері мен ұстаздық болмысы, кісілік келбеті, артына қалдырған рухани мұрасы шәкірттерінің жүрегінде мәңгі сақталып, жазған-сызған дүниелері әлі талай ұрпаққа қызмет етері сөзсіз. Өтеген-айы осындай ұстаздардың күнделікті дәрістерінің техниканың жетілген заманында бейне таспаға жазылмай қалғандығы. Егер де бейне таспаға жазылып қалған болса, университетке «адасып келіп» дәріс беретін оқытушылардан гөрі, сол бейне таспалардың берері әлде қайда маңыздырақ болар еді. Өкініштісі Серік ағайдай ұстаздардың оқытушылық шеберлігін орынды пайдаланудың орнына көп қағаздың артына жегіліп жүретіндігі де қынжылтады. Әрбір университеттің өз «Серік ағайының» болатындығы рас. Оған мысалды көптеп келтіруге болады. Бірақ біз оны мақсат етпедік. Керісінше әр университеттің беделін бір өзі көтеріп тұратын ағайлардың қатарының сиреп қалғандығы өкінішті-ақ. Тек айтпағымыз мамандығын жаңылмай тапқан, «қызылды-жасылды дүниенің» жетегіне ермеген, «ұстаздық уызға жарыған» ұстаздардың азайып бара жатқандығы көңілге мұң ұялатады.

МРНТИ 16.01.09

Ж.Т. Дәулетбекова¹
¹Қазақстан-Британ техникалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҒЫЛЫМ ШЫҢЫНЫҢ ШЫНАРЫ
(Ғылымдағы ұстазым, қазақтың аяулы қызы, көрнекті ғалым,
ҚР ҰҒА мүше-корреспонденті, педагогика ғылымдарының докторы,
профессор Фаузия Шәмсиқызы Оразбаева жайлы толғаным)

Ғалам... Ғылым... Ғалым...

Сыртқы тұлғасы үндес, мазмұндық сипаты үйлес келген, бірінен бірін бөліп алуға болмайтын осынау ұғымдардың ішкі тұтастығы мен бөлінбес бірлігінің сырын шынайы ғалымның шығармашылық әлеміне, оның бүкіл бітім-болмысына, адами парасатына бойлай алғанда түсіне бастайсың. Сол түсінік ғалымдық қасиеттің адамға Алладан даритын, өнер тектес қабілет екеніне көзінді жеткізе түседі. Өйткені тумысынан ғалым жандардың ғылымға қатынасы да өзгеше болады. Олар ғылымды осынау шексіз жаратылыстың ақиқатын ашатын кілт деп біледі, ғаламды танудың тетігі деп ұғынады. Олар үшін ғылым кіршіксіз адалдықты талап ететін киелі ұғымға айналады; ғылым өнертектес өзгеше дүние деп саналады; ғылым тынымсыз іздену арқылы қол жететін ізгілікке ұласады; ғылым басқа қонған баққа баланады; ғылым аялауды қалайтын бақытқа теңеледі.... Сондықтан да шынайы ғалымдар ғылымды нан табудың жолы деп санайтын өлермендерден оқшауланып тұрады, өзінің өресін ғылыми дәрежемен бүркемелейтіндерден бөлекше болады, ғылымды мансаптың жолына құрбан ететін дарынсыздардан кісілігімен дараланады, ғылымға кездейсоқ келген кеудемсоқтардан кішілігімен, кең мінезімен биіктей түседі. Ғылыми ортада азды-көпті көргендерім мен көңіліме түйгендерім арқылы жасаған осы байламымды Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогтік университеті қазіргі қазақ тілінің теориясы мен әдістемесі кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Фаузия Шәмсиқызы Оразбаеваның ғалымдық ғибраты мен адами болмысын жақын тануым біржола бекіте түсті...

Шын мәнінде, бала шағы қасиетті топырақта, қазақтың сұлу да кенді өлкесі Алтайда өткен Фаузия Шәмсиқызының өз болашағын ғылыммен сабақтастыруы заңды көрінеді. Өйткені адамның табиғи жаратылысының қалыптасуына әсер ететін басты фактор өскен ортасы болып саналатыны белгілі. «Тау баласы тауға қарап өседі» деп ән жолдарында айтылғандай, таулы өлкенің сұлу табиғаты өз өркендерінің қиялына қанат бітіріп, биіктікке ұмтылдырары хақ. Олардың ойы еркіндікке құштар, жаны ізгілікке іңкәр, болмысы тазалыққа бейім келетіні де сондықтан болса керек. Сол табиғаттан дарыған таза да іңкәр сезім балауса қыздың ойына ұшқырлық дарытып, білім әлеміне деген қызығушылығын арттыра түскені кәміл. Оның үстіне ұшқан ұяда, өскен ортада алған тәлім мен тәрбие де Фаузия Шәмсиқызының ұстаздық жолды таңдауына себеп болады. Әкесінің әр әрекетіне ой көзімен қарай жүріп, мұғалім болу тек қатардағы белгілі бір пәннен білім беру ғана емес, жас өскінді өмір сабағына да баулу екенін бала көңіліне бекіткен ол осы мамандықтың өзгеше бір құпиясы бар екенін ішкі бір түйсікпен сезінетін-ді. Шынайы ұстаз болу үшін білімділік қаншалық қажет болса, балаға деген мейірім де соншалық керек екені аян. Өзінің бойында осындай қасиеттердің барына

берік сенген ол 1966 жылы мектепті медальға бітіріп, әппақ арман жетегімен сол кездегі С.М. Киров атындағы (қазіргі әл-Фараби атындағы) Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетіне жол тартты...

Әсем Алматы төріндегі қазақ білімінің киелі шаңырағында ұлтымыздың біртуар ғалымдарынан тыңдаған дәрістер, олардың халқына деген шексіз махаббаты, ғылымдағы үлкен жетістіктері, еліне деген сүйіспеншіліктері, өз мамандығына деген қатынастары шәкірттеріне өмір сабақтарын да қоса дарытып жататын. Олардың танымы бөлек, тағылымы терең ойлары білім әлемінен өз жолын табуға ұмтылған жастардың бойында ғылымға, шығармашылыққа деген талпынысты оятатын. ҚазМУ-дің түлектерінің басым көпшілігінің ғылым жолын, жазушылық жолын таңдауына сол айтулы тұлғалардың игі ықпалы зор болатын.

Университеттің оқу жүйесінің бір ерекшелігі сол, студенттер екінші курстан бастап тіл мен әдебиет салалары бойынша бөлініп, мамандыққа бейімделе білім алуға көшеді. Осы бір шешуші кезеңде Фаузия Шәмсиқызы әдебиет пен тілді қатар зерделеп, студенттердің ғылыми конференцияларында тілші-ғалым Мархабат Томановтың жетекшілігімен баяндама жасаса, әдебиет тарихынан Мырзатай Жолдасбековтың ұстаздық етуімен ғылыми орталарда өз пікірін сарапқа салып үйренді. Әрине, ол үшін көркем ойдың, құнарлы сөздің құдіретін танытар әдебиеттің орны бөлек-ті. Сондықтан болар, университет бітіргенде ұстазы Мырзатай Жолдасбековтың жетекшілік етуімен «Оғызнама» дастаны бойынша диплом жұмысын қорғады. Әдебиетке қызыққан сайын сол көркемдік әлемін әрлендірер жасампаз тіл табиғатының тылсым сырларына бойлап, әлемде қайталамасы жоқ ана тілінің қасиеті мен киесін сезіне түсті. Оған әр курста дәріс берген ұстаздары Ы.Маманов, М.Балақаев, О.Төлегенов, А.Дәулетова, С.Кенесбаев, Б.Кенжебаев, Б.Шалабаев, З.Қабдолов, Т.Кәкішев, Р.Нұрғалиевтердің қазақ сөз өнерінің жаратылысындағы даралық пен даналықтың, сұлулық пен сындарлылықтың, үндесім мен үйлесімнің сыры мен сипатын егжей-тегжейлі қозғайтын толғаныстарының да әсері мол болатын. Университет қабырғасында алған білім қоры уақыт өткен сайын өз өмірін сөз өнерімен байланыстырсам дейтін үкілі үмітінің адастырмағанына көзін жеткізе түсті.

Диплом жұмысы комиссия тарапынан өте жоғары бағаланды. Жас қыздың бойындағы алғырлық пен алымдылықты, күрмеуі қиын күрделі мәселелердің шешімін табуда өзіндік ой тұжыруға бейімділікті қырағылықпен байқаған алғашқы ұстаздарының бірі – профессор Кәкен Аханов пен Орынбасар Төлегенов болды. Олар білімнің қайнарына құмарлана бас қойған жас ізденушінің тиянақты тұжырымдарын, өзіндік ойларын, байыпты байламдарын толық қолдады, қазақ лингвистикасы әлемінде жаңа бір жұлдыздың жанатынына сеніммен қарады.

1975 жылы осы университеттің жалпы тіл білімі кафедрасының аспирантурасын үздік бітірген Фаузия Шәмсиқызы ұстазы Кәкен Ахановтың жетекшілігімен осы жылдарда қазақ тілінің өн бойында тоғысқан тектілік пен тегеурінділікті, сұлулық пен салтанатты, әсемдік пен әрлілікті танытатын сын есімдердің сырын ашуға, оны ғылыми тұрғыда пайымдап дәйектеуге ден қойған еді. Бояуы қанық, нақышы айқын қазақ сөзінің астарында тұнып жатқан жауһар сырға қаныққан сайын ондағы халықтың таным жүйесінің тереңдігіне, талғам биіктігі мен ойды бедерлеудегі суретшілдік қасиетіне тәнті болды. Бала күнінен қазақтың бай ауыз әдебиетінің құнарынан нәр алып өскен ол адам жанын баурайтын сөз сиқырының құпияларын ашатын таным кілтіне қол жеткендей сезімді бастан кешіретін. Қаймағы бұзылмаған қазақы ортада көрген тәлім, алған өнеге, естіген есті сөздердің барлығында да ол тілдің киесі болатынын іштей түйсінетін-ді. Ал өзі арнайы зерттеу нысаны етіп алған сөз патшалығының құнарлы да құнды аймағында кездескен әрбір тілдік құбылыстың қуаты мен сырына еркін бойлауы оның болмысына ана тіліне деген шексіз құрметті, айрықша қатынасты сіңіре берді. Ұлы Абай айтқандай, «ғылымға өзін шын мейірленсең, оның да саған мейірі түсетініне» біржола көзі жетті. Ғылымның пәктікті, тазалықты сүйетін дүние екенін, ондағы басты шарт бақталастық пен бәсекелестік емес, пайымдылық пен парасаттылық екенін жадына тоқыды. «Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім синонимдер» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын жазып жүрген кезде жетекшісі Кәкен Аханов кенеттен қайтыс болды. Араға біраз жыл салып, ұстазы – академик Әбдуәли Хайдаровтың жетекшілігімен кандидаттық диссертациясын қорғады. Осы қорғау барысында ұстаздар тарапынан айтылған әділ шешім Фаузия Шәмсиқызына тағы бір өмір сабағын берді. Ол ғылымның ізсіз кетпейтін, иесін қорғайтын киелі дүние екенін сезінген осы бір ерекше сәтте сол киенің ғылымға адал жандардың риясыз көңіліне де байлаулы екенін бағамдады. Киелі дүние тазалықпен егіз жүретінін жүрегіне мәңгілікке түйді.

Бүгінде ол ғылымдағы шәкірттерінің бірқатарына лингвистика саласында тілдің коммуникативтік, танымдық-когнитивтік, психолингвистикалық, этнопсихологиялық аспектілерін зерделеуге бағыт

беріп, жетекшілік етіп жүрсе, ол ана тілінің алмастай құбылған сан қырлы қасиетін тани бергісі келетін сол толассыз ықыласы мен ақ-адал пейілінен туындап жатқаны даусыз...

Тынымсыз адал еңбекпен келген әрбір табыс оның бойындағы адами қасиеттерді осылайша шындай түсті. Күнделікті қызметтік қарым-қатынаста биязы да сыпайы қалпынан танбайтын Фаузия Шәмсиқызы ғылыми түбірлі мәселелерді шешуге келгенде өзіне де, өзгеге де қатал талап қоятын, өзіндік позициясына берік жан. Сондықтан болар, ол ғылым-білімге қатысты кез келген өткір де өзекті мәселелерді шешуден тайсақтап, тартынбайды. Ал жүрегінде оты бар ізденушілер мен шәкірттері үшін барлық жағдайды жасауды парыз санайды. Фаузия Шәмсиқызының ғылыммен бірге өріліп жатқан шығармашылық жолына ден қойсаңыз, онда оның бағындырған өрістерінің тың да тосын, жаңа да жарқын екенін бағамдарыңыз сөзсіз.

Еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдарда да қазақ тілінің мемлекеттік мәртебені иемдене тұра, іс жүзінде сол дәрежесіне лайық қолданысқа ене алмауы ғалымның тілді зерттеу мен оқыту саласында жаңа ізденістер жасауына түрткі болды. Қайткенде тіліміздің мерейін өсіріп, мәртебесін арттырар істің тетігін табуды мақсат етіп алған ол тілді меңгерудің теориясы мен әдістемелік жүйесін жаңаша зерделеуге ден қойды. Функционалдық тұрғыдан қарағанда кез келген тіл, мейлі ол ана тілі болсын, я екінші немесе шетел тілі болсын, адамдар арасындағы қарым-қатынастың құралы қызметін атқара алуымен құнды. Бірақ білім мекемелеріндегі оқытылатын қазақ тілінің кешегі тоталитарлық жүйенің салдарынан не ана тілі ретінде, не мемлекеттік тіл ретінде өзінің міндетін толық атқара алмай отырған ауыр халі оның жанына тыным бермеді. Ғалым бар жігерін жұмсай жүріп, осы мәселенің күрмеулі түйінін тапқандай болды. Сол себепті ол тілдің қоғамдық сипатын ашуға, жекелік қасиетін тануға көңіл бөлді, сөйтіп, тілдік қатынас теориясын жаңа қырынан зерттеу қажет деген шешімге келді.

Рас, тілдік қатынастың сандаған жылдар бойы әлем ғалымдарының назарын аударып келе жатқан аса маңызды құбылыс екендігінде дау жоқ. Бірақ ғылымның өміршеңдігі оның үнемі жетілдіруді, толықтыруды, жаңа сапалық деңгейге көтеруді қажетсінуінде болса керек. Олай болса, ғылыми пайымдаулар уақыт өткен сайын жаңғырып, дамып отыруы заңды. Өйткені ғылым, жоғарыда айтып өткеніміздей, ғаламды танудың кілті болса, ғаламдағы әр қилы құбылыстардың да өзгермелілігі мен үнемі дамушылық қалыпта болуы оның зерттелу үрдісінің де толассыз алға жылжып жетілуін керек етеді. Сондықтан да жалпы тіл білімі саласында антропоцентристік парадигма өрістей түсіп, тілдік құрылым туралы жаңа қағидалар бой көтере бастаған кезеңнің ғалым Ф.Оразбаеваның тілдік қатынас теориясын жаңаша бағамдауымен тұспа-тұс келуі кездейсоқ емес. Ғалым тілдің ең басты қызметіне басымдылық бере отырып қана тілдік қатынастың ішкі табиғатын толық тануға болатынын пайымдады. Ол тілдік қатынастың «сөйлеу тілі арқылы ұғынысу, түсінісу дегенді нақтылай келіп, оның жай ғана қарым-қатынас дегеннен гөрі тамыры тереңге кеткен, өмірде өзіндік орны бар, қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық-әлеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алысуы, адамдық қатынасының түп қазығы» екенін дәйектеуді көздеді. Осы тұжырымын ғылыми тұрғыда жан-жақты бекітуді мұрат етті.

Ғылымда тың салаға алғаш болып түрен салудың абыройы қаншалықты асқақ болса, оның қиындығы мен тауқыметі де соншалық жеткілікті болатыны аян. Біз бұл тұста ғалымның докторлық диссертациясының негізінде жазылған «Тілдік қатынас» атты монографиясына («Сөздік-Словарь», 2005) сүйеніп, тілдік қатынастың теориясы мен әдістемесін біртұтас жүйе ретінде қазақ ғылымына орнықтыруда ғалым Ф.Оразбаева тарапынан енгізілген қадау-қадау жаңалықтарға ғана тоқталып өтуді жөн көріп отырмыз.

Біріншіден, зерттеуші тілдік қатынасқа қатысты әлем ғалымдарының зерттеу еңбектеріне талдау жасай отырып, тірек ұғымдарды саралады. Бұл тақырыптың осыған дейін отандық ғылымда арнайы зерттеу нысанына алынбауы терминдер жүйесін бірден айқындап, нақтылап, бекітіп отыруды қажет етті. Осы орайда зерттеуші калька сипатындағы аудармалардан бас тарта отырып, отандық ғалымдардың еңбектерінде кездескен баламалы сөздерді жаңғыртып, оларға терминдік жаңаша мән дарытты. Мәселен, тілдік қатынастағы хабарды жүзеге асырушылар құрамын белгілеуде А.Байтұрсынұлының бір ғана «баяншы» сөзінің сапалық жаңа сатыға көтерілуі – осы жаңғыртудың нақты көрінісі. Сонымен қатар ол ала-құла қалпында, әр қилы мағыналарда жұмсалып келген сөздерді саралап, оларды тілдік қатынас аясындағы орны мен қызметіне қарай және қазақ тілінің сөзжасам жүйесіне сәйкес бірізділікпен термин ретінде қалыптастырудың принциптерін негіздеді. Осылайша сөйлесім, айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым, тілдесім және т.б. тілдік қатынас теориясына

қатысты терминдерді ғылыми айналымға енгізді. Олар бүгінде жалпыхалықтық сипат алып, қазақ тілінің сөздік қорынан берік орын тапты.

Екіншіден, өзіне дейінгі тілді зерттеуші ғалымдар тілдік қатынас құбылысын үш кезеңге (хабардың дұрыс айтылуы; шығуы; айтылуға тиіс мазмұнның дұрыс жеткізілуі) бөліп қарастырып келсе, Фаузия Шәмсіқызы тіл мен сананың, сөйлеу мен ойлаудың біртұтастығына сүйеніп, тілдік қатынастың жүзеге асуының бес кезеңнен тұратынын дәлелдеді. Тілдік қатынас аясына ойлау, пайымдау сатыларындағы *хабардың пайда болуынан бастап, хабардың сыртқа шығуы, хабардың жеткізілуі, хабардың қабылдануы* және тілдік қатынастың басты ерекшелігі екіжақты процесс түрінде ғана іске асуы екендігін дәйектей келе, оның соңғы кезеңі *хабардың жауабы* болып аяқталуы тиістілігін ғылыми негіздеді. «Тілдік қатынас жүзеге асу үшін қабылданған хабарға көңіл аудару, яғни оны сарапқа салу, бағалау, түсіну, сосын жауап қайтару шарт. Сонда ғана хабар жауапқа ие болып, жаңа қарым-қатынасқа жол ашылады», – деп өз ұстанымын тиянақтап көрсетті.

Үшіншіден, ғалым тілдік қатынасты жүзеге асыруға тірек болатын қатысымдық тұлғалардың ерекшеліктерін саралап, айқындады. Оларды тілдік тұлғалардан ажыратудың критерийлерін нақтылады. Қатысымдық тұлғалардың әрқайсысының өзіндік болмысы мен контекстік жүйелі мағынаға ие болу мүмкіндіктерін, қасиеттерін жіктеп көрсетті. Тілдік қатынастағы сөздің, фразеологиялық тіркестердің, сөйлем мен мәтіннің қатысымдық мәніне байланысты теориялық пайымдамаларын дәйектеді.

Төртіншіден, тілдік қатынасқа қатысты құбылыстың ішінде тіл мен сөйлеудің өзара бірлігі мен ерекшелігін де тың тұжырымдармен бекітті. Ол сөйлесім әрекетінің әлеуметтік мәні мен жекелік, даралық қасиеттерін таратып талдады. Тіл мен сөйлесім бір ортақ жүйенің екі бүтін құрамы болса, қатысымның оларды жүзеге асырудың шарты ретіндегі қызметін айқындап берді. Сөйтіп, сөйлесімнің қатысымдық мәнін тереңдете сипаттады.

Бесіншіден, әлемдік ғылымдағы лингвистикалық, әдістемелік әдебиеттерде сөйлесім әрекеті төрт түрге (*айтылым, оқылым, тыңдалым, жазылым*) бөлінеді деп келсе, қазақ ғалымы Ф.Оразбаева тілдік қатынастың адамзат қоғамындағы рөлі мен әлеуметтік қызметіне сай оның ішкі табиғаты мен сыртқы факторларын өзара сабақтастықта қарастыра отырып, сөйлесім әрекетінің аса маңызды түрі ретінде **тілдесімді** бесінші компонент етіп енгізді. Тілдесім жоғарыда аталған төрт компоненттің жүзеге асуының бірден-бір шарты болумен бірге олардың түпкі нәтижесі ретінде де жүзеге асатынын ғылыми тұрғыда толық негіздеді. Тілдің басты қызметі адамдар арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз ету болса, сол қатынас, ең алдымен, тілдесім арқылы жүзеге асатынын тұтқа етіп ұстанды. Тілдесім арқылы адам қоғамда өз орнын иемденеді, өзін танытады, өзгені таниды. Сондықтан тілдің қоғамдық қана емес, жеке адам өміріндегі мәні де осы тілдесім арқылы анықталатынын дәлелдей отырып, оның қатысым жүйесіндегі шешуші компонент болатындығын берік байламмен бекітті. Осындай қордалы мәселелерді түбегейлі зерттеу нәтижесінде ғалым тілдік қатынастың әлемдік ғылымда әбден орныққан дәстүрлі жүйесіне тұғырлы өзгеріс енгізді. Сөйтіп, тілдік қатынас теориясын методологиялық тұрғыда жаңа деңгейге көтерді.

Фаузия Оразбаева – тілдік қатынас теориясындағы бірегей жаңалықтары негізінде тілді оқыту әдістемесі ғылымында тың да қуатты серпілістер тудырған, қазақ тілін оқыту жүйесіндегі жаңашыл бағыттың көшбасшысы, отандық педагогика ғылымында өзіндік орны бар, тың да сапалы зерттеулері арқылы танылған әдіскер-ғалым. Тілдік қатынастың теориясы бойынша жасалған тұғырлы тұжырымдары тілді оқыту жүйесінде де жаңа өрістерге жол ашып, тілді өз табиғатына сай меңгерудің мүмкіндіктерін кеңейтуі заңды еді. Ғалым бұл екі мәселені тығыз байланыста шешудің жолдарын қарастырды.

Әдістеме ғылымының өн бойында ғылымға тән қағидалылық, өнерге тән даралық өзара тоғысып жататыны аян. Олай болатын себебі әдістеме ғылым ретінде өзіндік заңдылықтарға бағынғанымен, оқыту жанды үдеріс, өнертектес құбылыс болғандықтан, бұл салада шығармашылық пен даралық басымдылыққа ие болады. Онда таптаурындылыққа, қасандыққа орын жоқ. Ал егер ізденушінің зерттеу нысанасы тіл секілді ұлттық құндылықпен тамырлас пәнді оқытумен байланысты болса, онда оған артылар міндет пен жауапкершілік тіпті еселене түсетіні сөзсіз. Өйткені бұл пән дербестікке ұмтылған ел болашағының кемелділігінің кепілі, жұрттығының негізі болып саналады. *Сол себепті тілді халық танымының айнасы ғана емес, мемлекеттік қауіпсіздіктің кепілі, адами қатынастың алтын тұғыры деп бағалайтын ғалым-әдіскердің ұстанған бағыты ұлтымыздың болашағымен де ұштасып жатқаны сөзсіз. Ол уақыт сұранымына орай тілді оқытудың теориясы мен ұстанымдарын, әдіс-тәсілдерін де жаңаша зерделеді.* Ф.Оразбаева негіздеген жүлделі жаңалық ретінде

аталмыш еңбектегі білім беру мен оқыту принциптерін үлкен үш топқа бөліп бергенін айту ләзім. Ол дидактика мен әдістеме ғылымдарының бірлігі мен аражігін талдай келе оқыту принциптерін жалпыдидактикалық, жалпыәдістемелік, салаәдістемелік деп жіктеді. Әр топтағы принциптерге тән қағидалар мен белгілерді саралап көрсетті.

Осы зерттеу еңбегінде ғалым тілді оқытуға қатысты терминдердің мағыналық жігін ажыратуда білім беру үдерісіндегі оқушы мен оқытушының қарым-қатынасындағы әрекеттерді өлшем етіп ала отырып, әдіс, тәсіл, амал, құрал секілді ұғымдардың әдістеме ілімінде бірізді қолданылуын жолға қойды. Тілдік қатынасқа негізделген оқыту жүйесіндегі ең басты әдіс ретінде қатысымдық әдістің тілді меңгертудегі маңызын жан-жақты талдап берді. Осы тақырыпты арнайы зерттеген орыстың тілші-әдіскерлерінің пікірлерін талдай отырып, оны басқа арнада қарастырады. Генеологиялық түбірі бөлек қазақ тілін үйретудің ерекшеліктеріне қарай қатысымдық әдісті жүзеге асырудың басты-басты принциптерін саралап, оның өзіндік белгілерін таратып көрсетті. Бұл тұста да ғалым өзінің айқын да алымды тұжырымдарын негізгі өзек етіп ұстанудың үлгісін танытты. Оның ұзақ ізденіс нәтижесінде анықтаған тікелей байланыс, сатылап даму, динамикалық өзгеру, өзектілік секілді принциптері қазақ тілін орыс аудиториясында меңгертудің дәл қазіргі таңдағы түйінді мәселелерін дөп баса алғандығына дәлел бола алады. Қатысымдық әдістің өзіне тән белгілерін дәйектеуде де ғалым ең алдымен мемлекеттік тіл ретінде оқытылатын қазақ тілі пәнінің басты мақсаты тіл туралы білім беру емес, тілді сөйлеу құралы ретінде қолдануға үйрету екендігіне баса назар аударады.

Қапысыз бір ақиқат – жас ұрпақты білім арқылы шынайы адамгершілікке баулу адамзат тарихында тым ертеден-ақ қолға алынғаны. Мәселен, Адам тәрбиелеудің басты жолы білім жолы деп санаған көне дәуірдегі арнаулы мектептерде білім берудің түпкі мақсаты белгілі бір талаптар мен ережелерді игерумен ғана шектелмей, жастарды қоғамдық өмірге дайындау болғаны мәлім. Мұндай білім жүйесінің басты бағыты ретінде адам бойында ойлау, пікір айтып пайымдау қабілеті мен эстетикалық сезімді дамыту мәселесі алынған. Тарих тереңінде жатқан осындай тәжірибеден өзіндік тұжырым жасаған ғалым-әдіскер енді мемлекеттік тілді оқытуды осы тұрғыда жетілдірудің жаңа жолын іздеуге ұмтылды. Тілдік қатынасқа үйрететін кешенді білім берудің түпкі нәтижесінде оқушының азаматтық келбетін қалыптастыруға басымдылық берілуі керек деп түйді. Дұрыс қадам жасау үшін қазақ тілінің, ең алдымен, мемлекеттік тіл ретіндегі атқаратын қызметін, ел болашағының кепілі ретіндегі маңыздылығын көңілге мықтап бекітті. Шын мәнінде, тіл – адамның әрі рухани, әрі материалдық әлемінің, қатпары мол, қабаты қалың жұмбақты болмысының, әдеп пен саналылық деңгейінің көрсеткіші. Онда адамдық ақыл-парасат, ақыл-ой, ізгілік пен әдемілік заттандырылады. Сондықтан қазақ тілін оқыту арқылы сол тілде күнделікті қарым-қатынас жасауды үйретумен ғана шектелмей, тіл арқылы мемлекет иесі аталатын қазақ халқының рухани игіліктерін танытуға ерекше мән берді. Соның нәтижесінде өзге тілді аудиториялардағы мемлекеттік тілдің мазмұндық-құрылымдық жүйесіне ұлттық құндылықтарды, сөйлеу әдебіне қатысты әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді, рухани мұраларды, этномәдени компоненттерді міндетті түрде енгізуді берік қағида етіп ұстанды.

Қазіргі таңдағы мемлекеттік тілді оқыту әдістемесі ғылымының белді, беделді маманы ретінде Фаузия Шәмсіқызы тәуелсіз елдің жаңа білім жүйесін құруға, орыс тілді аудиториялардағы қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің мемлекеттік білім стандартын дайындауға, оқу бағдарламаларын түзуге, жаңа буын оқулықтарын жазуға, жаңа тұрпатты оқу-әдістемелік кешенін әзірлеуге белсене атсалысып келеді.

Алмағайып аласапыранға толы өзгерістер өріс алған, ұлттық құндылықтар қайта жаңғыра бастаған жаңа кезеңде адастырмас Темірқазық – сандаған ғасырлар қатпарында қалыптасқан, ұлттық құндылықтардың тамырына нәр берген танымдық-тағылымдық арналар болды. Ол тарих қойнауына бойлаған сайын ұлт даналарының тұрлаулы тұжырымдарынан, қисынды қағидаларынан құралған, ешқашан мән-маңызын жоғалтпайтын танымдық рухани қорға кенелді. Мемлекеттік тілді оқытудағы өз ұстанымын айқындауға нәр берген алтын тамырдың қайдан бастау алатынын түсіну үшін ғалымның өз сөзіне ден қойған абзал. Ол жаһандану үрдісіндегі қазақ тілінің жағдайына талдау жасаған бір мақаласында: «Бірте-бірте тарихқа айналып бара жатқан XIX-XX ғасырдың қазақы бейнесін әлем жадында қалыптастырған Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Құдайберген Жұбанов, т.б. арыстар мен алыптар жаратылысын танып, талдай отырып, ұлылық төркінінде қашан да «өзінді өле сүйіп», «өзгені құрметтеу» сезімі жатқанын, «өзінді терең танып», «өзгені жатсынбау» принципі тұрғанын аңғаруға болады... Олардың барлығы да құндылық атаулының арасынан тілді қастерлей, ардақтай отырып, сол арқылы

ұрпақтар санасына, ұлт ертеңіне деген сенімді қалыптастыруға ерекше күш салғанын көреміз», – деп толғанады. Фаузия Шәмсиқызының пайымдауынша, жаһандандудың жойқын тасқынынан ұлтты сақтаудың бірден-бір жолы – асыл мұра тілді сақтау екеніне көз жеткізесіз. Сондықтан бұл мәселенің түйінін пәндік-білімдік парадигманы мемлекеттік тілге деген шынайы қажеттілік парадигмасымен алмастыру арқылы шешуге болады деген тұжырымына иланасыз. Мемлекеттік тіл отаншылдық, елжандылық тәрбиенің бір бөлігі ретінде оқу-тәрбие процесінің түп қазығы болуы тиіс деген қағидасын құптайсыз.

Қазіргі таңда қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесіне сай өз деңгейінде қолданылмауының себебіне әркім әр түрлі уәж айтып жатады. Соның ішінде, әсіресе, өз тіліне немқұрайды қарайтынын бүркемелеу үшін кейбір азаматтар тілді меңгере алмай жүруіне қазақ тілін үйрету әдістемесінің әлсіздігі кінәлі деп ақталғысы келетіні де жасырын емес. Ғалым Фаузия Шәмсиқызы жалпы әдіскерлер атына айтылған осынау жүгенсіз сөзге ізгі ісімен жауап беріп келеді. Оның тікелей басшылығымен «ҚАЗТЕСТ» жүйесі бойынша Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілін өз бетінше оқып-үйренуге бағытталған 36 кітаптан, 6 электронды оқулықтан тұратын оқу-әдістемелік кешен дайындалды. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде меңгертудің 6 деңгейлік жаңа жүйесінде кешенді инновациялық оқыту басшылыққа алынды. Қазақстан Республикасының көпұлттық сипаты мен өзіндік ерекшелігін және тілдік білімді бағалаудың халықаралық, европалық стандарттары негізінде TOEFL, DALF/DELF, ALTE, IELTS сияқты бағалау жүйелерін ескере отырып, Қазақстанда мемлекеттік тілді деңгейлік оқыту тұңғыш рет өз шешімін тапты. Мұнда да тек сыртқы түрдің жаңалығына елтуден гөрі әр істің байыбына бойлап, тұғырын бекітіп қана іске кірісуді өмірлік кредо етіп ұстанатын ғалым қазақ тілін деңгейлеп оқытуға арналған кешенді оқу-әдістемелік құралдарды дайындау үшін, ең алдымен, оның басты қағидалары мен ұстанымдарын айқындап, деңгейлік оқу-әдістемелік кешенінің мазмұнын анықтап, оның оқытылу тұжырымдамасын ғылыми негіздеді.

Осы орайда Қазақстан Республикасының барлық азаматтарына және Қазақстан Республикасындағы құқықтық, экономикалық, қоғамдық-әлеуметтік, ғылыми-практикалық т.б. бағытта еңбек ететін шетел азаматтарына қазақ тілін үйретуді көздейтін; тілді игеру деңгейлері мен нормаларын анықтайтын; оқу-әдістемелік кешеннің нормативтік белгілерін, басты мақсаты мен міндеттерін айқындайтын; әр деңгейге қатысты лексика-грамматикалық минимумдар мен білім мазмұнын, оның өлшемдері мен талаптарын қамтитын; қазақ тілін меңгерудің басты ұстанымдарын белгілейтін мемлекеттік ауқымдағы маңызы зор оқу-әдістемелік кешен жасалды. Онда тілді игерудің халықаралық үлгілері мен Европалық тілдік эталондарын және әлемдік кеңістіктегі тілдік білімді бағалау жүйелерін ескере отырып, қазақ тілін игерудің Қазақстандық үлгісі ұсынылды. Ел тарихында алғаш рет қазақ тілін көпсатылы деңгейде игерудің, үйренудің әдістемелік негізі іске қосылды. Бірақ құрамында Қазақстанның беделді ғалым-әдіскерлері шоғырланған осынау авторлар тобының мемлекеттік тілді оқыту саласындағы ерен еңбегі, өкінішке орай, әлі күнге дейін тиісті бағасын ала алмай отырғаны еріксіз қынжылтады. Бірақ кісінің алдына барып еткен еңбегінің өтеуін сұрау табиғатына жат Фаузия Шәмсиқызы ол дүниелердің зейнетін халық көрер күннің алыс еместігіне сенеді. Бұл жасалған жаңа реформаға, Мемлекеттік сыйлық тағайындаса да көп болмайтын еді...

Араға аз уақыт салып, ҚР Білім және ғылым министрлігінің тікелей тапсырысымен Фаузия Шәмсиқызы өзінің шәкірттерімен: Ж.Дәулетбекова, Р.Рахметова, А.Рауандиналармен бірлесіп, ел тарихында тұңғыш рет отандық үздіксіз білім беру жүйесінде мемлекеттік тілді деңгейлеп оқытудың Тұжырымдамасын, Білім стандарттарын, оқу бағдарламаларын әзірледі. Осы авторлық топ аталған базалық-нормативтік құжаттардың негізінде қысқа мерзімде 67 аталымнан тұратын оқу орыс тілінде жүретін мектептердің 1-11-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» оқулықтары мен оқу-әдістемелік кешен дайындады. Өкінішке орай, ол еңбектер де республика мектептеріне түгел жеткен жоқ. Тек 2016 жылдан бастап республика мектептерінің жаңартылған білім мазмұнына көшуіне байланысты жаңа оқу-әдістемелік құралдар дайындау міндеті қойылғанда, ғалым өз шәкірттерімен бірлесіп, алғаш рет қазақ тілі мен әдебиетін интеграциялап оқытуға бағытталған «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінің 2-10-сыныптарға арналған оқулықтары мен оқу-әдістемелік кешендерін дайындауға кірісті. Қазіргі таңда бұл оқулықтармен бүкіл республика мектептерінің оқушылары білім алуда. Альтернатив оқулықтарды енгізу үрдісі кең етек алып отырған бүгінгі таңда ғалым басқаратын топтың әзірлеген оқулықтары мектеп мұғалімдері тарапынан жоғары бағаланып отыр. Бұл да көп жылғы еңбектің жемісі...

«Бақ біреуге ауып қонады, біреуге тауып қонады. Ауып қонса, есіртеді, тауып қонса, есейтеді» дейді халық даналығы. Ғылым, түсінген адамға Алладан қонған бақ. Бақ болатын себебі, ғылымның

арқасында адам Ғаламдық Ақиқатты тани алады. Өйткені ғылым адамның танымын тереңдетеді. Ал таным тереңдеген сайын өре биіктейтіні – Ақиқат аксиомасы. Өресі биік жан мынау шексіз ғаламда өзінің орны мен мәнін салмақтай алады. Олар ешқашан бергенін бұлдамайды, өткенін тұлдамайды. Оны мансаптың буы да елітпейді, мақтанның оты да ерітпейді. Осы тұста тағы да Хакім Абайға жүгінуге тура келеді. Ол: «Еңбегін сатусыз жасайтын жан адамның әулиесі» демеуші ме еді?! Әрине, ол үшін бойда талант, жүректе шоқ, жігерде от, сезімде саралық, ойда даралық болуы – басты шарт. Осы қасиеттің бәрі бір адамның бойында өзара үйлесім тапқанда оның кісілік келбеті де қалыптасады. Ал кісіліктің өлшемі – кішіктік. Сондықтан да дана қазақ «Ұлық болсаң, кішік бол» деп бекер айтпаса керек. Фаузия Шәмсіқызының әр ісіне зер сала жүріп, оған бақтың тауып қонғанына күмәнсіз келісесің. Өйткені ол бір адам армандайтындай атаққа да, мансапқа да кенде емес.

1979 жылы «Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім синонимдер» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін иемденсе, 1996 жылы «Тілдік коммуникация мен қатысым әдісінің ғылыми-әдістемелік негіздері» тақырыбында докторлық диссертация қорғап, педагогика ғылымдарының докторы атанды. Ғалым-тілші 1982 жылы доцент, 1999 жылы профессор ғылыми атағын алды. Білім беру саласында қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімінен басталған өмір белесі қазақтың үлкен білім шаңырағы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің проректоры лауазымына дейін жалғасып жатыр. 1996 жылдан 2014 жылға дейін осы университеттің қазіргі қазақ тілінің теориясы мен әдістемесі деп аталатын үлкен кафедраның меңгерушісі қызметін атқарды, қазір осы кафедраның профессоры.

Фаузия Шәмсіқызы «Қазақ тілі теориясы мен әдістемесі», «Орыс тілі теориясы мен әдістемесі» мамандықтары бойынша филология (10.02.02.) және педагогика (13.00.02.) ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін беру жөніндегі мамандандырылған диссертациялық кеңестің төрағасы. Осы Кеңес арқылы ол жыл сайын ондаған ізденушілердің ғылымдағы еңбегінің бағалануына дәнекер болып келеді. Мемлекеттік тіл бойынша мектеп оқушыларының Республикалық олимпиадаларының төрағасы ретінде жас ұрпақтың тілге деген ықыласына қуанып, білім додасында шын жүйріктердің жұлдызы жарқырай жануына әділ қазылық етіп жүр. 1998 және 2005 жылдары Қазақстан Республикасының Президенттікке үміткерлерінен мемлекеттік тілден емтихан алушы «Лингвистикалық комиссиясының» мүшесі әрі хатшысы қызметінде де өзінің сабырлы да сырбаз, қарапайым да қанағатшыл қалпынан өзгерген емес.

Ол – Қазақстан Республикасының Білім беру ісінің құрметті қызметкері, «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» мемлекеттік грантының иегері, «Ерен еңбегі үшін» медалімен марапатталған ғалым. Адам атаққа емес, атақ адамға қызмет егуі тиіс деген өмірлік қағиданы берік ұстанатын Фаузия Шәмсіқызы өзін іздеп тапқан осы марапаттарын місе тұтады. Арын сатып атақ сұрайтын, бергенін бұлдап мансап дәмәтетіндерден мүлде бөлек табиғаты, бәлкім, кей кезде тиесілі несібесінен қағылуға да себеп болған шығар-ау...

Фаузия Шәмсіқызының докторлық диссертациясы жай ғана иесінің ғылыми дәреже алуы үшін жазылған «кезекші еңбек» емес-ті. Онда он алты жылдық іздеуден танбаған ізгілікке ұмтылыстың, төгілген маңдай тердің өтеуі бар-ды. Міне, бүгін ғалымның сол зерттеу еңбегінде ғылыми негізделген жаңашыл бағыттар өзінің өміршендігін танытып отыр. Тілдік қатынасқа, қатысым әдісіне байланысты ғалым айқындаған әдіснамалық тұғырлы идеялар оның шәкірттерінің ізденістері арқылы кең қанат жайып келеді. Ғалымның тікелей жетекшілігімен қазақ тілін оқыту әдістемесінде сөйлесім эрекегінің компоненттерін, қатысымдық әдістің тілді оқытудағы мән-маңызын, замана сұранымына қарай қашықтықтан оқытудың, тірек-кестелер арқылы білім сапасын арттырудың, уақыт талабымен үндес оқытудың жаңа технологияларын қолданудың, сөз мәдениетіне баулудың қыр-сырын зерделеп, ғылыми дәйектеген ондаған кандидаттық, докторлық еңбектер қазақ ғылымының көкжиегін кеңейте түскені кәміл. Осы тұста айта кетер бір жайт – Фаузия Оразбаеваның қазіргі таңда іргетасы берік қаланып, өз дәстүрі қалыптасқан ғылыми мектебінің өзара іргелес екі ғылым саласын қатар қамтып отырғаны. Оның біріншісі қазақ лингвистикасындағы антропоцентристік бағыттағы зерттеулерден тұрса, екіншісі қазақ тілін оқыту әдістемесіндегі тың тұжырымдарды негіздеуге арналған еңбектерден құралады.

Жақсы шәкірт бола білген жандардан ғана жақсы ұстаз шығатынын да Фаузия Шәмсіқызының әр ісі дәлелдей түседі. Ұстаз алдындағы қарызына, шәкірт алдындағы парызына адалдықты танытар талай ісіне куә бола жүріп, ғылымды бақытқа балауда да, сол бақытты шынайы бағалап, аялауда да ол кісіден алатын өмір сабағы қаншама десеңізші?! Ғылымдағы көзқарастар қайшылығына бола адами қатынасына селкеу түсіретін пенделік ұсақтықтардан биік тұрудың да шынайы үлгісін әр

қадамынан көруге болады. Ғалым-ұстаздың алдын көрген шәкірттері де халық алдындағы өз парызына адалдықты, елге сатусыз қызмет етудің мәнін, ұлттық ділдің алтын өзегі саналатын ана тілін қастерлеп, құрмет тұтудың, оған қалтқысыз беріле еңбек етудің қажеттілігін сезінсе, ол да ұстаздың ұлағаты. Сандаған жылдар еткен еңбектің нәтижесі кафедра ұжымының, өзі дәріс берген студенттері мен ғылымға қанат қақтырған сандаған ғалым-шәкірттерінің тарапынан жасалатын риясыз сыйласымдылықтан, шексіз құрметтен толық аңғарылады.

Фаузия Шәмсіқызының ұжым басшысы ретіндегі ұйымдастырушылық қабілеті мен адами қасиеттері кім-кімге де үлгі боларлықтай. Өмір болған соң, әрине, оның күнгеі мен көлеңкесі қатар жүретіні белгілі. Ол өз ұжымының әр мүшесінің тағдырына немқұрайды қарамайды. Сүрінгенін сүйеуге ұмтылады, жабыққанын жұбатады, қуанғанын одан сайын қанаттандырып отырады. Бойында оты бар жас ұстаздардың жігерін жанып, игі істерге үндеп отыруды өзінің әрі басшылық, әрі адамдық парызы деп біледі. Сондықтан да жақында болған жалпы университеттік сайлау кезінде кафедра меңгерушілігіне ешқандай кедергісіз, күмәнсіз өткен жалғыз үміткер де Фаузия Шәмсіқызының болуын бүкіл әріптестері мен университет әкімшілігі тарапынан көрсетілген сенім белгісі, қолдау нышаны деп бағалауымыз керек.

Қоғамдық сан қатпарлы міндеттерді атқара жүріп ғалым мерзімді басылымдарда қоғамдағы өткір де өзекті мәселер туралы өз ойларын көпшілікпен бөлісіп отыруды ұмытпайды. Ғалым қаламынан туған ұзын саны үш жүзге тарта баспа бетін көрген жарияланымдардың ішінде қазақ лингвистикасына қатысты толғамды еңбектері мен жалпы білім беретін және жоғары оқу орындарында оқытылатын қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мемлекеттік білім стандарттары, жаңа мазмұнға құрылған оқу бағдарламалары, жаңа буын оқулықтары, пәнді жаңаша оқытуды ғылыми дәйектеген оқу-әдістемелік құралдары, республикалық басылымдарда үздіксіз жарияланып отыратын мақалалары да бар. Ол – бірнеше ғылыми монографиялардың, ондаған оқулықтардың, оқу құралдары мен әдістемелік нұсқаулардың және 200-ден астам ғылыми мақаланың авторы. Оның жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған еңбектері мен оқу құралдары Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында, кәсіптік техникалық лицейлер мен колледждерде, мектептерде пайдаланылып, жоғары бағаға ие болып отыр.

Ф.Ш. Оразбаева – жаңалыққа жаны құмар, тәжірибелі ұстаз, еңбекқор ғалым. Ол қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы, жоғары мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесі, тілдік коммуникацияның ғылыми негіздері, орыс аудиториясында қазақ тілін оқыту әдістемесі т.б. пәндерінен дәріс оқып, семинар жұмыстарын жүргізіп келеді. «Тілдік қатынас теориясы», «Коммуникативтік әдістің ғылыми-теориялық негіздері», «Қатысым әдісі» тәрізді арнайы курстар – Ф.Оразбаеваның ғылыми еңбегінің нәтижесі ретінде оқу жүйесіне енгізілген жаңашыл ізденістер мен тиімді дәрістер. Осылайша профессор Фаузия Шәмсіқызы Оразбаева өзінің өмірлік кредосына, білім мен тәрбие ұштасқан жерде ғана нағыз АДАМ қалыптастыруға болады дейтін даналар аманатына адалдығын ізгі істерімен дәлелдеп келеді.

Күнделікті тіршілікте де Фаузия Шәмсіқызының адал жар, абзал ана, мейірімді әже, қадірлі құдағи, сенімді дос секілді әр алуан әлеуметтік рөлдеріне адалдығы аңғарылып тұрады. Ол – қазақтың үлкен жүректі азаматы, қоғам қайраткері Нұрлан аға Оразалиннің отбасының ұйытқысы. Нұрлан аға екеуінің арасындағы аңызға бергісіз сыйластық пен сүйіспеншілік, үндестік пен үйлесімділік – кез келген адам қызыға да, қызғана да қарайтындай шынайы үлгі. Осындай үлгілі отбасында тәрбие алған үш баласы да өмірден өз орнын тауып отыр. Қызы Эльмира ғылым докторы, үлгілі отбасын құрып, үш бала тәрбиелеп отыр. Ұлдары Бағлан – экономист, өз ісінің білгірі, ал Еркебұлан – саясаткер, ғылым кандидаты.

Жаратылыстың бір адамның басына жан сұлулығын да, тән сұлулығын да аямай бере алатын жомарттығы мен қапысыз шеберлігіне Фаузия Шәмсіқызының сыңғырлай салған әнін тыңдаған, төгіле сөйлеген шешендігіне куә болған, Нұрлан ағамен жұптаса билеген сәтін көрген жандардың тәнті болары анық. Осының бәрі айналып келгенде өмірді, ғылымды сүю арқылы өзі де сүйіктіге айналған АДАМНЫҢ шынайы БАҚЫТЫН құраса керек. Жаратылысындағы тектілік пен тазалықтан тамыр тартып жатқан осынау адами болмыс оны ғылым шыңындағы шынардай биіктерге ұмтылдыра берері хақ.

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 16.21.17

М.М. Aimagambetova¹
¹al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

ZOONYMS AS A COMPONENT OF NATIONAL CULTURE

Abstract

The article is written within the framework of the grant AP05133019 “Cultural codes of modern Kazakhstan (literary and media discourses)” funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. The article reviews the most typical zoomorphic images used in folktales and involved in modelling kazakh and russian linguistic world view. The characters of russian folktales are presented through the images of wild and domestic animals, the characters of kazakh folktales are zoomorphic images of domestic animals. Some zoomorphic verbs were analyzed possessing national and general characteristics due to the peculiarities of their functioning in speech.

Keywords: zoomorphic images, zoomorphic lexis, national world view.

М.М. Аймагамбетова¹
¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ЗООНИМ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ КОМПОНЕНТІ

Аңдатпа

Мақала ҚР БЖҒМ ҒК АР05133019 жобасы бойынша гранттық қаржыландыру аясында орындалған. Мақалада көбінесе халық ертегілерінде кездесетін, қазақ және орыс халықтарының әлемдік тілдік бейнесін қалыптастыратын зооморфтық бейнелер қарастырылады. Орыс халық ертегілерінің кейіпкерлері хайуандар мен үй жануарлары бейнелерінде көрсетілсе, ал қазақ ертегілеріндегі кейіпкерлер зооморфтық үй жануарлары ретінде танытылады. Сөйлеу тілінде ұлттық, әмбебап ерекшеліктерді көрсететін зооморфтық етістіктерге талдау жасалынды.

Түйін сөздер: зооморфтық бейнелер, зооморфтық лексика, әлемнің ұлттық көрінісі.

Аймагамбетова М.М.¹
¹Казакский Национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

ЗООНИМЫ КАК КОМПОНЕНТ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

Статья подготовлена в рамках гранта АР05133019 «Культурные коды современного Казахстана (литературный и медийный дискурсы)». В статье рассматриваются наиболее типичные зооморфные образы, используемые в народных сказках и участвующие в моделировании казахской и русской языковой картины мира. Персонажи русских народных сказок представлены образами диких и домашних животных, персонажи казахских сказок – зооморфными образами домашних животных. Были проанализированы зооморфные глаголы, обладающие как национальными, так и универсальными характеристиками, обусловленными особенностями их функционирования в речи.

Ключевые слова: зооморфные образы, зооморфная лексика, национальная картина мира.

The language and culture of any nation are of great interest both from a historical, ethnic, and lexicological point of view. The study of the problem of the interaction of language and culture was done by such scholars as V.Humboldt, A.A. Potebnya, J.Grimm, and others. The language influences on people's thinking, due to which a conceptual picture of the world was created, i.e. how a person understood nature and how he contributed this understanding to his culture.

The language is a treasury of the people's national culture of the people speaking this language. All life experience and the achievements of culture are recorded in the language, they are reflected in it.

Zoomorphic nominations are specific for the language pictures of the world of different nations, especially the Kazakh and Russian. They reflect culturally-marked, significant for the corresponding ethnos representations of the zoomorphic image in the system of value coordinates which characterize a person "The language picture of the world is a set of people's ideas about reality at a certain stage of their development and representation of reality reflected in the meanings of language signs. Also it is a linguistic articulation of the world, linguistic ordering of objects and phenomena, information about the world embedded in the system meanings of words" [1, 249]. In other words, these are people's ideas about their environment, which are reflected in language and culture. The language picture of the world is a world view through the prism of language. The national language picture of the world is understood as the perception of reality scheme fixed in a specific national language and characteristic for a given national language and ethnic group. The national picture of the world is a scheme of reality perception fixed in a particular national language or ethnic group.

The linguistic picture of the world consists of many fragments, and it can be recreated by studying these fragments. One of these fragments is zoomorphic vocabulary. Zoomorphic images represent an extremely interesting and original linguistic layer, reveal the specifics of the worldview of native speakers and culture. However, zoomorphic images, striving to preserve universal features, differ in their national originality.

Understanding of zoomorphisms is provided by the stereotype of images generated by certain animals in the language (for language zoomorphisms) and by the imagery generated by certain animals in a certain situation (for speech zoomorphisms). As A.Uteuliyeva says, the zoomorphic metaphor models the image of a person according to the principle of "mirror reflection" [1, 247]. Anthropomorphic properties (character traits, behaviors, ways of human life) are attributed to the animal's image on the one hand, and zoomorphic characteristics (habits, temper, appearance of the animal) are transferred to the human being on the other hand. Based on this cognitive mechanism, universal typological models of the zoomorphic metaphor are formed: "the appearance of an animal – the appearance of a person", "the behavior of an animal – the behavior of a person", etc.

Anthropocentricity is the main feature of the linguistic picture of the world, which is created by zoomorphic images. Each linguistic culture has its own set of lexical units – zoonyms, which are regularly used as a zoomorphic characteristic of a person.

We find many examples of zoonyms in the literature. M.N. Epstein in his work "Nature, the World, the Cache of the Universe ..." asserts that "the images of animals in literature are a kind of mirror of humanistic self-consciousness. Just as the self-determination of a person is impossible outside of its relation to another person, so the self-determination of the whole human race cannot be accomplished outside of its relation to the animal kingdom" [2, 87-88].

Zoonyms include mythological characters, for example, the *Dragon*. It is the most prominent representative of Chinese mythology and one of the signs of the Chinese traditional calendar. T.I. Shamyakin writes: "The appealing to the Chinese calendar is also the basis in order to find out the origins of the symbolism of some popular animalistic images in world culture" [3, 10]. The Chinese national calendar includes 12 characters: a mouse (rat), a bull, a tiger, a hare (cat), a dragon, a serpent, a horse, a sheep (goat), a monkey, a pet, a dog and a pig. The dragon is the only one mythological, and not real, character of the Eastern horoscope in comparison with others. The Chinese consider themselves as children of the Dragon. According to T.I. Shamyakina's "The traditional Chinese calendar and the Slavic mythological parallels" we learn that the Dragon is "a purely positive creature in China (unlike Europe). It is a defender and a guardian of the country" [41, p. 64]. However, the Dragon embodies a complex of negative qualities in European literature. Even the names of literary works themselves testify to this, for example E.Schwartz "To Kill the Dragon", H.Stevens "Tame Your Dragons". T.I. Shamyakin speaks about the fact that "modern psychology, following the fiction, defines the symbolism of the dragon as something terrible, difficult and scary, that a person must overcome. Only the one who defeats the dragon becomes a hero" [3, 64].

A similar trend is seen in the semantics of the word *pig*. It always has a metaphorically negative meaning in the Russian (a sloppy, dirty, ungrateful person), although “wild boar is a symbol of military power and fertility in the myths of most European peoples” [3, 159]. But a pig is not considered unclean in China. It is endowed with a whole complex of positive meanings: a symbol of wealth, happiness, and male sexuality.

Zoonyms are endowed with their own specific comprehension about the surrounding reality. In different cultures, i.e. they may contradict the stereotypes of the perception of certain animals that have developed in another culture. Thus, we can say that the expressed national specificity is inherent in the linguistic consciousness of any nation and reflects the peculiarities of the people’s life, its traditions, culture, stereotypes, myths in the semantics of the language.

Animals, drawn by man into the world of his transformations, play a symbolic role in the picture of the world, act as reference carriers of certain human qualities and reflect the experience of the people speaking this language. It is interesting the description of the language symbols and stereotypes for the disclosure of the cultural content of zoomorphic images. So all these mental structures are cultivated objects, they are involved in culture and are indicated in the language. There are two variants of using the zoomorphic images in the Kazakh and Russian literature. First of all, zoomorphic symbolics of a positive nature corresponds with the day, spring, summer, etc. and negative – with time and seasons, the most dangerous – night, winter. Another aspect of using zoomorphic images is class and professional affiliation. It is often to use the images of strong and predatory animals among warriors: *a wolf, a leopard, a lion, a tiger*, etc. The totemic representations of the Kazakhs are preserved in narrations about the patrons of domestic animals. For example, the patron saint of cattle was Zengi-baba, the patron saint of sheep – Shopan-ata, camels – Oysylkara, Zhylykshy-ata – horses, and Chekchekat – goats. The images of wild animals clearly predominate over domestic images in Russian literature: they are *a fox, a wolf, a bear, a hare, and a bird is a crane, a heron, a thrush, a woodpecker, a sparrow, a raven*, etc. Pets are much rarer: it is *a dog, a cat, a goat, ram, horse, pig, bull*, from domestic birds are *goose, duck and rooster*. In the Kazakh literature we use zoomorphic images of domestic animals more often: *horses, camels, sheep, cows*, etc. The use of these or other zoomorphic images has deep roots which lie in the historical, spiritual and religious culture of peoples. An example of the expression of national-cultural specifics of both the Russian and Kazakh languages can serve as a zoomorphic image of a cat (Kazakh ‘мысық’). The word ‘cat’ has contradictory connotative signs in Russian. For instance, the tender or loving woman; a clever, flexible person, able to jump and climb easily and quickly; a light and inaudible gait is called a cat walk. In such stable expressions as *a dead cat, like cats and dogs*, negative connotative values are presented. But the cat’s zoomorphic image of the Russian language is not as negative as in the Kazakh. Cat is a favorite animal in the Russian language picture of the world. But this image was not allowed to pregnant women and young children in Kazakh culture. In this connection we have some phraseological units in Kazakh language. They are: *мысық тілеу, мысық дәме* (cat's desire – desire that is not so significant, most likely not fulfilled), in which a negative meaning is manifested.

One of the good examples of zoomorphic images is a snake. In the Kazakh traditions the snake personifies: a symbol of secret knowledge and wisdom; a symbol of eternal life and renewal. According to the Kazakhs, the snakes are the most loyal to their family, they always live with the whole family and therefore are not afraid of anyone. It was believed that angels walk in the form of a snake. If snake penetrated the yurt, it was considered by the Kazakhs as a good sign. Even if it was poisonous, the snake was not killed, but respectfully sacked out, pouring milk and ayran on it [4, 32]. But in Russian the snake is a temptress, ugly and mean. For example, in all Russian fairy tales there is always a struggle between warriors and the Zmei-Gorynych (dragon). It is said about the harm and evil that the Serpent constantly inflicts on the entire Russian people.

It is used verbs that are directly related to the animal itself for a more accurate description of the "nature" of the animal. For example, when describing an image of a dog, the author uses the verb *to dog*, the fox is cunning. The same goes for Kazakh: *ittenu* (иттену) (earn disrespect for one’s behavior), *tulkilenu* (түлкілену) (flatter), *арыстаншылу* (trying to achieve the unrealizable, literally have big “lion plans”), etc. Zoomorphic verbs are units of a secondary nomination, in the process of which expressive and emotionally estimated shades are created in a word. A large number of zoomorphic verbs expresses negative connotative meanings, which are noted in dictionaries by disfigures, colloquially, roughly vernacular, disapproving, expletive, etc. Some zoomorphisms from which verbs are formed can combine positive and negative connotative signs. Despite the fact that the zoomorphic verbs derived from the names of these animals have mostly connotative signs of the same direction, there is often a certain opposite in emotional evaluation. In

Russian *насобачиться* means "learn to do something cleverly, to gain experience in something", and has a positive assessment. Kazakh verbs are also replete with contradictory connotative signs, *иттену* means "to earn disrespect, distrust by his behavior," is evaluated negatively; the same verbal evaluation has the verb *иттесу* – "feuding with someone", but the verbs *итырықтау* and *итшілеу* are used in neutral emotional coloration. Thus, the verb *ityryktau* (*итырықтау*) means "tired", *itshileu* (*итшілеу*) is "to experience adversity and hardship"; the semantics of the latter also contains an element of pity. The use of these verbs is usually focused on the spoken language. The use of phrasal verbs helps to avoid regular expressions and help to make the language more «alive» [5, 119].

Zoomorphic verbs make up a significant layer in the vocabulary of the languages being described – to a greater extent they prevail in Russian and to a lesser extent in Kazakh. Zoomorphic images are systemically organized fragments of secondary nomination in the language pictures of the world of the Kazakh and Russian peoples.

Our study showed the ethnocultural specificity of the conceptualization of the human intellectual sphere, which is based on the inclusion of zoomorphic images. We have identified the most typical zoomorphic images used in the modeling of the Kazakh and Russian language picture of the world. Each of the used zoomorphic images represents a certain national cultural phenomenon, the symbols, standards of the cultural space of the Kazakh and Russian ethnic groups.

References:

- 1 *Baturova G.O. Concept and conceptualization // Vestnik KazNU, 2013. – №1. – P.245-249.*
- 2 *Epstein M.N. "Nature, the World, the Cache of the Universe ...": The system of landscape images in Russian poetry: Scientific-popul. – M.: Higher education. school, 1990. – 303 p.*
- 3 *Shamyakina T. The Traditional Chinese Calendar and Slavic Mythological Parallels. – Minsk: Ed. Center of BSU, 2010. – 169 p.*
- 4 *Sapashev O.S. Reflection of the picture of the world in the Kazakh vocabulary // Bulletin of the Kazakh National University, 2006. – №3. – P.30-34.*
- 5 *Fedorova M.F. Origin and development of English phrasal verbs // Bulletin. Series «Philological sciences», 2018. – №1(63). – P.108-119.*

MPHTI 16.21.07

S.M. Altybayeva¹

*¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

**MYTHOLOGICAL TIME AND SPACE:
CATEGORY-BASED CHARACTERISTICS**

Abstract

The article is written within the framework of the grant AP05133019 "Cultural codes of modern Kazakhstan (literary and media discourses)" funded by the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. The article presents the main categorical characteristics of mythological time and space (myth chronotope). These elements of the myth poetic works play a key role in the construction of the narrative structure of the text. They give the work also the necessary informative and cognitive impulse. Myth chronotop informs the text of both timeless orientation and a specific time – the first creation. It is precisely the temporal and spatial markers of the myth that are implicitly embedded in the text; they define a great length of plot action. The axiological aspect of the myth is realized in the text through the introduced object-material components, which also form the basis of the myth chronotope.

Keywords: myth chronotope, mythological time, mythological space, narrative structure, myth poetics.

С.М. Алтыбаева¹

¹Абылай хан ат. Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы қ., Қазақстан

МИФОЛОГИЯЛЫҚ УАҚЫТ ЖӘНЕ КЕҢІСТІК: КАТЕГОРИЯЛЫҚ СИПАТТАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақала ҚР БЖҒМ ҒК АР05133019 жобасы бойынша гранттық қаржыландыру аясында орындалған. Мифологиялық уақыт пен кеңістіктің (мифохронотоп) негізгі категориялық сипаттамалары келтірілген. Мифопоэтикалық жұмыстың бұл элементтері мәтіннің баяндау құрылымын құруда маңызды рөл атқарады. Олар сондай-ақ қажетті ақпаратты-танымдық серпін береді. Мифохронотоп мәңгілік бағдарлаудың және белгілі бір уақыттың мәтінін – бірінші туындыны хабарлайды. Мәтінде сөзсіз енгізілген аңыздың уақытша және кеңістіктік маркерлері дәл осы сюжеттік әрекеттің үлкен ұзындығын анықтайды. Мифтің аксиологиялық аспектісі мәтінде мифохротоптың негізін құрайтын объектілердің нақты компоненттері арқылы жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: мифохронотоп, мифологиялық уақыт, мифологиялық кеңістік, әңгіме құрылымы, мифопоэтика.

Алтыбаева С.М.¹

¹Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана
г. Алматы, Казахстан

МИФОЛОГИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО: КАТЕГОРИАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Аннотация

Статья подготовлена в рамках гранта АР05133019 «Культурные коды современного Казахстана (литературный и медийный дискурсы)». В статье представлены основные категориальные характеристики мифологического времени и пространства (мифохронотопа). Указанные элементы мифопоэтики произведения играют ключевую роль при построении повествовательной структуры текста. Они придают произведению также необходимый информативно-когнитивный импульс. Мифохронотоп сообщает тексту одновременно вневременную ориентацию и конкретное время – первотворения. Именно временные и пространственные маркеры мифа имплицитно встроены в текст, задают большую протяженность сюжетного действия. Аксиологический аспект мифа реализуется в тексте через введенные предметно-вещные компоненты, которые также формируют основу мифохронотопа.

Ключевые слова: мифохронотоп, мифологическое время, мифологическое пространство, повествовательная структура, мифопоэтика.

Myth poetic paradigm of modern literature includes the following important conceptual and category-based elements: myth, new myth, mythologem, archetype, additional conventional-metaphorical form, acquiring the status of myth; mythonym, myth toponym, myth zoonym, monomyth, mythological story, mythological image, mythological motif, mythological time and space (myth chronotop), myth symbolic, mythological meta narrative, mythological event, mythograf and others. Selected concepts and categories perform any additional features deepen the artistic conception of the text, or are its basis, and in postmodernist texts – their artistic concept. Naturally, called the myth poetic elements do not exist at work in isolation: they are interconnected, often interdependent, connected by numerous semantic, structural, logical, intertextual, narrative, mental, emotive and other ties [1, 133].

In this series, a special place is occupied by mythological time and space, or else by the myth-chronotope. They give also the creation the necessary informative and cognitive impulse.

Mythological time: definition, content

Fundamental categories of myth poetics of the work are *mythological time and mythological space*. They make up the mythological chronospace (myth chronospace). As noted, "in the myth poetic chronotope, time

thickens and becomes a form of space (it is "spasialized " and thus, postponed, extensituated), its new ("fourth") dimension. Space, on the other hand, "infects" by internally-intensive properties of time ("temporalization" of space), is drawn into its movement, becomes inherently rooted in a myth unfolding in time, a story (i.e., text). Everything that happens or can happen in the world of mythopoetic consciousness is not only determined by the chronotope, but also chronotopically in essence, in its origins" [2] (translated by author – S.A.).

Mythological time is the time of "first creation", hence its sacralization, sanctity. In the mythologies of all nations, mythological time of events is marked by a special status of "timelessness", if we mean ordinary human time.

J.Lotman, E.Meletinsky singled out the maximum "length" of the myths of time: "In any typical myth, mythological (state) event is separated from the "present" time by a certain long period of time: as a rule, mythological stories refer to "old times, "initial times". The sharp distinction between mythological period and modern ("sacred and "profane" time) is characteristic of the most primitive mythological notions, there is often a special designation for ancient mythological times. Mythological time is the time when everything was not as it is now. The mythical past is not just the preceding time, but a special epoch of the first creation, mythical time precedes the beginning of the empirical time; mythical epoch is the era of perverse subjects and first actions " [3] (translated by author – S.A.).

Mythological time is inherently paradigmatic: "Everything that happened in the mythical (world) time acquires the significance of the paradigm, is considered as a precedent, serving as a model for reproduction as the given precedent took place in the "primitive times". Therefore, the myth usually combines two aspects (narrative – A.S.) – a story about the past (diachronic aspect) and a mean of explaining the present, and sometimes the future (the synchronic aspect). For primitive consciousness, all that we have now is the result of the deployment of the original precedent. Mythical time is the time of the unfolding of the mythological plot, therefore it is conceived as "here and now" regardless of real empirical time" [ibid.] (translated by author – S.A.).

For example, myths about the creation of the world, including the Quranic, Biblical myths, Regional myths (Hindu, Egyptian, Sumerian-Akkadian, Proto-Türkic), calendar myths reflect "time", conceivable beyond historical time.

In the folk literature, the interpretations of myths of sacral semantics are popular, since it is their "consecration" that enables the writer to project the events of the text into a timeless universal semantic plane.

V.Toporov in the work "Space and Text" substantiate expanded connotations of the myth chronotope: "The space-time continuum is inextricably linked with material filling (creator, gods, people, animals, plants, elements of sacral topography, sacralized and mythologized objects from the sphere of culture, etc.) all that "organizes" space in one way or another, collects it, unites it, rooted it in a single center (the language of space compressed to the point ...) – thus, the Cosmos differs from non-space, Chaos, where space is absent. Space and time can be understood as properties of things. Space liberates site for sacred objects, revealing their highest essence, giving this essence life, being, meaning; it opens the possibility of the formation and organic living of space by the cosmos of things in their mutual belonging. Thus, things do not only constitute space, through its boundaries separating space from non-space, but also organize it structurally, giving it significance and meaning (semantic settlement of space)" [4] (translated by author – S.A.).

Temporal markers of mythological time in a literary text can be:

- abstract concepts hinting at the maximum remoteness of the narrated event from the time of the narrator ("in the distant past", "at that glorious time", etc.);
- a precedent through allusion to a specific archetypal hero ("during the reign of the first ruler of Upper and Lower Egypt" by W.Golding, "times of Gody and Moira" by M.Druon);
- a hint on the length of a specific time in this context ("for two thousand years of my night", time of the year ("time of the Nile flood" by Golding);
- markers that characterize the quality of the passage of time (long / short, slow / fast, sudden);
- markers of the beginning and end of a sacred concept ("the beginning of the world", "the end of the world") and others.

These markers group events in a special way, their sequence or, conversely, illogicality. In the latter case we are talking about the desynchronization of the mythological time of the eventual outline of the work.

Mythological space: definition, content.

Mythological space is a diverse area of the mythological event, activity of the mythological hero / heroes, mythological situations, closely related to the corresponding mythological time. Mythospace can acquire the qualities of marked space in the case of "the increase of sacred mark of the object as it moves from the periphery to the point of space that is considered its center" [4] categorical characteristics.

In modern literary text, authorial mythologems, included in the real-historical plan of the narrative, can acquire the metaphorical meaning of the universal mythologeme of the "end of the world": "And the giant *Kok-Oguz* (*Kok-Oguz* is a fantastic blue bull), which first appeared because of scorched hills, now for some reason descended from the western horizon. He descended with a heavy jog, coming straight out of the thickness of the ominous black cloud, hung his monstrous snout almost to the sea. *Kok-Oguz* is furious and gloomy. His eyes are filled with blood. His head is low. His powerful hot breath scorches far ahead, raising confused waves of heat, raising dust. And now, in a moment, black storm eclipsed the light. A blue wave rushed unceremoniously under the echoing tin firmament, deafened the world with a thundering echo of the hoof-hoofing hooves, closer and closer to the sea ... A tin ringing and a roar reflected by the sky rolled out the worldly dang-gurr, dang-gurr" [5, 271]. The mythical monster *Kok-Oguz* acquires the symbol of the image-allegory of the approaching End of the world, the death of the sea and man.

A.Kofman makes a seminal scientific strategy of the analysis of space-time connotations. He singles out the civilizational features of region, linking them with the original semantics and the structure of space determined by the literary thinking of the region: "Latin American civilization, in fact, began with a purely spatial experience – that is, from overcoming the irresistible ocean and the discovery of new lands. The first half century of the history of this civilization was based primarily on spatial experience – it refers to penetration into the internal regions of the continents and their colonization. That is why partially spatial categories have a special significance in the American literary consciousness. First of all, they are extremely deep, all-embracing and applicable to the whole literary picture of the world ... literary image of the Latin American world is built on the foundation of spatial images and is measured by a spatial measure" [5, 26].

While analyzing the mythopoetics of a particular text, it is necessary to pay attention to the unique support points of the mythological space, such as sacred (or conceivable) topos and even objects: mountain, tree, city, structure, sculpture, cult altars, icons, etc. V.N. Toporov distinguishes two types of mythological space, depending on the spatial location of the object (horizontal or vertical). In the horizontal position, mythological space entirely depends on the sacral or sacralized center: "In the horizontal plane of the Cosmos, space becomes more and more sacred as it moves toward the center, inward, through a series of "subspaces" or objects embedded in each other (a typical scheme: own country-city-center-temple-altar-victim, a new Cosmos appears from this parts); sometimes in accordance with this space is divided into a series of increasingly tapering concentric circles, and within each of them all objects have an equal degree of sacredness. The center of the entire sacral space is marked by altar, temple, cross, axis mundi, navel of the universe, stone, world mountain, the highest personified sacral value (or its image). In this case, the center itself becomes the source, which in many respects determines the structure of the whole space ("sacred field") [4].

As for the vertical line of unfolding of mythological space, here the sacred center is usually excavated: "In the vertical section of the Universe, as the most sacred point of space, the celestial end of the conceivable" world axis "is usually considered; (sometimes it is understood as a polar star); the axis acts in this case as a scale of values of objects located in vertical space. In other cases, the center is placed where the "world axis" enters the earth; in this case, it coincides with the center of the horizontal plane. In some cosmological systems, three spaces are distinguished: top, middle, bottom.

The vertical axis of space clearly illuminates the hierarchical structure of objects – the dead, souls of ancestors, demons, evil deities (including the master of the underworld), chthonic animals – on the bottom; people, animals – in the middle; birds, angels, divine (including the main god), mythologized luminaries – on the top. The place of the epiphany, which attests to its highest sacredness, is usually the center of the horizontal plane – temple, world tree, axis mundi. To this center of space (where, during the ritual the creation here and now is connected with the initial act, which is possible only in the space-time center (when increasingly sacralized time in the apogee disappears and merges with the three-dimensional space), leads the path, the image of connection between two marked points of space in the mythopoetic and religious models of the world. The path, without coinciding with space, appears as its quintessence, its intensifying summation, and its linear one-dimensional image. Space is defined through the plurality of paths, which are capable to be in it" [ibid.]. Thus, the quality and aim of mythochronotope determines not only the entire plot of described mythological event or situations, but total literary text.

References:

- 1 Altybayeva S.M. On the functional aspects of myth poetics // Bulletin. Series «Philological sciences», 2017. – №2(60). – P.133-137.
- 2 Mifokhronotop // <http://slovar.lib.ru/dictionary/hronotopmifopoetich.htm> [in Russ.]. 24.08.2018.
- 3 Lotman J.M., Mints Z.G., Meletinskiy Ye.M. Literatura I mify // Mify narodov mira. – M., 1985. – T.1. // www.philologos.narod.ru/myth/litmyth.htm; http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_myphology/ [in Russ.]. 24.08.2018.
- 4 Toporov V.N. Prostranstvoitekst // Tekst: semantika I struktura. – M., 1983. <http://slovar.lib.ru/dictionary/prostranstvomifopoetich.htm> [in Russ.]. 24.08.2018.
- 5 Nurpeisov A. Posledniy dolg. Roman v dvukh knigakh. – M.: PARAD, 2006. – 480 p. [in Russ.].

FTAXP 16.21.37

А.Ж. Аманбаева¹, Ж.Т. Жұмабаева²

^{1,2}А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ДИСКУРСЫНДАҒЫ ПРОСОДИКАЛЫҚ КӨРІНІСТЕР

Аңдатпа

1960-70 жылдары дискурс сөйлемнің немесе сөйлеу актісінің ғана байланысы ретінде қарастырылса, кейін келе оның ауқымы кеңейіп, күрделі коммуникативтік қарым-қатынасты, сонымен бірге экстралингвистикалық факторлар (әлем туралы білімі, көзқарасы) арқылы байланысқа түсуді қамтиды.

Қазіргі кезде қоғам қайраткерлерінің дискурсын зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Қоғам қайраткерлеріне танымал жазушылар, ғалымдар т.б. жататындығы белгілі. Осы орайда ең алдымен ғалымдардың дискурсын эксперименттік әдіс арқылы зерттей отырып, просодикалық көріністерді анықтап беру қажеттілігі туындайды.

Мақалада жалпы дискурс мәселелері, оның тіл біліміндегі зерттелуі, дискурстың түрлері және қоғам қайраткерлерінің дискурсын просодикалық, яғни интонация тұрғысынан эксперименттік әдістер арқылы зерттеу мәселелері қарастырылып отыр.

Түйін сөздер: дискурс, просодика, интонация, мәтін, интонама, коммуникация.

Аманбаева А.¹, Жұмабаева Ж.²

^{1,2}Институт языкознания имени А.Байтұрсынова,
г. Алматы, Казахстан

ПРОСОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИСКУРСА ОБЩЕСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ

Аннотация

В 1960-х и 1970-х годах дискурс рассматривался как предложение или речевой акт, а затем расширялся и включал сложную коммуникацию общения, а также общение через экстралингвистические факторы (знание мира, отношение).

В современном казахском фонетике актуально рассматривать дискурс общественных деятелей. Они известные писатели, ученые и т.д. Прежде всего, необходимо изучить дискурс ученых с помощью экспериментального метода и определить просодические репрезентации.

В статье рассматриваются вопросы общего дискурса, его изучение в лингвистике, типы дискурса и использование экспериментальных методов с просодической точки зрения, то есть интонации, дискурса общественных деятелей.

Ключевые слова: дискурс, просодика, интонация, текст, интонама, коммуникация.

A.Zh. Amanbaeva¹, Zh.T. Zhumabaeva²

^{1,2}Institute of Linguistics named after A.Baytursynov
Almaty, Kazakhstan

PROSODIC PECULIARITIES OF PUBLIC FIGURES DISCOURSE

Abstract

In the 1960s and 1970s years, the discourse was considered as a sentence or speech act, and then expanded and included a complex communication communication and communication through extra-linguistic factors (world knowledge, and attitude).

In modern Kazakh phonetics is important to consider the discourse of public figures. They are famous writers, scientists, etc. it is First necessary to examine the discourse of scientists using the experimental method and to determine the prosodic representation.

The article discusses issues of General discourse, his study in linguistics, types of discourse and the use of experimental methods with prosodic point of view, that is, intonation, discourse and public figures.

Keywords: discourse, prosodica, intonation, text, intoneme, communication.

Қазіргі таңда дискурс ұғымының мән-мағынасы өте кең. Өйткені дискурс – экстралингвистикалық, социолінгвистикалық, психолінгвистикалық және басқа да факторламен астасып жатқан, просодикалық жағынан ерекшеленетін мәтіннің күрделі көрінісі, яғни тілдік коммуникацияның бір түрі.

Дискурс ұғымы ХХ ғасырдың 70 жылдарынан бастап философия ғылымында қолданыла бастаған, ең алғаш рет Ю.Хаберма сөзінің «Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық» атты еңбегінде пайдаланған болатын [1].

Дискурс арқылы адамның ой-санасы, өз ойын нақты жеткізе алуы және бірін-бірі түсінісе алуы көрініс табады. Яғни дискурста бір адамның ойы, сезімі экстралингвистикалық, психолінгвистикалық факторлар арқылы екінші адамға жетеді және жетіп ғана қоймай, оның санасында жаңа ой қалыптасады. Осыған байланысты Н.Д. Арутюнова: «Дискурс – связный текст в совокупности с экстралингвистическими, социолінгвистическими, психолінгвистическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте» – десе [2], ал Г.Кресс еңбектерінде мәтін және дискурс ұғымдары ажыратылып, оларды қолданудың шегі де нақты көрсетілген. Автор «*дискурсты* элеу-меттік салаға тиесілі категория деп, ал *мәтінді* лінгвистикалық категория ретінде» қарастырған. Яғни *дискурс* мәтін ішінде көрініс тауып, мәтіннің ішінде бірнеше қарама-қайшы және аяқталған дискурстар кездесуі мүмкін» дегенді айтады [3]. Қазақ тіл білімінде де дискурс жайында жан-жақты зерттеген ғалымдар бар. Мәселен, профессор Н.Уәли: «Дискурс – коммуникативтік қатысым процесі ретінде анықталса, мәтін – оның жемісі ретінде ұғынылады» – деп мәтін мен дискурстың ара-жігін ашып беретін болса [4], ал Б.Момынова мәтін мен дискурстың ерекшеліктерін ашып береді [5]. Ж.Кеншімбаева: «Дискурс – қолданыстағы мәтін, яғни сөйлеу тілінің нақты коммуникативтік қарым-қатынас орнатудағы қызметі» дейді [6], ал Г.Г. Бүркітбаева дискурсты «мәтін мен интеракцияға қатысушылар мен коммуникативтік жағдаят қосындысы» дегенді айтады [7].

Адам ойы сан қырлы, ұшы қиыры жоқ десек те болады. Яғни адамның ойы мен санасы әртүрлі болатындықтан, адресанттың, яғни сөйлеген адамның адресатқа, яғни қабылдаушыға жеткізуі де әртүрлі. Ол прагмалінгвистикалық фактор арқылы жүзеге асады. Сондықтан адресант адресатқа өз ойын түсінікті әрі ой-санасында қалатындай етіп еркін түрде жеткізуі қажет.

Мәтін мен дискурсты біз бір-бірімен байланыстыра отырып қарастырғанымызбен, әрқайсысының өзіндік алар орны бар. Айталық, мәтін ол автордың шығармасы, яғни әлі де болса қолданысқа еңбеген көркем туындысы. Ал оны оқырман оқып, коммуникацияға түскенде адресант пен адресат арасында дискурс пайда болады. Өйткені мәтінді оқыған адам оны түсініп, өзіндік ой қорытады және әрі қарайғы өмірлік тәжірибесінде қолданып, жүзеге асырады, өзіндік ой, идея пайда болады. Сол себептен дискурстың ауқымы өте кең.

Дискурс – тілдік коммуникацияның бір түрі ретінде әңгімелесу, кеңес беру, пікірлесу, талқылау ұғымын береді. Осы орайда француз ғалымы П.Серио зерттеуінде «дискурс» терминінің сегіз түрлі мағынасын ашып берген. Олар: 1) сөйлеу арқылы көрініс табатын нақты ой, тұжырым; 2) көлемі жағынан фразадан үлкен бірлік; 3) сөйлеген сөздің қабылдаушыға әсері, яғни түсінісе алуы, прагматикасы; 4) әңгімелесу – сөйлесімнің негізі; 5) сөйлеуші (адресант) мен қабылдаушының

(адресат) бір-бірін түсіне алуы (Э.Бенвенист); 6) тіл бірліктерін, оның сөйлеу кезіндегі актуализациялануын қолдану; 7) сөз сөйлеудің әлеуметтік және идеологиялық шектеулі түрі; 8) мәтін жасау шарттарын зерттеуге арналған теориялық құрылым [8].

Қазіргі таңда дискурстың бірнеше түрі қалыптасқан: әскери дискурс, газеттік дискурс, іскери дискурс, балалық дискурс, өнертану дискурсы, магиялық дискурс, массмедиа дискурсы, ғылыми (академиялық) дискурс, педагогикалық дискурс, поэтикалық дискурс, публицистикалық дискурс, жарнама дискурсы, спорттық дискурс, техникалық дискурс, көркем дискурс, экономикалық дискурс, электрондық дискурс, этикалық дискурс, заң дискурсы, қоғам қайраткерлерінің дискурсы, т.б. [7].

Сөйлеу кезінде сегментті бірлік пен суперсегменттік (просодикалық) бірлік қатар көрініс табады. Яғни сегментті бірлік арқылы дыбыстардың өзгеріске ұшырауы көрініс табатын болса, ал просодикалық жағынан келгенде сөйлеуші яғни адресанттың сөйлеу кезіндегі интонацияның компоненттерін (әуені, дауыс үдемелігі, кідіріс, қарқын, әуезі) орынды қолдану негізге алынады. Сондай-ақ, қазақ тіл білімінде зерттеліп, қалыптасқан интонациялық бірліктерді (интонама) ажырату қажеттілігі туындайды. Осы орайда проф. З.М. Базарбаеваның еңбегінде қазақ тілінің 8 интонациялық бірліктері (интонама) анықтаған болатын [9]. Олар: 1. Тиянақты интонама. 2. Тиянақсыз интонама. 3. Жалпы сұрақ интонамасы. 4. Арнаулы сұрақ интонамасы. 5. Қатал бұйрық интонамасы. 6. Сыпайы бұйрық интонамасы. 7. Лепті сөйлемдер интонамасы. 8. Қыстырма сегменттер интонамасы.

Қазіргі уақытта қоғам қайраткерлерінің дискурсы белең алып келеді. Қоғам қайраткерлеріне белгілі ғалымдар, белгілі жазушылар, белгілі саясаткерлер т.б. жататындығы белгілі. Осы орайда белгілі адамдардың дискурсын зерттеп, олардың қоғамдағы орнын анықтау қажеттілігі туындайды. Яғни қоғам қайраткерлерінің дискурсында просодикалық бірліктер қалай көрініс табатынын анықтау қажет. Зерттеуде қоғам қайраткерлерінің ауызша сөзін эксперименттік әдістер арқылы талдап, интонамаларын анықтау қажеттілігі көзделіп отыр. Осыған байланысты танымал қоғам қайраткері, ғалым, академик Ө.Айтбайдың сөзі таспаға жазылып, эксперименттік зерттеу жүргізілді. Зерттеу барысында ғалымның дикциясының яғни, дауыс тонының ерекше екендігі байқалды. Мәселен, *Қазақ халқы үшін | «Қазақ тілі» қоғамының құрұлуы | тарихи мәні зор | оқиға болып табылатыны | сөссіз* – деген сөйлемнің сөз басында баяу ырғақпан басталып, сөз ортасында *құрұлуы* деген сөзден кейін физиологиялық кідіріс жасалып, көтеріңкі әуенмен, яғни тиянақсыз интонамамен айтылып, сөз аяғында баяулайды да тиянақты интонамамен аяқталады. Яғни ғалым «Қазақ тілі» қоғамының қазақ тілі үшін өзіндік ерекше орны бар екенін өзіндік дауыс бояуы арқылы көрсетеді. Сондай-ақ, *Алайда | тіл тахсіретін көп тартып, | оның | бүгүнге мүшкүл халіне | жаны күйзөлген жұрт | жаппай тек | «Қазақ тілі» деген | атауды қалайды.* – дегенде автордың қазіргі қазақ тілінің жай-күйін халыққа жеткізу мақсатында ой қозғағандығы және қазақ тілінің мәртебесін көтеру мақсатын көздейтіндігі байқалады. Просодикалық тұрғыдан келгенде автор сөз басында бәсең интонамамен, сөз ортасында көтеріңкі және бірқалыпты интонамамен айтады да сөз аяғында бәсеңдей түскендігі байқалады. Сондай-ақ автордың дискурсында жалпы сұрақ интонамасы мен қыстырма сегмент интонамалары да көрініс тапқан. Автор *Әрине, | сезімнің еркіне берілген жандар да | жетерлік, | дегеммен, | жұртишұлықтың көңүл-күйүн | түсүнуге болатын ед. | Тіпті | әңгіме жұртишұлықтың | атында емес, | затында, | атқарылатын істің | мән-мағынасы мен | салмақ ауқымында емес пе?* – дегенде сөз басында, яғни бірінші синтагма қыстырма сегмент интонамасымен басталып, ал аяғы жалпы сұрақ интонамасымен, яғни көтеріңкі әуенмен айтылады. Автор осы сөйлемде адресантты коммуникацияға түсуге шақырады.

Мәтінді оқу барысында автордың даусында өзіндік әуез, өзіндік дикцияның орын алғандығын байқауға болады. Әсіресе оқылған әрбір сөйлемнің басында дауыс үдемелігі көтеріңкі болып, ал соңына қарай төмендей түсетіндігі байқалады. Мысалы: *Қоғам құрұлғаннан бері | бес-алты ай өтті. Жаңадан | бастау алып отұрған | ұйұм болғандықтан, | мұнұң | қалыптасып кеткенше | қол байлайтын сан түрлү | шаруасы | боладекен.* – дегенде әрбір сөйлем синтагмаларға бөлініп, мағыналық жағынан біріне-бірі жалғасып, интонациялық жағынан дауысында өзіне тән бояудың бар екендігін байқауға болады. Сондай-ақ, автор *Құрұлтай материалдарын | игеруден бастап | түрлү ұйұмдастыру шаралары | әлі күнге | жалғаса түсуде. Ол өзүнің | негізгі тірегі | – бастауыш ұйұмдарынан бастап, | барлық бөлімшелерін құрұп | бітіруге таяу* – деген сөйлемдерде сөз басында көтеріңкі интонамамен басталып, ортасында бірқалыпты болып, ал аяғына қарай бәсеңдей түскендігі байқалады. Автордың даусында өзіндік леп, өзіндік ырғақ бар. Әр синтагманың және әр сөйлемнің арасында физиологиялық кідіріс орын алған. Ал психологиялық және хизитациялық кідіріс байқалмайды. Өйткені автор дайындықпен келгендігі көрініп тұр. Көбіне мұндай кідірістер (хизитациялық, психологиялық) дайындықсыз сөйлеу барысында, сөйлеген кезде өз ойын жинақтау

барысында туындайды. Автордың оқыған мәтінінде орфоэпиялық заңдылықтың толық сақталғандығы байқалады. Сонымен қатар *Қоғам / күн өткен сайын / ауқымданып, / әлеуетті де, / іргелі ұйымға / айналып келеді.* – деген сөйлемде автор қазақ тілі қоғамындағы істеліп жатқан жұмыстардың жай-күйін айта отырып, қоғамда жасалып жатқан жұмыстар жайында сөз қозғайды, әр синтагманың арасына физиологиялық кідіріс жасайды. *Қазірдің өзінде / барлық жерде / облыстық ұйым құрұлып, / іске кірісіп кетті* – деген сөйлемде де «Қазақ тілі» қоғамының ауқымының кеңейіп жатқандығын көпшілікке жеткізу мақсатын көздейтіндігі байқалады. Автор өзінің ойын анық жеткізе отырып, сөз басында бірқалыпты интонамамен басталған синтагма, сөйлемнің ортасында көтеріңкі айтып, аяғына қарай бәсеңдей түскен.

Қорыта келгенде автордың оқыған мәтінінде қазақ тіліне тән тиянақты, тиянақсыз, жалпы сұрақ, қыстырма сегмент интонамалары орын алған. Сондай-ақ әрбір сөйлемге тән просодикалық ерекшеліктері ерекше көрініс тапқан. Сөйлеу кезінде орын алатын әуен, дауыс үдемелігі, қарқын, кідіріс, әуез (тембр) сияқты интонацияның көрсеткіштері өзіндік мәнге ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Хабермас Ю. *Теория коммуникативного действия (Фрагменты).* – Пер. А.Б. Рахманова // *Личность. Культура. Общество: журнал.* – 2004, №1 (21). – 312 с.
- 2 Арутюнова Н.Д. *Предложение и его смысл.* – М.: Наука, 1976. – 383 с.
- 3 Макаров М.Л. *Основы теории дискурса.* – М.: ИТДГК «Гнозис», 2008. – 345 с.
- 4 Уәли Н. *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.* – Алматы, 2007. – 328 б.
- 5 Кенжеқанова Қ., Момынова Б. *Мәтін және дискурс ерекшеліктері // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы//Вестник «Филология ғылымдары» сериясы* – Алматы, 2017. – №1(51), 2015. – 40-45 бб.
- 6 Кеншімбаева Ж. *Қазақ мәтінінің семантика-интонациялық мүшеленуі (экспериментті-фонетикалық зерттеу): Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация.* – Алматы, 2004. – 161 б.
- 7 Буркитбаева Г.Г. *Текст и дискурс. Типы дискурса. Учебное пособие.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 379 с.
- 8 Серио П. *Как читают тексты во Франции / Квадратура смысла: французская школа анализа дискурса.* – М., 1999. – 419 с.
- 9 Базарбаева З.М. *Қазіргі қазақ тілі интонациясының негіздері.* – Алматы: Комплекс, 2002. – 202 б.

МРНТИ 16.31.02

Дюсекенева И.М.¹

¹Государственный университет имени Шакарима
г. Семей, Казахстан

МОЛОДЕЖЬ И ПОЛИАЗЫЧИЕ

Аннотация

В статье рассматривается стратегическая задача образования Казахстана – овладение государственным, родным и иностранным языками. На сегодняшний день проблема полиязычного образования в высших учебных заведениях Казахстана достаточно актуальна. Главной целью современной школы является развитие многокультурной и толерантной личности, владеющей несколькими языками, стремящейся к самосовершенствованию и способной осуществлять коммуникативную деятельность во всех ситуациях. Данная тема сопряжена с решением ряда проблем, связанных с планированием, определением целей, содержанием, так и с несовершенством методик и технологий. Полиязычие рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира. Объектом исследования является отношение молодежи к процессу внедрения полиязычия. На основе проведенного анкетирования анализируется положение полиязычного образования, выявление проблем развития полиязычия и основные пути их решения.

Ключевые слова: полиязычие, полиязычное образование, социолингвистическое исследование.

И.М. Дюсекенева¹

¹*Семей қ. Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті*

ЖАСТАР ЖӘНЕ КӨПТІЛДІЛІК

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанды қалыптастырудың стратегиялық міндеті – мемлекеттік, отандық және шет тілдерін игеру қарастырылады. Бүгінгі күні Қазақстанның жоғары оқу орындарында көптілді білім беру мәселесі өте өзекті. Заманауи мектептің басты мақсаты – әртүрлі жағдайларда әртүрлі тілге ие, өзін-өзі жетілдіруге және коммуникативтік әрекетке қабілетті мультикультурлы және толерантты тұлғаны дамыту. Бұл тақырып жоспарлауға, мақсаттарға, мазмұнға және әдіснамалар мен технологиялар жетілдірілмеуге қатысты бірқатар мәселелерді қамтиды. Көптілдік жас ұрпақты тәуелді және өзара байланысты әлемде оқытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – жастардың көп тілді үйрену үрдісіне деген көзқарасы, көптілді білім берудің жағдайы, көптілділік дамуының проблемаларын анықтау және оларды шешудің негізгі жолдары.

Түйін сөздер: көптілділік, көптілді білім беру, социолингвистикалық зерттеулер

I.M. Dyussekeneva¹

¹*Shakarim State University of Semey*

YOUTH AND MULTILINGUALISM

Abstract

The article considers the strategic task of the formation of Kazakhstan – mastering of state, native and foreign languages. Today, the problem of multilingual education in higher educational institutions of Kazakhstan is quite topical. The main goal of the modern school is the development of a multicultural and tolerant personality, mastering several languages, striving for self-improvement and capable of communicative activity in all situations. This topic involves a number of problems related to planning, defining goals, content, and the imperfection of methodologies and technologies. Multilingualism is seen as an effective tool for training the younger generation in an interconnected and interdependent world. The object of the study is the attitude of young people to the process of introducing multilingualism. Based on the survey, the situation of the multilingual education, identification of the problems of the development of multilingualism and the main ways of their solution are analyzed.

Keywords: multilingualism, multilingual education, sociolinguistic research.

Современные исследования показывают, что распространение многоязычия в мире – закономерный процесс, обусловленный коренными изменениями в экономике, политике, культуре и образовании.

В Казахстане в основном утвердилось двуязычие как важнейшее направление культуры межнационального общения. Человек, владеющий кроме родного языка языком другого народа, получает возможность общаться с большим количеством людей, приобщаться к материальному и духовному богатству, выработанному носителями языка другого народа, ближе и глубже знакомиться с его историей, культурой [1, 33].

В Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире» Н. Назарбаев предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику: «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками» [2]. Полиязычное образование было закреплено следующими законодательными актами: Конституция Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан «О языках», Закон «Об образовании», Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг., Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан и другими, которые и составили его правовую основу. Согласно Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг., базовыми компетенциями являются развитие трёхязычия, евразийская поликультурность, коммуникативность и технократичность [3]. Полиязыч-

ное образование рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира.

Языковая политика Казахстана выдвигает «разумную трансформацию языковой культуры на основе равноправного использования трех языков: государственного, межнационального и международного общения» и позволяет нам осуществлять постепенное вхождение в мобильный межкультурный мир. Владение казахским, русским и иностранным языками становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. Все это в целом вызывает потребность в большом количестве граждан, практически и профессионально владеющих несколькими языками и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном положении [3].

Полиязычное образование является на сегодняшний день мощным фактором и действенным механизмом:

а) повышения конкурентоспособности родного языка за счет того, что он активизируется в сфере получения культурной и разной другой, значимой информации;

б) закрепления статуса русского языка как официального языка межгосударственных отношений в нашей стране (объективна необходимость функционирования единого языка-посредника, а в силу исторического фактора таковым является только русский язык);

в) продвижения английского языка до уровня казахско-русского двуязычия [4].

Полиязычие – явление, необходимость которого обусловлена развитием полисубъектности современного общества. Поэтому важен именно социологический подход, предполагающий диагностику состояния объекта, интерпретацию механизмов его функционирования, выявление тенденций развития и формирование научно обоснованных рекомендаций для практического решения проблем оптимизации состояния объекта [5].

С целью анализа состояния внедрения полиязычия в образовании РК было проведено социолингвистическое исследование. Инструментом исследования послужила анкета.

Анкета состоит из 12 вопросов, из них 10 вопросов закрытого и 2 вопроса открытого типа.

В данном исследовании респондентами являются молодежь в возрасте от 16 до 25 лет, обучающихся в Государственном университете имени Шакарима города Семей (25 юношей и 25 девушек).

Исходя из ответов на вопрос о владении иностранным языком, можно сделать вывод о том, что подавляющее большинство опрошенных владеют английским языком. По нашему мнению, это связано с ранним внедрением английского языка в образовательный процесс. Также респонденты отметили владение немецким языком, китайским языком. Небольшой процент респондентов отметили владение другим восточным, другим европейским языком.

В результате анализа ответов на вопрос «Что побудило Вас к изучению иностранного языка», отчетливо видно, что стимулом к изучению иностранных языков у многих людей является желание продолжить образование/построить карьеру за рубежом. По мнению респондентов, образование, полученное за рубежом, будет очень хорошим преимуществом при поиске работы, и к тому же считается очень престижным. По мере убывания отметим другие варианты ответов на данный вопрос: личный интерес к изучению иностранных языков и других культур; возможность комфортного общения с иностранцами, путешествия; сфера деятельности, которая обязывает знать иностранный язык; обучение в высшем учебном заведении; изучение языка в рамках школьной программы.

Что касается, методов изучения иностранных языков – мнения разделяются. Кто-то предпочитает посещать языковые курсы, кто-то занимается с частным преподавателем, с помощью онлайн-программ. Другим достаточно тех знаний, которые они получают в школе/университете.

Большая часть опрошенных на вопрос «Считаете ли Вы, что знание иностранного языка может сыграть весомую роль при устройстве на работу», считают, что знание иностранного языка может сыграть весомую роль при устройстве на работу и это может дать преимущество над остальными кандидатами. В современном мире, по мнению респондентов, чем больше языков ты знаешь, тем серьезнее будешь воспринят будущими работодателями. Также респонденты (30%) отметили, что знание иностранного языка является обязательным при приеме на работу. Небольшой процент (3,3%) считают, что работодателя не должны интересовать языковые знания кандидата, и 6,7% считают, что это абсолютно не поможет работодателю сделать правильный выбор.

Большая часть респондентов планируют и дальше изучать другие иностранные языки, помимо тех, которыми уже владеют, поясняя это тем, что мы живем в современном мире, который развивается с каждым днем. И зная только свой родной язык очень трудно адаптироваться в этом мире.

Следующий вопрос анкеты – «Считаете ли Вы, что внедрение в учебно-образовательный процесс общеобразовательной школы и ВУЗа обучения на трех языках – это значительный шаг вперед в развитии образования Казахстана?». Значительное большинство опрошенных (70%) ответили положительно на данный вопрос. Молодежь понимает всю важность внедрения в учебно-образовательный процесс обучения на трех языках. Против внедрения выступают 16% респондентов, 13% затруднились ответить.

Результаты ответов на вопрос «Назовите основные проблемы развития трех языков» и оформлены в виде таблицы 1.

Таблица-1. Основные проблемы развития трех языков

Казахский язык	Русский язык	Английский язык
Отсутствие возможности изучения языков нехватка материальных ресурсов, нехватка времени, удаленность курсов от места проживания отсутствие языковых курсов и т.д.		
Низкое качество обучения устаревшие методики преподавания, неудовлетворительная техническая оснащённость классов, нехватка учебников и словарей		
Отсутствие достаточной языковой среды		
Недостаток информации о существующих языковых курсах		
Более удобно использовать другие языки		
По мнению респондентов, язык «труден в изучении»	Язык очень трудный для тех, кто начинает его учить с азав	-
Отсутствие должного уважительного отношения к языку	Обесценивание языка и отрицательное отношение к его носителям	Отсутствие острой необходимости в применении языка препятствует его развитию
Широкое употребление русского языка	Уменьшение количества русских школ	-
Отсутствие налаженных механизмов, обеспечивающих изучение и использование языка	-	Отсутствие налаженных механизмов, обеспечивающих изучение и использование языка
Проблема патриотизма молодежи «стеснительность» в употреблении языка	-	-
Смещение казахского и русского языков	Смещение казахского и русского языков	-

В ответах на вопрос о проблемах развития трех языков респонденты дали различные ответы. Большая часть респондентов отмечает такой фактор, как отсутствие возможности изучения языков, нехватка материальных ресурсов, нехватка времени, удаленность курсов от места проживания, отсутствие языковых курсов и т.д. Основным препятствием в данном случае служат материальные расходы на оплату языковых курсов.

Следующей распространенной проблемой в овладении языками является низкое качество обучения, устаревшие методики преподавания, неудовлетворительная техническая оснащённость классов, нехватка учебников и словарей. Необходимо разработать нормативное и методическое сопровождение полиязычного образования, необходимо создать единую концепцию подготовки специалистов. Вуз должен оказывать помощь в освоении языков в системном развитии материально-технической базы и учебно-методического обеспечения, материально стимулировать профессорско-преподавательский состав; внедрять современные методики преподавания языка, применять информационные технологии (например, использование интерактивных досок).

Респонденты указали также отсутствие достаточной языковой среды в изучении иностранного языка. Практическое овладение иностранным языком быстрее всего происходит именно в условиях естественной языковой среды. Создать языковую среду искусственно невозможно, можно лишь компенсировать ее отсутствие за счет различных технологий, таких, как разнообразные виды работы учащихся с использованием средств обучения – учебников, схем, таблиц, аудио и видеоматериалов, слайдов, компьютерных программ.

Более удобно использовать другие языки (казахский, русский). То есть респонденты отмечают, что использовать родной язык удобнее, нет острой необходимости общения на другом языке.

Респонденты указывают на трудность в изучении казахского языка. На наш взгляд, это связано с личным опытом респондентов. Обучение в школе сводилось к заучиванию малоупотребительных слов и выражений, изучению грамматических правил. Выполнялись домашние задания по пройденным темам, но разговорной речи внимания практически не уделялось. В итоге русскоязычные респонденты знают отдельные слова, какие-то языковые факты, но не могут осуществлять коммуникацию на казахском языке.

Отсутствие налаженных механизмов, обеспечивающих изучение и использование казахского языка. Не у всех есть возможность ходить к репетиторам, покупать дорогостоящие книги по казахскому языку. Интернет-ресурсы на казахском языке пока разработаны не в достаточном объеме, в том числе сайты по изучению казахского языка. Также нет книг по изучению казахского языка по уровням владения.

В применении казахского языка как и любого другого изучаемого языка на практике имеет место быть языковому барьеру. Ситуация усугубляется тем, что человек испытывает стеснение, поскольку боится осмеивания, порицания со стороны казахоговорящего окружения.

Проблемой также является и смешение языков (казахского и русского) из-за недостаточного владения казахским языком.

Рекомендации респондентов представлены в таблице 2.

Таблица-2. Рекомендации респондентов

Казахский язык	Русский язык	Английский язык
Проведение активной языковой политики в форме семинаров языковых курсов, циклов уроков по языкам (газеты, журналы, радио, телевидение), языковых курсов на базе рабочего места, конкурсов на уровне организаций на знание языков, дистанционного обучения и т.д.		
Улучшение преподавания в средних высших учебных заведениях, а также в обучающих центрах и языковых курсах		
Организация бесплатных курсов и курсов на льготной основе		
Создание языковых центров с высококвалифицированными работниками и новыми интересными методиками обучения		
Организация обучения трем языкам с детского сада		
Периодическое проведение исследований с целью отслеживания проблем в данной сфере и их своевременного решения		
Проведение тренингов и семинаров с целью повышения квалификации преподавателей языка		
Информационная работа с населением с целью повышения значимости языка и уважения к нему	-	-
Постепенное внедрение языка во все сферы жизни	-	Постепенное внедрение языка во все сферы жизни

Таким образом, согласно полученным данным, большая часть респондентов осознает необходимость внедрения полиязычия в систему образования Республики Казахстан. Это говорит о том, что молодежь готова к большим переменам. Полиязычное образование — основа становления полиязыковой личности, уровень сформированности которой во многом обуславливает позитивный характер личностной самореализации человека в современных условиях общественных отношений, его конкурентоспособность и социальную мобильность.

Список использованной литературы:

- 1 Абсаттаров Р.Б., Садыков Т.С. *Воспитание культуры межнационального общения студентов: теория и практика.* – Алматы: Издательский отдел ВАК Казахстана Министерства образования и науки РК, 1999. – 213 с.
- 2 Назарбаев Н.А. *Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда, 2007. – №33 (25278).*
- 3 *Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 гг* <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000110>. 28.04.2018.

4 Жетписбаева Б.А. Теоретико-методологические основы полиязычного образования Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук Республика Казахстан. – Караганда, 2009. 28.04.2018.

5 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000001118>. 28.04.2018.

МРНТИ 16.31.02

Еркабылова Н.Н.¹, Казкенова А.К.²

¹Общеобразовательная школа №66,
г. Алматы, Казахстан

²Казахский Национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ КОДОВ В КИНОРЕЧИ

Аннотация

Разные проявления переключения кодов можно наблюдать как в повседневном общении рядовых казахстанцев, так и в речи общественных деятелей, политиков, транслируемой средствами массовой информации.

Искусство Казахстана с неизбежностью также отражает этот феномен. Особенно, на наш взгляд, в этом плане показательно киноискусство. Внимание к киноречи не только раскрывает художественный потенциал переключения кодов, но и, в силу таких особенностей кинематографа, как его зрелищность и наличие технических возможностей точной имитации устной речи, позволяет глубже изучить сам феномен переключения кодов. Подчеркнем, что трудов, в которых исследуется язык казахстанского кинематографа в аспекте кодового переключения, практически нет.

В рамках данной статьи произведен анализ фильмов советского периода и периода Независимости, описаны характерные особенности переключения кодов в речи киногероев, выявлены функции кодового переключения в кинематографе Казахстана.

Ключевые слова: переключение кодов, киноречь, кинематография, билингвизм, семикоммуникация, макароническая речь.

Н.Н. Еркабылова¹, А.К. Казкенова²

¹№66 жалпы білім беру мектебі
Алматы қ., Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

КИНО ТІЛІНДЕ КОД АУЫСТЫРУ

Аңдатпа

Код ауыстырудың әртүрлі көріністерін қазақстандықтардың күнделікті қарым-қатынасынан, сонымен қатар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы көрсетілетін қоғамдық қызметкерлердің, саясаткерлердің сөзінен бақылауға болады.

Қазақстан өнері де осы феноменді сипаттайды. Әсіресе, біздің ойымызша, көрнекі болып кино өнері табылады. Кино тіліне назарды тек код ауыстырудың көркем әлеуетін ашып қана қоймай, кинематограф ерекшеліктеріне, яғни ауызша сөйлеу тілінің тікелей еліктеуді техникалық мүмкіндіктер болуымен қатар, код ауыстыру феноменін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Айта кететін жәйт, код ауыстыру аспектінде кино тілін зерттеуге арналған еңбектер өте аз.

Бұл мақала ауқымында кеңес үкіметі және тәуелсіз Қазақстан мерзімінде түсірілген фильмдердің талдауы жасалды. Сондай-ақ кино кейіпкерлерінің сөйлеу тіліндегі код ауысымының ерекшеліктері сипатталды және Қазақстан кинематографиясындағы негізгі қызметтері анықталды.

Түйін сөздер: код ауыстыру, кино тілі, кинематография, билингвизм, семикоммуникация, макарондық сөйлеу тілі.

N.N. Yerkabylova¹, A.K. Kazkenova²

¹Secondary school №66
Almaty, Kazakhstan

²Abay Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan

CODE-SWITCHING IN THE CINEMA SPEECH

Abstract

Different manifestations of code-switching can be observed both in everyday communications of ordinary Kazakhstanis, and in the speech of public figures, politicians, broadcasted by the media.

The art of Kazakhstan inevitably reflects this phenomenon. Especially, in our opinion, cinema art is indicative in this respect. Attention to the film show not only reveals the artistic potential of code-switching, but also, due to such features of the cinema as its entertainment and the availability of technical capabilities for accurate imitation of oral speech, it allows to study more deeply the phenomenon of code switching. We emphasize that there are practically no works in which a film-monitor is studied in the aspect of code-switching.

In the framework of this article, an analysis of the films of the Soviet period and the period of independent Kazakhstan was conducted. Also, characteristic features of switching speech codes of movie heroes are described, functions of code-switching in the cinematography of Kazakhstan are revealed.

Keywords: code-switching, film, cinematography, bilingualism, semicomunication, macaronic speech.

Кино – это не только способ выражения мировидения режиссера, актеров и других творческих людей, которые причастны к его созданию, но и отражение реалий жизни в целом, в том числе и речевого поведения людей.

Интерес лингвистики к киноискусству Е.А. Гришина объясняет так: «...речь кино можно рассматривать как точную имитацию устной речи. По отдельным показателям она ближе к публичной речи по каким-то – к непубличной устной речи, а по каким-то показателям даже превосходит естественную речь и приближается к драме» [1, 144]. Такое представление о речи кино дает основания для привлечения киноматериалов в исследования речевых феноменов.

Кроме возможности изучения устной речи, киноречь привлекает исследователей в контексте широкой проблематики межкультурной коммуникации и перевода, а также она имеет большой дидактический потенциал в плане преподавания иностранных языков [2].

Используя кино в качестве источника речевого материала, мы ставим задачу рассмотреть, как казахстанские кинофильмы отражают переключение кодов – переход с русского языка на казахский и наоборот в пределах одного коммуникативного акта. Как известно, это явление широко распространено в разных сферах казахстанской коммуникативной среды, и поэтому не могло не получить художественную интерпретацию в искусстве, в частности в кино.

Экскурс в историю казахстанского кинематографа позволяет обнаружить разные подходы к языковому оформлению кинофильмов, преобладавшие в тот или иной исторический период.

Киносъемки в истории нашей страны берут начало в 1928 году с хроникального фильма «Приезд первого поезда в Алма-Ату». Однако на тот момент республика еще не имела своей киностудии.

Коммунистическая партия и советское правительство постоянно уделяли большое внимание созданию национальной кинематографии. Уже в 1934 году в Алма-Ате была организована студия кинохроники.

«Первенец» казахской художественной кинематографии – фильм «Амангельды», выпущенный киностудией «Ленфильм» в 1938 году. Выпуск на экраны страны этой кинокартины явился большим событием в культурной жизни республики и означал рождение национального киноискусства.

В годы Великой Отечественной войны киностудии «Мосфильм» и «Ленфильм» были эвакуированы в Алма-Ату, где они объединились с Алма-Атинской киностудией в одну «Центральную объединенную киностудию художественных фильмов». Перевод крупнейших студий и приезд в Казахстан виднейших мастеров советской кинематографии сыграли огромную роль в развитии казахского киноискусства. В эти годы были выпущены «Сын бойца», «Песня о великане», «Белая роза», «Под звуки домбр».

В 1944 году после эвакуации киностудий «Мосфильм» и «Ленфильм» была создана Алма-Атинская киностудия художественных и хроникальных фильмов. В павильонах этой киностудии были сняты такие фильмы, как «Песни Абая», «Золотой рог», «Джамбул», «Поэма о любви», «Дочь степей», «Девушка-джигит», «Наш милый доктор» и многие другие [4, 1-7].

Кино того периода отражало советскую реальность, работало на идеологию, отображало на экране преимущества социального строя, а также тотально зависело от государства. В период советской власти фильмы снимались либо на русском – при этом они преобладали, либо на казахском языке (а потом дублировались с казахского на русский язык или наоборот) [4]. Не претендуя на полноту, распределение фильмов по языкам отражает таблица №1.

Таблица-1. Фильмы, снятые в КазССР

На казахском языке	На русском языке
	Амангельды, 1938
Меня зовут Кожа, 1963	Джамбул, 1952
Кыз Жибек, 1970	Наш милый доктор, 1957
Алпамыс идет в школу, 1976	За нами Москва, 1967

Современная кинематография – кинематография независимого Казахстана – также нацелена на художественное изображение действительности и с неизбежностью зависима от социального контекста. Новая реальность определяет появление новых героев, новых сюжетов и сценариев. Кино все более коммерциализируется и адаптируется под вкусы и ожидания зрителей.

В новых условиях меняются стратегии выбора языка и отражения речевого поведения героев. Во-первых, число снимаемых на казахском языке фильмов постепенно увеличивается. Во-вторых, активно проявляется новая тенденция – параллельное использование двух языков, казахского и русского, в рамках одного фильма. Об этом весьма наглядно свидетельствует таблица №2.

Таблица-2. Фильмы, в которых использовались два языка

Шал, 2012	русский / казахский
Студент, 2012	русский / казахский
Келинка-Сабина, 2014	русский / казахский
Дорога к матери, 2015	русский / казахский
Келинка тоже человек, 2016	русский / казахский
Замуж в 30, 2016	русский / казахский
Оралман из Питера, 2017	русский / казахский
Бизнес по-казахски, 2017	русский / казахский
Бизнес по-казахски в Америке, 2017	русский / казахский
Қағаз кеме (сериал), 2017	русский / казахский
Когда ангелы спят, 2017	русский / казахский
Брат или брак, 2017	русский / казахский

Комментируя данные таблицы 2, можно сказать, что совмещение в одном фильме двух языков – русского и казахского, появилось сравнительно недавно. В таких фильмах киногерои часто переключают коды, используют кальки, заимствования и вкрапления из другого языка. Подчеркнем, что кинематографу советского периода такое совмещение языков в одном фильме было не свойственно.

Для определения характерных особенностей переключения кодов в речи киногероев мы обратимся к примеру (1), взятому из фильма «Келинка тоже человек»:

- [Майра, жен., 45-55] *Сабыржан, Сабыржан деймін, бүгін жұмысқа барушы ма едің?*

- [Сабыржан, муж., 45-55] *Так точно!*

- [Майра, жен., 45-55] *Енді не қылып жатсың, тұрмайсың ба тездетіп? Құдай біледі, анау Айжан завтрак еше не сделала, Жулю надо в садик вести, анау бала түнімен ұйықтаған жоқ, **наверное, работал всю ночь, ну что ты лежишь?***

- [Айжан, жен., 30-35] *Жуля, сколько раз говорила: не подходи без меня к плите. **Доброе утро!***

- [Жулдыз, жен., 5] *Доброе утро!*

- [Майра, жен., 45-55] *Бұл не?*

- [Айжан, жен., 30-35] *Ваш палец?!*

- [Майра, жен., 45-55] *Көріп тұрмын, бұл шаң. Как ты вчера убиралась? Я уверена, ты люстру не протирала, да?*

- [Айжан, жен., 30-35] *Я сейчас протру.*

- [Майра, жен., 45-55] *Жұлдызку оставь, ты что, ею собралась вытирать? Келе ғой, күнім... Не надо, я вчера сама все вытерла. Специально палец не вымыла, чтобы тебе показать. Все приходится делать самой, каждый день одно и то же. Сен қашан адам боласың, Айжан? Ну, и что ты там стоишь? Иди завтрак сделай Максатику, он, наверное, всю ночь работал... Иди к маме... О, Күлә? Калайсың?*

- [Кульпаш, жен., 45-55] *Жақсы бәрі, представляешь, менде соль бітіп қалыпты, бере салишы.*

- [Майра, жен., 45-55] *Ааа, жүр... Туф, мына телефонды көтересің ба, жоқ па, а? ... И жаным сол... Белім-ай, ой! Ну что за манера, говори не говори, мың қырық бес рет айттым «есікті аяқпен жаппа» деп. Не слушается, что делать с этой келинкой?*

Пример (1) представляет собой весьма причудливое и вольное смешение элементов казахского и русского языков. При этом кинополилог убедительно показывает, что переключение кодов чувствительно к «фактору адресата»: к разным собеседникам Майра обращается, по-разному используя (или комбинируя) два языка. С другой стороны, переключаясь с языка на язык, она и сама меняет свои коммуникативные роли: в представленном фрагменте она выступает как жена, свекровь, бабушка, соседка. Так, к мужу и внучке она преимущественно обращается на казахском, к русскоязычной снохе – на русском. При этом Майра, задавая вопрос супругу на казахском языке, получает ответ: «Так точно!» Возможно, это объясняется тем, что он проходил службу в советской армии и данное выражение для него является привычным. С другой стороны, его ответ – комически обыгранная реакция на командирский тон жены.

Кроме того, в (1) использованы модели кодового переключения, типичные для повседневной коммуникации казахстанцев [5]. С одной стороны, это макароническая речь, представляющая собой на первый взгляд хаотичное смешение элементов двух языков: *Жақсы бәрі, представляешь, менде соль бітіп қалыпты, бере салишы*. Между тем даже здесь имеется оправдание смене языков: в казахское высказывание вклинивается русское дискурсивное слово *представляешь*, обладающее синтаксической автономностью, а *соль* является привычным и частотным в бытовой речи словом.

Важно также отметить, некоторые выражения на казахском в речи Майры (*мың қырық бес рет айттым; келе ғой, күнім...*) в переводе на русский утратили бы первоначальную смысловую и прагматическую нагрузку. В ее же репликах на русском (*не слушается, что делать с этой келинкой?*) подчеркивается, что они косвенно адресуются снохе, которая все слышит и должна принять во внимание недовольство свекрови.

С другой стороны, в полилоге находит место особого рода семикоммуникация: когда один из собеседников говорит по-казахски, а другой отвечает ему по-русски, при этом оба понимают друг друга.

Наконец, в рассматриваемом кинофрагменте мы можем обнаружить примеры дериватов, образованных от казахских основ путем прибавления к ним русских аффиксов: *келинка, Максатик, Жуля*.

Таким образом, имитация бытового разговора выглядит вполне правдоподобно: причины и характер переключения кодов совпадают с тем, что можно наблюдать в повседневном общении казахстанцев. В то же время, анализируя речь героев казахстанских фильмов, мы заметили, что немаловажную роль играет первый язык актеров: часто не актеры подстраиваются под сценарий, а сценарий подстраивается под язык актеров.

Однако переключение кодов, помимо реалистичности своего исполнения, выполняет в кинофильмах и сугубо художественные функции, становясь выразительным приемом.

Необходимо отметить, что большинство фильмов, где часто встречается переключение кодов, – это комедии. Создатели фильмов, используя переключение кодов, добиваются прежде всего комического эффекта. Конечно, это эффект могут оценить только зрители-билингвы. Ср. (2-5):

(2) *Однажды они меня заставили ішек қарын тазала, это просто жуть, Вообще былай, ішек қарын уберешь и чистишь етесің* (Келинка Сабина).

(3) *У них здесь нет никаких лекарств, они все болезни лечат құйрық маем* (Келинка Сабина).

(4) Футболом, между прочим чуть профессионалом не стал, потом конкретно получил травму, и все... Че не видно, что ли? Вот хорошенько посмотри, вот **ұшық** (Бизнес по-казахски).

«Бүкіл ауылдың ақшасын **тұда сюда**» (Оралман из Питера).

Следующая функция переключения кодов в речи кино – создание стереотипной речевой характеристики героя: говорит плохо по-казахски – «шала казах», говорит плохо по-русски – аульский и т.д. Например:

(6) - Ай, бұл **братишка** зой, сен кімсің?

- **Вы что? Не узнали, что ли?! Қанат ағаның баласы зой – Жомарт.**

- Аа, Жомарт, бәсе папасынан аумай қалыпты. **Что там, откуда?**

- **Да, из города** (Бизнес по-казахски).

(7) - Саламатсызба, **детилер!**

- Саламатсыз ба, **учитель-ағай!**

- **Итак, біз урок чистого шала казахского языка начинать етеміз. Новые слова записать етіңдер...** Ал енді кім **прошлый** уроктағы словалармен **предложение составлять етті?**... Ай, молодец, отыр саган **пятерка...** Тағы еще кім **готов?** (Наша Казаша).

Клишированные и прагматически окрашенные слова и выражения в речи билингвов также редко переводятся, соответственно, вызывают смену кодов (см. [6]). Примеры из кино хорошо иллюстрируют эту особенность:

(1) *Все приходится делать самой, каждый день одно и то же. Сен қашан адам боласың, Айжан? Ну, и что ты там стоишь? Иди завтрак сделай Максатику, он, наверное, всю ночь работал...* (Келинка тоже человек).

Ой, ну ладно, взрослый человек же, ұят болады, давайте не будем его обижать, пойдёмте (Бизнес по-казахски).

Как видим, переключение кодов, являясь характерным приемом казахстанского кино постсоветского периода, выполняет целый ряд функций, таких как отражение реальной языковой ситуации и речевого поведения казахстанцев, создание комического эффекта, стереотипная характеристика героя, передача прагматически значимой информации. Не стоит игнорировать и тот факт, что использование двух языков позволяет адресовать кинопродукт широкой зрительской аудитории: билингвальной и монолингвальной (русскоязычной и казахскоязычной), что может напрямую влиять на повышение кассовых сборов и рейтингов.

Список использованной литературы:

1 Гришина Е.А., Савчук С.О. Корпус устных текстов в НКРЯ: состав и структура // Национальный корпус русского языка: 2006-2008. Новые результаты и перспективы. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С.129-149.

2 Горшкова В.Е. Седьмая международная научная конференция "Русский язык и культура в зеркале перевода. Мировое кино: вчера, сегодня, завтра...", Афины, Греция, 28 апреля - 3 мая 2017 г. // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. – Т.21, №4, 2017. – С.941-946.

3 Кинематография и кинофикация Казахстана / ред. Р.Шерман. – Алма-Ата: Главиздат Министерства культуры КазССР, 1961.

4 История АО «Казахфильм» им. Шакена Айманова. [Электронный ресурс] // Сайт АО «Казахфильм» им. Шакена Айманова http://www.kazakhfilmstudios.kz/company/our_history/history/ (дата обращения: 12.09.2018).

5 Казкенова А.К., Серикова С.К. Смешанная коммуникация как дискурсивное проявление языковых контактов // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки». 2015, №1 (51). – С.35-40.

6 Wasserscheidt Ph. Construction Grammar and Code-Mixing // M.Reif & Ju.A. Robinson (eds) Cognitive Perspectives on Bilingualism. – Boston/Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016. – P.65-91.

С.А. Жиренов¹, А.С. Сманова², Л.Ш. Какимова³

^{1,2,3}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

КӨРКЕМДІК БІЛІМ БЕРУДЕГІ ҰЛТТЫҚ САНА МЕН МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа

Көркемдік білім беру өнертану ілімінің практикалық мазмұнын жетілдіретін, оқу-әдістемелік жолын ұсынатын методикалық ғылыми сала. Көркемдік білім көркем өнердің мәнін түсінуге ықпал ететін, эстетикалық табиғатын тануға әсер ететін, шығармашылыққа тікелей қатысты әдістемелік сала. Көркем білім берудің мазмұнын ұлттық сана мен ұлттық тілдің негізінде оқыту арқылы этнос мәдениетінің ерекшелігін, әлемдік мәдениетпен сабақтастығын тануға болады. Ғылыми зерттеуге негізделген мақаланың өзегі көркем білім берудегі ұлттық категориялардың маңызы мен ұлт мәдениетін танытудағы ықпалы деген мәселеге лингвомәдени аспектіде қарастырылады. Қазақ өнерінің әдістемелік мазмұны көркемдік білім беру арқылы түсіндіріледі. Көркемдік білім беру үдерісінің тарихы ұлт тарихымен тұтасып жатқан тарихи сала ретінде тануға болады. Әр халықтың көркемдік берудің өзіне тән ерекшеліктері болады. Көркемдік білім беру көп салалы (жанрлы), этнос мәдениетімен астасқан, қазақ халқының рухани мәдениетінің ерекше бір сипаты болып табылады. Көркемдік білім беру жүйесінің дамуы халық өнері шеберлерінің шығармашылығымен сабақтас, тұрмыстық қолданбалы сипаты басым кәсіби сала екендігі мақала мазмұнында жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: көркемдік білім, өнер, этнос, ұлттық сана, ұлттық құндылық, ұлт тілі, ұлт болмысы.

Жиренов С.А.¹, Сманова А.С.², Какимова Л.Ш.³

^{1,2,3}Казахский Национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ И КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

Художественное образование – это научно-методическая сфера, предлагающая учебно-методический путь, который способствует развитию практического содержания учения искусствоведения.

Художественное образование – область методики, которая, влияя на эстетический характер восприятия, способствует пониманию сущности искусства напрямую зависящее от творчества. Преподавание содержания художественного образования на основе национального самосознания и национального языка позволяет познать культурную особенность этноса, преимственность ее с мировой культурой. Тема научного исследования роль национальных категорий в художественном образовании и его влияние на культуру нации изучается в лингвокультурологическом аспекте. Методологическое содержание казахского искусства объясняется посредством художественного образования. Историю процесса художественного образования можно рассматривать как историческую ветвь национальной истории. Художественное выражение каждой нации имеет свои особенности. Художественное образование является особенностью духовной культуры казахского народа, которая связана с многогранной (жанровой) культурой этноса. В содержании статьи подробно рассматривается народное искусство, связанное с творчеством мастеров в контексте развития системы художественного образования, сущность декоративно-прикладного характера как профессиональная сфера.

Ключевые слова: художественное образование, искусство, этнос, национальное сознание, национальные ценности, национальный язык, национальная идентичность и т.д.

S.A. Zhirenov¹, A.S. Smanova², L.Sh. Kakimova³

^{1,2,3}Kazakh National pedagogical university named of Abay
Almaty, Kazakhstan

LINGUISTIC MEANING NATIONAL CONSCIOUSNESS AND CULTURAL VALUES IN ARTISTIC EDUCATION

Abstract

Art education improves the practical content of art history, suggests methodological support of the educational methodology of this scientific field. Art education – an area which is a technique, affecting the aesthetic character of perception, promotes understanding of the essence of art is directly dependent on the creativity. Teaching content of art education on the basis of national identity and national language allows you to know the cultural characteristics of the ethnic group and its continuity with the world culture. The topic of scientific research is the role of national categories in art education and its influence on the culture of a nation in the aspect of linguistic culture. Methodological content of Kazakh art is explained by means of art education. The history of the process of art education can be viewed as a historical branch of national history. The artistic expression of each nation has its own characteristics. Art education is a feature of the spiritual culture of the Kazakh people, which is associated with a multi-faceted (genre) ethnic culture. The content of the article examines in detail the folk art associated with the work of masters in the context of the development of the system of art education, the essence of decorative and applied nature as a professional sphere.

Keywords: art education, art, ethnos, national consciousness, national values, national language, national identity.

Білім беру жүйесі – әр алуан салаға негізделген ауқымы кең күрделі арна. Отандық білім беру саласының бір саласы көркемдік білім беруге бағытталған. Көркемдік білім беру жүйесі көркем өнердің өрісімен астасқан, әлемдік өнер туындысымен сабақтас, ұлттық өнермен тамырлас бағыт екендігі белгілі. Көркемдік білім беру арқылы өнер әлемінің табиғатын тануға, болмысын білуге, әлемдік көркем өнер мен ұлттық өнердің сабақтастығын көруге болады. Отандық білім беру жүйесіндегі көркем өнердің қалыптасуы мен дамуын сөз еткенде, ұлттың өткен тарихымен халықтың мәдени өміріннен тысқары қарауға болмайды. Өнер – этностың жасампаз руханиятының нәтижесі. Өнердің өн бойында этностың ұлттық болмысы мен ұлттық менталитеті астасып жататындығы анық. Бүгінгі таңдағы технократизмнің қарыштап дамыған заманында ұлттың болмыстың айнасы іспеттес өнерді көркемдік білім беру арқылы оқытудың маңызы орасан зор.

Көркемдік білім мазмұнын музыкалық өнер, театр және көрермендік-сахналық өнер, бейнелеу өнері және дизайн, қолданбалы сән өнері, мәдениеттану, кино, ТВ және бұқаралық мәдениет, этномәдени зерттеулер және фольклор, т.б. секілді көптеген шығармашылық мамандықтарға қатысты кәсіби салалық ілімдер жиынтығынан тұрады. Көркемдік білім өнертану ғылымының мазмұнымен сабақтас егіз ұғым ретінде қарастыруға болады. Ал өнер дегеніміз – «көркем образдар жүйесі арқылы адамның дүниетанымын, ішкі сезімін, жан дүниесіндегі құбылыстарды бейнелейтін қоғамдық сана мен адам танымының формасы. Өнер өмірде болған оқиғаларды қаз-қалпында алмай, өзгертіп, түрлендіріп, көркем образдарды типтендіру арқылы сомдайтын эстетикалық құбылыс. Оны қоғамдық сананың өзге формаларынан даралайтын белгісі де адамның шындыққа деген эстетикалық қатынасы болып табылады. Өнердің мақсаты – дүниені, адам өмірін, қоршаған ортаны көркемдік-эстетикалық тұрғыдан игеру. Көркем шығарманың бел ортасында нақты бір тарихи жағдайда алынған жеке адам тағдыры, адамдардың қоғамдық қатынастары мен қызметтері тұрады. Олар суреткер қиялы арқылы өңделіп, көркем образдар түрінде беріледі. Шығарманың суреттеу тәсілі, құрылымдық келбеті, көркем бейне жасаудың материалдық арқауы өнер түрлерінің ерекшеліктерін айқындайды» [1].

Өнер этностың ұлттық болмысының ертеден келе жатқан мәдени-рухани құндылығы мен тұрмыстық мәдени өмірінің көрсеткіші болып табылады. Ал ақиқат өмірде өнердің қандай да бір түрі болмасын ұлт тілімен тұтасып жатқандығы белгілі. Өнердің әралуан түрлері мен олардың бітім болмысы тіл арқылы таңбаланып, сөз арқылы бедерленетіндігін ескерсек, өнердің тілге, тілдің өнерге қатысы барын көруге болады. Өнер болмысының мазмұнын танытуда тілдің атқаратын қызметі

жоғары. Тіл арқылы өнердің ұғымдық атауы мен таңбалық мәні, терминдік сипаты, эстетикалық маңызы бейнеленеді.

Өнердің мәдени өмір мен тұрмыстық өмірдегі қажеттілігі көркемдік білім арқылы беріледі. Білім беру жүйесіндегі көркемдік білім өзінің күрделі құрылымымен, эстетикалық мәдениеттің білім мазмұнына негізделуімен ерекшеленеді. Көркемдік білім беруде ұлттық өнер туындыларының тарихы, қалыптасу кезеңдері, теориялық негіздері, практикалық мәні, қолданбалы сипаты секілді мәселелер қарастырылады. Көркемдік білім берудегі ұлттық өнердің түрлері мен салалары қаншалықты маңызды болса, көркемдік білім беруді жеткізу мен жарыққа шығарудағы ұлттық тілдің маңызы соншалықты қуатты екендігін назарда ұстау қажет.

Көркемдік білім беруде ұлттық өнердің түрлері мен салаларын мәдениеттің белгілі бір құбылысы, ұлт руханиятының материалдық және рухани мәдениетінің көрсеткіші ретінде бағалауға болады. Көркемдік білім беру арқылы эстетикалық мәдениеттің мазмұны ұлттық құндылықтармен ұштасып берілсе, этникалық көрсеткіш тіл арқылы бедерленеді. Көркемдік білім беру ұлттық сананың жаңғыруы мен жасампаздығына, қала берді мәңгілігіне негізделеді. Ал мұндай жұмыстар республика көлемінде мемлекеттік деңгейде кешенді түрде жүргізіліп жатқандығы Елбасымыздың «Мәңгілік Ел» идеясының аясында қарастырылып жатқандығын атап өтуге болады. Яғни, біздің бұл зерттеу жұмысымыз Мемлекетіміздің негізгі басым бағыттарының бірі «Мәңгілік Ел» идеясы контекстінде көркемдік білім берудегі ұлттық сана мен мәдени құндылықтарды жоғары оқу орындарының білім алушыларына кешенді түрде оқыту арқылы, ұлттық құндылықтарды бағалау мен дәріптеуге, заманауи үлгіге сәйкес тұтынуға, күнделікті тұрмыстық қажеттілікке жарату арқылы ұлттық сананың орнығуына ықпал ету болып табылады.

«Ұлттық өзіндік сана – белгілі бір ұлттық қауымға енетін адамдардың осы қауымның идеалдарын, мәдени нормаларын, дәстүрлерін, тұрмыстық стереотиптерін меңгеруін, сондай-ақ, олардың жалпы қоғамдағы осы әлеуметтік-этникалық топтың мүдделері мен жағдайларын түсінуді сипаттайтын елестетулер деңгейі» болып табылады [2]. Сондай-ақ, «ұлттық өзіндік сана- белгілі ұлт өкілі ретінде индивидтің өзі туралы салыстырмалы түрде тұрақты, ұғынылған және қайталанбайтын жүйе. Ұлттық өзіндік сана – ұлттық қоғамдық шындықты өзінше қабылдап, оны салт-дәстүр, ұлт тілі, ұлттық өнер арқылы білдіруі. Сана объективті дүниені және өзінің жеке болмысын ой елегінен өткізуге белсене қатысатын адамның психикалық процестерінің бірлігін көрсетеді. Ол адамның еңбек, қоғамдық-өндірістік қызметі барысында пайда болады және сананың өзі сияқты тілмен тығыз байланысты. Адам объектілерге түсініп ұғына қарайтындықтан, оның дүниеге қатынас тәсілі ғана сана деп аталады [3].

Ұлттық сана мен мәдени құндылықтарды қалыптастырудың бір тетігі ретінде көркемдік білім беру мазмұнына заманауи үлгіге (әдістемелік үлгі) сәйкес ұлттық сана мен ұлттық категорияларды ғылыми негізде қарастыру арқылы қол жеткізуге болады. Көркемдік білім беру мазмұнына ұлттық сана, ұлттық мүдде, ұлттық ұйысу, ұлттық жігер, ұлттық өнер, ұлттық тіл, т.б. секілді категорияларды кешенді түрде енгізу арқылы, болашақ ұрпақтың бойына ұлттық мәдени құндылықтарды дарытуға болады. Ал бұл мәселелер тек көркемдік білім мазмұнына негізделген заттық мәдени деректі өнер туындыларының негізінде ғана емес, ұлттық тілдің қолданысы негізінде жүзеге асатындығын есте ұстау қажет. Ал, «ұлттық тіл – ауызекі және жазба түрде ұлттық қарым-қатынас құралы қызметін атқаратын тарихи-әлеуметтік категория. Ұлттық тіл ұлтпен бірге қалыптасады, әрі оның пайда болуының алғы шарты, әрі өзі де сол процестің нәтижесі болып табылады. Капитализм қоғамы кезінде буржуазиялық ұлттардың қалыптасуында тіл бірлігі экономикалық, территориялық, мәдени бірліктермен бірге аса қажетті негізгі шарттардың бірі болған. Әрбір ұлттық тіл өзіне тән дербес жолмен дамып қалыптасады.

Тіл білімінде ұлттық тілдердің үш түрлі негізден туатыны көрсетілген:

- тілдік белгілері бірыңғай, құрылымында айырмашылық жоқ бір диалект негізінде;
- бірнеше диалектінің шоғырланып бірігуі негізінде;
- диалектілердің ауыса отырып, өзара шоғырлануы негізінде. Қазақ ұлттық тілінің халықтық тегінде осы айтылғандардың екінші түрі, яғни қазақ жеріндегі өзара туыс бірнеше диалектінің шоғырланып бірігуі жатқан сияқты. Ұлттық тілдің құрылымдық негізі оның халық тілі болып қалыптасқан дәуірінде салынады. Ұлттық тіл өзінің ішкі құрылымы жағынан халық тілінің мұрагері болып табылады. Бірақ ұлттық тіл айтылуы, қолданылуы әбден тұрақталған сөздер мен формаларды халық тілінен дайын қалпында қабылдаған деңгейде қалмайды. Ұлттық дәуір талабына сай ұлттық тіл деңгейі де онан әрі дамып жетіліп отырады.

Ұлттық тіл өте кең ұғым, өзінің құрамы жағынан бірыңғай емес: оған бүкіл ұлтқа қызмет ететін баспасөз тілі – әдеби тіл де, ауызекі сөйлеу тілі де, жеке аймақтарға тән жергілікті диалектілер мен говорлар да, кәсіби мамандыққа тән сөздер де, жекелеген әлеуметтік топтарға тән жаргондар да кіреді» [4].

Көркемдік білім берудің өзегі ұлттық сана мен ұлттық құндылық деген ұғымдармен астасып, ұлттық тілмен ұласқан жағдайда ғана өміршең болады. Бұған дәлел ретінде әлемдегі дамыған зайырлы мемлекеттердің көркемдік білім беру жүйесінің өзегінде ұлттық мүдденің бастапқы орында тұратындығы, соның нәтижесінде сол мемлекеттің беделі басым, қуатты күшті болатындығын көруге болады. Демек, қазақ көркем білім беру жүйесінің фундаменті ұлттық сана мен ұлттық құндылықтың біртұтастығына негізделген, ұлттық тілдің негізінде мәдени кодқа түскен жағдайда мәңгілікке жол тартары анық.

Көркемдік білім мазмұнындағы ұлттық сана – этностың мәдени тұрмыстық (әлеуметтік), экономикалық және саяси, философиялық, адамгершілік (моральдық), ар-ұяттық, ұлттық салт-дәстүрлері, діни көзқарастары мен әрекеттерінің жиынтығының мәдени көрсеткіші материалдық тұрғыдан бедерленіп, ұлттық тілдің негізінде таңбаланып мәдени кодқа түскен құбылысты тануға болады. Көркемдік білім беру жүйесіндегі ұлттық сананың қалыптастырудың жолдары ретінде, заттық мәдени категориялардың ұлттық үлгімен таспалануы мен ұлттық тілмен таңбалануы тиіс. Көркемдік білім берудегі ұлттық сананы қалыптастыру білім беруші мен білім алушылардың ұлттық сезімі мен өзара әрекеттеріне тікелей қатысты болады. Осы мәселеге қатысты әдіскер-ғалым Ж.Дәулетбекова: «Алған білімді жаңа жағдайларда қолдану тікелей оқушының тіл туралы көзқарасымен байланысады. Бұл деңгей тұлғаның құндылықтық бағдарының бір көрсеткіші болып саналады. Оқушының өзі алған білімін кездейсоқ, тосын жағдайларда қолдана алуы – оның лингвистикалық дүниетанымының қалыптасқанының маңызды белгісі. Ол баланың тілдің бойында тоғысқан морфонологиялық, семантикалық, құрылымдық, сөзтудырушылық ерекшеліктерді өздігінен аңғаруымен, оны дұрыс қолдана алу қабілетімен тығыз байланысты қаралады. Меңгерілген білім оқушының санасында әртүрлі формада, оның ішінде тілдік құбылыстың мәнді белгілері мен оны таңдау шартын құрайтын ережелер мен анықтамалар түрінде көрінеді. Меңгерілген білім оқушының жаңа материалды игеруіне тікелей де, жанама да әсер етуі мүмкін. Сондықтан білімнің ауысу да осы екі формада көрініс табады» деген пікірін көркемдік білім беру жүйесіне тікелей қатысты қарата айтуға да болады [5, 259 б.].

Көркем білімнің басты категориясы заттық мәдени құндылықтар тіл арқылы көрініс табады. Ал бұл дегеніміз мәдениет пен тілдің тұтастығына негізделеді. В.А. Маслова тіл мәдениеттің байланысы турасында: «... мәдениет тіл ішіне енеді, онда дамиды және сол тілдің мәдениетін білдіреді, халық мәдениетін танытушы ғылым саласы». Мәдениеттің әр алуан категорияларын лингвистикалық аспектіде тіл білімінің лингвомәдениеттану атты ғылым саласы арнайы қарастырады.

Лингвомәдениеттану ғылымы – ұлттық-мәдени сипаты бар әлеуметтік, танымдық, этикаэстетикалық, тұрмыстық затдеректер мен рухани қазыналы қорлардың өзара қатынастарымен олардың заңдылықтарын тілдік құралдардың қатысы арқылы зерттейтін тіл білімінің бір саласы. Демек, тіл біліміндегі лингвомәдениеттану ілімінің зерттеулерінің нәтижесінде – ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, заттық мәдени құндылықтардың бойында ұлттық элементтер бедерін, этностың рухани танымдық әлемін, сол арқылы ұлт мәдениетін таныту болып табылады. Тіл болмысы өз бойына ұлт тарихын, сөз әдебін, этнос мәдениетін, эстетикалық танымы мен талғамын, ұлттық психологиясы мен ұлттық санасын, дәстүрлі тұрмысы мен кәсіби-салтын, халық даналығы мен рухани жан азығын тұтас бойына жинақтаған таңбалық жүйе болып табылады.

Көркемдік білім беру жүйесінің нысаны болып табылатын өнер салаларының мазмұндық құрылымының категориялары тек мәдениет туындысы ғана емес, олар тіл арқылы таңбаланған атауға ие мәдени құндылықтарды тасымалдаушы тілдік таңбалық жүйе болып табылады. Яғни, тұрмыстық өмірдегі өнер туындылары тек тұрмыстық заттық мәдениет қана емес, олар тіл арқылы таңбаланған этномәдени ақпаратты бойына жинақтап сақтаушы, келер ұрпаққа мәдени құндылықтарды тасымалдаушы, яғни бөлшекті бүтіндейтін ұлтты тұтастырушы құбылыс. Тұрмыстық өмірдегі кезкелген мәдени заттық құндылық тілдік атау мен тілдік құбылыстар лингвистикалық заңдылықтырға сәйкес этностың дүниетанымы мен салт-дәстүріне, ұлттық болмысынан ақпарат таратушы категория болып табылады.

Көркемдік білім беру мазмұны заттық мәдениет арқылы эстетикалық мәдениет пен рухани мәдениетті оқытуды басты нысан ретінде қарастырады. Эстетикалық мәдениет пен заттық және

рухани мәдениет үлгілері көркемдікке негізделеді. Ал бұл мәселелер көркемдік білім берудің негізгі материалы болып табылады. Эстетикалық мәдениет субъектінің рухани күш-жігерінің нәтижесінде туып, практикалық тәжірибе арқылы өңделеді. Көркем білім берудегі эстетикалық құндылықтар әралуан құралдар мен құрылғылардың қатысуы арқылы туындайды. Мәселен музыкант, дизайнер, суретші, тоқымашы, тігінші, т.б. әралуан кәсіби құралдар мен құрылғыларды пайдаланады. Бүгінгі заманауи дамыған көркемдік білім беру жүйесіндегі көркем шығармашылықтың барша қызметтерінің өздеріне тән қасиеттері болады. Мәселен: өнер – көркемдік таным нәтижесі, өнер – эстетикалық құндылық және көркем тәрбие, өнер – мәдени танымдық код, өнер – кәсіп, еңбек, секілді адамның әлемге (өнерге) қатысты мәдени танымдық әрекетінің жемісі болып табылады.

Көркемдік білім беру жүйесінің нысаны өнер табиғатын түсіну мен түсіндіруден, ұғыну мен ұғындырудан, оқу мен оқытудан, сезіну мен сезіндіруден тұрады. Көркемдік білім беру жүйесінде өнер табиғатының қоғамдық мәні мен адамның нақты өмірлік тәжірибесін жетілдіру, дамыту үшін «өмір мен өнерді» өз тұтастығында қайта қалыптастырады. Көркемдік білім беруде білім алушы өнер болмысының әралуан аспектісін және көркемдік тәжірибесімен өзара ықпалдаса отырып, адам әрекеті мен санасының барлық құрылымында әрекеттесу үдерісін жүзеге асырады. Көркемдік білім беру жүйесінде поэтикалық образды ойлау құрылымын айқындайтын тұлға ұлттық категориялардың әлеуметтік маңызын түсінеді. Көркемдік білім беруде өнер дербес дара тұлға болмысына көркемдік идеялардың ұлттық санаға негізделген дәнін еге отырып, өз аудиториясын кеңейтеді. Көркемдік білім беруде жалпы халықтық мән басым болады. Себебі, «өнер – өнер үшін емес, өнер – өмір үшін» қағидасына негізделеді. Көркемдік білім беру жүйесі тек сол сала өкілдері үшін емес, көпшілік үшін маңызды болып табылады.

Көркемдік білім беру көркем образдар арқылы білім алушының танымдық көкжиегін кеңейтіп, рухани жан әлемін байытатын ілім. Көркемдік білім беру ұлттық санаға негізделу арқылы ұлттың мәдени құндылықтарына деген білім алушылардың қызығушылығын оятып, этносқа деген сүйіспеншілік сезімін күшейтеді. Ал мұндағы әрекеттестіктер тілдік қатысым мен лингвомәдени процестерге тікелей қатысты болады. Көркемдік білім беру жүйесі өзге ғылыми әдістемелік салаларға қарағанда әмбебаптық мәні басым, қолданбалы тұрмыстық практикалық сипаттағы, эстетикалық қуаты күшті, этнотанымдық мазмұны жоғары ғылыми пән болып саналады.

Сонымен, көркемдік білім берудегі ұлттық сана мен ұлттық құндылықтар тілдік материалдардың нәтижесінде қолданысқа түседі. Көркемдік білім берудегі ұлттық ерекшелік ұлттық сана нәтижесінде көркем ойлаудан туады. Өнер болмысындағы ұлттық категориялар өнер тудырушылардың шығармашылық қиялының нәтижесінде жарыққа шықса, көркемдік білім беру ұлттық тәрбие мен тілдің қатысы арқылы білім алушының бойына дариды. Өнер өрісі сөз өнері, театр, кескіндеме, мүсін, би, музыка, графика, дизайн, сәулет, декоративті, сән, цирк, көркем фотография, кино, теледидар, т.б. секілді көптеген салалардан тұрады. Яғни, өнердің көрсетілген түрлерге бөліну принципінен шындық өмірдің эстетикалық мәнін түсіндіретін, қоршаған ортаның көркем келбетін поэтикалық үлгіде көрсетуге негізделеді. Өнердің аталған түрлері өзіндік мазмұнымен, стилдік ерекшелігімен, аудиториясының (тыңдарман, оқырман, көрермен, т.б.) әралуандығымен, даму тарихымен, бағыт бағдарымен ерекшеленеді. Осы мәселелердің қолданбалы сипаты мен практикалық мәні көркемдік білім беру арқылы жүзеге асады. Көркемдік білім ұлттық сана мен ұлттық тілдің мазмұнына негізделсе мәдени құндылықтар өміршең болады. Мәдени құндылықтардың өміршендігі мен жасампаздығы «Мәңгілік Елдің» мұраты болып саналады. Ал елдің мәңгілігі бабадан балаға ұласқан, болашаққа жалғасқан, Ұлы Дала ұрпағының ұлықты жолы болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.», 2005.
- 2 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 569 б.
- 3 Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 384 б.
- 4 Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. «Сөздік-Словарь», 2005.
- 5 Дәулетбекова Ж.Т., Каваклы М. Тілді оқыту үдерісінде тұлғаның құндылықтық бағдары мен ақпараттық құзіреттіліктерін қалыптастыру жолдары // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, 2017. – №4(62). – Б.259-263.

М.А. Жүнісова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ ҒЫЛЫМИ АППАРАТЫ

Аңдатпа

Қазақ тіл біліміндегі тілдік тұлға мәселесін қарастыра отырып, ғылыми терминдік аппаратын қалыптастыруға негіз болатын ғылыми еңбектер талқыланған. Төмендегідей лингвистикалық терминдер мен терминдік аппараттар аталады: *тұлғаның ұлттық болмыс-бітімі, ұлттық-рухани құндылығы, ұлтжанды сезімі, қоғамдық ой биігі; тілді жасаушы (халық) мен тілді тұтынушы (тілі қарастырылып отырған тілдік тұлға, қазақ тіл білімінде жазушы не ақын)*. Қазақ тілінде тілдік тұлғаның өзі екіге бөлініп қарастырылады: *тарихи тілдік тұлға, элитарлық тілдік тұлға*.

Ғылыми еңбектерде жыраулар тілін зерттеушілер *интеллектуалды ерекше жаратылыс иесі, көркем тілдік тұлға, бірегей тілдік тұлға, элитарлық тілдік мәдениетті ұстанушының тілдік тұлғасы; күшті тілдік тұлға; қарапайым тұлға; тілдік тұлға мәртебесі, тұлғаның интеллектуалдық аясы, таным үдерістері* терминдері белгіленген.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, интеллектуалды ерекше жаратылыс иесі, көркем тілдік тұлға, бірегей тілдік тұлға, элитарлық тілдік мәдениетті ұстанушының тілдік тұлғасы, күшті тілдік тұлға.

Жунисова М.А.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

НАУЧНЫЙ АППАРАТ В ТЕОРИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ КАЗАХСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

Рассмотрев проблему языковой личности в казахском языкознании, научные труды стали основой формирования научного терминологического аппарата. Названы следующие лингвистические термины и терминология: национальная идентичность, национально-духовная ценность, националистические чувства, высота общественного сознания; языкообразующий (народный) и языковой потребитель (язык человека рассматривается язык писателя или поэта в казахском языке). Лингвистическая идентичность казахского языка делится на две части: исторический язык личности, элитарный язык личности.

В научных работах исследователи языка жырауов рассматривают языка личности как лингвистическая личность интеллектуального творца, фигуративная лингвистическая личность, уникальная языковая личность, которая придерживается элитарной языковой культуры; сильное лингвистическое лицо; обычный человек; статус языковой личности, интеллектуальная сфера личности и процессы познавательного мира языковой личности.

Ключевые слова: языковая личность, обладатель интеллектуального природного творчества, художественная языковая личность, уникальная языковая личность, языковая личность, придерживающаяся элитарной языковой культуры, сильная лингвистическая фигура.

М.А. Zhunisova¹

¹Kazakh National pedagogical University named after Abai
Almaty, Kazakhstan

SCIENTIFIC APPARATUS IN THE THEORY OF LINGUISTIC PERSONALITY OF KAZAKH LINGUISTICS

Abstract

Having considered the problem of linguistic personality in Kazakh linguistics, scientific works became the basis for the formation of a scientific terminological apparatus. The following linguistic terms and

terminology are named: national identity, national-spiritual value, nationalist feelings, the height of social consciousness; language-forming (national) and language consumer (the language of a person is considered the language of the writer or poet in the Kazakh language). The linguistic identity of the Kazakh language is divided into two parts: the historical language of the person, the elite language of the person.

In scientific works, researchers of the language of Zhyrauv consider the language of a person as a linguistic personality of an intellectual creator, a figurative linguistic person, a unique language person who adheres to an elite language culture; strong linguistic person; a common person; the status of the linguistic personality, the intellectual sphere of the personality and the processes of the cognitive world of the linguistic personality.

Keywords: linguistic personality, owner of intellectual natural creativity, artistic linguistic personality, unique linguistic personality, linguistic personality, adhering to elite linguistic culture; strong linguistic figure.

Қазақ тіл білімінде антропоэзектік бағыттағы зерттеулердің қарқынды дамуы тілдік тұлға теориясын қалыптастыруға, тілді тұтынушының айрықша болмысын тереңірек тануға, өзіндік сөз қолданысындағы тілдік бірліктердің түрлі құрылымдық деңгейлерде сипатталуына ерекше ықпал етті.

Әртүрлі тұжырымдар мен пайымдаулар қазақ тіл біліміндегі тілдік тұлға теориясына қатысты тілімізде біршама орныға бастаған ғылыми таным-түсініктерді толықтыруға септігін тигізді. Бұл тұрғыдан байсалды зерттеулер жүргізген белгілі ғалым Ж.Манкеева тілдік тұлғаның қалыптасу үрдісі адамның жалпы интеллектуалдық деңгейінен, парасат биігінен бастау алатынын айта келіп, сөз иесінің тұлғалық болмысын сипаттайтын ерекшеліктерді ашып көрсетеді, ондай ерекшеліктердің негізін «*тұлғаның ұлттық болмыс-бітімі, ұлттық-рухани құндылығы, ұлтжанды сезімі, қоғамдық ой биігі*» тәрізді рухани қажеттіліктер құрайтынын нақты дәлелдейді [1, 46].

Аталмыш бағыттағы зерттеулердің негізгі нысаны «тіл тұтынушысын» бағдарға алады, яғни **тілде көрініс беретін адам тұлғасы мен адамның сөз саптауындағы тіл мәселесі** талдауға түседі. Тілдік тұлға табиғатын бірқатар деңгейлік құрылымдарда анықтаған ғалым Ю.Карауловтың мына бір пікірі айтар ойымызды дәлдей түседі: «Тілдің шекарасынан аспай, ауқымынан алыстамай тұрып, тілді жасаушы мен тұтынушыға, яғни нақты тілдік тұлға – адамға назар аудармай тұрып, тіл құдіретін түсіну мүмкін емес... адамның әуелі тілін түсініп алмай немесе адамды тілінен танымай тұрып, өзін жете тани алмайсың» [2, 7].

Жеке адамның, яғни тіл тұтынушысының өзіндік қасиеттері, дүниетанымдық қабілеті, сонымен қатар тілді меңгеру деңгейі жаңа бағдарлық зерттеулердің өзегіне айналды, жеке шығармашылық тұлғаға деген қызығушылық арта түсті. Әрбір тілдік тұлға өзінің алдындағы тұлғалар қалдырып кеткен барлық тілдік байлықты меңгеру қабілетімен, соны иелене алуымен қалыптасады.

Әр тілдік тұлғаның тілі көп дәрежеде жалпыға ортақ халықтық әдеби тілден, біршама деңгейде өзіндік жеке тілдік ерекшелігінен тұрады. Сондықтан тілдік тұлғаның болмысын зерделеу кешенді талдау негізінде тілдің тарихи-мәдени қайнар көздерін, этноұлттық ерекшеліктері мен әлеуметтік сипатын, халықтың философиялық дүниетанымы мен психологиялық мінездемесін айқындау арқылы іске асады және адамның тілдік болмысын түсінуге, зерделеуге жетелейтін лингвистикалық категория ретіндегі тілдік тұлға құбылысы қазіргі білім парадигмасының мазмұнын айқындайтын өзекті мәселе болып танылды. Демек, тілдік тұлға белгілі бір этнотілдік мәдениеттің эталоны мен нормасына сәйкес келетін белсенді сөйлеу әрекеті нәтижесінде және халықтың әлеуметтік психологиясы заңдылығын меңгеру нәтижесінде бүкіл қоғамның мәдени-тарихи білімін танытушы бола алады. Әрбір тілдік тұлға – қоғамдық ортаның да тұлғасы. Оның әлеуметтік мәртебесі тілдік табиғаты арқылы ашылады.

Қазіргі тіл білімінде зерттеушілердің ғылыми дәлелдемелері бойынша көптеген **тілдік тұлға типтерінің** барлығы айқындалған:

№	Авторлар	Тілдік тұлға типтері
1.	Қазақ тілші зерттеушілері	тарихи тілдік тұлға
2.	Қазақ тілші зерттеушілері	элитарлық тілдік тұлға

Тілдік тұлғаның даралық сипатын оның шығармаларының ерекшелігін танытатын мәтіндер негізінде зерттеуге арналған еңбектер қатары көбейе түсуде. Осы тұрғыда тілдік тұлға мәселесі

қазіргі орыс тіл білімі мен қазақ тіл білімінде төмендегідей бағыттарда қарастырылып келеді деп шартты түрде белгілейміз:

1) *нақты тұлғаның тілін оның когнитивтік және прагматикалық интенцияларын назарға ала отырып талдау* – Т.Е. Пшенина [3], Ш.С. Ниятова [4] және т.б. Катулланың тілдік тұлғасын зерттеген Т.Е. Пшенина «тілдік процесс кезіндегі жасаушы және қабылдаушы тұлға туралы сөз болған кезде тілдік тұлға (нақты тілдік тұлға, ұлттық тілдік тұлға) *ашық жүйе* болып табылады, біз белгілі бір автордың шығармасы сияқты аяқталған дискурста кездескен кезде ол *жабық жүйе* саналады» [3, 9] – деу арқылы тілдік тұлғаға қатысты жүйе түрлерін ұсынады.

2) *көптеген ғылыми еңбектерде тарихи тұлғалар тілін диахрониялық тұрғыдан сараптау орын алған*, жыраулар тілдік тұлғасын олардың поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесін таныту арқылы зерттеген Б.И. Нұрдаулетова: «біздің зерттеуіміздің нысанына айналып отырған жыраулар феномені ерекше тұлғалық нышанда танылады. Жыраулық тілдік тұлғаны талдау арқылы көз жеткізген тілдік тұлға туралы өз пайымдауымыз бар. Біздің ойымызша, тұлға – интеллектуалды ерекше жаратылыс иесі» [5, 148] – дейді. І Петрдің тілдік тұлғасына диахрониялық тұрғыдан сипаттама берген Қазақстандық ғалым Н.И. Гайнуллина автор образы мен кейіпкер бейнесі проблемасының тіл білімінде кең көлемде зерттелуіне байланысты *нақты тілдік тұлғаны* бөлек, өз шығармашылығында *көркем тілдік тұлғаны* жүзеге асыратын көркем сөз шеберлерінің, яғни ақын-жазушылардың тілдік тұлғасын бөлек қарастыруды ұсынады [6, 12].

3) *бөлек-бөлек мәтіндер негізінде тілдік тұлғаны модельдеуге арналған зерттеулер де пайда бола бастады*: А.А. Реформатсийдің тілдік тұлғасын оның ғылыми еңбектерін зерттеу материалдары негізінде Е.В. Красильникова бастаған авторлар тобы [7]; сот материалдары арқылы А.Ф. Конидің тілдік тұлғасын З.В. Баишева [8] қарастырған; Б.С. Каримова [9] қазіргі кездегі саясаткердің тілдік тұлғасын публицистика материалдары негізінде зерттеп, «бірегей тілдік тұлға», «элитарлық тілдік мәдениетті ұстанушының тілдік тұлғасы» терминдерін қатар қолданады; Қазақ ғалымы Қ.Жұбановтың ғылыми еңбектері негізінде тілдік тұлғасын зерттеген Ф.Е. Терекова оны кәсіби қызметіне байланысты әлеуметтік тұрғыдан түсіндіріп, оны «қазақи тілдік тұлға» ретінде таниды [10, 26]; О.Ф. Кучеренко Л.Толстойдың тілдік тұлғасын оның хаттарының негізінде зерттеп, «күшті тілдік тұлға» терминін «қарапайым» тілдік тұлғаларды тілде, ғылымда, тарихта, өнерде із қалдырған өзіндік орны бар тұлғалардан ажырату үшін қолдануға болатындығын айтады [11].

4) *шығармадағы кейіпкерлердің тілдік тұлғасын ашу арқылы шығарма авторының тілдік тұлғасына шығуды мақсат тұтқан зерттеулер де кездеседі*. Э.Хеменгуэйдің әдеби-көркем шығармаларындағы кейіпкерлерінің тілдік тұлғасын З.А. Кузневич [12, 47], Б.Соқпақбаевтің шығармаларындағы кейіпкерлері арқылы жазушының тілдік тұлғасын Ж.Б. Саткенова [13, 48], балалар әдебиеті кейіпкерлерінің тілдік тұлғасын З.А. Абдуллина [14, 49] осы бағытта қарастырған.

5) *тілдік тұлға бойындағы қасиеттерді оның ұлттық болмысына сай қарастырған еңбектер* ғалым Ю.Н. Караулов зерттеуінен бастау алатыны сөзсіз. Осы тұрғыда әсіресе, орыс тіл білімінде біркелкі зерттелген бұл мәселеге қазақ тіл білімінде қазіргі таңда шындап ден қойылып, зер салынып өзіндік сала ретінде дамып келеді. Өз зерттеуінде ұлттық тұлға терминін қолданған Ислам Айбарша [15, 10] ұлттық мәдениеттің тілде орныққан тілдік бейнелеріне талдау жасайды. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттарын зерттеген Ш.М. Елемесова [16, 11] дара тіл өзгешелігін лингвостилистикалық және психолингвистикалық сабақтастықта талдайды. Т.Ізтілеуовтың тілдік тұлғасының дискурстық сипатын зерттеген Ф.Б. Қожахметова «тілдік тұлға дегеніміз ұлт тілі мен ұлт мәдениетінің ақпаратын сатылы деңгейде толық меңгерген тілдік-мәдени күзірет иесі» [17, 9] ретінде анықтауға болатындығын айтады. М.Дулатұлының тілдік тұлғасын зерттеген Г.Е. Имашева М.Дулатұлы тіліндегі қазақ ұлтының рухани дүниетанымы оның тіліндегі «ғаламның бейнесі» ретінде байқалатындығын айта келіп, сонымен бірге тілдік тұлға туралы ««тілдік тұлға» есімі, оның айтқан сөздері, шығарған өлең-жырлары, жазған мақалаалары ел есінде мәңгі қалуы тиіс» [18, 15, 7], – деген пікір білдіреді. Абайдың тілдік тұлғасын зерттеген Г.Ә. Мұратова қазақ тіл біліміндегі тілдік тұлғаның классикалық үлгісін ұлы Абайдың қазақ әдеби тіліндегі орнын саралау арқылы айқын көруге болатындығын атай келіп, тілдік тұлға мәселесін анықтауда «өзі меңгерген ұлт тілі мен мәдениетін өзгеге таныта отырып, тілді тұтынушы ретінде әрі тілді жасаушы ретінде, тұтастай алғанда тіл тарихына (синхронды, диахронды күйіне), тілдің дамуына қандай үлес қосқанын айқындау мәселесі – тілдік тұлға мәртебесін одан әрі бекіте түсетін немесе оның тағы бір қырын, яғни толыққанды тілдік тұлға болмысын ашатын басты ұстаным болуға тиіс» [19, 13, 11] – деп біледі.

Соңғы кездері **тілдік тұлғаны түсіндіруге бірнеше бағытта келу үрдісі** қалыптасқандығын байқауға болады:

1. Тілдік тұлға болып табылатын жеке адам қалыптасуының негізгі жүйелерін анықтау (тегі, өмір сүрген ортасы, әдеби және тілдік, ұлттық-мәдени ықпал т.б.).

2. Жеке адамның тілдік тұлғалық болмысын құрайтын жеке қасиеттерін танытатын ерекшеліктерді көрсету, яғни оны өз бетінше білім алу, өзін-өзі жетілдіру, тәрбиелеу, өз тілдік тәжірибесін ұрпақтарына мұра етіп қалдыруда жеке жауапкершілігін сезіну, білім дағдыларын игеру, шеберлік дағдыларын меңгеру, игерген білімдері мен тәжірибесін болмыс өзгерту үшін қолдану т.б. қасиеттерден тұратын күрделі, көпсатылы зерттеу нысаны ретінде оның тілінің ассоциативтік-вербалдық, лингвоковнитивтік, прагматикалық деңгейлерін сипаттаудан тұратын деңгейлік талдау арқылы қарастыру қажет екені айқындалды.

Көрсетілген деңгейлердегі жеке тұлғаның ұлттық болмысын ашудың маңыздылығы туралы ғалым Ж.А. Манкееваның пікірлеріне жүгінсек: «Аталған деңгейлердің дамуының белгілі бір тілдік тұлғада көрініс табуы әртүрлі дәрежеде өрістеп, түрлі сипатта көрінеді. Оның шығармашылық танымдық мазмұны дүниетанымдық, мәдени құндылықтар жүйесінен тұрады. Сондықтан тілдік тұлғаны алдымен ұлттық тілдік тұлға ретінде түсінеміз. Себебі тілдік тұлға табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сатысымен тікелей байланысты», – [1, 281-284] болып шығады.

Сонымен бірге тұлғаның өмір сүруінің негізін құрайтын, оның мақсаттары, ниеттері мен ұстанымдарын белгілейтін шығармашылық қажеттіліктері туралы да айтуға болады. Тұлғаның қоршаған әлемге, айналадағы басқа адамдарға, өзіне деген қарым-қатынасы арқылы анықталатын құндылықтар жүйесі, яғни адамның материалдық және рухани игіліктері мен мұраттары, белгілі бір әлеуметтік, мәдени және адамгершілік құндылықтарды таңдап алуының себептері оның танымындағы ғалам бейнесін ашу арқылы анықталынады. Ал танымы мен мақсат-мүдделерінің прагматикалық әлеуеті оның тілі арқылы көрініс табады.

Зерттеушілер тілдік тұлға қалыптасуына әсер ететін факторлар ретінде «баланың өскен ортасындағы жағдайды, мектепте білім алу үдерісі мен білім берген оқытушылардың тілдік тұлғалары типтерін, прецеденттік мәтіндер сипатын, яғни жеке адам тілді қолдану барысында үлгі етіп алатын мәтіндерді атайды. Тілдік тұлғаның элитарлық типінің қалыптасуына классикалық көркем әдебиет мәтіндері тірек болып табылады» [21, 19, 3] – деп тілдік тұлғаның қалыптасуы сәби кезінде басталып, өмір бойына жалғасатындығын айтады.

Тілдік тұлғаны сипаттау үшін көптеген терминдер ұсынылған, енді лингвистердің алдында олардың бәрін жинақтап бір жүйеге келтіру міндеті тұр. «Русский язык» энциклопедиясында Ю.Н. Караулов «тілдік тұлға» терминіне синоним болған атаулардың тізімін берген: «Субъект (әлемді ұғынып, оны өзінің сөзжұмсамында бейнелеп көрсетуші адам), индивид, мәтін авторы, тілді ұстанушы, информант, актив//пассив (белсенді//салғырт) информант, сөйлеуші//тыңдаушы, сөйлеу портреті, идеолект, автор образы» [2, 672].

Осылардың ішінде ең жалпы және кеңінен таралғандары деп адамның тілге қатынасын көрсететін терминдер саналады, яғни «тілді ұстанушы», «сөйлеуші – тыңдаушы» адресат.

Сонымен, тілдік тұлға деп бір жағынан, кез келген тіл ұстанушыны түсінсек, екінші жағынан, тілдің жүйелік ұғым, түсініктерін, мәтіндерді функционалды талдаумен қосатын индивидтің тілдік қабілетін сипаттаудың кешенді тәсілін түсінеміз [2, 671]. Өз еңбектерінде тілдік тұлғаға берілген бірнеше анықтаманың ішінен Ю.Н. Караулов мына нұсқаны дұрыс көреді: «Тілдік тұлғаның астарында мәтінді жасаушы мен қабылдаушы, адамның ерекшелігі мен қабілетінің жиынтығын айтамыз, олар (мәтіндер):

- а) құрылымдық-тілдік күрделілігі дәрежесі бойынша;
- ә) болмысты қаншалықты дәл және терең бейнелейтіндігі бойынша;
- б) белгілі бір мақсаттық бағыттылығы бойынша бір-бірінен ерекшеленеді» [2, 3].

З.А. Абдуллина «Тілдік тұлға дегеніміздің өзі ұлттық тіл ортасында ұлттық құндылықтар арасында тәрбиеленген, ұлттық рух пен ұлттық тілді толық меңгерген жеке адам, бүкіл ұлттық болмысты бойына жинақтаған индивид», – деп тұжырымдайды [14, 15].

Б.И. Нұрдәулетова «тілдік тұлға» терминіне мынадай анықтама береді: «Тұлға – интеллектуалды ерекше жаратылыс иесі. Кез келген адам мен болмыс тұлғаның деңгейін бере алмайды. Кез келген шығармашылық адамы жеке-дара тұлға бола алмайтыны белгілі. Тұлғаға ең алдымен даралық қасиет тән. Яғни, «өзгелер» деп атауға болатын жалпылама ортақ болмыстан ерекшеленіп бөлініп шыққан өзіндік бітім-болмысымен анықталуы қажет. Екіншіден, тұлға адамзатқа тән құндылықтарды тап басып тани білуі, сезініп қабылдай алуы тиіс және сол құндылықтар үддесінен өзі де көрініс беруі

керек. Үшіншіден, тұлға тудырған интеллектуалды таным нәтижесі белгілі бір мәдениет түрінде (сөз өнері, сурет, мүсін, музыка т.б.) көрініс беруі қажет» [5, 148].

Ф.Б. Қожахметова: «Тілдік тұлға – тілді нақты қолданушының жіктеме белгілерінің ғана жиынтығы емес, аялық білімнің де көрінісі, ғаламның тілдік көрінісі негізінде анықталатын суреткердің әлем үлгісі» – деп анықтайды [18, 16].

Өзге жеке адамдарға ұқсамайтын өзіндік ерекше сапалық қасиеті бар бірегей адам ғана тұлға бола алатыны белгілі. Яғни, елден ерек адам емес, тұлға талаптарына жауап беретін адам – тұлға. Адам тұлға болып тумайды, тұлға болып қалыптасады. Тілдік тұлға да солай. Тұлға өзге адамдармен, әлеуметтік институттармен қатынаста, әлеуметтік байланыстар жүйесінде танылуы тиіс, таныла отырып тарихи тұлға ретінде белгілі болады. Демек, тұлға өмірінің мәні «қарым-қатынас құндылығы» деңгейінде ашылады.

«Тілдік тұлға» ұғымы қоғамдық қарым-қатынастар, мәдениет жүйесі арқылы анықталынатын және биологиялық ерекшеліктер себепші болатын саналы қызмет пен қарым-қатынастар субъектісі болып табылатын «тұлға» ұғымын тірек етеді. Тұлға – шығарманы жасаушы, сонымен қатар тарихтың, мәдениеттің әрі өнімі, әрі субъектісі. Адамның қажеттілігі таным, ойлау және қарым-қатынас құралы болып табылатын тіл арқылы қанағаттандырылады, сол себепті тұлға тіл арқылы, яғни тілдік тұлға ретінде ашылуы керек [19; 20].

Қазіргі филология ғылымында біртіндеп орныққан антропоцентризм бағыты зерттеушілердің алдына өзара тығыз байланысты және бір-бірінің шарты болып табылатын екі мәселені шешу қажеттігін қойып отыр: біріншіден, адамның тілге тигізер әсері; екіншіден, тілдің адамға, оның ойлау жүйесіне, мәдениетіне етер ықпалы қандай дәрежеде екендігін анықтау. Осымен байланысты лингвистикалық зерттеулердің қазіргі кезеңінде «тілдік тұлға» терминіне қатысты проблема орын алды.

Тілдік тұлға мәселесіне зерттеуші үш тұрғыдан келетіні белгілі:

1 Сананың қалыпты және өзгерген күйіндегі тіл, сөзжұмсам және сөйлеу қызметі психологиясын зерттей отырып, яғни психоллингвистика тұрғысынан.

2 Тілді үйрену үдерістеріне талдау жүргізетін лингвистика тұрғысынан.

3 Таза филологиялық тұрғыдан, яғни көркем әдебиет тілін зерттеп келеді, өйткені, «тілдік тұлға дегеніміз – тілде (мәтіндерде) және тіл арқылы көрініс тапқан тұлға. Оның негізгі белгілері тілдік құралдар негізінде реконструкцияланады». Әрбір мәтіннің ар жағында тұлға, яғни оның авторы тұрады.

Г.Ә. Мұратова: «Тілдік тұлға мәртебесі қалай көрінеді деген сұраққа жауап беру үшін тілдік тұлғаның шығармашылық мән-мәтініне, шығармаларының көркемдік әлеміне терең бойлап, соның негізінде тілдік тұлғаның рухани әлемінің парасат-пайымын бағдарлау міндеттері шешілуі тиіс», – дей отырып, тілдік тұлға мазмұнын мына өлшемде (параметрлер) арқылы анықталу қажеттілігін ұсынады:

1. Биология – тектік белгісі.

2. Әлеуметтік-этникалық белгісі.

3. Жеке-даралық белгісі [21].

Тілдік тұлғаны зерттеуге арналған еңбектерде әралуан эксперименталдық әдістердің кеңінен қолданылатыны байқалады: Ассоциативтік эксперименттер, мәтінді мазмұндап айтып беруді талдау, семантикалық дифференциал әдісі тұлғаның бір күні жазбаны (запись) талдау, балау сөзін жазып алу, ауызша және жазбаша аударма жасаушылардың қызметіне талдау жасау, тіл ұстанушылардың өз жазбаша сөзінен бақылау жүргізгені туралы статистикалық деректерін талдау, грамматикасы өзгертілген мәтіндерді бастапқы қалпына келтіру бойынша жүргізілетін эксперименттер, т.б. Осы мәселеге қатысты Ресейде де, Қазақстанда да біршама жұмыстар жарық көргенін атап айтуымыз керек. Мысалы, ұлттық тілдік тұлға мәселесін орыс тілі материалы негізінде Ю.Н. Караулов зерттесе, белгілі бір тіл ұстанушылардың тілдік тұлғасын зерттеу ісінде Е.В. Красильников бастаған авторлар ұжымы ұсынған А.А. Реформатскийдің тілдік тұлғасына арнаған ауқымды еңбекті ерекше атаған жөн.

Ф.Терекованың зерттеуінде Қ.Қ. Жұбановтың тілдік тұлғасына сипаттама берілсе, қазақ халқы халық ақыны Тұрмағанбет Ізтілеуовтің тілдік тұлғасын Ф.Қожахметова, Б.Соқпақбаевтың тілдік тұлғасын Ж.Сәткенова жан-жақты қарастырған болатын.

Адамның тілдік қабілеттерін жан-жақты зерттеуге назар аударған психоллингвистика қасиеттері мен негізгі мінездемелері; сөйлеуші индивид тұлғасын зерттеу мәселелер айқындалады. Тілдік

тұлғаны зерттеудің психологиялық аспектілері алуан түрлі өте кең және оның құрылымының барлық деңгейлерін қамтиды. Бұл жерде бір нәрсеге мән беруіміз керек: зерттеуші ретінде психологті адамның жинақталған келбеті қызықтырса, лингвист нақты бір тұлғаға назар аударады және зерттеудің негізгі материалы ретінде сол тұлға шығарған немесе қабылданған мәтіндерді алады. Осының бәрі психологиядағы көлемді де көп қырлы тұлға ұғымының бір бөлігі ретінде емес, психикалық та, әлеуметтік те, этикалық т.б. да компоненттерді толық қамтитын, осылардың бәрін де бойына сыйдыра алатын және осылардың бәрін тұлғаның тілі, дискурсы арқылы електен өткізгендей етіп қарастыратын толыққанды түсінікті қарайтын ұғым ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұдан шығатын қорытынды, тілдік тұлғаны зерттеу ісі әуел бастан-ақ кешенді әдіс-тәсілдерді қолдануды қажет етеді, яғни дискурс негізінде тілдік тұлғаның психологиялық белгілерін ғана емес (олардың дәстүрлі түрде лингвопсихология аясында қарастырылатыны белгілі), сонымен бірге оның (тілдік тұлғаның) философиялық-дүниетанымдық алғы шарттарын (ғалам бейнесі), этноұлттық ерекшеліктерін, әлеуметтік мінездеме-сипаттамаларын, тарихи-мәдени қайнаркөздерін т.б. айқындауды қажет етеді және оған мүмкіндік жасайды.

Біз Тілдік тұлға проблемасын жан-жақты зерттеген Ю.Н.Карауловтың мына пікірін басшылыққа алған жөн деп санаймыз:

«Полное описание языковой личности в целях ее анализа и синтеза предполагает:

А) характеристику семантико-строенового уровня и его организации (т.е. либо исчерпывающее описание, либо дифференциальное, фиксирующее лишь индивидуальные отличия и осуществляемое на фоне усредненного представления данного языкового строя);

Б) реконструкцию языковой модели мира, или тезауруса данной языковой личности (на основе произведенных ею жизненных или на основе специального тестирования); выявление жизненных или ситуативных доминант, установок, мотивов, находящихся отражение в процессах порождения текстов и их содержания, а также в особенностях восприятия чужих текстов» [20].

Тілдік тұлғаны сипаттау үшін көптеген терминдер ұсынылған, енді лингвистердің алдында олардың бәрін жинақтап бір жүйеге келтіру міндеті тұр. «Русский язык» энциклопедиясында Ю.Н. Караулов «Тілдік тұлға» терминіне синоним және квазисиноним (жалған) болған атаулардың тізімін берген: «Субъект», әлемді (дүниені) ұғынып, оны өзінің сөзжұмсамында бейнелеп көрсетуші (адам), индивид, мәтін авторы, тіл ұстанушы, информант, актив//пассив (белсенді//салғырт) информант, сөйлеуші//тыңдаушы, сөйлеу портреті, идеолект, автор образы».

Осылардың ішінде ең жалпы және кеңінен таралғандары деп адамның тілге қатынасын көрсететін терминдер саналады, яғни «тіл ұстанушы», «сөйлеуші» мен «тыңдаушы» («жіберуші//адресат»).

Тіл ұстанушы топтың бірліктері, ұжым мүшелері ретінде де түсінілетін «индивид» және «субъект» терминдері тілдік тұлға ұғымымен тікелей байланысады және бинарлы оппозиция құрайды: ұжымдық тілдік тұлға және индивидуалды (жеке) тілдік тұлға.

Тілдік тұлға типтерін градиациялау (басқыштарға орналастыру) тарамдалған, бұтақталған күйде болуы мүмкін, ең кең таралғаны тілдік тұлғаны үш саты тұрғысынан келуіне, яғни абстракция дәрежесіне байланысты болады.

- Тіл нақты мәтіндер материалында зерттелуі мүмкін; ол мәтіндер тілдің жалпы жүйесінің мәтнінде, нақты тіл ұстанушы – жеке тілдік тұлғаның сөйлеу актілеріндегі нақты көріністері ретінде қарастырылуы ықтимал.

- Тіл сол тілде жазылған нақты мәтіндерден тыс алынып, ұлттық тіл, этнос тілі, ұжым тілі ретінде және өзге ұлттық тілдерге, басқа тілдік құрылымдарға қарама-қарсы қойылып қарастырылады, бұл ұлттық тілдік тұлғаны талдауға мүмкіндік береді.

- Тілді жалпы зерттеу – homo sapiens үшін типологиялық жағынан, әмбебап, семиотикалық және антропологиялық мәні зор тілдік жүйені зерттеу, бұл тілдік тұлғаны жалпы адамзаттық ауқымда қарастыруға мүмкіндік береді.

«Тілдік тұлға» терминінің мазмұнында – «тілді» (дәлірек айтқанда мәтіндерді) талдау негізінде – «тұлға» туралы, қорытынды білім алу идеясы бар. Қорытынды білімге мынадай сипаттама беруге болады:

А) өзіне тән мінездемесі, мүдделері, әлеуметтік және психологиялық ерік-қалаулары мен мақсаттары бар индивидум және осы мәтіндердің авторы туралы білім;

Ә) белгілі бір тілдік қоғамдастықтың және оған кіретін (аясы тарлау) тілдік ұжымның типтік өкілі ретінде, яғни берілген тілдің (жиынтық және орташаландырылған) ұстанушысы туралы білім;

Б) таңбалық жүйелерді және ең алдымен, табиғи тілді қолдану – ажырамас қасиеті болып табылатын адамзат тегінің өкілі ретінде танылатын тұлға туралы білім.

Сонымен, тілдік тұлға деп, бір жағынан, кез келген тіл ұстанушыны түсінсек, екінші жағынан, «тілдің жүйелік ұғым, түсініктерін, мәтіндерді функционалды талдаумен қосатын (біріктіретін) индивидтің тілдік қабілетін сипаттаудың кешенді тәсілін» түсінеміз.

Ю.Н. Караулов мына нұсқаны дұрыс көреді: «Тілдік тұлға деп мен адамның мәтіндері жасауы мен қабылдауына мүмкіндік беретін қабілеттері мен мінездемелерінің (сипаттамаларының) жиынтығын түсінемін, олар (мәтіндер):

А) құрылымдық-тілдік күрделілігі дәрежесі бойынша;

Ә) болмысты қаншалықты дәл және терең бейнелейтіндігі бойынша;

Б) белгілі бір мақсаттық бағыттылығы бойынша бір-бірінен ерекшеленеді.

Бұл анықтамада адамның қабілеттері ол тудыратын (жасайтын) мәтіндердің ерекшеліктерімен ұштастырылған. Осы анықтама бір жағынан, Тілдік Тұлғаға берілген барлық негізгі сипаттама-мінездемелерді жинақтауға, екінші жағынан, өзге анықтамалды шған қарама-қарсы қойып қарастыруға негіз болады. Түптеп келгенде, осы феноменге арнап көптеген еңбектер жазған ғалым оны зерттеу бағытынедәуір өзгертеді. Тілдегі тұлға теориясы шеңберінде ол ұстанымды былайша тұжырымдап көрсетуге болады: тілді оның шеңберінен шықпай, өзін ғана жеке алып; оны жасаушыдан тыс қарастыру арқылы тануға қолданушы да; осы тілде мәтіндер тудырушы және сол мәтіндерді қабылдаушы да. Сондықтан «Әрбір мәтіннің ар жағын да тілдік тұлға тұрады», бұл қағида (ұстаным) Ф.де Соссюр теориясы қалыптасқан кезде орныққан «әр мәтіннің ар жағында» тіл жүйесінің тұратыны туралы көзқарасты екінші орынға ығыстырады [20, 32].

Көркем әдебиет тілін зерттеу барысында, әдетте, не автор тілі мен стилінің ерекшеліктеріне, не кейіпкерлердің сөйлеу мәнеріне; сөзіне (сөзжұмсам сипаттамаларына) баса мән беріледі. Кейінгі жағдайда ол сипаттамалар образ сомдау тәсілдері ретінде қарастырып, ақын-жазышу шеберлігіне баға беруге негіз болады: Көркем әдебиет тілін зерттеудің тағы бір қыры – олардың оқырманға тигізетін әсеріне талдау жасауға арналған еңбектердің саны салыстырмалы түрде аз.

Дүниенің бейнесінің астарында жекелеген ұлттардың тілі мен ділі тұр [23, 19].

Тілдік тұлғаны нақтыланудың (конкретизация) соңғы, жоғарғы сатысында қарастыру күрделі де қызықты міндет болып табылады. Өйткені, осы тұрғыдан алғанда, бұл ұғым мазмұнына нақтыланудың алдыңғы екі сатысы да еніп кетеді; яғни бұл жерде оны талдау барысында тіл мен оны ұстанушының жалпы адамзаттық мінездеме//сипаттамалары да, олардың ұлттық нышан белгілері де ескерілуі тиіс болады, талап етіледі. Бұл жолды таңдағанда мұндай зерттеуге қажетті репрезентативті материалды табу қиындық тудырады. Яғни қандай да бір ұлт тілінің ұстанушысы (өкілі) болып табылатын белгілі бір индивидум қаламынан туындаған мәтіндер көлемінің ауқымды да жеткілікті болуы аса маңызды мәселе саналады.

Қорыта келгенде, қазақ тіл біліміндегі тілдік тұлға құрылымындағы және оны талдаудағы когнитивтік мағынаны кеңейтіп, білімдерге өтуді қажет етеді, яғни *тұлғаның интеллектуалдық аясын* қамтиды, бұл зерттеушіге тіл арқылы сөйлеу және сөйлемдік үдерістер арқылы *адамның біліміне, санасына, таным үдерістеріне* шығуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Манкеева Ж.А. Қазақ тілінің заттық мәдени лексикасы. Фил. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 1997. – 314 б.

2 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Едиториал, 2003. – С.264.

3 Пиенина Т.Е. Дискурсное описание языковой личности Катулла. Автореф. дисс. на соискан. канд. филол.наук. – 2000. – С.30.

4 Ниятова Ш.С. Махамбеттің тілдік тұлғасы филол. ғыл. канд.дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 26 б.

5 Нұрдәулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2008. – 328 б.

6 Гайнуллина Н.И. Эпистолярное наследие Петра Великого в истории русского литературного языка. – М., 1996. – 52 с.

7 Красильникова Е.В. Русская авангардистская драма: человек отчуждённый // Русская литература. – 1998. – №3.

- 8 Башишева З.В. Логический аспект обвинительной речи (на материалах обвинительной речи А.Ф. Кони). Автореф. дисс. на соискан. канд. филол.наук. – А., 2001. – С.30.
- 9 Каримова Б.С. Языковые средства выражения личности автора в американской политической карикатуре. Автореф. дисс. на соискан. канд. филол.наук. – А., 2007. – С.30.
- 10 Терехова Ф.Е. Грамматические термины в работе К.Жубанова // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сер. Вестник Каз НУ (Каз ГУ). – 2007. – №7. – С.91-93.
- 11 Кучеренко О.Ф. Языковая личность Л.Н. Толстого (на материале переписки): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Караганда, 2004. – 30 с.
- 12 Кузнецов З.А. Языковая личность в литературно-художественном дискурсе Эрнеста Хемингуэя: автореферат. – М.: ПРОМЕДИА, 1999. – 22 с.
- 13 Саткенова Ж.Б. Когнитивтік лингвистика ғылымының зерттелуі. // ҚазМУ хабаршысы. Филология сериясы, 2006. – №4. – Б.201-204.
- 14 Абдуллина З.А. Виды и сущность онтологического мышления. Дисс. – Уфа, 2002. – С.138.
- 15 Имашева Г.Е. Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі»: филол. ғыл. канд. ...дисс. – Алматы, 2007. – 119 б.
- 16 Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі. – Алматы, 2009. – 50 б.
- 17 Қожахметова Ф.Б. Тұрмағамбет Ізтілеуов тілдік тұлғасының дискурстық сипаты. Филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2004. – 28 б.
- 18 Караулов Ю.Н. Языковая личность // Русский язык. Энциклопедия / Гл.ред. Ю.Н. Караулов. – 2-ое изд. – М.: Большая Росс.энциклопедия, Дрофа, 1998. – С.671-672.
- 19 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд.3-е, стереотипное. – М.: Едиториал, 2003. – С.264.
- 20 Караулов Ю.Н. Языковая личность // Русский язык. Энциклопедия / Гл.ред. Ю.Н. Караулов. – 2-ое изд. – М.: Большая Росс.энциклопедия, Дрофа, 1998. – С.671-672.
- 21 Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі. – Алматы, 2009. – 50 б.
- 22 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Отв.ред. Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
- 23 Абибуллаева Г.Н. Қазақстан дүниенің тілдік бейнесіндегі судың культтік сипаты. // Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы, 2018. – №1(63). – 19 б.

МРНТИ 16.21.55

Н.Ә. Ильясова¹, А.Қ. Қалниязова²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПОЭТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Бұл мақалада жыраулар поэзиясындағы поэтикалық жүйе мәселесіне және оның прагматикалық қызметіне талдау жасалады. Поэтикалық жүйе тыңдаушыға немесе оқырманға ерекше әсер ету мақсатын көздейтін жүйе ретінде айқындалады. Поэтикалық жүйе құрайтын тілдік бірліктердің ерекшеліктері талданады.

Таза лингвистикалық категориялардың қызметі арқылы да поэтикалық жүйе жасалатыны дәлелденеді. Қаратпа сөздің, жақ категориясының, синтаксистік параллелизмнің, инверсияның поэтикалық жүйе жасаудағы алатын орны анықталады.

Жыраулар поэзиясы қоғамдық, әлеуметтік, саяси, мәдени мазмұнды өзара тұтастықта қарастыратын синкретті туынды ретінде қарастырылады.

Жыраулар поэзиясы туралы осы кезге дейінгі зерттеулерге шолу жасалып, негізінен әдебиет саласында қарастырылғаны дәлелденеді. Жыраулар поэзиясына тілдік тұрғыдан талдау жасалған бір

ғана еңбек бар екені анықталады. Поэтикалық тіл құралдарының жасалу жүйесі туралы ешқашан сөз болмағандықтан оған арнайы түрде лингвистикалық талдау жасалады.

Түйін сөздер: поэтикалық тіл құралдары, поэтикалық жүйе, синкретті туынды, қоғамдық сана, шынайы болмыс, ұлттық болмыс синтаксистік параллелизм, инверсия, жақ категориясы, эмоция, прагматика.

Ильясова Н.А.¹, Қалниязова А.Қ.²

*^{1,2}Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
г. Алматы, Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В ПОЭЗИИ ЖЫРАУОВ И ИХ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация

В этой статье анализируется проблема поэтической системы в поэзии жырауов и ее прагматизме. Поэтическая система определяется как система, которая оказывает особое влияние на слушателя или читателя. Проанализированы особенности лингвистических единиц, которые образуют поэтические системы. Доказано, что поэтическая система создается посредством деятельности чистых лингвистических категорий. Определяется роль обращений, категорий лиц, синтаксических параллелизмов, инверсий в создании поэтической системы. Поэзия жырауов рассматривается как синкретическое произведение социального, политического и культурного содержания.

В выявлении обзор исследований о поэзии жырауов и будет подтверждено что в основном было рассмотрено в отрасли литературе. В результате обнаружена что только один труд исследовано языковой анализ к поэзию жырауов. Так как ни разу не было сказано о создании поэтического языкового средства, будет специальные исследование лингвистический анализ.

Ключевые слова: поэтические единицы языка, поэтическая система, синкретическое произведение, социальное сознание, реальное бытие, национальное бытие, синтаксический параллелизм, инверсия, категория лиц, эмоция, прагматика.

N.A. Iliasova¹, A.K. Kalniazova²

*^{1,2}The Kazakh national pedagogical university named of Abay
Almaty, Kazakhstan*

FEATURES OF LANGUAGE TOOLS IN ZHYRAU'S POETRY AND THEIR RESEARCH

Abstract

In this article, we will talk about the poetic system in the poetry of zhyrau and analyze their pragmatic role. The main goal of the poetic system is to leave the impression to the listener or the reader. These include poetic language tools. And also we will analyze that with the help of linguistic categories poetic language tools, poetic systems are formed. Define the role of appeals, categories of persons, syntactic parallelisms, inversions in the creation of the poetic system.

Poetry of zhyrau is regarded as a syncretic work that is formed by social, political, cultural way.

We will review the research on the poetry of zhyrau and it will be confirmed that basically it was considered in the literature. It will be found that only one work has made a language analysis to the poetry of zhyrau. Since no one has ever been told about the creation of a poetic language tool, a special lexical analysis will be conducted.

Keywords: poetic language tools, poetic system, syncretic work, social consciousness, real nature, national nature, syntactic parallelism, inversion, category of persons, emotion, pragmatics.

Қазақ халқында ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келе жатқан ұлттық мұралардың бірі – жыраулар поэзиясы. Бұл ұлттық болмысымызды айқындайтын синкретті туынды ретінде былайша ерекшеленеді: *біріншіден*, элеуметтік сан-сезімді, әдет-ғұрыптарды, дәстүрлерді, ұлттық психологияны

қазақ қоғамының санасына сіңіріп отыратын философиялық туынды; *екіншіден*, мемлекеттік деңгейдегі ел басқару, елді-жерді қорғау, бодандықтан сақтау сияқты іргелі істерді шешудің жолын көрсететін саяси туынды; *үшіншіден*, хан, көсем, ру басылары мен халықтың арасындағы қарым-қатынасты реттейтін, ел басқару ісінің жүйесін айқындайтын саяси-әлеуметтік туынды; *төртіншіден*, елін-жерін қорғайтын батырлар, ер азаматтар тәрбиелеп, патриоттық сезім тудыратын рухани туынды; *бесіншіден*, эмоционалдық көңіл-күй мен сөйлеу мәдениетін сабақтастырудың жолын көрсететін психоллингвистикалық туынды; *алтыншыдан*, тілдегі «адам факторын» айқындайтын когнитивті туынды; *жетіншіден*, тілдік бірліктерді қолданудың әртүрлі амал-тәсілдерін айқындайтын қазақтың сөз өнерін, оның құдіретін, күшін, қасиетін, көркемдігін айқындайтын прагматлингвистикалық туынды.

Жыраулар поэзиясының прагматлингвистикалық сипатын айқындайтын негізгі көрсеткіш – поэтикалық тіл құралдары. Ол тыңдаушының (оқырманның) ерекше көңіл-күйі мен сезімін оятып, оларды еріксіз баурап алуға қызмет атқаратын прагматикалық мәнге ие тіл құралдары болып табылады. Оған поэтикалық тіл құралдарының көркемдік, эстетикалық қызметі арқау болады.

Поэтикалық тіл құралдары – жыраулардың (қазақ халқының) тіл байлығына, мәдениетке, өркениетке жоғары талаппен, талғампаздықпен қарайтынын дәлелдейтін көрсеткіш. Поэзиялық туындының өн бойындағы саяси, рухани, мәдени, әлеуметтік, философиялық мазмұнды бейнелі сөз өрнегі арқылы жеткізіп, халықтың санасы, ұғымы мен түсінігі көркем ойлаудың жоғары деңгейінде екенін көрсетеді. Сондықтан жыраулар поэзиясының прагматикалық күштілігін айқындап, ауыздан-ауызға тарап, халық жадында сақталуына, оның бүгінгі күнге дейін жетуіне себеп болып отыр.

Жыраулар поэзиясы – адамның қоршаған ортаға, әлемге, өзіне деген көзқарасын, шындық болмыстың бейнесін, қоғамдық болмыстың өзгерісін поэтикалық жүйемен шынайы қозғай алған ерекше туынды. Мысалы, Асанқайғының «Ай, хан ием, мен айтпасам білмейсің» атты туындысында қаратпа сөз бен жақ категориясы поэтикалық жүйе құрауға арқау болған. Жырау «Ай, хан ием» деген қаратпа сөзді ханның назарын өзіне аударып алу үшін, ал *білмейсің, көнбейсің, көрмейсің, терлейсің, сөйлейсің* деген II жақ категориясындағы сөздерді «істеген ісін өзі тыңдасын» деген прагматикалық мақсатта қолданған. Зер салып қарасақ, жырау ешбір көріктеу құралдарын, көркем образ тудыратын сөз орамдарын қолданбаған. Соған қарамастан туынды поэтикалық жүйеге құрылған. Оған А.Байтұрсынұлы атап кеткен тіл қисыны негіз болады. Ғалымның «...тіліндегі сөзден құрастырып, қисынын келтіріп, жақсылап бір нәрсе шығару үшін сөз өнерінің ғылымын жақсы білу керек. Дыбыстың, сөздің, сөйлемнің сыр-сипатын тану, заңдарын білу – бұл үйге керек заттардың сыр-сипатын білу сияқты нәрсе, керек заттарын сайлап алып, үй салуға кірісу дыбыстың, сөздің, сөйлемнің жайын біліп алып, солардың әрқайсысын дұрыстап орнына жұмсап, пікірлі әңгіме шығаруға кіріскен сияқты болады» деген [1, 349] пікіріне назар аудара отырып, жыраудың дыбысты, сөзді, сөйлемді қалай қолданғанын, оларды поэтикалық жүйеге қалай түсіргенін тілдік заңдылықтар арқылы дәлелдеуге болады. Ең бірінші, назарға түсетін заңдылық – ықшамдау құбылысы. «Айтқаным көнбейсің» деген жолда «менің»; «Шабылып жатқан халқың бар» деген жолдағы «сенің»; «Мастанып қызып терлейсің», «Елеуреп неге сөйлейсің», «Оны неге білмейсің» т.б. дегендегі «сен» сөздерінің ықшамдалуы ойды ырғақпен жеткізуге, бунақ санын сақтауға қызмет атқарса, II жақтың жіктік жалғаудың көсемшенің *-й* формасы арқылы жалғанып, олардың қайталанып қолданылуы ұйқас құруға арқау болған. «Елеуреп неге сөйлейсің?!», «Оны неге білмейсің?!», «Мұны неге білмейсің?!» деген сұраулы сөйлемдерде сұрау есімдігін қолдану басым әуенмен айту мақсатын көздейді. Сұрау есімдіктері қатысқан сұраулы сөйлемдер басқа сұраулы сөйлемдерге қарағанда басым әуенмен айтылады, сондықтан поэтикалық жүйе құраудың негізгі тәсілдерінің бірі деп санауға болады. Сонымен қатар, бұл сөйлемдердің таңдану, таңырқау сияқты эмоционалдық сезімді білдіру қызметі жыраудың (сөйлеушінің) жақтырмағаны туралы жағымсыз эмоциясын астарлап жеткізуге арқау болған. Бұл сөйлеу мәдениетін сақтаудың бір тәсілі ретінде прагматикалық жақтан ерекше әсер тудырады. «Құладың құстың құлы еді, тышқан жеп жүні түледі, Аққу – құстың төресі, Ен жайлап көлде жүреді. Аңдып жүрген қос дұспан, Елге жау боп келеді, Құладың құды өлтірсе, Өз басыңа келеді» деген синтаксистік параллелизм шындық болмыс пен қоғамдық болмыстың арасындағы тығыз байланысты, қарым-қатынасты айқындайтын көрсеткіш. Синтаксистік параллелизмді өмірдегі шынайы жайларды салыстыра отырып, сөз нақыштарын шындықтан алынған нақты жағдаятпен сипаттау арқылы көркем бейне жасау тәсілі деп тануға болады.

Ойдың мазмұнын дәл жеткізу, ойды айқын жеткізу де тіл құралдарының поэтикалық мақсатта жұмсалыуына арқау болады. «Шабылып жатқан халқың бар», «Қорған салдық бейнет қып»,

«Қызметшің жатыр ішіп-жеп» деген жолдардағы әрбір сөз «елді-жерді қорғау, бодандықтан сақтау» тақырыбындағы; «Қатын алдың қарадан», «Айырылдың хандық жорадан», «Ел ұстайтын ұл таппас», «айырылар ата мұрадан!» деген жолдардағы әрбір сөз «тектілікті сақтау», «ел басқару ісінің жүйесін сақтау» тақырыбындағы ойды дәл жеткізіп қана қоймай, адамзаттың рухани жан-дүниесіне әсер ететін сөйлеу өнерінің көрсеткіші деп танымыз. Тілдік бірліктердің ешбір көріктеу құралынсыз-ақ, сөйлеу өнерінің көрсеткішіне айналуына негізінен инверсия құбылысы қызмет атқарады. Инверсия – сөйлем құрамындағы сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, орындарын ауыстырып өзгеше тіркестер құратын фигураның бір түрі болғандықтан поэтикалық жүйе құраудың бірден-бір көрсеткіші. Инверсияның қызметі – ұйқас құру, тілдік-композициялық құрылымды ұйымдастыру. Инверсия бір сөйлемнің екі тармақты ұйқастыруына (тармақаралық инверсия) және бір сөйлемнің құрамындағы сөздердің бір тармақ ішінде орын ауыстырып, ұйқас құруға қызмет атқарып поэтикалық жүйе құрайды.

Поэтикалық тіл құралдары прагматикасы айрықша және күшті әсер беретіндіктен жыраулар поэзиясында көтерілген әрбір мәселе ұлттық болмысты айқындауға негіз бола алады.

Прагматикалық күші, әсері жоғары поэтикалық тіл құралдары қазақ халқының мәдени, рухани құндылықтарын көрсетуде ерекше маңызға ие. Поэтикалық тіл құралдары сөйлеу өнеріне шыныққандықтың белгісі болып табылады. Жыраулар поэзиясындағы поэтикалық тіл құралдары әлеуметтік, саяси, мәдени, рухани мәселелерді көркем түрде әсерлі жеткізудің құралы ретінде ерекшеленеді. Мемлекет, ел мәселелерін шынайы қозғай отырып, сөйлеу мәдениетін айқындаудың көрсеткіші ретінде, адамның рухани жан-дүниесіне әсер ететін, патриоттық сезімді оятатын тәрбиелік мәні зор туындының қайнар көзі ретінде ерекшеленеді.

Жыраулар поэтикасына байланысты зерттеу жұмыстарын зерделесек, қазақ ғылымында оның ашылмай жатқан қырлары көп екеніне көз жеткіздік. Халықтық өнерде ғасырлардан ғасырларға мирас боп келе жатқан шынайы табиғилықтың жазылмаған заңдылығы – асыл мұраның өшпестігі. Сондықтан қазақ халқының ұлттық құндылықтарын танытатын бірден бір саламыз – жыраулар поэзиясы әдеби мұраларымызды бойымызға етене сіңіруге қызмет атқаратын ұлттық мұрамыз. Сөз өнерінің қадірін, қасиетін көрсететін көркемдік дәстүрді ұрпақтан ұрпаққа жалғастырып келе жатқан асыл қазынамыз. Жыраулар поэзиясының халық арасында әдеби мұра ретінде кеңінен таралуы әлеуметтік қызметі мен мақсатына, қажеттіліктен туындауына байланысты.

Жыраулар поэзиясын, жалпы жыраулар шығармашылығына қатысты зерттеу еңбектері бойынша 3 кезеңге бөлуге болады. Олар:

XIX ғасыр басы-1950 жылдар аралығы – бірінші кезең;

1950-1990 жылдар аралығы – екінші кезең;

1991 жылдан бүгінгі күнге дейінгі аралық – үшінші кезең.

Бірінші кезең бойынша ғалымдар Ш.Уәлиханов «Қазақ поэзиясы», А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш», С.Сейфуллин «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары», Ғ.Қараш «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары», т.б. зерттеулері бар. Олар қазақ ғылымына зор үлес қосты. Ғабдолла Мұштақтың (*Ғ.Мұштақ – Ғұмар Қараштың бұркеншік аты, Ғұмар Қараш – алаш қайраткері, ақын, Батыс Қазақстан облысы тумасы*) «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары» [2] атты жинағы баспадан шыққан ең алғашқы құнды еңбектердің қатарына жатады.

Ш.Уәлиханов алғашқы ғылыми пікір айтушы ғалым ретінде ерекшеленеді. Ол қазақ поэзиясының зерттелуіне жол ашып берді. Қазақ поэзиясы үлгілеріне, түрлеріне талдау жасады. Ш.Уәлиханов қазақ жырауларын қоғамдық мәні зор жыр-толғаулардың шығуына себепші болған тұлғалар деп санайды. Оған көне дала жырлары негіз болғанын айтады [3].

Қазақ поэзиясы, оның ішінде әдебиет ғылымында жыраулар шығармашылығының бастауы болып табылатын *қара сөз, жыр, толғау* түрлерінің ерекшеліктеріне ең алғаш анықтама беруші – ғалым Ахмет Байтұрсынұлы. Ол толғау жанры айтушының көңіл-күйіне байланысты түрлі сәтте туатынын айтады. Сонымен қатар толғау жанрын 5 түрге (*сап толғау, марқайыс, намыс-таныс-адамды алға жетелейтін рухани тірек, сұқтаньыс, айнамалдау*) бөліп, жеке-жеке анықтама береді [4]. Тілші, әдебиеттанушы А.Байтұрсынұлының толғауларды тақырып бойынша бөлуіне қарап, қазіргі таңдағы зерттеулермен ұштастыра отырып, біз жыраулар толғауларын 7 топқа бөліп қарастырдық. Атап айтқанда:

1) *мемлекетті, елді басқару ісіне қатысты тілдік құралдары оралымды, әсері күшті жыр-толғаулар;*

2) *ел, халық рухын көтеру мақсатында туған рухты жыр-толғаулар;*

3) батырлық, елдік мәселені жоғары қоятын ел, жер қорғау мәселесіне қатысты жыр-толғаулар;

4) батырларды мадақтау мақсатында туған жыр-толғаулар;

5) көрегендік, болашақты болжау мақсатында туған жыр-толғаулар;

6) ақыл-өсиет, кеңес беру мақсатында туындаған жыр-толғаулар;

7) көсем, ру басы, хан-сұлтандар, батырларды үлгі етіп жырлау мақсатында туындаған жыр-толғаулар.

А.Байтұрсынұлы толғаулардың ерекшелігін ашып, жыраулардың барлық ой-толғамдарын, дүниетанымдық көзқарастарын жеткізетін шығарма деп таниды.

Жыраулар поэзиясының зерттелуіне қатысты *екінші кезеңге* М.Әуезов, Н.Смирнова, Е.Ысмайлов еңбектерін жатқызуға болады. Аталған ғалымдардың зерттеулерінде халық ауыз әдебиеті мұралары, оның ішінде жыраулардың алатын орны ерекше талданады.

Халықтың болмыс-тіршілігінің, мәдениетінің құпия сырлары ұлттық өмірдің айнасы – тіл арқылы ашылады. Халқымыздың асыл мұраларын танып білуде ғалым Н.С.Смирнованың «Казахская народная поэзия» атты еңбегі [5] қазақ халқының ұлттық дәстүрлерін, халық поэзиясының түрлерін зерттеуге арналған.

Ғалым М.Әуезовтың айтуынша, «жыраудың ақын атаулыдан, жыршыдан бөлек өз жанры бар. Бұның сөз үлгісі – толғау» [6, 258 б.]. Жыраулардың тағы бір қызметі «би» болатындығын айтып, өзінің ерекше бағасын береді.

Ал ғалым Е.Ысмайлов «Қазақтың көне ауыз әдебиеті нұсқалары» атты зерттеу еңбегінде жырауларды XV-XVIII ғасырлардағы үлкен өнер иесі, ақындықтың көне түрінің иесі, қоғам қайраткерлері деп бағалайды.

Б.Кенжебаев, З.Ахметов, Қ.Жұмалиев, М.Мағауин, Р.Бердібай, т.б. зерттеулерінен жыраулар поэзиясына қатысты құнды пікірлерді көреміз. Жыраулар поэзиясын лингвистикалық зерттеудің өзегі ретінде қарастырған ғалым – Қ.Өмірәлиев. «ХУ-ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясы» атты еңбегінде [7] поэзия тілі теориясының күрделі саласы ырғақ (ритм) мәселесіне ерекше назар аударады. Жыраулар тілінің лексикалық, грамматикалық, ерекшеліктерін талдай отырып, тарихи тұрғыдан түсіндіруге күш жұмсаған. Тілші ғалым, академик Р.Сыздықтың лингвистикалық зерттеулерінде де жыраулар тілі назарға алынып отырған.

Ал М.Мағауин «Қобыз сарыны» монографиясында XV-XVIII ғасырдағы қазақ ақын жыраулары шығармашылығына жеке-жеке тоқталып, жан-жақты қарастырады. XV-XVIII ғасырдағы ақын жыраулардың шығармашылығына өзек болған түрлі әлеуметтік мәселелер болғанын айтады [8]. Демек, ғалым жыраулар шығармашылығы әлеуметтік-тарихи дамудан алшақ емес екенін ашып көрсеткен. Қазақ әдебиетіндегі мәнді толғауларды тарихи оқиғалармен байланыстырып, сүбелі ойларын ортаға салып, оның мәні мен маңызын жүйелеп берген.

Х.Сүйіншәлиевтің «Саңлақтар сарабы» [9, 264 б.] атты зерттеу еңбегінде қазақтың төл мұралары XIV-XV ғасырдан басталатындығы туралы айтылады. Сол кезең әдеби тілдің қарқынды даму кезеңі болғанын атап көрсетеді. Қазақ әдебиетіне елеулі еңбектер қалдырған белгілі ғалым Р.Бердібай: «Жыраудың философ ойшылдығы мен ғибратшылдығы дүние сырын кеңінен шолып, терең салыстырулар жасайтындығы толғаулардан айрықша көрініс береді. Мұндай жырау жеке адамдағы немесе топтарға қарап емес, биік мінбеден бүкіл халыққа арнап сөйлегендей болады», – дейді. «Сарқылмас қазына» атты еңбегінде [10] жыршылықтың түп төркініне, яғни дәстүрлі поэтикалық көркемдеу құралдарын сақтай отырып айтушылық туралы және әрбір өлке, аймақтың эпикалық дәстүріне сай орындаушылық мәселелеріне ерекше тоқталады.

Профессор Е.Ысмайлов қазақ поэзиясында ерекше сатыда тұрған өкілдер қатарына жырауларды жатқызады. Жыраулар өмірдің ұсақ мәселесіне аз араласып, олар көбінесе заман-дәуір, өткен мен келешек, адамгершілік, жақсылық пен жамандық жайлы ойлар, болжаулар, қағидалы сөздер айтып отырғаны туралы баяндайды. Атап айтсақ, Е.Тұрсынов, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Н.Смирнова, Х.Әдібаев пен Ш.Сәтбаева, С.Қалиев, Қ.Өмірәлиев, Р.Сыздықова, Т.Қоңыратбаевтың еңбектерін атауға болады.

Е.Тұрсынов сыр өңірі жырауларының шығармашылығын мифологиямен байланыстыра қарастырады [11]. Ал Қ.Сыдықұлының зерттеу еңбегі [12] жыраулардан бастау алған поэзияның ақындық қызметке ұласуы (қоғам заманға байланысты), жырауларды айтыс ақындарының алмастыруы, лирик ақындардың шығуы туралы мәселеге арналады. Батыс өңірі шекара маңы болғандықтан, шап-

қыншылықтар жиі орын алғандықтан батыс өңірі жырауларының толғаулары батырлыққа, рухқа, намысшылдыққа толы болғандығы айтылады.

Қазақ филологиясында жыраулар шығармашылығын жергілікті аймақ бойынша топтастыру арнайы ұстанымға негізделген. Әр аймақтың өзіндік ерекшеліктері, географиялық жағдайы, саудасаттық пен геосаяси жағдайына қарай толғаулардың тақырыптық-мазмұндық ерекшеліктері болады. Осыған орай, жергілікті аймақ бойынша былай топтастырады:

- *Сыр өңірі жыраулары;*
- *Батыс өңірі (Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе) жыраулары;*
- *Оңтүстік Қазақстан өңірі жыраулары;*
- *Арқаның жыраулары.*

«Елінің кешегісін байыптаған жыраулар айнала қоршаған елдердің де даму, құлдырау кезеңдерін біліп отырғанға ұқсайды. Өз елінің көшпелі тұрмысымен ғана шектеліп, геосаяси дамудан кенже қалып жатқанын, оны өзге елдермен салыстыра қарауы әбден мүмкін дейміз» [13, 140 б.], – деген С.Ержанованың тұжырымы әр аймақтың геосаяси даму деңгейі тілде айқын көрініс табатындығын дәлелдейді. Жыраулар поэзиясынан өз елін өзге елдерден көш ілгері тұрғанын қалаған жырауларды көреміз. Сондықтан жыраулар қай кезеңде болмасын халық мүддесін жоғары қойып, халықты әрдайым тығырықтан алып шығуға қызмет атқаратын ұлттық мұра деп тануға болады.

Үшінші кезеңге жыраулар поэзиясын философиялық тұрғыдан зерделеген еңбектерді жатқызамыз. Н.Келімбетов, С.Қасқабасов, С.Негимов, Қ.Сыдықов, С.Ақатай, Б.Омаров, Б.Жүсіпов, М.Тапашев, Т.Мұқашев, т.б. еңбектерінде ұлттық құндылықтарға мән беріліп, концептуалды талдаулардың үлгісі жасалады. Ғалым С.Қасқабасовтың пікірінше, «Қазақ хандығы күшейе бастаған кезі мен дербес мемлекет ретінде басқа көршілес елдерге танылып, үлкен ордаға айналған тұстағы жыраулар поэзиясы бұрынғыдан да гөрі саяси-әлеуметтік мәнге ие болды», – деп [14] жыраулардың саяси-әлеуметтік мәселелерге, ғұмырнамалық сипаттағы өмір мен өлім туралы, сентименталды, жауынгерлік және тарихи сипаттағы жырларға тоқталу себебін кеңінен ашып айтады. С.Негимов [15] Бұхар жырау, Дулат, Махамбет, т.б. шығармашылығында орын алған көркемдік әдіс-тәсілдерге талдау жасап, ұтымды қолданыс тапқан танымдық тіл бірліктерін саралап шығады. Тіл бейнелілігіне, суреттілігіне, әр сөзге өң, ажар беретін тілдік бірліктерге де талдау жасайды. Ақын-жыраулар поэзиясында экспрессивті-эмоциональдық немесе образдық-метафоралық мағынаға ие, ұйқасқан сөздер мен дыбыс әуезділігін, т.б. тудыратын тілдік бірліктердің орынды қолданылуына да тоқталады.

Жыраулар поэзиясынан халықтың санасын, ой-өрісін, болашаққа деген тілек-мақсаттарын көреміз. Жыраулар тілі сол дәуірдегі әдеби тіл нормасына сай болып, жалпыхалықтық сипатқа ие болғандықтан және поэтикалық жүйеге негізделіп, өзіне тән белгілі бір ырғақпен, көркем образбен ерекшеленетіндіктен, сонымен қатар, халықтың әлеуметтік-саяси, мәдени, экономикалық өмірімен тығыз байланысты тақырыпқа арналғандықтан оның прагматикалық қызметі де ерекше. Прагматикалық қызметінің күші, әсері мықты болуына төмендегі лингвистикалық заңдылықтар арқау болады:

- *тілдік нормаларды қатаң сақтауы;*
- *орфоэпиялық заңдылықтардың орынды қолданылуы;*
- *жалпыхалықтық сипатқа ие болуы;*
- *грамматикалық тұрғыдан заңдылықтардың қатаң сақталуы;*
- *жырда оралымды сөйлемдердің поэтикалық рең үстеуі;*
- *жақ, шақ категорияларының стильдік мақсатта қолданыс табуы;*
- *риторикалық құраулы сөйлемдердің, түрткі сұрақты сұраулы сөйлемдердің стильдік мақсатта тиімді қолданылуы;*
- *тармақаралық, тармақішілік инверсияның кеңінен қолданыс табуы;*
- *синтаксистік параллелизмнің сәтті қолданылуы;*
- *көріктеу құралдарының лексика-грамматикалық, семантика-грамматикалық, стилистикалық тұрғыда үйлесім табуы; т.б.*

Қазіргі таңда жыраулар тілін зерттеу – өзекті мәселе. Себебі жыраулар тілін зерттеу, оның поэтикалық жүйесін саралау арқылы «ұлттық сана», «ұлттық тіл», «ұлттық құндылық» мәселесінің тарихи негізін, «ұлттық болмыс» мәселесінің тілдегі көрінісін ашуға болады. Жыраулар поэзиясы салт-дәстүр, ақиқат дүние, қоғамдық шындық, т.б. сияқты танымдық концепцияларға толы.

Қоғам дамуының әр кезеңінде жыраулар келелі, әрі әлеуметтік мәселелерді көтеруде мағыналы, көрікті жырларын тудырды. Астарлы мәнге толы сөз өрнектерін, әсем теңеулер мен эпитеттерді ,

ассонанс, аллитерация, метафора, метонимия, гиперболола т.б. сияқты тәсілдерді де ұтымды қолдана білді. Көркем ойды тапқырлықпен орынды, жұмбақтап, тұспалдап айту арқылы жеткізу; мақтау, сынау, жұбату, т.б. мақсатындағы тіл құралдарын шеберлікпен қолдану жыраулар поэзиясына тән басты ерекшеліктер қатарына жатады.

Кез-келген ұлттың дара білімін, өзіндік келбетін сақтауы төл тума құндылықтарын қастерлеп, оны дамытуға байланысты. Жыраулардың елді, жерді қорғауға, батырларды дәріптеуге, халықтың болашағына алаңдауға мән беруі және оны түрлі поэтикалық тіл құралдарын қолдана отырып халқына жеткізуі тектен тек емес. Жыраулардың мақсаты – тыңдарманына (халқына) бұл мәселені ерекше әсерлі етіп жеткізу. Бұдан жыраулар тілдің құдіретін тиімді пайдалана білген деп қорытынды жасауға болады. Поэтикалық тіл құралдарының басты қызметі де осымен байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынұлы А. *Ақ жол. Өлеңдер, тәржімелер, публ.мақалалар және әдеби зерттеу. Құраст. Р.Нұрғалиев //Тіл қисыны. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.*
- 2 *Ғалым Мұштақ Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары. – Орынбор, 1912.*
- 3 *Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы жинақ, 5 томдық. – Алматы, 1961. – Т.1. – 196 б.*
- 4 *Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 206 б.*
- 5 *Смирнова Н.С. Казахская народная поэзия. – Алматы, 1967. – 134 с.*
- 6 *Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1964. – Т.15. – 258 б.*
- 7 *Өмірәлиев Қ. ХҮ-ХІХ ғасырлардағы қазақ поэзиясы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 270 б.*
- 8 *Мағауин М. Қобыз сарыны. – Алматы: Жазушы, 1968. – 156 б.*
- 9 *Сүйінішәлиев Х. Саңлақтар сарабы. Әдеби зерттеулер. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1978. – 264 б.*
- 10 *Бердібай Р. Жыршылық дәстүр. – Алматы: Қазақстан, 1980.*
- 11 *Тұрсынов Е. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы: Ғылым, 1976. – 200 б.*
- 12 *Сыдиықұлы Қ. Сарқылмас қазына: зерттеулер мен толғаныстар. – Алматы: Жазушы, 1996. – 192 б.*
- 13 *Ержанова С.Б., Жақсықұлова Ж.М. Ағартушы, ақын, жыраулар поэзиясындағы «Мәңгілік Ел» идеясы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология» сериясы, №3 (57), 2016. – 140-143 б.*
- 14 *Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.*
- 15 *Негимов С. Әдебиет әлемі. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 256 б.*

МРНТИ 16.21.07

Искакова Н.С.¹

¹Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан

ПОНЯТИЕ ОЦЕНКИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Статья посвящена понятию оценки как одной из универсальных явлений в языке. Любое отношение человека к миру начинается с оценки, его познания, а также оценивания окружающей действительности. Как лингвистическое явление оценка в языке проявляется на разных уровнях, соответственно может быть выражена различными способами. Поэтому на сегодняшний день понятие оценки имеет особое значение в лингвистических исследованиях. В статье рассматриваются различные лингвистические интерпретации в определении понятия оценки как отечественных, так и Российских и зарубежных исследователей. Представлен научный обзор литературы, основанный на различных точках зрения относительно феномена оценки как языкового явления в лингвистических исследованиях. Изложены основные взгляды по систематизации и классификации оценочных суждений, а также представлены базовые классификации оценок, основанных на различных принципах и подходах.

Ключевые слова: оценка, оценочное суждение, абсолютная оценка, сравнительная оценка, рациональная оценка, эмоциональная оценка, имплицитная оценка, эксплицитная оценка.

Н.С. Искакова¹

¹Аблай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан

ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ БАҒАЛАУ ҰҒЫМЫ

Аңдатпа

Мақала бағалау ұғымын тілдегі универсалды құбылыстардың бірі ретінде қарастыруына арналған. Адамның дүниеге қатынасы, бағалаудан, оның танымынан, сондай-ақ айналадағы шындықты айқындауынан басталады. Лингвистикалық құбылыс ретінде тілдегі бағалау түрлі деңгейде көрініс табады, сондықтан әртүрлі тәсілдермен жасалуы мүмкін. Сол себептен де бүгінгі таңда лингвистикалық зерттеулерде бағалау ұғымы ерекше маңызға ие. Мақалада отандық, ресейлік және шетелдік зерттеушілердің бағалау ұғымын анықтауда әртүрлі лингвистикалық түсініктері қарастырылған. Лингвистикалық зерттеулердегі тілдік түсінік ретінде бағалау құбылысы туралы түрлі көзқарастарға негізделген әдебиеттерге ғылыми шолу ұсынылған. Бағалық пікірлерді жүйелендіру және жіктеу бойынша негізгі көзқарастар, сондай-ақ әртүрлі қағидаттар мен тәсілдерге негізделген бағалаудың негізгі классификациялары ұсынылған.

Түйін сөздер: бағалау, бағалалық пікір, абсолютті бағалау, салыстырмалы бағалау, ұтымды бағалау, эмоциялық бағалау, жанама бағалау, нақты бағалау.

N.S. Iskakova¹

¹Kazakh Ablai Khan University of International, Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

THE NOTION OF EVALUATION IN LINGUISTICS

Abstract

The article is devoted to the concept of evaluation as one of the universal phenomena in the language. Any relation of a person to the world begins with his attitude, cognition, and evaluation of the surrounding reality. As a linguistic phenomenon, the evaluation in a language manifests itself at different levels and can be expressed in different ways. Therefore, the notion of evaluation is of special importance today in linguistic researches. The article considers the various linguistic interpretations of the definition of evaluation concept of both domestic and Russian and foreign researchers. A scientific review of literature is presented, based on different points of view on the notion of evaluation as a lingual phenomenon in linguistic studies. The main views on the systematization and classification of value judgments, as well as basic classifications of evaluations based on various principles and approaches are considered.

Keywords: evaluation, evaluative judgment, absolute evaluation, comparative evaluation, rational evaluation, emotional evaluation, implicit evaluation, explicit evaluation.

Оценка как универсальное явление существует в языке любого народа. Она основывается на таких противоположенных понятиях как *хорошо/плохо*, и выражается различными способами, в зависимости от языкового строя того или иного языка. На современном этапе, несмотря на достаточное количество исследований в области оценки, расширяются границы изучения лингвистического понятия оценки с разных научных точек зрения и направлений. Оценка является предметом исследования как лингвистики, так и смежных наук как психолингвистики, прагматической лингвистики, когнитивной лингвистики и др. Вызванный интерес к явлению оценки в современных лингвистических исследованиях связано с продуктивным использованием структурных особенностей оценки, а также классификации оценочного значения в различных коммуникативных ситуациях. Оценка как языковое явление широко трактуется в многочисленных научных трудах как отечественных, так и Российских и зарубежных языковедов.

В словаре лингвистических терминов оценка определяется как «суждение говорящего, его отношение – одобрение или неодобрение, желание, поощрение и т.п. – как одна из основных частей стилистической коннотации» [1, 305]. Здесь нужно подчеркнуть значимую роль коннотативных оценочных единиц в структурах разных семантических групп. Так как оценка, является составляющим коннотативных значений в слове. Актуальность вопросов оценки и коннотации

рассматриваются работах отечественных исследователей Б.Касым и С.Сембиевой, которые отмечают что в словах, находящихся в применении в социальной среде, присутствуют экспрессивно-коннотативные окраски. Коннотативные значения определяются в языковых единствах [2]. Нельзя ни согласиться с этим мнением, так как с развитием социального общества, соответственно отмечается продуктивность употребления оценочных слов с экспрессивно-коннотативными смысловыми оттенками.

С.С. Хидекель и Г.Г. Кошель интерпретируют оценку как «общественно закрепленное отношение носителей языка (хороший – плохой, хорошо – плохо) к внеязыковому объекту и к фактам языка и речи» [3, 11].

Н.Д. Арутюнова интерпретирует понятие оценки как «умственный акт, в результате которого устанавливается отношение субъекта к оцениваемому объекту с целью определения его значения для жизни и деятельности субъекта» [4, 6].

Н.В. Ильина под оценкой понимает «умственный акт, являющийся результатом взаимодействия человека с окружающей его действительностью. Человек оценивает способность того или иного объекта удовлетворять его потребности, желания, интересы или цели. Найдя предмет или его свойство полезным, приятным, добрым, красивым и т.п., он совершает оценку» [5, 16].

По определению Д.Б. Токтамысовой языковая оценка есть «общественно закреплённое, социально устоявшееся отношение носителя языка к внеязыковому объекту, понимаемому в широком смысле как лицо, предмет, явление действительности и т.п., выраженное языковыми средствами эксплицитно или имплицитно. Это отношение (субъекта к объекту с точки зрения противопоставления «положительное/отрицательное», т.е. «хорошо/плохо») выступает в качестве узואально или окказионально выражаемого семантического свойства языковых явлений, именуемых оценочностью [6, 20-23].

Анализируя вышеперечисленные определения оценки, можно отметить их разностороннее представление авторами, однако все они сводятся к отношению оценки относительно внеязыковому объекту или объективной действительности. Таким образом, оценка является средством, которое выражает отношение говорящего к объекту окружающей действительности при этом учитывается его удовлетворение потребностей, желаний, интересов через оценочное суждение.

В зарубежной лингвистике оценка рассматривается (The Appraisal framework) в рамках системно-функционального подхода, представителями которого являются ученые Дж. Мартин и П. Уайт. Они выделяют три категории отношения: влияние (affect), суждение (judgment) и признательность (appreciation). Влияние (affect), выражается в описаниях как мы себя чувствуем и наши эмоциональные реакции обычно реализуются с помощью прилагательных, а также номинализаций, наречия и глаголов. Суждение (judgment) отображается в наших оценках о соответствии этики, морали, ценности, и т.д. людей и обществ, основанных на нормах. Мы считаем, что в целом должны быть восприняты и выражаемся посредством использования лексических единиц и высказываний. Признательность (appreciation) отображается в наших эстетических реакциях на объекты или событий в нашей среде (конкретные или абстрактные), и реализуется с помощью прилагательных, номинализации, существительных или глаголов. Дж. Мартин характеризует оценку как: «the set of resources used to negotiate emotions, judgments, and valuations, alongside resources for amplifying and engaging with those evaluations» [7, 140].

В целом интерпретация Дж.Мартина имеет сходство с определением Е.М. Вольф, которая в своей монографии «Функциональная семантика оценки» описывает оценку как одну из видов передачи различных эмоций и чувств: радости, удовлетворения и наоборот, сожаления и неудовлетворения [8].

М.Беднарек рассматривая теорию оценки в медиа дискурсе, выделяет те же критерий оценки как *хорошо/плохо, важно/неважно, возможно/нужно, истинно/ложно*, которые характерны логической трактовке, где оценка является суждением о ценности предмета, о соответствии или несоответствии его качеств каким-либо ценностным критериям (*хорошо / плохо, добро / зло, важно / неважно, истинно / неистинно, полезно / вредно* и т.д.). Также она выделяет параметрические свойства *низкий/средний/высокий* и т.д. которые состоят из разных измерений и относятся к различным зонам шкалирования [9]. Подход М.Беднарек основанный на параметрах, классифицирует оценки на две группы. Первая группа параметров, основных оценочных параметров, непосредственно передает одобрения или неодобрения и состоят из оценочных шкал с двумя полюсами. Области, охватываемые этих основных оценочных параметров больше, чем сфера применения большинства других теорий оценки. Вторая группа параметров, периферических оценочных параметров, касается

позиционирования оценок, и степень приверженности, что авторы должны принимать во внимание, о которых они пишут.

Таким образом, можно отметить что сущность оценки в первую очередь определяется противоположенными признаками *хорошо/плохо*, которое исторически основывалось на этических понятиях *добра и зла*. На данных дифференциациях выявляются также различные классификации оценки. Так, оценка может быть положительной, отрицательной или нейтральной, по своему содержанию в связи с присутствием дескриптивного компонента, который является определенным признаком нормы и степени дифференциации различных зон шкалы оценки. Согласно выделению типов оценки, как положительной и отрицательной С.С. Хидекель и Г.Г. Кошель предлагают рассматривать их как полярные, так как они выражают одобрительные и неодобрительные отношения к качествам референта. Также существует нулевая оценка, которая выражает нейтральное оценивание. Данная классификация представляет собой шкалу тремя основными делениями, положительное, негативное и нулевое, где нулевое оценивание, которое выражает не оценочное отношение к тому или иному объекту, может принимать ту или иную сторону [3].

На сегодняшний день, в лингвистике не существует единой систематизации и классификации оценок. Это объясняется разнообразием существующих классификации, которые были созданы за продолжительную историю оценки в рамках философии, логики, аксиологии, лингвистики и т.д. В русле логико-философского направления широко известна классификация оценки Г.Х. фон Райта. Он выделяет шесть групп добра систематизируя их по различным сферам деятельности. Первую группу составили инструментальные оценки (хороший дом, хорошая собака). Они служат для цели рекомендации и прогнозирования. Вторую группу содержат технические оценки, которые описывают способности и мастерство человека в определенной области или сферы деятельности. Например, хороший врач, плохой строитель и т.п. Третья группа является достаточно узкой, состоит из оценки благоприятствования, которые касаются благосостояния человека (вредный, полезный для здоровья). Следующая группа это утилитарные оценки, которые основаны на выборе того, что может быть полезным (хороший совет, хорошая рекомендация). Пятую группу составляют медицинские оценки, которые характеризуют функции человека, от ментального до физических способностей (хорошая, плохая память). Последняя группа состоит из гедонистических оценок, которые относятся к самому ощущению субъекта независимо какой категорией объектов оно вызвано (хорошая шутка) [10].

Традиционно выделяют два вида оценки – абсолютная и сравнительная, которые также связаны со свойством шкалирования. В рамках первой оперируют терминами *«хорошо/плохо»*, в рамках второй – *«лучше/хуже»* [8, 15]. Абсолютная оценка подразумевает одного оценочного объекта и сравнение не выражается прямо. Она всегда подразумевает наличие оценочного стереотипа и оценочной шкалы, на которые ориентирована оценка. Сравнительная оценка отражает соотношение двух объектов или две разновидности одного и того же объекта и предполагает явное сравнение. Таким образом, можно отметить что абсолютная оценка, в отличие от сравнительной, является имплицитным сравнением, основой которого являются социальные стереотипы. Учитывая, что формирование стереотипов происходит в следствии сравнения, семантика абсолютной оценки имеет большее разнообразие [8, 15-16]. Данной классификации придерживается Т.В. Маркелова, которая отмечает «двухступенчатое содержание оценки» [11, 10]. То есть на первой ступени находится абсолютная оценка, которая описывает один объект. Оценка, которая описывает два объекта, при этом сравнивая их, является сравнительной оценкой. Также Т.В. Маркелова предлагает классификацию оценок, подразделяя их на внутренние и внешние. Внутренние оценки основаны на ощущениях, чувствах говорящего. Внешние оценки выражают «соответствие или несоответствие определенной норме, требованиям субъекта (*gut/schlecht*), практического использования (*nützlich/unnützlich*), желанием (*interessant/langweilig*)» [11, 7-58].

Е.Н. Старикова и С.Н. Колесник по степени условности выделяют оценку слабую, среднюю и интенсивную [12, 58]. Оценки слабой степени по уровню своей эмоциональности и категоричности схожи с нейтральными. Они отличаются наличием того или иного деинтенсификатора при оценочной лексеме. Оценки средней степени описываются ростом роли эмотивного оценочного компонента. Обычно они выражаются лексическими средствами, обладающими как эмоционально-оценочным, так и предметно-логическим значениями. В оценках интенсивной степени преобладает эмотивный компонент, который передается лексическими средствами, обладающими ярко выраженным эмоциональным значением и, зачастую, усиливаются многообразными интенсификаторами разных языковых уровней. Таким образом, это еще раз указывает на многостороннее проявление оценки на

всех уровнях языка. При этом нужно учитывать, что формы выражения оценки также многообразны варьируясь от эксплицитных до имплицитных. А выраженное эксплицитно или имплицитно в первую очередь связано с субъектом оценки подразумевающегося лицом. Следовательно, любая оценочная структура, воспроизведенная в коммуникативном акте, требует наличие обязательных элементов. Например, В.Н. Телия выделяет «обязательными элементами оценочной модальной рамки эксплицитный или имплицитный субъект оценки, обозначающий лицо или социум, с точки зрения которого даётся оценка, объект оценки (лицо, предмет или событие), сам оценочный элемент, а также «точка отсчета», включающая шкалу оценок и оценочные стереотипы» [13, 67]. По определению А.А. Ивина «всякое оценочное суждение предполагает субъект суждения, т. е. то лицо, от которого исходит оценка, и его объект, т.е. тот предмет или явление, к которому оценка относится. Выражение и приписывание ценности является установлением определенного отношения между субъектом или субъектами оценки и ее объектом» [14, 12-13]. Субъект определен как «лицо, часть социума или социум в целом, с точки зрения которого производится оценка» [8, 68]. Также Е.М. Вольф утверждает, что «в роли объекта оценки выступают лицо, предмет, событие, которые оцениваются» [8, 10]. Таким образом, обязательными элементами оценочной структуры являются: субъект и объект оценки, основания оценки («точка отсчета по А.А. Ивину, «критерий оценки по Е.М. Вольф»), предмет оценки, шкала, оценочные стереотипы, аспект оценки.

Помимо обязательных элементов учеными выделяются факультативные элементы структуры оценки. Так, Е.М. Вольф относит к таковым мотивировки, классификаторы, интенсификаторы, деинтенсификаторы и другие [8].

В зависимости от объекта оценки оценочные высказывания подразделяются на общеоценочные и частнооценочные. Понимая под общеоценочными – оценку которая даётся по совокупности разнородных свойств и частнооценочными – в семантику которой входит какой-либо дополнительный компонент, относящийся к структуре оценки, Н.Д. Арутюнова предлагает классификацию, в которой данные значения разграничены следующим образом. Общая оценка является результатом процесса оценивания, во время которого субъект оценки учитывает различные свойства объекта, отражая его положительную или отрицательную характеристику. В языке они выражаются прилагательными как *good-bad*, «*плохой-хороший*» «*прекрасный-превосходный-великолепный*», / «*скверный-нехороший-дурной*» и др. Частная оценка, в отличие от общей, имеет отношение к отдельным свойствам объекта, поэтому для описания того или иного объекта, используются языковые единицы, которые называют тот или иной признак, например, *talented-cruel* и т.д. [4, 198].

В данной классификации частнооценочные значения распределены на следующие категории: 1. Сенсорно-вкусовые или гедонистические (приятный, неприятный; вкусный, невкусный). 2. Психологические оценки: интеллектуальные оценки (интересный, увлекательный). 3. Эмоциональные оценки (радостный, печальный; веселый, грустный); 4. Эстетические оценки, являются синтезом сенсорно-вкусовых и интеллектуальных оценок (красивый, некрасивый; прекрасный, безобразный). 5. Этические оценки (моральный, аморальный; нравственный, безнравственный); 6. Утилитарные оценки (полезный, вредный; благоприятный, неблагоприятный); 7. Нормативные оценки (правильный, неправильный; корректный, некорректный); 8. Телеологические оценки (эффективный, неэффективный; целесообразный, нецелесообразный) [4, 198-199].

В рамках аксиологических исследований оценка делится на рациональные (интеллектуальные) и эмоциональные (чувственные). По определению Э.С. Азнауровой «рациональная оценка понимается как оценка конкретных свойств объекта, а эмоциональная – как эмоциональная реакция (положительная или отрицательная) на объект» [15]. М.А. Ягубова определяет рациональную оценку – оценкой «от головы», эмоциональную – оценкой «от сердца», а рационально-эмоциональную – «от головы через сердце» [16, 37-42]. Е.М. Вольф рассматривает эмоциональную и рациональную оценки как разные отношения субъекта к объекту. Она пишет, «в языке нет эмоциональной оценки в чистом виде, так как язык всегда предусматривает рациональное свойство оценки» [8, 40].

С.С. Хидекель и Г.Г. Кошель также выделяют: рациональную (интеллектуальную, рассудочную), эмоциональную и эмоционально-интеллектуальную оценки. Рациональная основана на рациональных, логических суждениях об объективно присущих референту свойствах. Эмоциональная выражена на эмоциях, переживаниях, связанных с приписываемыми творческим мышлением субъекта свойствами, объективно не присущими данному референту. Эмоционально-интеллектуальная основанная на эмоциональных суждениях, переживаниях, эмоциях в органическом их единстве [1].

Таким образом, рациональная оценка – больше основана на свойствах объекта, в то время как эмоциональная оценка создана на эмоциях, которые вызывает объект по отношению к субъекту.

В языке оценка проявляется на разных уровнях и соответственно выражается разными способами. Согласно Е.М. Вольф, «оценка может быть ограничена элементами меньшими, чем слово, а может характеризовать и группу слов, и целое высказывание» [8, 6]. То есть меньшие элементы подразумевают словообразовательный уровень (аффиксация, словосложение, семантическая деривация и т.д.), под словами имеются виду оценочная лексика, которая включает в себя прилагательные, наречия, а также наименования в которых содержится оценка и т.д. Оценочный смысл, который выражается целым высказыванием, при этом может и не содержать в себе оценочную лексику, если оно дается в коммуникативной ситуации или в макроконтексте. Таким образом Е.М. Вольф подчеркивает, что «оценка как ценностный аспект значения присутствует в самых разных языковых выражениях» [8, 6], при этом все языковые единицы всех уровней могут иметь семантическое свойство оценочности.

Таким образом, лингвистический аспект оценки, являясь совокупностью средств и способов ее выражения, проявляется на всех пластах языкового уровня таких как фонетический, морфологический, лексический, семантический, синтаксический. Причины применения тех или иных оценок отражаются выше представленных классификациях, построенных на разных основаниях и принципах начиная со времен античности и по сей день. А также многообразие подходов в интерпретации оценки за историю лингвистического изучения, указывает на сложную структуру данного феномена, которая требует наличие обязательных и факультативных элементов.

Список использованной литературы:

- 1 Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов*. – М.: Сов. энциклопедия, 1969. – 607 с.
- 2 Касым Б., Сембиева С. *Природа оценочной коннотации в языковой единице // Вестник. КазНПУ имени Абая. Сер. Филологические науки, 2017. – № 3(61). – С.72-75.*
- 3 Хидекель С.С., Кошель Г.Г. *Природа и характер языковых оценок // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 1983. – С.11-16.*
- 4 Арутюнова Н.Д. *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт*. – М.: Наука, 1988. – 34 с.
- 5 Ильина Н.В. *Структура и функционирование оценочных конструкций в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук. – М., 1984. – 178 с.*
- 6 Токтамысова Д.Б. *Прагматический компонент лексической оценки лица в современном английском языке (положительная оценка)*. – Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1996. – 194 с.
- 7 Martin J.R. *Beyond exchange: APPRAISAL systems in English*. In S. Hunston & G. Thompson (Eds.), *Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse*. – Oxford, UK.: Oxford University Press, 2003. – P.142-175.
- 8 Вольф Е.М. *Функциональная семантика оценки*. – М.: КомКнига, 2006. – 280 с.
- 9 Bednarek M. *Evaluation in Media discourse. Analysis of a newspaper corpus*. Continuum: New York. London, 2006. – 251 p.
- 10 Wright G. N. Von. *The varieties of goodness*. – N.Y. and London, 1963. – 222 p.
- 11 Маркелова Т.В. *Семантика оценки и средства ее выражения в русском языке. Учеб. пособие по спецкурсу*. – М.: Изд-во МПУ, 1993. – 125 с.
- 12 Старикова Е.Н. *К вопросу о категории оценки в языке / Е.Н. Старикова, С.Н. Колесник // Вестник Киевского университета. Романо-германская филология. – 1988. – Вып.22. – С.56-59.*
- 13 Телия В.Н. *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*. – М.: Наука, 1986. – 144 с.
- 14 Ивин А.А. *Основания логики оценок*. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 230 с.
- 15 Азнаурова Э.С. *Очерки по стилистике слова*. – Ташкент: ФАН, 1973. – 405 с.
- 16 Язубова М.А. *Лексико-семантическое поле «оценка» в разговорной речи: классификация видов оценок // Типы языковых единиц и особенности их функционирования. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1993. – С.37-42.*

Каримова Б.С.¹

¹Республиканский научно-практический центр «Учебник» МОН РК,
Астана, Казахстан

О ВОЗДЕЙСТВИИ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ НА ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ СРЕДСТВАМИ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы использования языковых средств как инструмента социального влияния на общественное сознание.

Анализ лингвистических средств воздействия свидетельствует о выделении разными исследователями различных приемов влияния средств массовой информации на уровне формальной логики, лексическом, грамматическом уровнях, а также на уровне предложения и текста.

Язык социально-психологического воздействия (манипуляционный язык) в текстах СМИ представляет собой четкую структурированную систему коммуникации, обладающую необходимым инструментарием на всех уровнях языка: от слога до текста.

Выявлено, что в СМИ используются разнообразные лингвистические приемы и методы влияния на различных языковых уровнях, за счет чего удается добиться необходимого эффекта в общественном сознании. Отсюда, возникает необходимость выработки эффективных механизмов защиты от манипулирования – как на уровне индивида, так и на уровне социума, что может быть решено за счет повышения уровня образованности и медийной грамотности населения.

Ключевые слова: социально-психологическое воздействие, общественное сознание, устойчивая лексема, редукция ценности, ассоциативный ряд, коннотация, полисемия, заимствование, сленг, функциональный стиль.

Б.С. Кәрімова¹

¹ҚР БҒМ «Оқулық» Республикалық ғылыми-практикалық орталығы,
Астана қ., Қазақстан

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКА ТӘСІЛДЕРІ АРҚЫЛЫ ҚОҒАМДЫҚ САНАҒА ЫҚПАЛ ЕТУІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақалада лингвистика тәсілдерін қоғамдық санаға әлеуметтік ықпал ететін құрал ретінде пайдалану мәселелері қарастырылады.

Лингвистика тәсілдерін талдау әртүрлі зерттеушілер бұқаралық ақпарат құралдарының ресми логика, лексикалық, грамматикалық деңгейлерде, сондай-ақ ұсыныстар мен мәтін деңгейінде ықпал етуінің түрлі әдіс-тәсілдерін тандап көрсетеді.

БАҚ мәтіндеріндегі әлеуметтік-психологиялық әсер ету тілі (манипуляциялық тіл) – тілдің, буыннан мәтінге дейінгі, барлық деңгейлерінде қажетті құралдармен нақты құрылымдалған байланыс жүйесі болып табылады.

Бұқаралық ақпарат құралдарында әртүрлі тілдік деңгейлерде лингвистикалық ықпал ету әдістерін пайдаланатыны анықталды, соның салдарынан қоғамдық санаға қажетті нәтижеге қол жеткізуге болады. Осыдан, білім деңгейін және халықтың медиа сауаттылығын арттыру арқылы шешілетін жеке деңгейде де, әлеуметтік деңгейде де манипуляциядан қорғаудың тиімді тетіктерін әзірлеу қажеттілігі туындайды.

Түйін сөздер: әлеуметтік-психологиялық ықпал, қоғамдық сана, тұрақты лексема, құндылық редукциясы, ассоциативті қатар, коннотация, полисемия, кірме сөздер, сленг, функционалдық стиль.

B.S. Karimova¹

*¹Republican Scientific and Practical Centre «Uchebnik»
of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan*

THE IMPACT OF THE MEDIA ON THE SOCIAL CONSCIOUSNESS BY MEANS OF LINGUISTICS

Abstract

This article discusses the use of linguistic resources as an instrument of social impact on public consciousness.

The analysis of linguistic resources of influence indicates the allotment by different researchers of various methods of the media impact at the level of formal logic, lexical, grammatical levels, as well as at the level of sentences and text.

The language of the socio-psychological impact (manipulation language) in the texts of the media is a clear structured communication system with the necessary tools at all levels of the language: from syllable to text.

It was revealed that the media used a various linguistic techniques and methods of influence at different language levels, due to which it is possible to achieve the necessary effect in the public consciousness. Hence, there is a need to develop effective protection mechanisms against manipulation, both at the level of an individual and at the level of society, which can be solved by increasing the level of education and media literacy of the population.

Keywords: socio-psychological impact, social consciousness, stable lexeme, value reduction, associative sequence, connotation, polysemy, borrowing, slang, functional style.

В настоящее время одной из самых актуальных научных проблем лингвистики является использование языковых средств как инструмента социального влияния на общественное сознание средств массовой информации (СМИ).

Общественное сознание является наиболее общим понятием по сравнению с личностным и появляется «с момента кодирования информации для последующего обмена ею между индивидами в процессе исторического развития. Внешние обстоятельства (социальные, культурные иные факторы) и общественное сознание взаимно обуславливают друг друга. В состав общественного сознания входят различные его формы: наука, философия, искусство, политика, нравственность, религия, право и др.» [1].

При помощи СМИ можно достичь оперативности предоставления информации, доступности, широкого охвата аудитории, полиаспектности, ориентированности на все слои населения и т.д.

Как отмечает Е.К. Долгушина, жизнь языка органично связана с жизнью общества, но не подчинена ей полностью из-за собственной системной организованности. Так в языковом движении сталкиваются процессы саморазвития с процессами, стимулированными извне. Следовательно, обращаясь к изучению состояния языка СМИ, необходимо дифференцировать вопросы собственно языковые и вопросы языкового вкуса исторического момента [2].

На сегодня СМИ применяют очень большой набор техник влияния на общественное сознание, среди которых следует выделить трансформацию коммуникативно-содержательного аспекта информации, эмоциональное воздействие, а также языковые стратегии манипуляции.

Влияние на общественное сознание языковыми средствами представляет собой сложную лингвистическую систему, которая находится в перманентном состоянии и связана с динамикой развития общества.

По мнению А.А. Любимовой, влияние на общественное сознание может проявляться в двух основных формах – открытой и скрытой. Основным видом открытого влияния на общественное и индивидуальное сознание является риторическое построение высказывания.

Языковое воздействие на сознание, проявляющееся в скрытых формах, строится на двух основных принципах: 1) референции, позволяющей определить истинность или ложность составляющих высказывания через соотнесенность сигнификата с денотатом, с объектами действительности; 2) композиции – группировке языковых блоков в целях максимального воздействия на аудиторию.

Язык социально-психологического воздействия (манипуляционный язык) в текстах СМИ представляет собой четкую структурированную систему коммуникации, обладающую необходимым инструментарием на всех уровнях языка: от слога до текста [3, с. 37].

Анализ лингвистических средств воздействия свидетельствует о выделении разными исследователями различных приемов СМИ-влияния на уровне формальной логики, лексическом, грамматическом уровнях, а также на уровне предложения и текста.

Так, на логическом уровне выделяются приемы, вводящие читателя в заблуждение, которые содержат скрытую логическую ошибку – подмену тезиса, обоснование тезиса с помощью ложных аргументов и т.д., но наиболее эффективное воздействие оказывают приемы смещения смыслового акцента и подмены аргумента.

Лексический и грамматический уровни языка открывают широкие возможности для создания экспрессивных, эмоционально-окрашенных и ярких образов. В то же время, на основе лексических и грамматических языковых единиц строится большое количество лингвистических средств воздействия на сознание.

Рассмотрим наиболее эффективные и распространенные приемы.

Нередким является использование терминологической лексики в СМИ, и этому есть свое объяснение. Использование термина в тексте информационного сообщения всегда повышает его авторитетность, позволяет передать коннотативное значение, что, в свою очередь, может вызвать положительную либо отрицательную реакцию аудитории к описываемому событию [4, с. 24].

Особую роль играет метафорическое использование терминологии, широко распространенное в текстах СМИ. Если в прессе, на радио, по телевидению обсуждаются насущные, актуальные проблемы внутренней политики, или речь идет о важных, эпохальных событиях, предпринимаемых во внешней политике, журналисты, публицисты, общественные деятели неизменно обращаются за помощью к метафорам. Некоторые примеры: «кровавая мясорубка» (о бессмысленном кровопролитии, уничтожении людей в военных конфликтах), «коричневая чума» (о распространении фашизма), «заморская эпидемия» (о мировом кризисе), «дипломатическая пауза» (об ухудшении отношений между странами) и т.д.

Активно используются также метафоры, основанные на терминологии новых технологий, например: «Социальное благополучие зависит от степени интеграции в мировой производственный кластер. ... развитие таких направлений «экономики будущего, как альтернативная энергетика, новые материалы, биомедицина, Интернет вещей, искусственный интеллект, блокчейн» [5, с. 7].

С употреблением терминологии и использованием коннотативных значений в целях воздействия на аудиторию связан процесс использования эвфемизмов и дисфемизмов – благодаря им становится возможным избежать употребления грубых, нетактичных слов и выражений в текстах СМИ, либо, напротив, намеренно включить их в сообщение. Так, например, понятие «бедные люди» заменено на «социально уязвимые слои населения», «распущенность» – нулевая терпимость к нарушениям, «сектанты» – «приверженцы деструктивного вероучения» и т.д.

По принципу замены одной лексической единицы другой строятся и приемы овеществления и олицетворения, когда в зависимости от цели сообщения ответственность за выполнение какого-либо действия приписывается неодушевленному предмету либо, соответственно, одушевленному. Например, если ответственность за неисправные транспортные средства следует снять с местных чиновников, то в прессе появляются такого рода сообщения: «...видавщие виды ПАЗики работают по сегодняшний день и не справляются с потоком пассажиров», напротив, если необходимо подчеркнуть чью-то причастность к этому событию, текст сообщения будет совсем иным: «... горожане задаются резонным вопросом: почему чиновники местного исполнительного органа до сих пор не могут навести порядок в этой сфере, решив, наконец, накопившиеся проблемы?» Соответственно, реакция аудитории на одно и то же событие, преподнесенное по-разному, будет сильно различаться.

Ту же роль играют приемы переноса действия с деятеля на результат и употребление пассивного залога: «Дефицит мест в детских садах сокращен за счет открытия частных детских садов. ... были проведены мониторинговые проверки, после чего 4 частных сада лишены возможности размещения госзаказа».

Благодаря использованию пассивизации («дефицит сокращен», «проведены проверки») создается эффект активной деятельности (положительной причастности) определенных субъектов к злободневным проблемам населения.

Метафоризация – один из любимых приемов воздействия в СМИ. Метафора представляет собой перенос имени с одной реалии на другую на основании сходства. В результате метафоризации создается емкий и экспрессивный образ, с которым связаны определенные ассоциации в общественном сознании. Впоследствии этот образ может активно использоваться в текстах СМИ, вызывая необходимую реакцию аудитории. В прошлом названия «холодная война», «железный занавес», «загнивающий запад», «стервятники делового мира» и другие выражения стали почти нарицательными. Определения такого рода, как оголтелый, мутный, лицемерный, позорный и др. были прочно связаны в сознании советских граждан с капиталистическим строем, с Америкой и западными странами [6].

В годы перестройки в российских СМИ появились метафоры, назвавшие СССР позорным пятном в истории человечества, империей зла, тюрьмой народов. По значимости и враждебным интонациям, с которыми эти метафоры произносились, они мало чем отличались от тех эпитетов и названий, что произносились ранее в адрес США и их союзников. В обоих случаях мысленно создавался «образ врага» – капитализма-империализма и Советского союза. Происходило нагнетание отрицательных образов, упрощающих и в результате искажающих представление о мире, но создающих видимость истинного положения вещей.

Аналогичные группы приемов выделяет и А.А. Любимова, дополняя и конкретизируя отдельные из них:

- изменение ассоциативного поля слова,
- введение исторических параллелей через имена собственные,
- прагматически нагруженные лексические группы,
- интенционально скрытые смыслы, заложенные в ряде слов,
- штампы (универсальные истины),
- мифы,
- субъективная модальность,
- опущение экспериенцера, пассивизация перформатива и др.

Практически все исследователи едины во мнении, что одним из наиболее заметных результатов системного и длительного языкового воздействия современных средств массовой информации являются деструктивное воздействие на сознание, формирование асоциального поведения реципиента, пропаганда противозаконных действий, что приводит к разрушению традиционной языковой картины мира в пределах определенной языковой культуры и традиционной системы ценностей общества [7, с. 232].

Среди печатных СМИ, которые издаются в Казахстане большими тиражами, можно выделить наиболее популярные приемы скрытого воздействия на общественное сознание, преследующие цели трансформации традиционной системы ценностей, к которым следует отнести:

- выделение устойчивой лексики, обозначающей доминантную ценность, наиболее важную для определенной социальной группы;
- изменение лексической сочетаемости слова («коллокации»), при которой лексическая единица, имеющая в составе значения компонент идеальности, сопоставляется со словом, обозначающим максимально конкретное, вещественное явление: происходит редукция ценности;
- изменение ассоциативного ряда, которое влечет за собой возможные смены ингерентных коннотаций слова;
- использование полисемии и изменения ассоциативного поля слова;
- широкое использование заимствований и сленга;
- использование лексико-грамматических конструкций (универсально-обобщающих), внутренняя смысловая структура которых содержит риторический аргумент к авторитету и к норме;
- создание назидательно-нравоучительных конструкций, свойственных функциональному стилю инструкций и т.д. [3, с. 2].

Наравне со скрытыми приемами воздействия на общественное сознание современные молодежные СМИ используют приемы открытого воздействия, которые апеллируют к рациональной компоненте сознания и известные еще из агитационно-пропагандистской теории и практики. Используя отдельные из них, СМИ открыто пропагандируют такие антинравственные и противоправные действия, как наркомания, порнография, проституция, воровство и др. [4, с. 12].

Таким образом, в настоящее время в СМИ используются разнообразные лингвистические приемы и методы влияния на различных языковых уровнях, за счет чего удается добиться необходимого

эффекта в общественном сознании. Отсюда, возникает необходимость выработки эффективных механизмов защиты от манипулирования - как на уровне индивида, так и на уровне социума, что может быть решено за счет повышения уровня образованности и медийной грамотности населения.

Список использованной литературы:

- 1 Салемгареева Л.С. Влияние СМИ на общественное сознание лингвистическими средствами: Дис... канд. филол.н. – Москва., 2007. – 158 с.
- 2 Долгушина Е.К. Особенности языка современной массовой и качественной прессы России: Лексический аспект: Дис... канд. филол.н. – Москва, 2007. – 175 с.
- 3 Любимова А.А. Языковые аспекты воздействия на общественное сознание: На сопоставительном материале средств массовой информации конца XX начала XXI вв.: Дис...канд. филол. н. – Москва, 2006. – 240 с.
- 4 Гаврилов А.А. Лингвистические средства воздействия СМИ на общественное сознание // Омский научный вестник. Филологические науки. – 2013. – №1. – С.99-103.
- 5 Саиров Е. «Социальный компас» // Казахстанская правда, №190 (28819) от 6 октября 2018 г.
- 6 Политические метафоры в СМИ Н.Д. Бессарабова <http://lib.sale/jurnalistika-knigi/politicheskie-metaforyi-smi-71634.html>
- 7 Солганик Г.Я. Язык СМИ и политика. – Москва: Издательство Московского университета; Факультет журналистики МГУ имени М.В. Ломоносова, 2012. – 952 с.

МРНТИ 16.21.47

Ж.Б. Курмамбаева¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

САН АТАУЛАРЫ – ТІЛ БІЛІМІНІҢ МАҢЫЗДЫ ЗЕРТТЕУ НЫСАНЫ

Аңдатпа

Сан атаулары тіл білімінің маңызды зерттеу нысанына айналып ұлттың, халықтың мәдени құндылығын, санасын және өткен өмірін көрсетуге негіз болып келеді. Әрбір санның бойында сақталған наным сенімдер, көне мәдени құндылықтар, ырым-тыйымдар және символдық мағына тілдегі концептуалдық жүйе және лингвомәдени бірліктер арқылы танылуда. Тіл білімінің зерттеуіне айналған лингвомәдени коды бар сандарды концептуальдық тұрғыда зерттеп айқындай түсу қажет. Бұл мақалада тіл-тілде 1 санынан бастап аса құнды мәдени, сенім-нанымдың ақпараттар бар екеніне мән бергізеді. Сонымен қатар, фразеологиялық бірліктер құрамындағы сан атауларының этномәдени тұрғыда зерттелудің маңыздылығына көз жеткізеді. Лингвомәдени коды бар сан атаулары – халықтың басынан өткен тарихы, бүкіл рухани, мәдени байлығы, болмысы, дүниетанымы мен әдет ғұрпы, салт-санасы. Осындай байлық тіл арқылы сан атаулары арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткен. Әр ұлтта әрбір сан әртүрлі символданады және алуан түрлі ұғымдық мағына береді. Дегенмен, санның әмбебап ұғымы тілдік мәдениетке ортақ көрініс тапқанымен, коннотаиялық мағынасында өзгешіліктер болады. Жалпы адамзатқа ортақ әмбебап ұғым (сан) әр ұлтта мағыналық реңкке қарай әртүрлі. Бұл мәселе тек қана лингвомәденитанымдық тұрғыда талдау арқылы ғана дәлелденеді.

Түйін сөздер: сан атаулары, тақ сандар, жұп сандар, символ, көне мәдени, сенім-наным, мәдени код, фразеологиялық бірліктер, концептуалдық жүйе, лингвомәдени аспект.

Курмамбаева Ж.Б.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ИМЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОЕ ЯВЛЯЕТСЯ ВАЖНЫМ ОБЪЕКТОМ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Имя числительное является важным объектом изучения в лингвистике и служит основой для демонстрации культурных ценностей и истории нации. Поскольку цифры стали самым важным

объектом в лингвистике, они являются основой для иллюстрации мышления людей, прошлой жизни и культурных ценностей. Каждая цифра, которая имеет лингвокультурный код, передает древнюю культурную ценность, суеверия, культурные запреты и символическое значение через концептуальную систему языка для молодого поколения. Эти цифры с лингвокультурными кодами следует исследовать больше через концептуальную систему языка. В этой статье обращается ваше внимание на самую ценную информацию о цифрах, начиная с «1» и далее о культуре, суевериях и древней культуре людей. В статье также показано значение исследования фразеологических единств с числами с этнокультурной точки зрения. Числа с лингвокультурными кодами хранят прошлое, традиции людей и их мышление. Эта культурная ценность людей передается из одного поколения в другое через язык. Каждое число выражает разные символы и разные значения в каждой национальной культуре, но цифры имеют универсальные значения, характерные для каждой нации. Хотя одни и те же универсальные значения разделяют людей, цифры имеют разные коннотационные значения в каждой культуре. Это можно изучить и решить с помощью лингвокультурологического исследования.

Ключевые слова: названия чисел, нечетные числа, четные числа, символ, древнее культурное, вероисповедание, культурный код, фразеологические единицы, концептуальная система, лингвокультурный аспект.

Zh.B. Kurmambayeva¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

Almaty, Kazakhstan

NUMERALS IS THE MOST IMPORTANT OBJECT IN LINGUISTICS

Abstract

As the numerals became the most important object in Linguistics they are the basis of illustrating people's mindset, past life and cultural values. Every numeral which has a linguacultural code introduces ancient cultural value, superstitions, cultural prohibitions and symbolic meaning through the conceptual system of language to young generation. Those numerals with the linguacultural codes should be researched more through the conceptual system of language. This article draws your attention to the most valuable information of numerals beginning with "1" and further about culture, superstitions and ancient culture of people. The article also shows the importance of researching phraseological unities with numerals from the ethnocultural point of view. Numerals with linguacultural codes keep people's past, cognition and traditions and their thinking. This richness of people is introduced from one generation into another through language. Each number expresses different symbols and different meanings in every national culture but numerals have universal meanings typical to every nation. Though the same universal meanings are shared by humans, numerals have different connotational meanings in every culture. This can be studied and solved with the help of the linguacultural study.

Keywords: names of numbers, odd numbers, even numbers, symbol, ancient cultural, religion, cultural code, phraseological units, conceptual system, linguistic and cultural aspect.

Сан атаулары – барлық тілге тән лексикалық бірлік. Сан атауларының семантикалық өрісі де шексіз кең. Себебі сандардың қалыптасу тарихы көне дәуірден бастау алады. Мифологиялық деректерге сүйенсек, сан атауларының бастапқы мағынасы санау, сандық қызмет емес, құндылығы жоғары символ ретінде қабылданған екен. Санның өзі – абстракт ұғым. Бірақ көне мифологияда сан атаулары белгілі бір затты немесе құбылысты таңбалаған. Санның адам өміріндегі ролінің маңыздылығын ешкім де жоққа шығара алмайды. Ал осы сандардың қайдан, қалай шыққандығына және ол сандардың әрқайсысының өзінше бір мағынаны білдіретіндігіне күнделікті тіршілікте біз аса мән бере бермейміз. Ал біздің ата-бабамыз 1 санынан бастап әр санның қадірі мен қасиетін салмақтап, өзіне тән ерекшелерін саралай білген, орнына, маңызына сай қолданған.

Сандар ұғымы өте ерте заманда туған. Бұл ұғым ғасырлар бойы кеңейтіліп әрі жалпылана түскен. Сандар адам баласының ертедегі өмірінде уақыт өлшемі жағынан ерекше қызмет атқарған. Мысалы, о баста бес күндік апта, бертін келе 7 күндік апта болған.

Пифагор оқуы бойынша: “Бәрі – сан” яғни дүниедегінің бәрі – саннан жаратылған және саннан тұрады. Ал сандар – тақтар мен жұптардың бірлестігі. Сандардың гармониялық үйлесімінен әуенді

ән, әсем әлпеттемелер туындайды. Пифагор адамдар арасындағы қарым-қатынастарды да сан тіліне аударып, математикалық үлгілеме зерттеулер жүргізді. Осы мақсатпен ол: Тақ сандарды – “еркек сандар” жұп сандар – “ұрғашы сандар”, ал тақ пен жұп сандардың қосындысын “некелі сандар” деп атайды.

«Әлемнің әміршісі сандар» деп тұжырымдаған Пифагор: «Әрбір нәрсенің артында белгілі бір сан тұрады деп ойлады. Сандар өздерімен бірге қайырымдылық пен зұлымдылық, бақыт пен бақытсыздық ала келеді деп сенді. Бізге тек бұл сандардың не әкелетінін білу керек деп ойлады». Пифагоршылар барлық сандардан 1 санын, бірлікті жоғары қойды. Себебі бүкіл әлем 1 санынан басталады. Бірлік – бүкіл әлемнің бастауы. Екілік өзімен бірге махаббат ала келеді, сонымен бірге тұрақсыздық әкеледі. Үштік қарапайым емес сан, себебі ол жоғарыдағы екі санның қосындысынан шықты. Ал, алты саны таңғажайып сан болып есептеледі. Себебі ол бұған дейінгі сандардың қосындысы мен көбейтіндісінен тұрады. Алтылық 1, 2, 3 сандарына бөлінеді. Жеті саны киелі де, қасиетті де сан болып есептеледі [1].

Сандардың киесі бар екеніне, яғни магиялық күші бар екеніне сонау көне заманда-ақ сенген. Адамзат баласы қаласа да, қаламаса да оның әрқайсысында белгілі бір санға деген ықыласы бар, сондай-ақ әйтеуір бір саннан қауіптенеді. Көне грек халқының танымында санда жақсылық пен жамандықты, бақыт пен қайғыны алып келеді. Мәселен, 0 саны. Бұл – абсолютті шексіздік символы. Сондықтан нөл – әлі пайда болмаған әлемді білдіретін сан. Демек, нөл барлық заттар мен құбылыстардың бастамасы, яғни ол түс не өлім деп тұжырымдаған. Сондықтан нөлдің графикасы да сақина тәріздес немесе шенбер түрінде бейнеленеді.

1 саны – алғашқының алғашқысы. Онсыз сандық тізбек басталмайды. Онсыз ешбір әлем басталмайды. 2 саны – жұмсақтық, өткір бұрышты тегістейтін тактикалық қасиеті бар. Екілік мейірімділік пен жауыздықтың, жылы мен суықтың, жарық пен қараңғының, байлық пен кедейліктің екі ортасында өмір сүреді. 3 саны тұтастық пен толық жетілудің символы саналған. Көне гректердің дүниетанымында үш ең бақытты сан деп танылған. Ал Көне Вавилонда үш құдай – Күн, Ай, Шолпанға табынған. Үш санының адамзат танымында бақыт сыйлаушы мағынада сақталуы оның « $2+1=3$ » формуласының мәніне тікелей байланысты. Сондай-ақ үштік ұғымы «бұрынғы, қазіргі, болашақ» үшбұрышының ажырамас тұтастығын да символдайды. 4 саны көне гректердің дүниетанымында тұрақтылық пен беріктік символы деп саналған. Төрттік төрт бұрышы, төрт қабырғасы бар квадрат түрінде ассоциаланады. Осы түсінік дүниенің төрт бұрышы (төрткүл дүниені, төрт құбыланы), төрт жыл мезгілі, табиғаттың төрт дүлей күшін (От, Жер, Ауа, Су) стереотиптейді. Славян халқы үшін төртбұрыш – Жер символы деп танылады. Ал жапон-қытай әлемінде 4 саны – қауіпті сан деп қабылданады. 5 саны. Пифагор бестікке ерекше мән берген. 5 саны – сандардың ішіндегі ең бақыттысы деп таныған. Ал көне дәуірде «бес» тәуекелдік символы болған, яғни бестіктің бойында жігерлілік, қайраттылық, тәуелсіздік қасиет бар деп қабылдаған. Жалпыадамзаттық түсінікте 5 саны бес саусақпен, жұлдыздың бес бұрышымен, мұсылмандардың бес уақыт намазымен, буддизмнің бес ғәқлиясымен ассоциацияланады. 6 саны – шығармашыл сан. Славян халқы үшін алты – Күн символы деп танылады.

7 саны. Мысыр және вавилон философиясында жеті – екі «өміршең» сандардың (3 пен 4) қосындысы деп түсіндірілген. Нақтырақ айтқанда, үш адам – әке, ана, бала өмірдің негізін құрайды, ал төрт – бұл дүниенің төрт құбыласы, яғни жайсыз желдің қайдан соғатынын, жаңбырдың қашан жауатынын, жерге қай уақытта нәр беретінін дүниенің төрт бұрышы ғана біледі. Демек, 7 саны – жаратылыс пен жойылудың бастамасы деп қабылданады. Сондықтан үштік пен төрттіктің қосындысынан құралған 7 саны жалпыадамзаттық түсінікте киелі сан деп танылады. Көне грек халқы жеті санының магиялық күші бар, себебі адам қоршаған әлемді бастың 7 саңылау тесігімен (екі көз, екі құлақ, екі танау, бір ауыз) қабылдайды деп есептеген. Ежелгі еврей халқы да 7 санын құрмет тұтқан. Себебі Құдай аптаның алты күнінде күн мен жерді, аспан мен теңізді жаратты, ал жетінші күнді құрмет тұтты деп сенген. Осындай наным-сенімнің ықпалымен 7 саны символдық мәнге ие болды. Айталық, көне грек халқы жыл сайын ең үздік жеті актерды таңдаған. Көне рим халқы жеті данышпанды құрмет тұтқан. Христиан дінінде де жеті күнә мен жеті құпия туралы айтылады. Ал қазақта жетінің киелілігіне арнайы тоқталамыз. Үндістердің дәстүрінде бақыт әкеледі деп жеті піл мүсінін сыйлайды. Христиандықтардың оразасы 7 аптаға созылады. Библия кітабында жеті шырақ, жеті періште, жеті жыл молшылық пен жеті жылдық жұт туралы баяндалады. Жапондықтар мәдениетінде жеті мейірімді құдай бар, соған орай адам өмірінде 7 сәттілік кездеседі деп түсініледі.

8 саны. Көне мәдени ортада сегіз саны сенімділіктің көрінісі, кәміл сенуді жүзеге асырушы таңба деп қабылданған. Сегіз – қосарланған квадрат. Оны екіге де төртке де бөлсе, екі бөлігі де бір-біріне тең болады. Сегіздің осы қасиеті сенімділік қасиетін символдауға негіз болған.

9 санының сиқырлы күші бар деп қабылдау ежелгі дәуірден келе жатқан мәлімет. Сол дәуірдің ішінде тоғыз бірде мейірімділік белгісі, бірде қайғы-қасірет нышаны деп қабылданған. Ежелгі римдіктер тоғыз санын мейірімділік даңқын беглейтін шартты таңба ретінде қолданған. Ал жапон-қытай әлемінде тоғыз – бақытсыз сан, яғни аурудың белгісі деп қабылданған.

10 саны. Көне мәдениетте он саны әрқашан бүтіндік пен тұтастықтың үйлесімділік пен бірліктің символы болған. « $1+2+3+4=10$ » формуласымен берілетін ондық философиялық асыл тас ретінде символданған. Бұндағы әрбір санның жақсы қасиеттері негізге алынып тұр.

11 саны. Көне дәуір мәдениетінде он бір саны жайсыз, қолайсыз белгілер қатарына енген. Қазіргі таңда он бір жыл сайын Күннің белсенділігі өзгеріп, адам денсаулығына игі әсер ететіні аталмыш санның жақсы қасиеттерге де ие екенін мойындатады. Бірақ осы дерекке қарап, он бір санын мистикалық күш иесі деп айтуға болмайды.

12 саны. Әлемдік мәдениетте бір жиынтық өлшемі (дюжина) болғанын білеміз. Соның негізінде бір жылдағы он екі ай, шоқжұлдызындағы он екі белгі, сағаттың он екіге бөлінуі, сағат он екі болғанда жаңа күннің басталуы қалыптасты. Демек, он екі бүтіннің толығын, байлықты, бақытты білдіретін таңба ретінде қабылданған.

13 саны. Ежелгі мәдени ортада он үш саны қолайсыз, сәтсіз таңба деп танылды. Он үштің сандық табиғатында тек өзіне ғана және бір санына ғана бөлінеді. Осының салдарынан болса керек, көне дәуірден бастап-ақ он үштің сәтсіздік әкелетін қасиеті адамзат санасында тұрақты таңбаланды. Содан бері он үш санын жақтырмау ырымы, бақытсыздыққа душар боламын деп қашатын наным-сенім әлі күнге дейін жалғасып келеді. Мәселен, Англия, Франция, Польша, Ресей мемлекетінің мәдениетінде он үш саны сәтсіз таңба ретінде қабылданып, халықтың үрейін ұшырады. Он үштен аулақ жүруге тырысады. Ал қазақ мәдениетінде он үш керісінше, отау құру жасы ретінде таңбаланады.

40 саны. Шығыс мәдениеті болсан, батыс мәдениеті болсан, қырық бақытты сандар катеориясына жатады. Әлемдік символдар жүйесінде қырық саны шығыс мәдениетіндегі қалыңмал беру дәстүрімен байланыстырылады. Сондай-ақ славян халықтарының діни салт-дәстүрлерінде қырық саны жақсылық, берек, молшылық мәнінде қолданылады.

60 саны. Вавилондық, парсылық, көне грек аңыздарында алпыс саны жоғары құдіреттілікке теңелен. Мәселен, вавилондықтан алпысты «Құдай» деп таныған [2].

Қорыта келгенде бір, екі, үш, төрт, жеті сан атауларының символдық мәні ғаламдық модель екенін айғақтайтын мәліметтер көне мифологиядан бастау алады. Сандар бастапқыда сандық ерекшелігіне қарай адамзаттың танымында терең сақталып, кейіннен сиқырлы сандар ретінде семантикалық жағынан дамыған.

Сандар жеке қасиеттеріне қарай алдымен символдық мәнге ие болған. Кейін философиялық, логикалық, психологиялық таным аясында басқа да мағыналарға жұмсалған. Этномәдени, рухани ескіліктердің сан арқылы бейнеленуі осы мағыналардың мәнін ашады. Сан атауларына этимологиялық, лингвомәдениеттанымдық зерттеу жүргізу арқылы тілдік сананың түп негіздерін айқындауға болады.

Сандардың құпия қасиеттері жайында алғаш пікір айтқан ғалымдар Платон, Аристотель болды. Кейіннен неміс дәрігері, философ Генрих Корнелий Агриппа Неттесгеймский, Н.Л. Гильбрайт, австралиялық нумеролог Дэвида Филлипс, А.Ф. Александров, т.б. зерттеулерінде сан атауларының тек сандық қасиеті ғана емес, басқа да мағыналарды білдіретіні туралы еңбектерін жазған.

Этнограф Г.Н. Потанин өзіне дейінгі зерттеулерге шолу жасай отырып *үш*, *жеті*, *тоғыз* сандарын киелі санаған. Оның ойынша, *жеті* саны аспандағы жеті планетаны дәріптеуден іздеу дұрыс емес, ол адамдардың аспан шырақтарын ұзақ уақыт бойы бақылау нәтижесінен деп түсіну керек дейді [3, 93 б.].

Түркі тектес халықтардың сан атаулары туралы В.А. Горделевский, Н.Поппе, И.Зенга, Ф.Розенберг, Г.Рамстед, В.Бартольдт, В.Радлов сияқты ғалымдар тарихи-салыстырмалы зерттеулер жасаса, қазақ тіл білімінде сан атаулары І.Кеңесбаевтың, Ә.Хасеновтің, Т.Жанұзақовтың, Е.Қойшыбаевтың, Ж.Байзақовтың, Н.Уәлиұлының, А.Елешеваның, Қ.Ғабитханұлының, Қ.Дүсіпбаеваның зерттеулерінде түрлі қырынан қарастырылған. Атап айтқанда, жоғарыдағы ғалымдар сан есімі қатысқан фразеологизмдердің өзін әр қырынан зерттей отырып, сандардың өзіндік ерекшеліктерін ашуға тырысады.

Сандардың қасиеті туралы І.Кенесбаев түркі халықтарында *жеті* саны тілге терең тамырын жіберген киелі, қасиетті сан. Бұл сан тек түркі халықтарында ғана емес, маньчжур, монғол, араб, қытай және үнді халықтарының мәліметтерінде де кездеседі. Мұндай ортақтық тарихи мәдени ауыс түйістен туындаған болуы керек деген болжам жасайды [4].

Қазақ тілінде сан есімді зерттеген Ә.Хасенов: «Түркі тілдеріндегі негізгі сөздік қор жататын сан атаулары өмір шындығынан, конкретті заттан алынған, яғни зат есімдерден шыққан. Әрине, бұл жалпы сандық ұғымдардың дамуы математика ғылымының дамуымен байланысты, адамзат қажеттігінен туды деген пікірге ешбір қайшы келмейді, қайта оны толықтыра, растай түседі.

Екіншіден, белгілі бір құбылыстың өткен тарихын қазіргісімен салыстыра, оның қазіргі формаларын зерттей отырып ашуға, тануға болады дейтін марксистік қағиданы басшылыққа алсақ, қазіргі тілдік фактілер, мәселен сандық семантикалық есімдер мен сөз тіркестері, түрік тілдеріндегі негізгі сан атаулары зат есімдерден бөлініп шықты деген жорамалымызды жоққа шығармайды, қайта растайды», – дейді [5, 20 б.]

С.Жиреновтың зерттеуінде: «Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сан атауларының метрикалық өлшемдермен, абстрактылы ұғымдармен жарыса қолданылуы, этникалық сан атаулары арқылы жасалған фразеологизмдердің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетеді Қазақ-қырғыз тілдеріндегі “екі” саны арқылы жасалған фразеологиялық тіркестерге екі жарты, бір бүтін болу // эки бакыр, бир тукур болуу; екі аяғын бір етікке тығу // эки бутун бир кончуна сыйдыруу; екі дүниеде риза болу // эки дүйнөдө ыраазы; екі көзі төрт болу // эки козу торт болуу, т.б. жатқызуға болады. Қазақ-қырғыз тілдерінде “екі” саны тірек болған тұрақты тіркестер сандық-сапалық жағынан да екі тілде өте көптеп кездеседі» [6].

Сан компонентті мақал-мәтелдердің мағыналық сипатын зерттеген С.Қасымованың пайымдауынша, «салыстыру мақалдың айтар, берер мағынасын күшейтіп тұр. Арсызға алты күн мейрам-тура мағынада арсыз адамның ештеңені ойламай, дайынға ие болып, дәурен өмір сүруі, сондай жат қылықтан аулақ болуға тәрбиелеу мәнісінде берілген. Алты санының алынуы аптаның алты күніне байланысты. Періштенің де бес міні бар – мағынасы жалпы адамдардың ешқайсы мінсіз болмайды, яғни қандай керемет жақсы адам болса да, оның да бір қателескен, қалт кеткен кезеңдері, мінездері болады. Жалпы қазақта «періште» мифологиялық бейне, тұлға. Ол адамдарды қорғаушы, қолдаушы, еш күнәсіз таза, пәк. Халқымызда осы тұрғыда бата, тілек айтқанда «періштенің құлағына шалынсын» деген ізгі ниет айту бар, сонымен бірге жас нәрестелерді періштелер қорғайды, түсінде періштелер ойнатып, бала содан күледі немесе жылайды деген нанымдар бар. Міне осылардың барлығы періштенің құдіреті мен қасиетін білдіріп, мақалда салыстырмалы түрде құдіреті күшті періштеде де мін болатынын мысалға келтіреді және бұл мақал көбіне адам қателесіп, ағаттық істеп сол ісіне өкініп, налыған кезде жұбаныш ретінде айтылады» [7].

Сан атауларының символдық мәнін, діни мағынасын, ғұрыптық мазмұнын зерттеген ғалымдар қатарына В.Н. Топоровты [8] жатқызуға болады. Сан атауларын салыстырмалы әдіспен зерттеген ғалымдардың еңбегінде екі немесе үш тілдегі сан ұғымдарының ортақтығы болатынын байқауға болады.

Қазіргі француз, итальян, испан, португал тілдеріндегі сан атауларының фразеологизмдер құрамындағы мағынасы туралы Д.И. Скоробутов [9] зерттеген болатын. М.В. Кириллин [10] көне орыс аңыздарындағы сандардың символикасы тақырыбын зерттеп, көпшілікке танылмаған орыс мәдениетіндегі рухани құндылықтарды жариялады. Башқұрт тіліндегі сан атауларының сакральді, магиялық, символикалық мағыналарын арнайы зерттеген Р.Т. Муратова сан атауларына қатысты түркілерге ортақ мәдениеттің басын ашты [11]. А.С. Шакиров типологиялық жағынан әртүрлі тілдердегі нумеративті фразеологиялық бірліктерге семантикалық талдау жасады [12]. О.Р. Досымбекова қазақ және қытай тілдеріндегі нумерологиялық мәдениеттің ұлттық ерекшеліктерін зерттеген болатын [13].

Фразеологиялық бірліктер құрамындағы сан атауларының этномәдени мағыналарын зерттеген еңбектердің қатарына А.Е. Суприннің еңбегін жатқызуға болады [14]. Орыс говорларында сан атауларының тұрақты тіркес құрамында кездесуін зерттеген ғалым Л.Г. Ботинаның еңбегі көне сандық ұғымдардың семантикалық астырт мәндерін тануға мүмкіндік берді [15]. И.Н. Куделин орыс және неміс тілдеріндегі сан атауларының фразеологиялық тіркестегі эквиваленттері ортақ екенін анықтады [16]. С.А. Соколов түрік және орыс тілдеріндегі сандық ұғымдарының ортақ семантикасын зерттеді [17]. Түркімен тіліндегі сан атауларының символдық мәнін зерттеген М.Абдрахманованың еңбегінде түркі тілдеріне ортақ сандық ұғымдар кездеседі [18].

Тіл мен мәдениет сабақтастығын сан атаулары арқылы зерделеге арналған зерттеулер 2000 жылдан бері қарай жарық көре бастады. Мәселен, Л.М. Пелипенко нумеративті фразеологиялық бірліктердің когнитивті-семантикалық және лингвомәдениеттанымдық ерекшеліктерін зерттеген болатын [19] М.Р. Жежева кабардин-черкас тіліндегі нумеративті фразеологизмдер мазмұнындағы адам бейнесін атрополилингвистика аясында зерттеді [20]. Цуй Хун Ень қытай және орыс тілдеріндегі сан атауларының семантикасын лингвомәдени аспектіде қарастырды [21]. Е.Д. Девицкая кубандықтардың үйлену салтындағы сандардың наным-сенім ырымдары туралы көне мәдени кодтарын айқындаған болатын [22].

Сонымен тіл білімінің маңызды зерттеу нысанына айналған сан атаулары ұлттың, халықтың мәдени құндылығын тіл арқылы танытуға негіз болатын басты факторға айналды. Санның бойында сақталған көне мәдени құндылықтар, наным-сенімдер, ырым-ғұйымдар, символдық мағына тілдегі паремиологиялық қор арқылы, заттық және рухани мәдени лексика мәні арқылы, тілдік жүйеде сақталған концептуалдық аялық білім арқылы, лингвомәдени бірліктер тасасында жасырынған семалар арқылы айқындалып келеді. Тіл білімінің зерттеу нысанына айналған сан атаулары – жалпы генотипті ұғым. Ал сан мағынасын білдіретін метрикалық (өлшем) лексика, квантитативтік (сан-мөлшер) лексика, нумеративті (сандардың символдық, магиялық сәйкестігі) лексика сан атауларының қатарына енеді. Сондықтан біздің жұмысымызда аталмыш сандық лексикалық бірліктер еш ажырамастан қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жмудь Л.Я. Пифагор и его школа. – М.: Наука, 1990.
- 2 Энциклопедия нумерологии. В тайне чисел – мудрость жизни. – Москва: Пиармида, 2000.
- 3 Потанин Г.Н., Потанина А.В. Сибирь. Монголия. Китай. Тибет. Путешествия длиною в жизнь. – М.: Эксмо, 2014. – 464 с.
- 4 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. – Алматы, 1977.
- 5 Хасенов А. Имена числительные в современном казахском языке. – А., 1954.
- 6 Жиренов С. Этнокультурный характер фразеологизмов, образованных от наименований чисел в казахском и кыргызском языках (в отношении количественных единиц) // Вестник КРСУ. 2012. Том 12. – №5.
- 7 Қасымова С. Сан компонентті мақал-мәтелдердің мағыналық сипаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №4-5(128-129). – 2010.
- 8 Топоров В.Н. О числовых моделях в архаичных текстах // Структура текста / Академия наук СССР; Институт славяноведения и балканистики; отв. ред. Т.В. Цивьян. – М.: Наука, 1980. – С.3-32.
- 9 Скоробутов Д.И. Сопоставительный анализ квантитативных фразеологических единиц в современных западнороманских языках: французском, итальянском, испанском и португальском: дисс. ... к. филол. н. – М., 2004. – 233 с.
- 10 Кириллин М.В. Символика чисел в древнерусских сказаниях XVI в. // Естественнонаучные представления Древней Руси: счисление лет. Символика чисел. «Отреченные» книги. Астрология. Минералогия: сборник статей / Академия наук СССР; Науч. совет по истории мировой культуры; отв. ред. Р.А. Симонов. – М., 1988. – С.76-111.
- 11 Муратова Р.Т. Символика чисел в башкирском языке: диссертация ... кандидата филологических наук. – Москва, 2009. – 197 с.
- 12 Шакиров А.С. Семантико-типологический анализ нумеративных фразеологических единиц в разносистемных языках: дис. ... канд. филол. наук / Самаркандский гос. ун-т им. А.Навои ; науч. рук. Авалиани Ю.Ю. – Самарканд, 1985. – 247 с.
- 13 Досымбекова О.Р. Национальные особенности нумерологической культуры в казахском и китайском языках // диссертации на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности «6D020900 – Востоковедение», 2015.
- 14 Суприн А.Е. Славянские числительные (Становление числительных как особой части речи) / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Ленинград: Ленинградский государственный университет, 1965. – 31 с.
- 15 Ботина Л.Г. Из наблюдений над семантикой нумеративных ФЕ в русских говорах. 2-е изд. – М.: Русский язык, 1983.
- 16 Куделин И.Н. Имя числительное как часть речи в немецком языке: Автореф. дис. . канд. филол. наук. – Ульяновск, 1966. – 20 с.

17 Соколов С.А. Функционально-семантический анализ слова бир и его производных в турецком языке // Тюркская лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1971.

18 Абрахманова М.А. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке. – Ашхабад, 1972. – 19 с.

19 Пелипенко Л.М. Когнитивно-семантические, лингвокультурологические особенности нумеративных фразеологических единиц (на материале английского и русского языков): диссертация ... кандидата Филологических наук. – Адыгейский государственный университет, 2016. – 208 с.

20 Хежева М.Р. Образ человека в нумеративных фразеологизмах кабардино-черкесского языка // Филологические науки. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). – Тамбов: Грамота, 2017. №4. Ч. 1. – С.186-188.

21 Цуй Хун Ень Семантика наименований чисел в русском и китайском языках: Лингвокультурологический аспект // диссертация и автореферат кандидат филологических наук. – Краснодар, 2003. – 161 с.

22 Девицкая Е.Д. Сакральность числа три в кубанском свадебном обряде // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2016. – №2(56): в 2-х ч. – Ч.1. – С.92-93.

МРНТИ 16.31.02

Н.Қ. Құлтанбаева¹, С.С. Исакова²

^{1,2}Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе, Қазақстан

«ДИСКУРС» ТЕРМИНІНІҢ АНЫҚТАЛУЫ

Аңдатпа

Мақала жалпы дискурс терминінің шығуына, қалыптасуына және зерттелуіне арналады. Отандық және шет елдік ғалымдардың дискурс терминіне берген анықтамалары қарастырылып, сол зерттеулердегі ортақтықтар мен айырмашылықтары анықталады. Көркем дискурс пен тұрмыстық дискурстың ерекшеліктері, дискурстық құзіреттілік мәселелері, дискурсқа қатысушы коммуниканттардың аялық білімі, ұлттық танымы мен олардың арасындағы жағдаяттық, тілдік, әлеуметтік, этномәдениеттік, психологиялық ортақтықтар, сондай-ақ дискурстың пәнаралық ерекшеліктері сөз болады.

Түйін сөздер: дискурс термині, тілдік бірліктер, коммуникант, адресант, адресат, дискурстық құзіреттілік, аялық білім, тұрмыстық дискурс, дискурстық құзіреттілік.

Құлтанбаева Н.Қ.¹, Исакова С.С.²

^{1,2}Актюбинский региональный государственный университет им. Жубанова
Актөбе, Казахстан

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТЕРМИНА «ДИСКУРС»

Аннотация

Статья посвящена определению, формированию и исследованию термина «дискурс». Рассматривается определение термина «дискурс» в трудах отечественных и зарубежных ученых, определены сходства и различия во мнениях этих исследований. В статье представлены особенности бытового и художественного дискурса, проблемы дискурсивной компетенции, базовое знание, национальное сознание участников дискурса, ситуативные, языковые, социолингвистические, этнокультурные и психологические сходства между ними, а также междисциплинарные особенности дискурса.

Ключевые слова: термин дискурс, языковые единицы, коммуникант, адресант, адресат, дискурсивная компетенция, базовое знание, бытовой дискурс, художественный дискурс.

N.K. Kultanbaeva¹, S.S. Issakova²

^{1,2}K.Zhubanov Aktobe regional state university,
Aktobe, Kazakhstan

THE DEFINITION OF THE TERM «DISCOURSE»

Abstract

The article is devoted to the definition, formation and study of the term "discourse". The definition of the term "discourse" in the works of domestic and foreign scientists is considered, the similarities and differences in the opinions of these studies are determined. The article presents the features of everyday and literary discourse, the problems of discursive competence, basic knowledge, national consciousness of the participants of discourse, situational, linguistic, sociolinguistic, ethno-cultural and psychological similarities between them, as well as interdisciplinary features of discourse.

Keywords: term discourse, language units, communicant, addresser, addressee, discourse competence, basic knowledge, everyday discourse, literary discourse.

Қазіргі тіл біліміндегі аса зор қызығушылық туғызып отырған зерттеулердің басым көпшілігі адам факторын негізге ала зерттеу болып отыр, яғни адам санасындағы танымдық қорды және оның санасындағы рухани құндылықтарды көрсететін, ұлттық болмысы мен мінезін, тұрмыс-тіршілігімен байланыстыра зерттеу антропоэкетілік бағыт аясында жүргізіліп отыр. Қазақ тіл білімінің жаңа бағытта зерттелуі ең алдымен қазақ халқының еркіндік алуы, тіл туралы заңның қабылдануы экстралингвистикалық факторлармен түсіндіріледі.

Сондай тіл біліміндегі жаңа бағыттардың бірі дискурс теориясы болып табылады. Дискурс термині жиырмасыншы ғасырдың жетпісінші жылдары қолданыла бастады. Жалпы «дискурс» термині француз тіліндегі «discours» – сөйлеу, ал ағылшын тілінде «discourse» – талқылау, лебіз, сөйлеу деген мағынаны үстейді. Дискурс пәнаралық зерттеудің нысаны болып табылады. Дискурсты зерттейтін теориялық лингвистикадан басқа мынандай ғылымдар мен зерттеу бағыттары байланысты: компьютерлік лингвистика, жасанды интеллект, психология, философия және логика, әлеуметтану, антропология, этнология, әдебиеттану, семиотика, дінтану, құқықтану, саясаттану, т.б. Осы аталған пәндердің әрқайсысы дискурсты зерттеуге өзінше келеді. Ал біз мақаламызда лингвистикадағы «дискурс» ұғымына тоқталмақшымыз.

Дискурс ұғымы ғалымдардың пікірінше лингвистикалық, философиялық, әдеби-теориялық, саяси, этнологиялық, педагогикалық, тарихи, медиалық, психологиялық зерттеулерде түрлі феномендерді сипаттаушы көпмағыналы, көпаспектілі ұғым ретінде танылған. «Дискурс» термині жеке дара термин ретінде алғаш рет XX ғасырдың 50-жылдары Э.Бенвенист еңбегінде «сөйлеуші тарапынан айтылатын сөз (речь)» ретінде, ал американдық ғалым А.Харрис 1952 жылы жарнама мәселесіне арналған мақаласында сөз еткен болатын. Осы кезеңде Ю.Хабермас та дискурс мәселесін қозғап, дискурсты қарым-қатынастың ерекше түрі, арнайы диалог деп түсінген. Жалпы дискурс терминінің тууына себеп болған жайт – Еуропа ғалымдарының синтаксисті тек сөз тіркестері мен жай және құрмалас сөйлемдерден іздеп ғана қоймай, оны олардан жоғары тұрған тілдік бірліктерден іздеу идеясынан туған деген пікірлер айтылады.

Дискурсты американдық зерттеушілер Уолдреор, Чеор, Гивон, орыс зерттеушілері Артюнова, Каспаров, Кибрик, т.б. қарастырса, қазақ тіл білімінде дискурс мәселесі XXI ғасырдың алғашқы кезеңінде зерттеле бастайды. Зерттеушілер Г.Бүркітбаева, Е.Әлкебаева, Н.Уәли, Ж.М. Кеншінбаева, Ш.А. Нұрмышева, С.Б. Альпатына, К.Қ. Садирова т.б. болды.

Қазақстандық тілші ғалымдардың зерттеулерінде дискурс теориясы мәселелері арнайы зерттеу нысаны түрінде де, өзге мәселелер төңірегінде де қарастырылып жүр. Ол зерттеу жұмыстарында дискурсқа түрлі анықтамалар беріледі. Солардың бірі ретінде келесі түсінікті алсақ, дискурс – адамға тән әрекеттің бір түрі. Ол мәтінмен тығыз байланысты, бірақ бір емес. Дискурс – шынайы өмірде нақты бір коммуниканттар арасында, нақты бір уақытта, белгілі бір орында орындалған сөйлеу әрекеті» деп түсіндіріледі [1, 63]. Алайда бұл анықтама дәл жалпыға ортақ анықтама деп айта алмаймыз. Себебі қазақстандық ғалымдардың дискурс теориясына қатысты ортақ пікірлері болғанымен, олардың дискурсты жан-жақты сипаттаулары мен пайымдауларының арасында өзіндік ерекшеліктері де аз емес. Сондай ортақтықтардың бірі – дискурстың диалогтік сипаты, сөз

жағдаятына сай орындалатын сөйлеу әрекеті. Ал айырмашылықтары көптеп кездеседі. З.Харрис, Т.Ван Дейк сияқты бірқатар ғалымдар дискурсты «сөйлесу», «сөйлесім» деп таныса, енді бір қатары диалогты дискурс деп атайды. Енді бір пікір «мән-мағынасы, ұғымы жағынан бір-бірімен логикалық және синтаксистік байланыста тұрған, бірнеше сөйлемдерден тұрған мәтінді» дискурс деп таниды.

Ғалым Б.Қалиұлы «Дискурс және оның тілдік белгілері» атты мақаласында осы соңғы анықтаманы дұрыс деп таниды да, «дискурс – ауқымы кең, күрделі құрылым. Оған прагматикалық, когнитивтік, экстралингвистикалық, мәдениеттанымдық, әлеуметтік, менталдық, психологиялық, семантикалық сипаттар тән. Бұлар әлгі диалог-мәтінді маңызды, мәнді, әрі түсінікті етуге септігін тигізеді. ... Дискурс – күрделі тілдік бірлік. Барлық тілдік бірлікке не нәрсе тән болса, соның бәрі дискурсқа тән. Мәселен, сөзге, сөз тіркесіне, сөйлемге белгілі бір тұрпат, құрылым, мағына, қызмет тән болса, осы белгілердің барлығын дискурстан табуға болады. Айырмашылығы – дискурс ұлттық ерекшеліктерге негізделген көп аспектілі, күрделі құрылым», дей отыра мынандай мысал келтіреді: *Қыстың аязды күні бір ауылға алыстан келіп, ат басын тіреген жолаушының атынан түспестен бір үйдің қожайынына келіп жөн сұрасып тұрған жері екен.*

- *Ассалаумағаликүм! Құдайы қонақ едім, – деді.*

- *Құдайы қонақ болсаң, шөп бар, анау отауға түс!* [2, 10].

Бұл мысалдан қазақи болмыстағы екі адамның астарлы, мәдениетті түрдегі бір-бірінен жөн сұрасуын көреміз. Сонымен бірге жолаушының ұзақ жолдан шаршағанын, атының болдырғанын, өзінің тоңғанын, барар жерінің алыстығын ұзақ сонар баяндап жатпай-ақ, «Құдайы қонақ едім» деу арқылы қысылса да амалсыз қонаға жер сұрап тұрғанын және қазақ халқының «құдайы қонақты» қандай жағдайда да күтетінін біле тұра мәдениет, ізет танытуын көрсек, «шөп бар, анау отауға түс» деген сөзден келген қонақтың жайы ғана емес, оның ат-көлігінің де жағдайын жасау қажеттігін, ал ондай жағдай өз үйінде жоқтығын ашып айтпай, қысқа қайырыммен түспалдап тұрғанын көреміз. Осы бір екі-ақ жол диалог-мәтіннен «ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен» қазақ халқының ұлттық ерекшелігі, ұлттық танымы байқалады. Бұл жердегі диалогтық дискурстан екі тұлғаның арасындағы жағдаяттық, тілдік, әлеуметтік, этномәдениеттік, психологиялық ортақтықтардың болуы арқасында олардың арасында коммуникативтік қарым-қатынас орнады деп келтіреді. Ондай коммуникативтік қарым-қатынас орнату үшін дискурсқа қатысушы тілдік тұлғалардың ортақ түсінігі, танымы, қандай да бір білімі болуы керек. Сонымен ғалымның пікірін қорыта айтсақ, дискурс – белгілі бір тілдік жағдаяттағы екі адамның өзара сөйлесуі, бір-біріне сұрақ беруі, жауап қайтаруы, бірін-бірі түсінуі болмақ.

Дискурс теориясы мәселелерін арнайы зерттеген ғалымдардың пікіріне тоқталар болсақ, Д.Әлкебаева: «Дискурс нақты айтылған сөз деген мағынамен сәйкес келеді, өзінің мағыналық-ақиқаттық мазмұнымен қоса экстралингвистикалық факторлармен жүйелетін сөйлесімдерді айтады» [3, 17-19 бб.] деген пікір білдіреді. Ж.Кеншінбаева: «Дискурс – қолданыстағы мәтін, яғни сөйлеу тілінің нақтылы коммуникативтік қарым-қатынас орнатудағы қызметі» [4, 3 б.], – десе профессор Н.Уәли: «фреймі «автор», сөз актісі» – «адресат» және сөз жағдаяты деген (сөздің қандай ситуацияда айтылғаны) деген құрылымдардан тұратын коммуникативтік оқиға» [5, 28 б.], – деп түсіндіреді. Г.Г. Бүркітбаева «дискурс деп мәтін мен интеракцияға қатысушылар және коммуникативтік жағдаят қосындысы», ал Ш.А. Нұрмышева дискурсты коммуниканттардың сөз жағдайын ескере отырып шынайы өмірдегі оқиғаларды өздерінің когнитивтік, тілдік, аялық білімін, прагматикалық мүмкіндіктерін пайдалану арқылы коммуникативтік мақсатқа орай өз тілдеріндегі лексикалық, грамматикалық, фонетикалық жүйелер арқылы тілге көшіруі, диалогқа түсу әрекеті деген тұжырым жасайды. К.Қ. Садирова «дискурс дегеніміз – шынайы өмір үзіндегі көріністің сөйлеу әрекеті арқылы санаға көшуі мен тілдік бірлікте таңбалануы. Яғни, дайын мәтіннің сөйлеу әрекетін туғызушылар мақсатына сай күрделі әрі нақты коммуникативтік жағдайға айналуы», – деп түсіндіреді. Сонымен қатар адресант – мәтін – адресат тұтастығы мәселесін, дискурс теориясының негізгі мәселелерінің бірі тілдік тұлға мен концепт, тіл мен дискурс арақатынасы туралы да түсінік береді. Дискурсқа қатысушы тұлғалардың фондық білімдері көрінетіндігі, сол арқылы адресант пен адресаттың мәдени білімі, білімдік қордың бірнеше түрлеріне жеке дара тоқталады. Яғни, дискурс жағдаяттық аспектідегі құрылым болса, сол дискурста коммуникативтік қарым-қатынасқа түсушілердің білімі, танымы, өзіндік ұстанымы көрінеді деп түсінуге болады. Дискурстық жағдаят, коммуниканттардың таным, түсінігі, аялық білім туралы мәселелерді ғалым Н.Уәли де тұрмыстық дискурсқа қатысты өз зерттеулерінде мағынасын аша түседі. Ғалым: «Тұрмыстық дискурс дегеніміз – әдеби тілге жататын бейресми жағдаятта қолданылатын, сөйлеушілердің тікелей қатысуымен жүзеге

асатын машықты (спонтанды) сөз» деп келтіреді. Одан әрі тұрмыстық дискурстың эмоционалды-экспрессивтілігі, тілдік емес ситуация, ресим, бейресми сөйлеу, коммуникативтік мүдделілік, тілдік құзіреттілік, ұлттық құндылық, ұлттық ерекшеліктерге тоқталады. Тұрмыстық дискурста тілдік емес ситуация тән екендігі, оның стилі, көркем дискурстан айырмашылықтары туралы мәлімет береді. Көркем дискурста сөзді көркемдеу тәсілімен оқырманға әсер ету мақсаты көзделсе, тұрмыстық дискурста бұл мақсат көзделмейді. Керісінше кітабылық нышандағы сөздерді қолдану тұрмыстық дискурстың табиғатына үйлеспей, оны жасандылыққа итермелейді. Сондықтан мұндай элементтер тұрмыстық дискурс нормасына жат деп есептеледі. Тұрмыстық дискурстың тілдік және тілдік емес белгілеріне дайындықсыз сөйлеу мен жазба мәтінде аз болса дайындалып сөйлеудің қажеттілігі туралы ұғымдар беріледі. Тілдік емес белгілерге тыңдаушының айтушыны сөзбен немесе ым-ишарамен, яғни бас изеу, қолын сермеу, бас шайқау, т.б. қостауы жатқызылады, сонымен қатар тыңдаушының бұлай сөзді қоштауы арқылы тыңдаушы сөз желісін бұзбай одан әрі жалғасуын қамтамасыз етеді. Коммуниканттардың бұлайша бірін-бірі түсініп, сөз желісін бұзбай тыңдауы, жалғастыруы оларға ортақ танымның, аялық білімнің, дүниетанымның ортақтығымен байланысты болмақ. Тұрмыстық дискурс диалог формасында жүзеге асатын болса, оның ойдағыдай болуы ойдағыдай аяқталуы үшін қарым-қатынас жасауды қажетсіну негізгі шарттардың бірі. Бұл қажетсінуді *коммуникативтік мүдделілік* деп атап көрсетеді. Ал тұрмыстық дискурстың тілдік ерекшеліктеріне ықшамдалған тілдік бірліктердің қатеге саналмай қолданыла беруі жатқызылады. Мысалы, *бересашы, кеп қапты, барат, айтад*, т.б.

Қ.Б. Күдерина «Қазақ дискурсының ұлттық және заманауи ерекшеліктері» атты мақаласында дискурста мынандай анықтама береді: «Дискурстың ең қарапайым түсінігі – тілдік қарым-қатынас шегіндегі қанағаттану сезімі... дей отырып, дискурстың айқын танылатын тұсы – ауызша коммуникация» дегенді баса көрсетеді [6, 55 б.]. Қазіргі қазақ ауызша дискурсының заманға сай ерекшеліктері, ұлттық ерекшеліктеріне тоқталады. Ауызша сөздің ерекшелігі ретінде оның уақыт пен кеңістікке тәуелді екендігін, уақыт өте келе өткен уақыттағыдай өзекті бола алмайтындығын, уақыттың өтуімен бірге ол ақпараттың эмотивтілігі бәсеңдейтіндігін ата буын мен жас ұрпақтың арасындағы айырмашылықтарды мысалға ала отырып дәлелдейді. Тілдік қарым-қатынас арқылы ұлттық мәдениет қалыптасатынын, сол сияқты қазақы ортадағы дискурстың тұйық, бұйығы өтетіндігін *«қатты айтсаң, қарындасқа жақпайсың», «адам тілінен жазалы», «айтпас жерде тіліңді тарт»*, т.б. секілді қазақтың әдеп сақтау мен ибаға қатысты мақал-мәтелдері арқылы көрсетеді. Тіл арқылы адамды танытатын кітаби тіл емес, сөйлеу тілі екендігін айта отырып, сөйлеу тілінің дискурсына назар аудартады.

Филология ғылымдарының докторы, профессор С.С. Исакова дискурс теориясына қатысты жазылған ғылыми мақаласында «Дискурс жанры ұжымдық және жеке тілдік тәжірибеге байланысты қалыптасады. Әрбір дискурстық жанрдың ерекшелігі оның мақсатымен, принциптері мен нормаларымен анықталады» деген пікір білдіре отырып, педагогикалық дискурс аясындағы оқытушының студенттерге білім беріп қана қоймай ғылымның дамуына үлес қосудағы университеттік дискурс мәселесіне де мән береді. Университеттік дискурс бір жағынан педагогикалық, екінші жағынан ғылыми, яғни теориялық білім беру, айтылған ойды дәлелдеп айту, терминдерді қолдану сипаты басым болады. Университет оқытушысының дәрісте, семинарда, практикалық сабақтарда қолданылатын дискурсивтік стратегиясы, амал-тәсілдері өзінің лингвистикалық, прагматикалық, сондай-ақ психологиялық сипатымен ерекшеленеді [7, 98]. Бұл мақалада дәрісті студентке жеткізуші адресант та, тыңдаушы немесе қабылдаушы студент адресат та тілдің тазалығы, логикалылығы, мәнерлілігіне баға бере алатындығы және осы айтылғандардың барлығы ғылыми терминдерді түсіндірудің бірқатар тәсілдерін анықтауға мүмкіндік беретіндігін атап көрсетеді.

Шет елдік ғалымдардың зерттеулеріне қарайтын болсақ, Б.И. Нұрдәулетованың «Когнитивтік лингвистика» атты еңбегінде дискурста қатысты мынандай мәліметтер келтіреді: дискурста берілген түрлі анықтамалардың ішіндегі ең негізгілері ретінде Т.М. Николаева мыналарды көрсетеді: а) байласымды мәтін, ә) мәтіннің ауызша сөйлеу формасы, б) диалог, в) мағыналық жақтан ішінара байланысты айтылым түрлері, г) ауызша немесе жазбаша сөйлеу туындысы. «Француз мектебіндегі дискурсты талдау» мақаласында Патрик Серио дискурс терминіне қазіргі таңда беріліп жүрген бірнеше анықтамаларды атап көрсетеді: 1. Соссюрлік түсінік бойынша «сөйлеу» ұғымының эквиваленті, яғни кез келген нақты айтылым. 2. Мәтін грамматикасын зерттеуге дерек бола алатын айтылым бірлігі. 3. Айтылымның қабылдаушыға әсері, оның «айтылым жағдаятына» енуі. 4. Екеуара сөйлесім (беседа); 5. Сөйлеушінің меншігіндегі «сөйлеу» (речь) т.б. Бұдан басқа да ғалымдар

дискурса қатысты түрлі анықтамалар мен пікірлер білдіреді. Н.Д. Артюнова Дискурс адамның когнитивтік санасында өзара қарым-қатынас механизміне қатысатын компонент, «өмірмен біте қайнасқан» сөз десе, Ю.С. Степанов «... дискурс «тіл ішіндегі тіл» деген анықтама береді. М.Бахтин дискурсты сөйлеуші мен тыңдаушының қарым-қатынасын жүзеге асыратын айтылым деп баяндайды. Себебі айтылымға тән қасиет – оның қандай да бір жаққа, адресатқа арналады және онда автор мен адресаттың міндетті түрде болады. Дискурстың өзіне тән элементтері болады. Олар: оқиға, оған қатысушылар, оқиғаның алғышарттары, оқиғаға сәйкес фон, қатысушылардың оқиғаға берген бағасы, ақпарат, яғни оқиғаға сай дискурс болып табылады [8, 216].

Дискурс терминінің көптеген ғылыми интерпретациялары бар. Сондай анықтамалардың бірі ретінде коммуникативтік лингвистика мен әлеуметтік зерттеулерде дискурстың орны ерекше және дискурс өзекті мәселелердің бірі болып табылады. «Дискурс» терминіне берілген анықтамалардың көптігі оны зерттеудің түрлі бағыттарымен – формалдық, функционалдық, жағдаяттық және когнитивтік бағыттардың болуымен байланысты.

Осы орайда Т.Ван Дейктың анықтамасы былай дейді: «Дискурс, өзінің кең мағынасында, тілдік форманың – мағына мен іс-әрекеттің күрделі бірлігі, ол өз кезегінде коммуникативтік акт тұрғысынан жан-жақты сипаттала алар еді» [9, 312]. Осындай анықтамаларға сүйене отырып, көптеген зерттеушілер дискурсты «белгілі бір когнитивті және типологиялық негізделген коммуникативтік кеңістікте жүзеге асатын жазба мәтінде не ауызша сөйлеу тілінде орнығып отыратын коммуникативтік оқиға» десе; бірі «мәтіннен басқа да экстралингвистикалық факторлардан (әлем туралы білім, ой-пікір, тұжырымдамалар, адресат мақсатынан) тұратын күрделі коммуникативтік құрылыс» деп түсіндіреді. Т.Ван Дейк дискурсты үлгі ретінде алып, дискурстың өзін жеке дара емес, әлеуметтік аспектіні де назардан тыс қалдырмауды дұрыс деп санайды. Фрейм әртүрлі ақпаратты қамтитын стереотиптік жағдайды көрсететін бірден бір тәсіл. Атақты голландтық лингвист Т.Ван.Дейк «фрейм» термині туралы фрейм концептуалдық жүйедегі «жалпы білім» ұйымымен байланысты деп атайды. Фреймдер қандай да бір заттар мен құбылыстар, олардың арақатынасы туралы біздің санамызда орныққан, қалыптасқан стереотип құрылымы, ой бейнесі мағынасында жұмсалады.

Тілдің қайта жаңғыру, жаңару факторлары танымның вербальды процесі және жаңа сөздер мен қолданыстардың пайда болуына негіз болатын когнитивтік қарым-қатынас пен дискурстық – прагматикалық шарттарымен байланысты. Қазақ тіліндегі бұл үдерістер (жаңару, жаңғыру) оны динамикалық жүйе ретінде зерттеуді қажет етеді. Тілдің динамикасы, оның жаңару қабілеттілігін когнитивтік – дискурстық қызметін арттыра түсері анық. Тілдегі даму, оның үнемі жаңару үстінде екенін анықтайтын негізгі факторлардың бірі болып табылады. Аталған мәселе ғалымдар тарапынан қызығушылық туындатып отыр. Өйткені қазіргі жаһандану кезеңінде тілімізде көптеген – неологиялық өзгерістер болып жатырғаны аян. Осы неологиялық жаңалықтарды когнитивтік – дискурстық тұрғыдан зерттеу тіл біліміндегі тың мәселелердің бірі болып табылады [10, 87].

Дискурс ұғымын түсіну үшін әртүрлі экстралингвистикалық факторларды есепке алуымыз қажет. Мәселен, Е.И. Шейгал «тіл абстрактілі тілдік жүйе ретінде шынымен дискурс, анығырақ дискурстар түрінде өмір сүреді... Қарым- қатынас үнемі адам әрекетінің белгілі бір аясында, белгілі бір әлеуметтік кеңістікте өтеді» деп, ғалым дискурс қарым-қатынастың белгілі бір жағдаятында пайда болып, қатысушылардың түрлі әлеуметтік деңгейі мен ұстанымдарының көрсеткіші болып табылады деп пайымдайды.

М.Стаббс мынандай сипаттамаларды көрсетеді:

а) формалды тұрғыдан дискурс – сөйлеммен салыстырғанда сөйлемнен үлкен тіл бірлігі; ә) мазмұндық тұрғыдан дискурс тілді әлеуметтік мәнмәтінде қолдану; б) ұйымдастырушылық жағынан дискурс интерактивті, яғни оған диалогтық қасиет тән.

В.Е. Черняевскаяның оқу құралында дискурстың екі анықтамасын қатар береді:

а) дискурс – бұл белгілі бір когнитивті және типологиялық негізделген коммуникативтік кеңістікте жүзеге асатын жазба мәтін мен ауызша сөйлеу тілінде көрініс табатын нақты коммуникативтік оқиға;

б) дискурс – тақырыптық тұрғыдан арақатынасы белгіленген мәтіндер жиынтығы: бір ортақ тақырыпқа жүйеленген дискурста жинақталатын мәтін. Дискурстың мағынасы жеке дара мәтін көмегімен ашыла қоймайды, ол интермәтіндік деңгейде, яғни көптеген мәтіндер жиынтығының арақатынасы негізінде ашылады. В.Е. Черняевскаяның пікірі бойынша дискурстың бұл екі анықтамасы бір-біріне байланысты, олар танымдық құбылыстың түрлі жақтарын сипаттайды деп санаймыз.

З.Харрис XX ғасырдың ортасында жарық көрген «Дискурс-анализ» мақаласында бұл ұғымды айтылым ретіндегі мәтін үзіндісі деп түсіндірген болатын. В.А. Звегинцев «дискурс – бұл пікірлес байланыстағы екі немесе одан да көп сөйлемдер...» деп анықтама береді.

Сонымен тіл білімінде дискурс, дискурсивті анализ (талдау) сияқты ұғымдар қалыптасты. Екі негізгі бағыт белең алды. Олар: *мәтін лингвистикасы және дискурс*. Дискурс туралы ойлар қазақ тіл білімінде де, дәл сол термин мен аталмаса да қолданыста болған деуге болады. «Дискурс» сөзінің алғашқы мағынасы «ақылды ойлану» (разумные размышление) деген ұғымға да жақын. Дискурс терминінің жан-жақты кеңеюіне, әртүрлі сипатқа ие болуына Д.Ван Дейк мектебі әсер етті. Мектеп өкілдері дискурс табиғатын толық ашуда когнитивті-прагматикалық әдіс-тәсілдерді пайдалануға болатынын айтқан. Бүгінде дискурс сөйлеуші – мәтін – тыңдаушы тұрғысында қарастырылып, тыңдаушының қабылдауына айрықша көңіл бөлініп отыр.

Тіл білімінде күні бүгінге дейін дискурстың зерттелуі заманауи бағыты туралы бірізді пікір жоқ.

Қазіргі уақытта дискурс қарым-қатынас жағдайындағы мәтін ретінде ұғынылып жүр.

Жоғарыда келтірілген ғалымдардың дискурс терминіне берген анықтамаларынан мәтінге ұқсас элементтер көруге болады. Алайда, мәтін мен дискурс екі басқа ұғым. Дискурс – дайын мәтіннің сөйлеу әрекетін туғызушылар мақсатына сай күрделі әрі, нақты коммуникативтік жағдайға айналуы, мәтін қызметтерінің дискурс күзиреттілігіне көтерілуі. Мәтін – кез келген материалдық тасымалдаушыда бекітілген тілдік материал. Тілде орналасады, екінші деңгейлі күрделі сөйлеу жанры [11, 60].

Мәтін жазбаша түрде ғана емес, сөйлеу әрекеті жағдайында да пайда болады. Сондықтан қарым-қатынас үстіндегі сөйлеу әрекеті өзіндік ерекшеліктері арқылы даралана отырып түрлі қасиеттерге ие болады. Ол термин ретінде тіл білімінде « дискурс», «дискурстық талдау» деп беріліп жүр. Осыған орай Ю.А. Левицкий: «Речь можно осуществляться в двух формах – устной и письменной. Следовательно и тексты могут быть устными и письменными», – деп атап көрсетеді.

Қазақстандық ғалым Б.А. Ахатова дискурс – коммуникативтік әрекеттің ауызша және жазбаша түріндегі вербалды жемісі деп түсіндіреді. Ол «мәтінді» тіл жүйесімен, ал «дискурсты» актуалды сөйлеу әрекетімен байланыстырады. Профессор Қ.Ө. Есенова дискурстың прагматикалық табиғатын зерттей келе, «дискурсты прагматикалық түрде талдағанда, коммуникативтік ситуацияға және оған қатысушыларға байланысты экстралингвистикалық, этномәдени факторларға және коммуниканттарға мақсат ниеттері басшылыққа алынуы тиіс. Қандай да бір ақпаратты алғанда тыңдарман немесе оқырман мәтін авторының сол мәтінді дайындаған сәттегі қиял-дүниесін елестетуге тырысады. Басқаша айтқанда, дискурсты түсіну бөгде адамның ойлау дүниесіне еріксіз және ерікті түрде ену деуге болады» деп ойын қорытады [12, 54 б].

Дискурс – экстралингвистикалық-прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа да факторлардың жиынтығын көрсететін байланысқан мәтін; оқиғалық аспектіде алынған мәтін; мақсатталған әлеуметтік әрекет ретінде, адамдар мен олардың сана механизмінің (когнитивті үдерістердің) арақатынасына қатысатын компонент ретінде қарастырылатын сөз. Дискурс – «жанды сөз» (речь погруженная в жинзь).

Прагматикалық табиғатына қатысты дискурс қарым-қатынасқа қатысушылардың ақпарат алмасуы, түрлі коммуникативтік стратегияны қолдану интерактивті қызметін көрсетеді, қарым-қатынас тәжірибесінде олардың вербалды немесе бейвербалды ісін түрлі коммуникативті стратегияда қолданады. Дискурсты лингвомәдени тұрғыдан зерттеу белгілі бір этнос аясында қарым-қатынас ерекшелігін бекітеді, этикет моделінің формуласын, толықтай сөйлеу әдебін анықтайды. Дискурсты зерттеуде әлеуметтік лингвистикалық тәсіл кең әлеуметтік-мәдени мәнмәтінде қарым-қатынас жағдайын талдау және түрлі әлеуметтік топтар өкілдері ретінде қарым-қатынасқа қатысушыларға талдауды болжайды. Когнитивті-семантикалық құбылыс ретінде дискурсқа қызығушылық салыстырмалы түрде беріректе туындады. Аяқасты немесе ұйымдастырылған дискурс аясындағы барлық коммуникативтік әрекеттер осы немесе басқа да коммуникативті-когнитивтік құрылымдардың жүзеге асуын көрсетеді. Мұндай әлеуметтік-мәдени сипаттағы ақпаратты қамтитын когнитивтік құрылымдар фреймдік моделі болып табылады.

Жоғарыда келтірілген дискурс ұғымына қатысты тәсілдердің барлығы бір-бірімен өзара байланысты. Түрлі бағыттар мен дискурсты талдау әдісі аталмыш ұғымның анықтамасының көптігімен түсіндіріледі. Алайда осы кезге дейінгі зерттеулерде «дискурс» және «мәтін» ұғымдары аралас түрде жұмсалып және қатар түрде қолданып жүргені байқалады. Ж.И. Исмаилованың пікірі бойынша ««мәтін» ұғымын назарға алмастан «дискурсты» түсіндіру мүмкін емес. Дискурстың

заманауи анықтамалардың барлығы дерлік мәтінді салыстыруға негізделген: мәтін – жүйе бірлігі, дискурс сөз құбылысы; мәтін – өнім, дискурс – үдеріс; мәтін – виртуалды абстрактілі болмыс, дискурс – осы болмыстың іске асуы және т.б.» [13, 43];.

Қорыта келгенде айтарымыз, дискурсқа қатысты қарастырылған барлық еңбектерден байқағанымыздай, дискурс – дайындықсыз диалог түрінде жүзеге асатын сөз құбылысы. Дискурста сөз сөйлеуші өзін тұлға ретінде танытады, сөйлеушілердің сөзінен белгілі бір этносқа, ұлтқа тән ерекшеліктерді көруге болады. Сондай-ақ коммуниканттардың бұндай сөйлесім барысында мәдениет деңгейін, аялық білімін, дүниетанымдық ерекшеліктерін, этикалық және ұлттық құндылықтар жөніндегі түсінігін, тілдік құзіреттілігін байқауға болатындығына дәлелдер келтіреді. Осылайша отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде дискурс теориясының негізгі мәселелері айқындалғанын, ғылыми аппараттары қалыптасқандығын көреміз. Бұдан біз жоғарыда келтірілген ғылыми еңбектерде дискурсты жағдаяттық аспектіде, сөйлеу аспектісінде, прагматикалық талдау аспектісінде қарастырылғанын байқаймыз. Дискурс теориясының болашақта зерттеуді қажет ететін нысандарына филология ғылымдарының докторы, профессор К.Қ. Садирова атап көрсеткендей, дискурс түрлерінің жіктелуін, дискурстық кеңістік, дискурстық тұлға, дискурстық тәжірибе мен әлеуметтік тәжірибе байланысы, дискурстың зерделену мәселелері т.б. жатады. Соның ішінде қазақ тіл біліміне қазақша дискурс ерекшеліктерінің өзіндік сипатын талдау, қазақы дискурсқа көбірек мысал бола алатын фольклорлық дискурс мәселелерін қарау қажет деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Садирова К.Қ. Көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. – Алматы, 2008. – 60-63 бб.
- 2 Қалиұлы Б. Дискурс және оның тілдік белгілері // Дискурс теориясының өзекті мәселелері. Халықаралық электронды ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе, 2011. – 10 б.
- 3 Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагматилистикасы. – Алматы, 2007. – 17-19 б.
- 4 Кеншімбаева Ж. Қазақ мәтінінің семантика-интонациялық мүшеленуі (экспериментті-фонетикалық зерттеу): филол.ғыл. канд. ... автореферат. – Алматы, 2005. – 3 б.
- 5 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 2007. – 28 б.
- 6 Күдерінова Қ.Б. Қазақ дискурсының (ауызша) ұлттық және заманауи ерекшеліктері // «Дискурс теориясының өзекті мәселелері» Халықаралық электронды ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе, 2011. – 55 б.
- 7 Исакова С.С. Университеттік дискурстағы терминдердің қолданылу принциптері // «Дискурс теориясының өзекті мәселелері» Халықаралық электронды ғылыми конференция материалдары. – Ақтөбе, 2011. – 98 б.
- 8 Нұрдәулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика. – Алматы, 2011. – 216 б.
- 9 Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – 312 с.
- 10 Қарағұлова Б.С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздік қордың жаңалану (неологизация) мәселесінің когнитивтік-дискурстық мәселесі // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – №4 (62). – Алматы, 2017. – 87-89 бб.
- 11 Кенжеқанова Қ.К. Саяси дискурстың прагматикалық және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша) Филос. (PhD) док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: ҚазҰУ, 2015. – 60 б.
- 12 Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтіннің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): фил.ғыл.док. ... дисс. – Алматы, 2007. – 54 б.
- 13 Кенжеқанова Қ.К. Мәтін және дискурс ерекшеліктері // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – №1 (51). – Алматы, 2015. – 40-43 бб.

M.Sh. Mussatayeva¹, L.Mukhtarzhankyzy²

^{1,2}Kazakh National pedagogical University named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

GENDER AS AN OBJECT OF LINGUISTIC RESEARCHES

Abstract

In connection with the scientific paradigm change in the second half of the twentieth century, there is a tendency to deny objective truth and an interest is arising to the subjective, explanation of phenomena, processes from a person's standpoint, the bearer of a specific national language, culture, confession, etc. Accordingly, a new understanding of the categorization and conceptualization of the world, a review of many categories, including previously considered as biologically conditioned is taking place. Categories as ethnicity, age and sex are referred to them, to study them a new knowledge format requires methodological guidelines clarification and appropriate terminology use. It explains the introduction *gender* into scientific use and the research object in most humanities. Gender linguistics investigates mechanisms of gender expression in language and communication of heterosexual individuals. An analysis of its achievements reveal trends in modern linguistic genderology. The works in gender linguistics are reviewed in this article.

Keywords: gender linguistics, speaking subject, gender studies, emotionality, differentiation, sexual character.

М.Ш. Мұсатаева¹, Л.Мұхтаржанқызы²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ГЕНДЕР ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НЫСАНАСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Антропоцентрилік ғылыми парадигма бірқатар жаңа бағыттардың пайда болуына ықпал болды, оның санында гендерлік лингвистика да бар. Бұл тіл білімінің жаңа саласы тілге қоғамдық дүниені модельдеу үшін қолданатын құрал ретінде көзқарастың кеңеюіне мүмкіншілік тудырады. Тілдің әлеуметтік маңызы сөйлеуші субъектілердің жүйелі сипаттамаларымен қатар гендерлік қатынастарын зерттеуді қамтиды. Әрбір сөйлеуші субъект белгілі бір ұлттық тілдің, мәдениеттің, конфессияның өкілі болғандықтан, бұл ерекшеліктер олардың сөйлеу барысында көрініс табады. Сөйлеуші тұлғалардың жыныс тарапынан айқындалатын айырмашылықтары лингвистикалық гендерологияның зерттеулік пәні болып табылады. Осы мәселеге қатысты жүргізілген ғылыми зерттеулерді талдау нәтижесі заманауи лингвистикалық гендерлік үрдістерді анықтауға мүмкіншілік береді. Осы мақсатты көздей отырып, мақалада гендерлік лингвистика саласындағы ізденістерге шолу жүргізілген.

Түйін сөздер: гендерлік лингвистика, сөйлеу субъектісі, гендерлік зерттеулер, эмоционалдылық, дифференциация, жыныстық ерекшелік.

Мусатаева М.Ш.¹, Мухтаржанқызы Л.²

^{1,2}Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан

ГЕНДЕР КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация

В связи со сменой научной парадигмы во второй половине XX столетия наблюдается тенденция к отрицанию объективной истины и проявляется интерес к субъективному, т.е. к объяснению всех явлений и процессов с позиций человека, носителя конкретного национального языка, культуры,

конфессии и др. Соответственно происходит новое понимание категоризации и концептуализации мира и пересмотр множества категорий, в том числе ранее рассматривавшихся как биологически обусловленные. К ним относятся такие категории, как этничность, возраст и пол, для изучения которых в новом формате знаний было необходимо уточнение методологических установок и использование соответствующего новому подходу терминологии. Этим объясняется введение в научный обиход термина *гендер*, который становится объектом исследования практически во всех гуманитарных науках. Одним из активно развивающихся отраслей является гендерная лингвистика, которая исследует механизмы проявления гендера в языке и коммуникации разнополых индивидов, и анализ ее достижений позволит выявить определенные тенденции в современной лингвистической гендерологии. С этой целью в данной статье проводится обзор работ в области гендерной лингвистики.

Ключевые слова: гендерная лингвистика, говорящий субъект, гендерные исследования, эмоциональность, дифференциация, половой признак.

From the second half of the 20th century anthropocentrism becomes the dominant in scientific knowledge, embracing all spheres of human existence, it opens up new research horizons. So, one of the key problems is the delineation of the biological and social sex, in connection with which the term gender arises.

R.Stoller introduced it in accordance with the concept that gender, in contrast to the biological sex, is formed in the society in accordance with the ethical and moral norms adopted in it and is called upon to fulfill the social roles assigned to it. The problem of gender (social *masculine* and *feminine*: traits, norms, stereotypes, roles, typical and desirable, etc.) is universal humanitarian one and can be studied from various positions: philosophical, sociological, psychological, historical, culturological, cognitive, literary, linguistic, etc.

In foreign linguistics research on the problem of masculine – feminine was done by such scientists as: E.Mauthner; O.Jespersen; F.Miko; I.Horecky; R.Lakoff; E.Borneman; J.W. Scott; D.Cameron, et al.

Denote the problems in the works of individual foreign genderologists: J. Batsleer (*the cultural policy of sex and class*), M.Black (linguistic, social and sexual relations - *on the relationship of linguistic, social and sexual concepts*), R.Brown (how and why women are more polite: some data from the Mayan community), D.Cameron (language and gender interface: complex cooperation - *on the complex cooperation of the linguistic and gender interface*), K.Clark (linguistics of guilt: representations of women in the reports of the Sun on crime and sexual violence, reports), F. Christie (*sex and language: to feminist pragmatics* - sex and language: to feminist pragmatics), P.Eckert (communities of practice: where all languages, gender and power live - *communities of practice: where all languages, sex and power live*), R.Herbert (differences in behavior with compliments - about differences in behavior with compliments), J.Holmes (*language and gender issues: gender in discourse*), K.Goffman (*language in the workplace*), S.Philips (gender ideologies in discourse - *gender ideologies in discourse*); E.Goodwin, S.Romaine, C.West, et al.

In Russian linguistics linguistic genderology is associated with the names of such scientists as: A.A. Leontiyev, E.S. Kubryakova, N.V. Ufimtseva, V.N. Telia, D.O. Dobrovolsky, G.G. Slyshkin, I.A. Sternin, G.E. Kreydlin, I.G. Olshansky, O.Issers, A.V. Kirilina and others.

In gender studies we can distinguish the following range of problems considered on different linguistic material:

- Language categorization of gender stereotypes (N.V. Ufimtseva, A.V. Kirillina, E.I. Goroshko, E.S. Oschepkova – in linguistic consciousness, Z.A. Manzullina – comparative aspect, E.S. Ovigkhina – on material of the advertising text, A.A. Trubcheninov – on the material of the newspaper sports discourse, M.V. Tomskaya – on the material of social advertising, E.I. Goroshko – verbal associations, A.P. Martinyuk – in the speech of the authors-men and women and others).

- Representation of gender, including the ethno-cultural specificity of the concepts of "masculinity" and "femininity" (V.N. Telia, D.Ya. Malyshevskaya, A.V. Artemova, I.V. Zykova, A.Grigoryan, G.G. Slyshkin, G.I. Kuldeyeva, F.F. Fatykhova – in the system of language: lexicon, phraseology, onomastics).

- The emotional level of the male and female language personality and means of expression (S.K. Taburov – on the basis of the plenary debates of Bundestag, A.Yu. Belyaev – on the material of Russian colloquial speech, G.V. Baryshnikova – on the material of French literature 17-20 centuries, E.N. Tokareva – expressions of evaluation in gender discourse, V.I. Zhelvis – strategy and tactics of battle).

- Language as a means of constructing gender (E.S. Gritsenko – comparative aspect, V.Potapov – on the material of the English language, S.A. Kononov – predicative relations in gender, I.V. Zykov – on the material of English phraseology, E.Zdravomyslova – feminist theory, I.A. Gusseinova – on the material of commercial descriptive advertising texts, B.Baron – on the material of academic professional commu-

nication, V.V. Demichev – in the Russian literary language of the 18th century, M.V. Tomskaya, M.D. Gorodnikova, E.V. Miloserdova, L.V. Polubichenko, and others).

- Communicative behavior of men and women (I.V. Konovalenko – gender factor, E.Y. Gette – problems of theory and methodology of description, R.K. Potapova – sexolect in criminalistics, L.V. Kuznychenko, T.B. Kryuchkova, S.F. Goncharenko, I.L. Savkin, T.V. Grechushnikov, G.V. Ivanchenko, N.A. Fateeva, and others).

- Gender aspect of age categories (F.Fatykhova – on the material of the Bashkir language, etc.).

- Terminological issues in gender studies (E.I. Trofimova – from the standpoint of the triad *language-culture-communication*, etc.).

- The problem of identity in gender (I.L. Savkina – the model of femininity, M.D. Gorodnikova, O.A. Maksimenko, L.I. Grishaeva, I.G. Olshansky – on the material of texts of marriage announcements, K.Klingsayas – Russian-Austrian experience, T.V. Barchunova – on the material of the symbolic discourse of the nationalist press, etc.).

- Gender aspects of intercultural communication (O.V. Ryabov – social and philosophical analysis, etc.).

- The theory of language personality as an instrument of gender science (O.L. Kamenskaya, etc.).

- Experimental studies of the peculiarities of the use of the Russian language by men and women (I.A. Sternin, G.E. Kreydlin, V.V. Ganina, E.I. Goroshko, F.I. Kartashkova, T.B. Kryuchkova, etc.).

- Reflection of gender in lexicography (M.S. Kolesnikova, I.G. Olshansky, etc.).

- Psychology of gender relations (I.S. Klechina as an object field of social psychology, I.Zherebkina – feminism and psychoanalysis, etc.).

As it can be easily seen from this not completely exhaustive survey gender linguistics is experiencing a stage of development, in which the most important is the problem of identifying the sociocultural characteristics of men and women reflected in the system of language and speech that are relevant for gender differentiation. Thus, C. West and D. Zimmerman analyzing the current state of gender linguistics and its development distinguish two aspects: diachronic and synchronous. In its turn, the diachronic aspect, they divide into two periods:

- «The first period is connected with the identification of biological factors which greatly affect the speech communication process. This period is mostly known as the period of irregular studies. The studies conducted during this period have not been connected with adjacent sciences, and mainly they have been focused on the observation of odd facts in science» [1, 98].

- «The second period is distinguished by conducting the serious gender-based studies relating to the pragmatic aspects of linguistics as well as the development of sociolinguistics and the essential changes in distribution of male and female roles in the society» [1, 98].

In Kazakhstan the problems of gender linguistics is being developed relatively recently. Since genderology correlates systems of gender relations with other social hierarchies, this problem to some extent is considered in the works of sociolinguists. Thus, the leading Kazakhstan sociolinguist E.D. Suleimenova notes that "The basis of linguistic concepts is the understanding of sex as a cultural representation of gender, corresponding discursive practices with the help of expressive means of language" [2, 47].

Some of the problems of genderology that are socially important for Kazakhstani society are touched upon in the works of B.Kh. Khassanuly (2001, 2003), R.A. Ossmanova (2001), D.E. Massalimova (2005), G.I. Issina (2007), G.Shokhym (2007), Z.K. Sabitova (2007) A.R. Dairova (2008), V.D. Narozhnaya (2008), Z. Zh. Tueybekova (2008), T.Zh. Toktarova (2014) and others.

Let's list the main problems considered in the works of Kazakhstan genderologists: B.Khassanuly considers the factors of gender differentiation of the language [3] and problems of the female language [4], R.A. Ossmanova – gender analysis of the national cultural semantics [5], D.E. Massalimova – cognitive-pragmatic description of verbal communication [6], G.I. Issina – correlation of stereotype and linguistic world image [7], G.Shokhym – about the origins of gender in Kazakh linguistics [8], Z.Sabitova – problems of expression of gender opposition in Old Russian language through the description of lexical, semasiological, derivational, grammatical phenomena [9], A.R. Dairova – on some issues of genderology [10], Z.Zh. Tueybekova [11], V.D. Narozhnaya – the gender aspect of the language consciousness [12], T.Zh. Toktarova – stereotyped forms of behavior of men and women [13], I.Lukin [14].

The social essence of language supposes the study of gender relations which contain the system characteristics of speaking subjects. While each speaking subject is the bearer of a specific national language, culture, confession, etc., so that these features are reflected in his speech. As L.V. Ekshembayeva

and M. Musataeva note, "The non-linguistic character of the instrumental function of the language is determined, first of all, by the pragmatic orientation of the use of linguistic units" [15, 68].

One of the promising directions is comparative gender linguo-conceptology since the results of these studies will allow us to understand the specificity of male and female manifestations in different national language pictures of the world: behavior, including speech, as to some extent the derivative of national mentality. As Z.K. Sabitova rightly notes "The notions of *masculinity* (masculinity) and *femininity* (femininity) are different in different cultures, which lead to variability in the norms of speech behavior of men and women" [9, 14]. In each national language picture of the world from the point of view of value perception there are own ideas about the ideal participant of communication, a *man* and a *woman*. In scientific usage the term communicative ideal, which Yu.E. Prokhorov and I.A. Sternin define as "A stereotyped idea of the ideal interlocutor presents in the communicative consciousness of the people. The communicative ideal is an important component of the national communicative consciousness and largely determines the receptive communicative behavior of the people" [16, 227].

In this regard, relevance represents the linguoaxiological aspect of gender. The presence of gender stereotypes of behavior including speech involves an assessment on the scale +/-, which in ethnic groups has both universal and culturally conditioned features. This circumstance makes it possible to assume that the comparative linguo-genderological studies are promising in the axiological aspect.

The above brief overview of scientific research on gender issues makes it possible to judge that gender linguistics is becoming one of the most important branches of modern linguistics, since the behavior itself is social including speech. So, there are certain gender stereotypes and patterns of male and female behavior, verbal communication, imposed on society by the individual. Observance of these norms and stereotypes contribute to a comfortable socialization of the individual.

References:

- 1 West C., Zimmerman H. Don Gender // *Gender and Society Magazine*, 1987. – P.84-124.
- 2 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. *Словарь социолингвистических терминов: Изд-е 2. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 330 с.*
- 3 Хасанұлы Б.Х. *Женский язык и факторы гендерной дифференциации языка // Проблемы гендера в контексте трансформации казахстанского общества: Материалы международного круглого стола. – Алматы, 2001. – С.48-52.*
- 4 Хасанұлы Б.Х. *Проблемы развития гендерных исследований в казахстанском языкознании и вопросы женского языка // Язык и культура: функционирование и взаимодействие. – Шымкент, 2003. – С.47-58.*
- 5 Османова Р.А. *Национально-культурная специфика образов сознания русских и казахов: (Гендерный анализ на материале слов семантического поля «Дом, Семья»): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 24 с.*
- 6 Масалимова Д.Е. *Когнитивно-прагматическое описание гармонии и дисгармонии речевого общения коммуникантов: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Алматы, 2005. – 26 с.*
- 7 Исина Г.И. *Стереотипы и национальная языковая картина мира. – Караганды: Изд-во КарГУ, 2007. – 396 с.*
- 8 Шоқым Г. *Қазақ тіл білімінің гендерлік тұғыры. – Алматы, 2007. – 312 б.*
- 9 Сабитова З.К. *Гендерная оппозиция в языке. Диахронический аспект. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 158 с.*
- 10 Даирова А.Р. *Некоторые вопросы гендерной лингвистики // Языковое пространство Казахстана в новом тысячелетии и проблемы мировой лингвистики. – Алматы, 2008. – Т.1. – С.875-881.*
- 11 Түйебекова З.Ж. *Некоторые вопросы гендерной лингвистики // Языковое пространство Казахстана в новом тысячелетии и проблемы мировой лингвистики. – Алматы, 2008. – Т.1. – С.183-189.*
- 12 Нарожная В.Д. *Межкультурная коммуникация в гендерном аспекте // Языковое пространство Казахстана в новом тысячелетии и проблемы мировой лингвистики. – Алматы, 2008. – Т.1. – С.868-875.*
- 13 Тоқтарова Т.Ж. *Гендерные исследования в современном казахстанском обществе // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – №2.*
- 14 *Гендерная лингвистика. Коллективная монография. – Павлодар, 2012.*

15 Мусатаева М.Ш., Екшембеева Л.В. Институциональный дискурс как объект исследования в современном языкознании // Вестник КазНПУ. Серия «Филологические науки», №3 (57), 2016. – С.67-71.

16 Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение. – 4-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2011. – 328 с.

МРНТИ 16.21.55

Б.Қ. Момынова¹, Ж.Б. Саткенова²

¹А.Байтұрсынова ат. Тіл білімі институты

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕГІ «ТІЛДІК ТҰЛҒА»: ДЕҢГЕЙЛІК-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Антропоэзектік бағытына сәйкес ұлттық мәдени құндылық ретіндегі ұлттық тілдік мұраны, ұлттық ділді, ұлттық психологияны терең меңгерген Ф. Оңғарсынованың тілдік тұлғасын зерттеу – ұлттық болмыс пен халықтың дүниетанымын тануда маңызы зор. Зерттеушілер мәтін түзушіні (авторды) «тілдік тұлға» ретінде қарастыруда. Кез келген қаламгердің дүние шындығын қабылдауы, әлем туралы түсінігі тілдік тұлғасы арқылы көрінеді. «Тіл біліміне «тілдік тұлға» категориясының енгізілуі жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнмен толығуына мүмкіндік жасап, тілді зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісі аясынан шығып, адамның санасы, ойы мен рухани қызметімен тығыз байланыстағы антропологиялық тіл біліміне айналуына негіз жасалды. Соның әсерімен тіл ғылымында тілді тұтынушы адамға, шығармашылық тұлғаға деген қызығушылық күшейіп, қазіргі таңда жаңаша зерттеулердің өзегіне айналған.

Ф.Оңғарсынованың тілдік тұлғасын және жазушы шығармаларының көркемдік мәтінін концептілік жүйеде талдау қаламгер образының әлем жөніндегі біртұтас тұжырымын, білімін, өмірлік тәжірибесін анықтайды. Ф.Оңғарсынова туындыларында қолданылған авторлық ерекшеліктер – қаламгердің даралық сипатының қолтаңбасы ғана емес, тілдік тұлғасына тән ой-танымының, көркемдік әлемінің көрінісі. Жазушы шығармаларындағы тірек мағыналарды концептуалдық үлгіде, макро және микрожүйе шеңберде анықтауға болады.

Түйін сөздер: лингвокогнитология, тілдік тұлға, тілдік тұлға деңгейлері, нөлдік деңгей, лингвокогнитивтік деңгей, прагматикалық деңгей, концепт.

Момынова Б.К.¹, Саткенова Ж.Б.²

¹Институт языкознания им. А.Байтұрсынова
Алматы, Казахстан

²Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ В ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ: «СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ» ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Антропоактуальность в соответствии с направлением национального языкового наследия как национального достояния, национальной ментальности, национальной психологии исследованием языковой личности Ф.Оңғарсыновой имеет особое национальное значение в познании бытия и мировоззрения населения. Исследователи рассматривают корректора текста (автора) в качестве «языковой личности». Любое восприятие, а также понятие о реалии мира выражается через языковую

личность писателя. Введение такой категории как «языковая личность» в языкознание раскрыло содержание понятия «личность», а также исходя от исследования языка в структурно-функциональном аспекте выходит за рамки сознания человека, стали основой для антропологических мыслей и знания языков. Под этим влиянием языка в науке усиливается интерес к потребителю языка, к лицу творчества, на данный момент по-новому ставшим стержнем исследования.

Концептуальная система анализа художественного текста языковой личности Ф.Онгарсыновой в произведениях определяет образ и представления писателя о его жизненных опытах и знаний. Использование авторских особенностей в произведениях Ф.Онгарсыновой не только индивидуальная подпись писателя, но и мысли характерные для языковой личности, которые созданы художественным видением мира. Концептуальные формы опорных значений в произведениях писателя можно выявить на макро- и микросистемном круге.

Ключевые слова: лингвокогнитология, языковая личность, уровень языковой личности, нулевой уровень, лингвокогнитивный уровень, прагматический уровень, концепт.

B.K. Momynova¹, Zh.B. Satkenova²

*¹Institute of Linguistics named after A.Baytursynov
Almaty, Kazakhstan*

*²al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

LANGUAGE PERSONALITY, «STRUCTURAL AND FUNCTIONAL» FEATURES IN POETIC TEXTS

Abstract

In linguistics, they seek to recognize the demands of the centuries-old human community and the picture of the world through language. True, active forms of cognition of reality, which are consumer of the language, the core of the world view, are built on the problem of the study of the linguistic personality. Anthropolinguistics in accordance with the direction of the national language heritage as a national wealth, national mentality, national psychology, the study of F.Ongarsynova's linguistic personality has a special national importance in the knowledge of being and people's world outlook. Researchers view the text (author) proofreader as a "language personality". Any perception, as well as the concept of the reality of the world, is expressed through the linguistic personality of the writer. The introduction of such a category as "linguistic personality" in linguistics revealed the content of the concept "personality", and also proceeding from the study of language in the structural-functional aspect goes beyond the human consciousness, became the basis for anthropological thoughts and knowledge of languages. Under this influence of language in science, interest is growing in the consumer of the language, in the face of creativity, which has now become a new core of research.

F.Ongarsynova's linguistic personality analyses conceptual system determines the writer's image and ideas about his life experiences and knowledge. The use of copyright features in F.Ongarsynova's works is not only an individual signature of the writer, but also thoughts characteristic of the linguistic personality, which are created by the artistic vision of the world. The conceptual forms of the reference values in the writer's works can be identified on the macro and microsystem circle.

Keywords: linguistic and cognitive science, linguistic personality, level of linguistic personality, zero level, linguo-cognitive level, pragmatic level, concept.

Қазақ тіл біліміндегі «тілдік тұлға» мәселесі таным мен мәдениет сабақтастығын беретін ұлт тарихы мен мәдениетінің бір бөлшегі болып саналады. Мақалада қазақтың ақиық ақыны Фариза Оңғарсынованың тілдік тұлғасы, оның деңгейлік-құрылымдық ерекшеліктері сөз етіледі. Себебі, ақын – қолдануға шығармашылық тұрғыдан келетін *тілдік тұлға*, аса білімді, мәдениетті, ой өрісі кең *элитарлық тұлға*, меңгерген білім дағдыларын, ғаламның тілдік бейнесіндегі ұрпақтан-ұрпаққа беріліп сақталған ұлттық таным мазмұнын келер ұрпаққа жеткізетін *ұлттық тұлға бола алады*. Интеллектуалдық, әлеуметтік, психологиялық негіздеріне сай құрылған ракурста [1, 15]. Ф.Оңғарсынова жеке тұлғасының болмысы жан-жақты зерттеуді қажет ететін мәселе. Ақынның азаматтық

пафосы биік, сыршылдық тынысы кең, шынайы тіршілік өрнектеріне қанық шығармалары қазақ әдебиеті тарихында өзіндік ерекше орнымен көрінді де, ұлттық поэзияның бірегей бітімді біртуар тұлғасына айналды.

Қазіргі тіл білімінің антропоэлектік бағыттағы зерттеулерінде тілді тек тіл жүйесі ауқымында зерттеп қоймай, сонымен бірге тіл мен мәдениет байланысын, оның ішіндегі тіл иесінің алар орнын анықтаумен ұштастыра қарастыру көзделеді. Осыған орай тілдік тұлғаны когнитивтік лингвистика аясында және лингвомәдениеттану бағытында зерттеу оның терең қырларын ашуға өз септігін тигізеді.

Тілдік тұлғаны танудағы вербалды-семантикалық деңгей. Зерттеуші Ю.Н. Караулов [2, 126] ұсынған тілдік тұлғаны танудың үш деңгейлік үлгісі бүгінгі қазақ тіл білімінде де басшылыққа алынып келеді. Көркем шығармадағы автордың «менін» тануға бағыттайтын бұл деңгей «*нөлдік деңгей*», «*когнитивтік деңгей*» және «*уәждік деңгей*» деп аталады. Зерттеушілер тілдік тұлғаның вербалды-семантикалық деңгейіне жазушының немесе ақынның аялық білімін жатқызады. Бұл оқырманның көркем туындыны оқу барысында автор қолданған образдардың, бейнелі сөздердің, тілдік тәсілдердің, көріктеу амалдардың мағынасын түсініп отыруы. Онда автордың өз заңы мен өз жүйесі болады. Ақын поэзиясындағы концептілік құрылым адам санасындағы оның аялық білімі мен таным-түсінігін танытатын өңделген жүйесі ретінде жүзеге асады. Себебі белгілі бір жазушы, қаламгер өз танымындағы, санасындағы білімді көркем мәтін арқылы жарыққа шығарады. Аялық білім негізінде жиналған санадағы білімнің нәтижелері белгілі бір ұлттың дүниетанымын, өмір сүру ерекшеліктерін қамтиды. Сол ұлттың әлемді қабылдауы, ұлттық болмысы тілі арқылы көрініс табады. Жалпы ұлт тілінің, әдеби тілдің танымдық сипатына көркем тілдің (көркем мәтін тілінің) қосатын үлесі өте зор.

Адам өзін қоршаған ортасымен танысып, одан алған әсерін сыртқа шығаруға дейінгі аралықта сана-сезімі әлемді қабылдап, қабылдаудың белгілі жолдары арқылы әлем туралы нақты бір ақпаратқа ие болады. Жеке тұлғаның өзін қоршаған орта туралы ақпараттарды игеруі адамның ми қатпарларындағы бұрыннан жинақталған мәліметтер негізінде, яғни аялық білімі негізінде жүзеге асады. Бұдан шығатын қорытынды тілдік тұлғаны танудағы вербалды семантикалық деңгейді ақынның немесе шығармашылық иесінің өмірден көрген-түйген аялық білімінің көрінісі құрайды.

Тілдік тұлғаны танудың екінші деңгейі – *когнитивтік деңгей*. Ақын-жазушы шығармаларындағы образдар жүйесі көркем мәтіндегі шындық өмірдің болмысын, тілдік бейнесін жасайтын лексика-семантикалық бірліктер болып саналады. Бірақ зерттеушілердің пайымдауынша, көркем туындыда шындық болмыс тек бейнеленіп қана қоймайды, тілдік құралдар арқылы адамның сол шындыққа қатынасы беріледі. Когнитивтік деңгей үлгісінде қаламгердің ішкі әлемі – субъективті фактордың (К. Юнг) мәні ерекше болады. Жалпы, халық тіліндегі нақышты сөз, бейнелі тіркестердің қай тілдік тұлғаның тілінде де кездесіп отыратыны белгілі. Дегенмен, нақышты сөз, бейнелі тіркес, фразеологизм, мақал-мәтелдердің ақын шығармаларының тіліндегі орны, стилистикалық қызметі бірдей емес. Біреулерінде ол аз кездессе, енді бірінде тілдік тұлғаның сөз саптау мәнерінің негізгі белгісіне айналған. Бұлардың барлығы табиғи бейнелі нақты мағыналы сөздермен бірлесіп келіп, шығарманың бейнелілігін, мәнерлілігін, тілінің дәлдігі мен өткірлігін ұштайды. Тілдің лексика-фразеологиялық және паремиологиялық көрінісі мәдени ореалдың да жемісі. Ақын Фариза Оңғарсынова ұлттық болмысты, менталдық дүниені танытуда да үлкен шеберлікпен көзге түседі. Қаламгердің лексика-фразеологиялық және паремиологиялық сөздік қорды молынан пайдаланып, ақын танымы мен болмысына сай жұмсауынан мәдени ореалды терең меңгергендігін көреміз.

Тілдік тұлғаның лингвокогнитивтік деңгейін анықтауда көбіне зерттеушілер ақын-жазушы шығармаларындағы концептілерге тоқталады.

Ақын шығармашылығындағы ерекше концептілердің бірі – «өлең концептісі». Ақын Ф.Оңғарсынова поэзиясындағы «**өлең**» концептісінің когнитивтік моделі:

1. «Өлең – ақын серігі».

*Дара күндерімнің,
нала түндерімнің
серігі болғаның үшін,
сенімі болғаның үшін
мен сені аялаймын.*

Немесе:

*Өмірдің өткелдерінен
қиындық көп көргеніммен,*

*өртеніп от басқаныммен,
өзіңмен қоштаспадым мен.
Күлкімді, жайлы күнімді,
азапты, қайғы-мұңымды
өзіммен бөліскенің үшін,
қатем мен жеңістерім үшін,
менің мынау қиындау тағдырым болып
о баста көріскенің үшін,
Өлең, мен сені аялап өтем!*

2. «Өлең – сая, қорғаныш».

*Біреудің пасықтығынан,
біреудің жасып мұңынан
жүрегім сыздаған кезде,
жаным мұздаған кезде
мен сені саялаймын.*

3. «Өлең – ақылшы».

*Біреудің күлкісін көріп,
бақыттының түр-түсін көріп,
шаттанып қалған шағымда,
жеткендей арман-сағымға,
қуаныштан дірілдеп денем,
алдыға күлімдеп келем.
Ажалмен айқасқан сәтте
қыршын жас көз ілгенін көріп,
өткініші сезімдерді көріп,
кешегі «доспын» дегеннің,
минутта жерінгенін көріп,
кімнен өшімді аларымды білмей,
кімдерге кінә тағарымды білмей,
алдыға лапылдап келем,
жарылуға жақындап келем [3, 115].*

Ақын – өз заманының ар-ұжданы. Ол болашақ үшін өмір сүреді. Әлденеден мұнайған кезінде, біреудің пасықтығынан жүрегі мұздаған кезінде, кешегі досының бүгін теріс айналғанын көргенде Фаризаның досы, сенері, мұндасы, берер дәрі-дауасы – поэзия.

*Көңілді, жайлы күнімді,
Азапты қайғы мұңымды
Өзімменен бөліскенің үшін,
Қатем мен жеңістерім үшін,
Менің мынау қиындау тағдырым болып
О, баста көріскенің үшін
Өлең, мен сені аялап өтем! [4, 85] – деп толғайды.*

Ақын танымында «**әйел**» концептісі «**әйел – ана**», «**әйел – ару**», «**әйел – қыз**» когнитивтік модельдерін құра алады.

«**Әйел – ана**» когнитивтік моделін мынадай жыр жолдарындағы тілдік берліктер арқылы «**ана – қара жерге гүл егетін ана**», «**ана – мейірім төккен асыл жан**», т.б. берілгенін аңғаруға болады.

Мәселен,

*Мен анамын гүл еккен қара жерге,
Сол гүлдермен құлпырған дала, белде.
Гүлдерімді солдырма о, адамдар,
Бақытымды бейуақыт ала көрме.*

Енді бірде:

*Туса да қилы-қилы басыма күн,
Осында сан қуанып тасығаным.
Әйтеуір бір рахат күтетіндей
Мен ылғи ошағым асығамын, [4, 90] –*

деп әйел үшін ең бастысы ошағының басы, бала-шағасының амандығы, отбасының берекесі екенлігін сезіндіреді. Бұл жыр жолдарынан ақын танымындағы «әйел – ана», «әйел – отбасы тірегі» когнитивтік моделін аңғаруға болады.

«Әйел – қыз» когнитивтік моделіне ақын өлеңдерінен мынадай жыр шумақтарын келтіруге болады:

*Мен даланың қызы едім,
Жазығында жатпайтын көз ілер қара.
Жазира менің жанымның өзі де дара.
Асқар көрмеген мен шіркін биік дегенді.
Өлшеуші ем сонау аспанның өзімен ғана, –*

деген шумақта қаламгердің шыққан, өскен ортасын дәл көрсететін ойсурет арқылы шебер бейнеленеді.

*Ару қыздар – ай көрік, қылығы күн
Сезбейсіңдер өздерің мұны бүгін.
Сезбейсіңдер керемет қыз тағдырдың
Сұлулығын күн текті ұлылығын.
Табиғаттың гүлі боп жаралғасын
Гүл қалпымда мәңгілік қалсам деп ем.*

***Жатты жұрттыққа жаралған**
Қыздың орны бөлек қой.*

*Тағзым етіп алдыңда басын иген
Дүниені менсінбес тұлға да өктем
Сенімі – асқар, аптабы – күн қыздар-ай.
Сәуле шашқан өмірге **нұр қыздар-ай,**
Көрік болған көгімде **жұлдыздар-ай.***

***Сая сендер халықтың қорғаны ұлға,**
Қорғансыңдар талабын солға бұрма.
Ескеріңдер ертеңгі ел тағдыры
Жер тағдыры сендердің қолдарыңда [4, 112].*

Бұл өлең жолдарынан «әйел – қыз» когнитивтік моделін құрайтын «қыз – табиғат гүлі», «қыз – ай көрік», «қыз – жат жұрттық», «қыз – нұр», «қыз – жұлдыз», «қыз – сая», «қыр – қорған» сияқты тілдік бірліктердің когнитивтік өрісін көруге болады.

Ф.Оңғарсынова поэтикасындағы көріктеуіш құралдар мен лингвомәдени бірліктердің окказионалды сипаты ұлттық-мәдени ақпаратқа иелілігімен ерекшеленеді, қазақтың ұлттық болмысын айқындауға өз септігін тигізеді.

Ақын тілдік тұлғасын танудағы прагматикалық деңгей. Ақын шығармаларындағы концептілердің қолданыстық ерекшеліктері оның прагматикалық сипатын да толық аңғарта алады. Ақын өз өлең жолдары арқылы дүниетанымы мен көзқарасын еркін білдіріп, ұлттық ерекшеліктерді көрсететін тілдік бірліктерді молынан қолданады. Ақын қолданысындағы метафоралар ақын тілдік тұлғасын танытатын прагматикалық деңгейдің негізгі көрінісі бола алады. Ақын поэтикалық мәтініндегі абстрактілі ұғымды нақты бейнемен немесе деректі ұғымды абстрактілі бейнелермен танытудағы **метафораның қызметі** ерекше. Объектілердің өзара ұқсастығын тауып метафоралауда когнитивтік лингвистиканың базалық ұғымдарының орны ерекше. Автор өлеңдеріндегі метафоралар ақынның ешкімге ұқсамайтын өзіндік үнін анық байқатады.

*Сұлулар барған сайға бұғып,
Қарайды көлдің бетін айна қылып.
Шіркін, **жаз, жомарт**сың-ау базарлыққа,
Бересің жан біткенге жайдарылық.
Ақын танымында **жаз – дархан, жаз – жомарт.**
Бас иіп қырдың жасыл қияқтары
Тұрғандай жаныңа әсем күй ақтарып.
Көп-нәзік қырдың гүлі албырайды,
Алғашқы балғын сезім сияқтанып.*

*Күн шықты жанарыңнан нұр атылып,
Құм жатыр бұйра жонда шұбатылып.
Жартыкеш ай барады жаутаң қағып,
Үйінен кеткен қыздай ұзатылып.*

Ақын танымында жартыкеш ай – ұзатылған қыз, ал нәп-нәзік қырдың жұпар гүлі – алғашқы балғын сезім.

Енді бірде ақын:

*Бес қаруым бойдағы – батыл жырым,
Батылдықыпен аралас жатыр мұңым,
Биліктіге жұғысар ебім де жоқ
Немесе алыс беріс жақындығым – дейді.*

Ақын танымындағы «жыр – өз бойындағы бес қару». «**Жыр – қару**» бұл да метафоралық тіркес. Ақынның «Балалыққа саяхат» атты өлеңінен авторлық метафораларды кездестіруге болады:

*Хабарым жоқ қасіретті шаң-күдіктен,
атырушы ем қырымда таңды үмітпен.
Табанымды сүйетін құм қытықтап,
жалғастырып жанымды мәңгілікпен.
Қозы айдасам күндерде құлын қылық,
қоңырлықтан қашатын суыр бұғып.
Көк шалғыным жанымды тазартатын
мені мөлдір шығымен жуындырып.
Қарағайдың иісі-ай тоғайдағы!
Тоғай жаны – көкпеңбек көл айналы.
Көлге жетпей балалар жамырайтын
қой жуаға жабылып жолай бәрі.
Ақ ботаға жарасар зерлі ноқта,
бас қоймайды тұмса інген кергіп отқа.*

*Қой маңырап, құлыншақ кісінеген
қырмызы кез келмей ме, енді жоқ па?
Көргем (малды келмейді керең дегім)
қос биені боз құлын тел емгенін.
Соның бәрі бұл күнде түсіме еніп,
шулап бірдеңе айтады емендерім.
Суым – ащы, шөп-нәрсіз, затым жеңіл,
сорға айналып көлдерім жатыр не бір.
Ауа да улы. Жердегі бар нәрліні
жеп тауысты біртіндеп Ақыл-жебір [4, 115].*

Ақын қолданысындағы «**мөлдір шықпен жуыну**» метафоралық тіркесі Дулаттың «**жырмен жуыну**» афоризмдік қолданысы негізінде жасалған тіркес. Бұл жерден ақын өлеңдеріндегі дәстүр жалғастығын аңғаруға болады.

Таңды үмітпен атыру, құм қытықтап сүйген табан, ақыл – жебір, құлын қылық сияқты сөз қолданыстарын авторлық қолданыстар ретінде тануға болады. Фаризаның өз сөзімен айтқанда, «өнер де, өмірдің өзі сияқты, ылғи қуаныш пен шаттықтан тұрмайтыны белгілі». Сондықтан да болар, Фариза:

*Менің жырым –
Құштарлық қысқан кеудемнен
Бұрқырап жатқан бір жалын... – дейді.*

Ағынан ақтарыла жырлау, ой-сезім тізгінін өлең жолында іріктей еркін ұстау – Фариза туындыларының өзекті қасиеті. Көрнекті жазушы Әкім Тарази сөзімен «Ұлы Адам, үлкен адам еш уақытта мен ұлылыққа қызмет етіп жүрмін деп ойламайды. Ол өзімен-өзі алысып әуре. Өзінен-өзі күнде жеңіліп қиналады. Өзінен-өзі күнде жеңіп қуанады. Фариза да сол адамдардың қатарында». Ақын шығармаларының концептілік құрылымы негізінде анықталатын әлемнің тілдік бейнесі мен

тілдік тұлға ретіндегі болмысын ашуға ұмтылыс тіл мен мәдениет сабақтастығын дәйектейтін өзекті мәселелер қажеттілігінен туындары сөзсіз.

Тілдік тұлға феномені оның тілі арқылы анықтала түседі. Зерттеушілер «өзін-өзі тану мен таныту әрекеті арқылы тұлға тіліндегі субъективті адам факторы проблемасын тудырады... Субъект ретінде адам, ең алдымен, қоршаған әлеммен, содан соң қоршаған әлеуметтік ортамен, жекелеген әрбір индивидууммен, ең ақырында өзімен өзі (өзін-өзі тану) сәйкестенеді» екен. Бағалауда, өзгеге ой салып, қозғауда адам факторы тілдің көмегімен өз функциясын орындайды. Ақын шығармаларындағы әлемнің тілдік бейнесі ақын қолданған сөздерден, сөз тіркестерінен, көне мен жаңа лексикалық қабаттарды қамтитын сөздік қорынан, мәдени ореолынан көрінеді» [5, 11].

Зерттеушілер тілдік тұлғаның қалыптасуы үш экстралингвистикалық фактордың, яғни *әлеуметтік, ұлттық-мәдени және психологиялық* факторлардың ықпалына бағынатындығын атап көрсетеді. Жеке адам өмір сүретін кез келген жағдай алдымен қоғам реттеп отыратын нормалар мен заңдылықтарға бағынатын әлеуметтік жағдай болып табылады. Бір жағынан тілдік тұлға сол жағдайларға мойынсуға міндетті. Екінші жағынан алғанда, өзі сол қоғамның мүшесі болып табылатындықтан, болып жатқан оқиғаларға деген жеке көзқарасын, тұлғалық ұстанымын білдіреді. Адамды өзгелерден ерекшелеп тұратын өзіндік қасиет – жекелік фактор. Ол алдымен өзін-өзі танудан көрінеді. Адамның тілді өз деңгейінде игеруге қадам жасауына жеке өзіне байланысты себептер, белгілі бір мақсаттар, адамның қоғамдық жүйедегі өзінің орнын сезіну, жекелік және топтық сәйкестіктегі өзіндік «мен» проблемасы әсер етеді [6, 257 б.].

«Тілдік тұлға» ұғымын «интеллектуалдық қызмет» ұғымымен тікелей байланыста қарастырудың маңызы зор. Оның тарихи шығу тегін, өсуін, дамуын зерттей келе, оның психологиялық табиғатына үңілу – заңды құбылыс. Бізді қызықтыратыны – тілдік тұлғаның көркем мәтінде көрініс табатын тілдік әрекеті барысында белгілі бір лексемаларды таңдауы себебіне алып келетін психологиялық негіз, тұлғаның болып жатқан оқиғаларға деген қарым-қатынасын бейнелеу барысында қолданатын ассоциативтік байланыстары мен оларды үйлестіру ерекшеліктері [7, 26 б.].

Тілдік тұлға құрылымын саралау адамның тілі арқылы көрініс табатын дүниетанымы мен болмысын толықтай тануға мүмкіндік беретін кешенді зерттеу. Нақты айтқанда, ол – ақын тілімен жасалынған оның шығармаларының көркем мәтініндегі белгілі бір тілдік бірліктердің таңдалыну тетігін, мәтіннің лексикалық құрылымында жасырынған ақпаратты анықтау, сол арқылы автордың тілдік тұлғасының психологиялық ерекшеліктерін көру, интеллектуалдық жеке қабілетін тану [8, 132 б.].

Ф.Оңғарсынова – өз шығармаларында тілдің жүйелік құралдары арқылы өзінің әлем туралы түсінігін және сол түсінікке сәйкес туындаған бағасын, мақсат-мүдделерін белгілеген тілдік тұлға. Ақын тұлғасын елдік мұрат-мүддемен, дәстүр, сабақтастық тұрғысынан зерделеуде, оның құндылықтар жүйесін, өмірлік ұстанымын айқындауда, дүниетанымын байыптауда осы мәселелерді негізге ала отырып қарастырудың маңызы зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ермекова Ж. *Мағжанның тілдік тұлғасы*. – Фил. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2009. – 120 б.
- 2 Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.
- 3 Оңғарсынова Ф. *Қыз-ғұмыр: Өлеңдер мен эсселер*. – Алматы: Жалын, 1996. – 392 б.
- 4 Оңғарсынова Ф. *Жырлар*. – Алматы: Арыс, 2002. – 240 б.
- 5 Шалабай Б. *Шәкәрім шиырларын шарлау // «Қазіргі қазақ тіл білімінің инновациялық әлеуеті» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары*. – Алматы, 2017. – 404 б.
- 6 Оразбаева Ф.Ш. *Тілдік қатынас: Теориясы және әдістемесі*. – Алматы, 2000. – 257 б.
- 7 Богин Г.И. *Модель языковой личности в её отношении к разновидностям текстов: АДД*. – Л., 1984. – С.26. – 228 с.
- 8 Сухих С.А., Зеленская В.В. *Репрезентативная сущность личности в коммуникативном аспекте реализации*. – Краснодар, 1997. – С.132.

Нурбаева А.М.¹, Сафронова Л.В.²

^{1,2}Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

КОГНИТИВНАЯ ДОМИНАНТА РЕКЛАМНОГО И ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация

Приминительно к поэтике рекламного текста, как правило, строящейся по модели художественного произведения, в статье рассматриваются: концепции библиопсихологии Н.А. Рубакина о сложнейших психических переживаниях и особенностях характера, темперамента, типа, склада ума и мышления, преобладающих эмоций, склонности и активности или пассивности человека, проявляющихся в процессе чтения художественного текста; концепция В.П. Белянина об эмоционально-смысловой доминанте текстов, являющейся одной из самых продуктивных операциональных типологизаций не только для художественных, но и для рекламных произведений; НЛП и ВМЛ (вербальная мифологизации личности), методика ВААЛ, психолингвистическая экспертная система для контент-анализа текстов, позволяющая вербально программировать реципиентов. Данные классификации позволяют отразить и спланировать структуру и семантику рекламного текста, опираясь на модель психотипа реципиента. Важен в этой классификации и уровень эмпатичности реципиента, способности к эмоциональному сопереживанию рекламным персонажам, их характерам и эмоциональному настрою. Отследив модель когнитивной доминанты определенной фокус-группы, можно создать оптимальную для ее ментальной структуры поэтику рекламного текста, отражающую ее когнитивный потенциал.

Ключевые слова: поэтика, рекламный текст, когнитивная доминанта.

А.М. Нурбаева¹, Л.В. Сафронова²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЖАРНАМА ЖӘНЕ КӨРКЕМ МӘТІННІҢ КОГНИТИВТІК ДОМИНАНТЫ

Аңдатпа

Мақалада, ережедегідей, көркем туынды моделі бойынша салынған жарнама мәтінінің поэтикасына қатысты қарастырылады: көркем мәтінді оқу үрдісінде көрінетін адамның күрделі психикалық уайымдауы мен мінез, темперамент, түр, ақылы мен ойлау ерекшеліктері туралы Н.А. Рубакиннің библиопсихология тұжырымдамасы; көркем ғана емес, сондай-ақ жарнамалық туындылар үшін ең өнімді операциялық тұрпаттандырудың бірі болып табылатын мәтіндердің эмоциялық-мәндік доминанты жөніндегі В.П. Беляниннің тұжырымдамасы; реципиенттерді вербальді бағдарламалауға жағдай жасайтын мәтіндердің контент-талдауына арналған ҒӨТ және ТВМ (тұлғаны вербальді мифтендіру, ВААЛ әдістемесі, психолингвистикалық сарапшылық жүйесі). Бұл жіктеу реципиенттің психотүрпаты моделіне арқа сүйеп, жарнамалық мәтіннің құрылымы мен семантикасын рефлекстендіруге және жоспарлауға жағдай жасайды. Бұл жіктеуде реципиенттің сымбат деңгейі, жарнамалық персонажбен эмоциялық қоса уайымдауы, олардың мінезі мен эмоциялық көңіл-күйі маңызды. Белгіленген фокус-топтың когнитивтік доминант моделінен оның когнитивтік әлеуетін көрсететін жарнамалық мәтін поэтикасының ментальды құрылымын оңтайлы жасауға болады.

Түйін сөздер: поэтика, жарнамалық мәтін, когнитивтік доминант.

А.М. Nurbaeva¹, L.V. Safronova²

^{1,2}*Kazakh National pedagogical University named after Abai,
city Almaty, Kazakhstan*

COGNITIVE DOMINANT OF ADVERTISING AND ART TEXT

Abstract

In relation to poetics of the advertizing text, as a rule, under construction on model of the work of art, in article are considered: H.A. Rubakina's bible psychology concepts about the most difficult mental experiences and features of character, temperament, type, constitution of mind and thinking, the prevailing emotions, inclinations and activity or passivity of the person which are shown in process of reading the artistic text; V.P. Belyanina's concept about emotionally-semantic dominant of texts, that are one of the most productive operational classifications not only for artistic texts, but and for advertizing works; The NLP and VMP (verbal mythologization of the personality), VAAL technique, psycholinguistic expert system for content-analysis of texts allowing to program verbally recipients. These classifications allow to reflex and to plan structure and semantics of the advertizing text, leaning on model psychotype of the recipient. Also level of recipient empathy, ability to emotional empathy to advertizing characters, their characters and an emotional spirit is important in this classification. Having traced model of a cognitive dominant certain a focus-group, it is possible to create the poetics of the advertizing text, optimum for its mental structure, reflecting its cognitive potential.

Keywords: poetics, the advertizing text, cognitive dominant.

Распространенный прием в практике рекламы – создание текстов, смысл которых группируется посредством эмоционально-смысловой доминанты. Доминанта в когнитивистике – это система когнитивно-эмотивных свойств, присущих психологическому типу личности и служащих психической основой метафоризации и вербализации картины мира в нацеленном на него тексте. Термин «эмоционально-смысловая доминанта», наиболее частотный на сегодняшний день, коррелирует в когнитивных и психологических исследованиях с понятием «текстовая модальность» [1, с. 113-123], выявляющаяся тогда, когда «читатель в состоянии составить себе представление о каком-то тематическом поле, то есть группе эпитетов, сравнений, описательных оборотов, косвенных характеристик, объединенных одной доминантой и разбросанных по всему тексту или по его законченной части» [1, с. 118]. Эмоционально смысловая доминанта обуславливает и понятие «психологических синонимов», введенных в практику анализа читательской рецепции художественных текстов В.П. Беляниным [2]. Появление и функционирование в тексте психологических синонимов (различных элементов его поэтики, в первую очередь – системы образности) напрямую зависят от эмоционально-смысловой (когнитивной) доминанты текста.

Чтобы осознавать характер переживаний, определяющих действия и поступки персонажей художественного/рекламного текста, надо понять сущность эмоционально-смысловой доминанты, заложенной в основу жанра этого текста автором. Обычно процесс рецепции такой доминанты имеет, по преимуществу, интуитивный характер. Процесс воплощения доминанты в художественном тексте автором, аналогично, происходит по большей части бессознательно. Однако в создании рекламного сообщения это по большей части отрефлексированный и спланированный ментальный механизм: например, организация такого элемента поэтики в рекламном тексте, как символ, происходит благодаря тому, что между реальностью и брэндом активизируются определенные эмоционально-смысловые переходы, расшифровываемые в слогане. Например, «Nissan X-trail: Экстремальная натура».

Типологизация текстов по когнитивной доминанте в целом стала возможно благодаря использованию морфологического анализа текстов волшебных сказок В.Я. Проппа. Современный психолингвистический анализ, развивая концепцию В.Я. Проппа, обнаружил, что для каждого художественного жанра характерен определенный набор тем и сюжетов, которым, в свою очередь соответствуют ассортимент определенных лексических средств, наиболее частотных в тех или иных жанровых формах. Таким образом, каждая жанровая форма художественного текста имеет специфическую смысловую и структурную системность, обусловленную эмоционально-смысловой доминантой, заложенной авторской интенцией. В случае с рекламным текстом, однако, тип текста определяется не авторским самовыражением, а заложенной в текст формой его рецепции.

По классификации В.П. Белянина [2, с. 345], конструктивной и для нашего исследования, можно обозначить следующие типы текстов: «светлый» и «активный» тексты (паранойяльные), «темные» тексты (эпилептоидные), «печальные» (меланхолические), «веселые» и «красивые» (истероидные), «сложные» (шизоидные).

Светлые и активные паранойяльные тексты в жанровом воплощении – это, обычно, детективы, боевики и триллеры, религиозные тексты, а также реклама лекарственных средств («Боль отступает!») и зубной пасты, дезодорантов («N – дезодорант №1 в мире! Никогда не подведет!»), средств от кровососущих насекомых («– Кровопийцы достали? Замучили комары? Жидкость N избавит вас от этого кошмара на всю ночь!»), кремов против морщин и прыщей, солнцезащитных кремов, прокладок, жвачки («Уверен в дыхании – уверен в себе»), страховых полисов («Страховая компания БТА-банка: Береги себя!»), чистящих средств («Бережное и безупречное очищение! Без царапин»; «Бойтесь испортить руки при мытье посуды? Только не я, потому что у меня есть N! Смотрите! N защитит мои руки как невидимые перчатки»), шампуней от перхоти и выпадения волос («Шампунь N для всех типов волос. Укрепляет структуру волос и придает им мягкость и блеск»; «Шампунь с настоем ягод красного можжевельника для волос и кожи головы двойного действия, нормализует и восстанавливает их физиологический баланс»).

Типичная симптоматика паранойяльных текстов содержит такие темы, как доверие, порядочность, природа, дом, враги, предатели, борьба, ответственность и т.д. К текстам с паранойяльной эмоционально-смысловой доминантой можно отнести даже рекламу чая, имеющего особый статус в Казахстане, где чай пьют постоянно:

«– Могу ли я остановить поток стресса? Я даю вам чашку ... зеленого чая – новой серии зеленого чая N. Его зеленые листья успокоят бурю... Найдите время насладиться свежим ароматом зеленого чая N – в жизни значимы лишь покой души и бодрость тела... Познайте мудрость Востока».

Темные эпилептоидные тексты – это мистические триллеры, ужастики и агрессивные религиозные жанры, в том числе – реклама различных сект и экстремистских религиозных объединений. Тематический ряд темных текстов – физиология, борьба, страх, тоска, физические страдания, конфликтность, дьявольщина, зомби, сумерки, дым, туман, смерть, сон, дремота, дождь, религиозность, одержимость, сумеречное состояние, страх амнезии и т.д. Рекламные тексты с такой эмоциональной доминантой – редкость.

Печально-мелодраматические тексты – это рождественские и пасхальные рассказы и рекламные ролики со счастливым концом, социальная реклама, пропагандирующая семейные ценности, типа китайского рекламного ролика «Metlife / My Dad's Story», где устанавливается истинное понимание между выбивающимся из сил в поисках достойной работы отцом и его крохотной дочкой, которая, однако, разгадывает его попытку скрыть свои трудности. Во многих «печальных» текстах предполагается «озарение» в конце сюжетного движения. Тематический комплекс печальных текстов – поэтичность, ритмичность, одиночество, грусть, пессимизм, безысходность, фатализм, призыв к состраданию, обращенность в прошлое, неверие в свои силы, физическая усталость, обнищание, холод, зима, снег и в то же время – юность, смех, жизнерадостность, желание быть молодым и т.д.

Веселые и красивые тексты – это комедии и мелодрамы, а в варианте рекламы – тексты, рекламирующие продукты для молодежи, слоганы, рекламирующие косметику, одежду, отдых, вкусную еду и напитки («Удовольствие имеет свой вкус!»; «Вкус обольщения»), дорогие имиджевые вещи («Nissan Teana: Роскошь в деталях»). Это также рекламные тексты, содержащие юмор и иронию («Хочешь мыслить высоко, выпей наше молоко! В чем СУТ жизни? ... В молоке?») и т.д.

Тематическая симптоматика веселого текста: богатство, оптимизм, еда, прибавление веса, удача, везение, путешествие, компания, обилие событий, шум, пение, будущее, общение, дружба, беззаботность, повышение творческого потенциала, позитивная энергетика и т.д. Тематическая симптоматика красивого текста: артистизм, стремление к красивому, благородное происхождение, тело (волосы (светлые, распущенные); зубы (блистающие, белые); ноги (длинные, изящные), кокетливость, инфантильность, преобладание зрительного канала восприятия, страсть, смена эмоционального состояния, жажда богатства, преобладание светлых, белых или красных цветов, внешний вид, одежда и др. Веселые и красивые тексты рекламируют обычно предметы роскоши.

Шизоидные, сложные тексты обычно воплощаются в жанрах научной фантастики и рекламе высокотехнологичной дорогой техники.

Нужно отметить, что некоторые рекламные тексты, как и художественные произведения, могут содержать сразу несколько эмоционально-смысловых доминант, как, например, вышеприведенные

пасхальные и рождественские истории или реклама зубной пасты, одновременно пропагандирующая и чистоту и красоту зубов (красивый текст), и их защиту от кариеса и бактерий (паранойяльный текст). Это так называемые «смешанные» тексты (по классификации В.П. Белянина), или «шизо-типические» тексты (по классификации В.П. Руднева), отвечающие подвижной структуре личности в постмодернистскую эпоху, подстраивающейся под новые быстро меняющиеся обстоятельства и разных по психотипу собеседников.

Таким образом, концепция В.П. Белянина об эмоционально-смысловой доминанте текстов становится одной из самых продуктивных операциональных типологизаций не только для художественных, но и для рекламных произведений. Данная классификация позволяет отрефлексировать и спланировать структуру и семантику рекламного текста, опираясь на модель психотипа реципиента. Важен в этой классификации и уровень эмпатичности реципиента, способности к эмоциональному сопереживанию рекламным персонажам, их характерам и эмоциональному настрою.

Потенциал эмпатичности того или иного психотипа реципиентов и обеспечивает постижение рекламной концепции в том или ином ее жанровом решении. Как пишет А.А. Брудный, всякий текст находит своего собственного реципиента [4, с. 145] и бьет по нему всегда прицельно индивидуально. Р. Ингарден также считает, что литературный текст принципиально незавершен, и только в процессе его рецепции происходит более полная реконструкция его смысла [4, с. 45]. Причем в рекламе именно структура и жанровые характеристики текста обуславливают тип его восприятия, а результат интерпретации жестко программируется его создателем-копирайтером.

Адекватное понимание смысла рекламного послания зависит также и от других субъективных особенностей реципиента: уровня восприимчивости, уровня интеллекта и образования, социального положения, богатства жизненного опыта, включенности в культуру [5, с. 23], принадлежности к определенной семиотической группе [6, с. 34] и т.д.

Так, создатель концепции библиопсихологии Н.А. Рубакин писал о «сложнейших психических <...> интимных переживаниях – характера, темперамента, типа, склада ума и мышления, преобладающих эмоций, склонности и активности или пассивности», проявляющихся в процессе чтения художественного текста [7, с. 204]. Именно Н.А. Рубакин впервые обосновал возможность разработки «библиопсихологического психоанализа личности» реципиента [7, с. 205]. Он изучал читателя социологически, пытаясь установить корреляции между общественной группой и предпочитаемыми ею типами и жанрами текстов, рассматривая типологию этих корреляций в аспекте «идея – читатель» [7, с. 16].

Важным для нашего исследования в его концепции является стремление определять текст не только как совокупность смыслов, но и как стимул для создания определенных проекций у его реципиентов, эффективных в зависимости от их психотипов. Сегодня концепция Н.А. Рубакина нашла продолжение в НЛП и ВМЛ (вербальной мифологизации личности), а также в методике ВААЛ, психолингвистической экспертной системе для контент-анализа текстов, позволяющей в результате вербально программировать реципиентов. Основой этих методик стало понимание создателей текстов, что для «эффективного воздействия на большие массы людей важны не только и не столько логичность и аргументированность в употреблении языка, а скорее эмоциональное воздействие на слушателя или читателя» [8, с. 218].

Сферы применения программы ВААЛ очень обширны: это «составление текстов выступлений с заранее заданными характеристиками воздействия на потенциальную аудиторию» и «составление рекламных статей». «В системе используются: метод семантического дифференциала в применении к звукам русского языка, методы нейролингвистического программирования для определения нагрузки на основные сенсорные каналы восприятия человека, методы контент-анализа для анализа особенностей употребления лексики в текстах, методы математической лингвистики». «Система позволяет: оценивать эмоциональное воздействие фонетической структуры текстов на подсознание человека, оценивать эмоциональное воздействие фонетической структуры отдельных слов на подсознание человека; оценивать звуко-цветовую окраску текстов; оценивать ритмические характеристики; задавать характеристики желаемого воздействия и целенаправленно редактировать тексты для достижения указанных характеристик; оценивать нагрузку на сенсорные каналы восприятия путем анализа используемой лексики; оценивать уровень архетипичности текстов; оценивать сексуальную окраску текста; осуществлять психиатрический анализ текстов и др.» [9]. То есть с помощью ВААЛ можно уже просто автоматически разрабатывать психологические портреты

прогнозируемых реципиентов и увеличивать в результате влияние рекламных текстов на ту или иную требуемую фокус-группу.

Концепция эмоционально-смысловой доминанты также дает возможность проследить процесс воздействия когнитивных процедур на различие разных языков в рекламных текстах, что особенно важно для нашего региона, в котором рекламный текст может транслироваться на русском, английском и казахском языках. Можно согласиться с утверждением В.П. Белянина, что «различия между текстами, написанными на разных языках, могут быть не столь велики, как различия между текстами, в основе которых лежат разные доминанты. Выбор синтаксических структур и языковых единиц осуществляется только отчасти под влиянием национального языка и требований поэтики. Все же первичны тут когнитивные структуры, присущие акцентуированному сознанию автора» [8, с. 201].

Таким образом, отследив модель когнитивной доминанты определенной фокус-группы, можно создать оптимальную для ее ментальной структуры поэтику рекламного текста, отражающую ее когнитивный потенциал [10]. Безусловно, построение целостной модели поэтики рекламного текста пока слишком футуристично, но отдельные ее характеристики, выявляющие «закономерности перехода от образов сознания к вербальным образам» (В.П. Белянин), отследить вполне реально.

Список использованной литературы:

- 1 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – 139 с.
- 2 Белянин В.П. Психолингвистическая типология художественных текстов по эмоционально-смысловой доминанте: дисс. филол. н. – М., 1992. – 336 с.
- 3 Брудный А.А. Психологическая герменевтика. – М., 1998. – 336 с.
- 4 Ингарден Р. Исследования по эстетике. – М., 1962. – 208 с.
- 5 Марковина И.Ю. Влияние лингвистических и экстралингвистических факторов на понимание текста: автореф. канд. дисс. – М., 1982. – 23 с.
- 6 Дридзе Т.М. Интерпретационные характеристики текста и классификация текста // Смысловое восприятие речевого сообщения. – М., 1976. – С.34-45.
- 7 Рубакин Н.А. Психология читателя и книги – М., 1977. – 263 с.
- 8 Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики (Модели мира в литературе). – М.: Тривола, 2000. – 248 с.
- 9 Электронный ресурс: (<http://vaal.ru>).
- 10 Сафронова Л.В. Левополушарная писательская техника: стимуляция креативности в романе В.Пелевина «Амфир В». Вестник КазНПУ им. Абая. «Серия филологическая», 2008. – №3(25). – С.112-116.

МРНТИ 16.21.07

Г.Рахман¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ СИПАТТАҒЫ КИІЗ ҮЙ ЖАБДЫҚТАРЫНЫҢ АТАУЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Аңдатпа

Бір ұлттың тілін зерттеу – сол ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным-түсінігінен белгілі деңгейде дерек алуға мүмкіндік тудырады. Себебі тіл – халық өмірінің айнасы. Әрбір материалдық мәдениеттің элементін жасаушы (авторы) немесе қалыптастырушы жаңа затқа атау бергенде өзінің, өз ұлтының дүниетанымын, наным-сенімін де халыққа жеткізеді. Жаңа материал жеке қасиеттеріне қарай халық өмірінде күнделікті жиі қолданылыс табуымен қатар, атауы сол ұлттың тілінде өзге де түрлі тілдік бірліктердің, қолданыстардың пайда болуына негіз болады. Сөйтіп, зат түсінігін кеңейтіп, материалдық мәдениеттен рухани мәдениетке айналады. Қазақ халқының көшпенділігінің символына айналған киіз үй де, оның жабдықтарының атаулары да дәл солай тілімізде қызмет атқарып келеді. Бүгінде тілімізде киіз үй жабдықтарының атауларымен байланысты көптеген мақал-мәтел, бата-тілек, фразеологизм, ырым-тыйым сөздер, перефраздар, т.б. қалыптасқан. Олардың қай-қайсысын алып қарасақ та, ұлттық мәдени-танымдық сипатқа ие болып, түп-тамыры рухани

мәдениетімізбен астасып жатады. Мақалада олардың ішіндегі ең көп таралған тілдік бірліктер қарастырылады.

Түйін сөздер: ұлттық мәдениет, лексика, материалдық мәдениет, рухани мәдениет, таным, тілдік бірлік, атаулар, лингвомәдениеттану.

Рахман Г.¹

*¹Институт языкознания имени А.Байтурсынова
г. Алматы, Казахстан*

ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ СВЯЗАННЫЕ С НАЗВАНИЯМИ ЮРТОЧНОГО ОБОРУДОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

Аннотация

Изучение языка одной нации позволяет в определенной степени получить данные из истории, культуры, познания этой нации. Потому что язык – зеркало жизни народа. При присвоении наименования новому предмету создающий или формирующий (автор) доводит до населения мировоззрение, убеждение своей нации. Новый материал, в зависимости от личных качеств, может быть использован не только в повседневной жизни народа, но и послужит основой для появления на языке этой нации других различных языковых единиц, употреблений. Таким образом, предмет расширяя свое понятие, из материальной культуры превращается в духовную культуру. И юрта, ставшая символом кочевничества казахского народа, и названия его оборудования работают именно таким образом на нашем языке. Сегодня в нашем языке сформировалось объем пословиц и поговорок, благословений-желаний, фразеологизмов, запретных слов, перефраз связанных с названиями юрточного оборудования. А также, рассмотрев хоть любую из них можно познать особую их роль и их значимость в национальном культурно-познавательном ресурсе. В статье рассматриваются наиболее распространенные языковые единицы в них.

Ключевые слова: национальная культура, лексика, материальная культура, духовная культура, познание, языковая единица, имена, лингвокультурология.

G.Rakhman¹

*¹Institute of Linguistics named after A.Baitursynov
Almaty, Kazakhstan*

LANGUAGE UNITS CONNECTED WITH NAMES OF YURTIC EQUIPMENT NATIONAL CULTURAL AND COGNITIVE CHARACTER

Abstract

The study of the language of one nation allows to a certain extent to obtain data from the history, culture, knowledge of this nation. Because language is a mirror of the people's life. When assigning a name to a new subject, it creates or forms (the author) communicates the world outlook, the conviction of his nation. The new material, depending on personal qualities, can be used not only in the daily life of the people, but also serves as the basis for the appearance in the language of this nation of various other linguistic units and uses. Thus, the subject expanding its concept from material culture turns into spiritual culture. And the yurt, which has become a symbol of the nomadism of the Kazakh people, and the names of its equipment work in this way in our language. Today a volume of proverbs and sayings, blessings, desires, idioms, forbidden words, paraphrases associated with the names of yurt equipment has been formed in our language. And also, having examined at least any of them, one can get to know their special role and their significance in the national cultural-cognitive resource. The article considers the most common language units within them.

Keywords: National culture, lexicon, Material Culture, Spiritual Culture, Knowledge, language units, names, linguoculturology.

Антропоэлектік бағыт бойынша зерттеулер жасала бастағаннан бері тілдің тек қарым-қатынас құралы ғана емес, танымдық, психологиялық, мәдени, рухани, әлеуметтік т.б. көптеген қызметтер атқаратыны айқындалды. Осыған орай, ежелде дәлелденген тіл мен рух байланысы дами келе, рухани

мәдениет пен материалдық мәдениетті сабақтастырады. Рухани мәдениет пен материалдық мәдениет – егіз ұғым. Олар әрқашан өзара бірін – бірі толықтырып, үйлесім тауып отырады. Кез келген көз алдымыздағы материалға берілген атау – санамыздағы рухани мәдениеттің жемісі. Әрбір материалдық мәдениетті қалыптастырушы топ немесе туынды иесі материалға атау бергенде өздерінің жеке тұлғалық таным-түсінігімен қоса, өз ұлтына тән қасиеттері мен наным-сенімінен хабар береді. Бір ұлттың материалдық мәдениеті аясында сол ұлттың әлемді қабылдауы, дүниеге көзқарасы, тілдік бейнесі көрініс табады. Сондай-ақ бүгін тек материалдық қызмет атқарған зат уақыт өте сол халықтың тұрмыс-тіршілігімен етене араласып, тұрмыстағы қажет-қызметіне, маңызына, форма-пішініне т.б. ерекшелігіне қарай түрлі тілдік бірліктердің жасалуына себепкер болады. Осы орайда, бұл топқа материалдық мәдениетіміздің алғашқы әрі туындысы – киіз үй және жабдықтары атауларын жатқызуымызға болады.

Киіз үй – ұлтымыздың баға жетпес өнер туындысы болуымен қатар халқымыздың өмір-салты мен әдет-ғұрпының, дүниетанымының, сан ғасырлық мәдениетінің жарқын айнасы, баға жетпес қазынасы. Тіліміздегі киіз үй жабдықтары атаулары және олармен байланысты туындаған тіркесімдердің әрқайсысының түп негізі – қазақ өмірінде, күнделікті тұрмыс-тіршілігінде, сондай-ақ мұндай тілдік бірліктердің қатары өте мол. Олар яғни киіз үй жабдықтары атаулары когнитивтік, этнолингвистикалық сипат алуымен және соматикалық, космонимдік, зоонимдік, фитонимдік уәжділігімен маңызға ие.

Киіз үй жабдықтары атауларына шаңырақ, түндік/ түңілік, туырлық, уық, кереге, түскиіз, үзік, басқұр, бел арқан, күлдіреуіш, ашабақан, бақан, ши, киіз үй есігі т.б. атаулар жатады.

Халық түсінігінде киіз үй және оның әрбір құрамдас бөлшегі қасиетті деп саналады. Осыған орай ата-бабаларымыз әрбір затқа лайық ұлықтау, теңеу, бейнелеу, мақал-мәтел сияқты ойлы ұғымдармен бірге тәрбиелік мәні бар қағидалы, қанатты сөздерді, ырым-тыйым, алғыс-қарғыс сөздерді мұраға қалдырған.

Ұлттық мәдени-танымдық сипатқа ие киіз үй жабдығы атауларына қатысты тілдік бірліктер шаңырақтан басталады. Қазақ тілінде **шаңырақ** – киіз үйдің уықтарын біріктіріп ұстап тұратын күлдіреуіштері бар дөңгелек шеңбер. 2. Ауыс. Өзінің туған тұрғын үйі [1 X, 137 б.].

Шаңырақ – ұлтымыз үшін киелі мүлік, әулеттің символы. Халқымыз атадан балаға мұра болып келе жатқан үйді «қара шаңырақ» деп құрметтейді. Қара шаңыраққа сәлем беру, одан дәм тату – ежелгі халық жоралғысы. «Шаңырақ» сөзі ұлтымызда «тұтас үй, отбасы» ұғымын да бейнелейді. Жаңа үйленгендерді «шаңырақ көтерді» десе, «шаңырағы ортасына түсті» деп, отбасының жойылғандығынан дерек береді. «Шаңырағың биік болсын!» дегені батаның ең жақсысы болса, «шаңырағың ортасына түссін!» деуі қарғыстың ең ауыры болып саналады. Дәстүрімізде Шаңырақтан аттамайды, көшкенде жеке түйеге артып, ол көш басында жүреді. Қыз ұзатылғанда мініп келген көлікті «шаңырақ түйе» атайды. Бұл көлікке ұзатылатын қыздың шешесі, жеңгесі, сіңлілері ғана отырады. Ұлтымызда «шаманды біл» сөзінің орнына «шаңыраққа қара!» – деп ескерту жасайды. Сондай-ақ, үлкен іске үлес қосты, қала, зауыт салыстының орнына «шаңырағын көтеріп, уығын қадасты», – дейді.

«Шаңырақ» тақырыбы аясында қазақ танымындағы «Шаңырақ» ұғымын концепті деңгейінде зерттеушілер этнограф ғалым Н.Уәли [2, 64-78 бб.] және зерттеуші Г.Исаева [3, 154 б.] өз еңбектерінде жан-жақты қарастырады.

Кереге – 1. Ағаштан тор көздеп жасалған, киіз үйдің жиналмалы қабырғасы; 2. Ауыс. Үйдің, қораның қабырғасы, дуал. [1 IV, 630 б.]

Кереге атауымен байланысты тілімізде біршама бата-тілек, алғыс-қарғыс, фразеологизм сөздер туындаған. Мысалы, жас жұбайларға «Керегең кең болсын!» деген тілек айтылады яғни үйің кең, қонағың көп, молшылықты, берекелі, қонақжай отбасы бол мағынасында. Сонымен қатар, әлдекім ақтала сөйлегенде: «керегенің көгін жейін», күш көрсеткісі келген адам: «керегесін кертемін» сөздерін қолданған. Біреу масқараға ұшырап, ұятқа қалса, ол туралы: «керегеге таңылды» десе, ал жағдайы жақсарып, байыған адамды «керегесі майланды» фразеологизмімен сипаттайды. Сондай-ақ, ештеңе бермейтінін сеспен айтқысы келген адам: «керегесін итіне қомдасын» [4] т.б. тіркестерін қолданған.

Туырлық – киіздің түңлігі мен үзігінің арасын қосатын, уықтың орта тұсынан керегенің басына дейін жабатын киіз [1 IX, 260 б.].

Тілімізде турлық атауынан *туырлықтай* теңеуі туындаған. Қытай қазақтары тілінде және Қазақстанның батыс өңірінде мал сойғанда семіз малды «іш майы туырлықтай туырылып түсті» деген, ал аяқ-қолы балғадай әйелді «туырлықтай ту қатын» теңеуімен бейнелеу жиі кездеседі [4]. Сонымен-қатар, Махамбет батырдың: «туырлығын тілгілеп, тоқым етсем деп едім. Керегесін кескілеп, отын етсем деп едім» өлең жолдары туырлықты тілудің ежелдегі «кек алу, дұшпанын жеңу» әрекетінің символы болғанын байқатады.

Бақан – киіз үй тіккен кезде уық қадағанша шаңырақты көтеріп тұруға қолданылатын аша ағаш. (информант: Даниял Жақыпұлы).

Бақан арқылы қазақ күштілікті, мықтылықты меңзейді. «Бақандай бес жігіт» – қарулы мықтылықты ұқтырса, «барымды киіп, бақанымды таянып» – әзірленіп, дайын отырмын мағынасын білдіреді [4].

Түндік – киіз үй шаңырағын жауып тұратын киіз [1 IX, 332 б.]

Қазақ тілінде шаңырақ сыртынан жабылатын *түндік* атауы да шаңырақ сияқты отбасына, әйелге байланысты теңеу, тілек сөздерге негіз болған. Мысалы, отбасына ырыс, молшылық, берек қалағанда – «түндігің түгінді болсын!» батасын берген.

Ұлттық санамыз бен дәстүрімізде жас әйел түндігін ерте ашса, оның шаруақор, пысық екендігі, басқа үлкен үйлердің түндігін ашса, адептілігі түсінігі де қалыптасқан. Сондықтан болар салақ, жалқау әйелдерге «түндігі кеш ашылатын келін» теңеуін қолданған. Ал тіліміздегі «түндігі ашылмай қалды» тұрақты тіркесі сол үйдің адамдарының барлығының қайтыс болғанын білдіреді [4].

Босаға – 1. Есіктің екі жақ жақтауы. 2. Табалдырық, есіктің төменгі жағы. 3. *этн.* Киіз үйдің қасиетті саналатын, төрге қарама-қарсы, есікке жақын жері. 4. Ауыс. Үй, отбасы [1 III, 500 б.].

Киіз үйдің есігі мен босағасына байланысты айтылатын ұғымдар өте көп, соның ішінде бір, екеуін ғана атап өтсек: қазақ таным-түсінігінде «босаға – туған үй, қасиетті орын», әркім өз үйін «алтын босағам» сөзімен дәріптейді. Ұзатылатын қыздар оң жақтан аттанарда: «алтын да менің босағам, аттап та шығам деп пе едім», – деп қоштасады. «Бөтен үй, өзге отбасы» орнына «жат босаға» сөзі қолданады.

Есік – үй мен бөлменің т.б. ашып-жауып, кіріп-шығатын орны. 2. Ауыс. Өмірге, іс пен еңбекке алғаш аттап, қадам басып кіру, араласу. [1 III, 453 б.].

Халық ұғымында «Есік көрген» ұғымы күйеуден қайтып келген немесе бұрын тұрмыста болған әйелге байланысты айтылады. Күйеудің алғаш келуін «есік ашу» деп атайды. Оның «босаға аттар» деген кәдесі де бар. «Есігінде жүру» – кісі үйінде жалданып жұмыс істеу. «Кеудесі есіктей» – тақаппар, өр кеуде, ешкімді менсінбейтін мағынасында [4].

Табалдырық – есіктің маңдайшасына қарама-қарсы, төменгі жағындағы жерге, еденге тиіп тұратын көлденең ағашы. [1 III, 520 б.].

«Табалдырық аттады» – келін болып түстіні сыпайылап, құрметтеп айтқаны. «Табалдырықты баспа», «босағаны керме» тыйымдары да босаға – табалдырық атауларының танымдық сипатымен байланысты. Оларды екі әлемді, екі дүниені бөліп тұрған шегара іспетті таныған және кіріп келе жатқан бала табалдырыққа сүрініп жығылса, оны жақсы ырымға жорыған.

Ши – шиден тоқылған бұйым. [1 X, 126 б.].

Ши атауы да астарлы сөздің айғағы ретінде қолданылады. «Ши жүгіртті» – «түртпектеді», «құтырта түсті», «одан әрі ушықтырды» [4] мағынасында, «шыққан қыз шиден тысқары» мәтелі – барған жеріне сіңіп, тұрмысқа кеткен қыздың өз үйіне көп келе бермегені жөн екенін ескертеді.

Қазақта үй сабау – жаман ырым, жаман әдет. Өші кеткендер үй сабайды. Бұл өш алудың немесе дауға, ұрысқа шақырудың белгісі [4].

Халықта «Ақ үй аманат» деген маңызды салт бар, яғни ақ үй сыйға тартылады. Бұл – жауласушы екі елдің татуласқандығының куәсі. Профессор Н.Уәли «Ақ үй аманат» жөнінде: «Қазақ тарихы мен аңыз әңгімелерінде «ақ үй аманат» берген екен деген сөз жиі кездеседі. XVI-XVII ғасырлардағы жаугершілік замандарда екі жақ мәміліге келіп, іс бітімгершілікпен аяқталғанда осы салт сол үлкен жұмыстардың айғағы ретінде жүрген. Мұндайда негізінен кінәлі жақ өзінің жеңілгендігін мойындап бар сән-салтанат, дүние жиһазымен ақ орда яғни «ақ үй аманат» әкеліп тапсырады. Бұл тек жеңілу ғана емес, сол елді мойындаудың, бұдан былай тату көршіліктің (елдіктің) кепілі ретіндегі орны бөлек құжат әрі сый-сияпат десе де болады. «Ақ үй аманат» негізінен көшпелі елдің әсіресе түркі халықтарының арасында жиі болған. Бұл туралы ғалымдар Ш.Уәлихановтың, Ә.Марғұланның еңбектерінде жазылған. Мұндай жағдай өткен ғасырларда қазақ даласында жиі болып отырған.

Мысалы: жоңғар-қазақ соғыстарында, қытай-қазақ шапқыншылығында, Хиуа хандығы мен қазақ хандығы арасында қақтығыстар да елшілер «ақ үй аманат» тапсырып бітім мен келісімге келген кездер көп болған. Мұндай жағдайдың басында мемлекет ішінде беделді би, батырлар мен шешендер, атақты ақсақалдар мен хандардың өздері де жүрген. «Ақ үй аманат» – ант, серт пен келісімнің, татулықтың айғағы. Оны бұзған ел басқа халықтар алдында үлкен кінәлі деп сыналған және одан сырт айналған» деп кеңінен тоқталады [5, 172 б.]

Ежелде дәулетті адамдар ұлы үйленгенде немесе қызын ұзатқанда ақ отау тігіп шығаратын болған. Бұл – құрмет әрі сый белгісі. Қалыңдықты алғаш күйеуінің қасына жатқызуды халқымыз «отауға салды» десе, үйленген жігітті «отау көтердің» деп, сыпайылап айтады. Сол сияқты от басында, ошақ қасында, үй орнындай, кереге бойындай, есік пен төрдей, от орнындай, мүйізі шаңырақтай (шаңырақ мүйіз), іргесін бөлек салды деген өлшемдер мен теңеулер – осы киіз үй және жабдықтарына байланысты айтылған.

Утегенова Г.Ж., Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А. бірлескен «Тарихи лексиканың лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттелуі» мақаласында: «Халқымыздың материалдық мәдениетіне байыптап қарасақ, күнделікті тұрмыс қажетін өтейтін қолөнерінің жете дамыған түрлі салалары болғандығын көреміз. Айталық, киіз басып, сырмақ сыру, киіз үйге қажетті бау-басқұр, алаша, кілем, аяққап тоқу, кесте тігу, киім тігу, ағаштан қырып ыдыс-аяқ жасау, тері илеу, ер қосу, өрім өру, сүйек өңдеу, тас қашау, алтын-күмістен сәндік бұйымдар жасау, қара темірден тұрмыстық, шаруашылық құралдарын жасау, арба, шана, қайық жасау, үй соғып, құрылыстар тұрғызу т.б. қолөнерінің тамаша туындылары болып табылады. Бұлардың бірсыпырасының қазіргі дәуірімізде өз маңызын жоймағандығы ақиқат. Қысқасы, халқымыздың дәстүрлі қолөнері материалдық және рухани мәдениетімізді тұтастықта бейнелейді. Қолөнер де кәсіптің бір түріне жатады, бірақ кәсіптің басқа түрлеріне қарағанда оған шығармашылық тән, сондықтан олардың тұрмыстық, шаруашылық қажеттіліктерді өтеумен бірге қоғам өмірінде атқаратын қызметтерінде де өзіндік сан түрлі ерекшеліктері бар, өйткені қолөнер – материалдық және рухани мәдениеттің жинақталған ерекше бір көрінісі» [6] деген қорытындыға келеді. Зерттеушілеріміздің қазақ қолөнер жөніндегі бұл пікірі киіз үй жабдықтары материалдық мәдениет пен рухани мәдениетті біріктіретін халқымыздың ірі туындысы деген ойымызды пысықтай түседі.

Қорыта айтқанда, қазақ көшпенділігінің символына айналған киіз үй – ұлтымыздың ежелдегі ақордасы, хан сарайы болса, киіз үй жабдықтары берілген атаулар – салт-дәстүр, сана-сезімнің көрінісі, тіліміздің мәдени-танымдық қорын байытатын мол мұрасы. Киіз үй жабдықтары өз дәуірінде тек материал ретінде қажеттілік тудырғанымен, бірте-бірте ұлт өмірімен, мәдениетімен біте қайнасып, санада түрліше жаңғырып, тілдік қорымызды дамытатын түрлі бірліктерге айналған. Бұл атаулардың өзге де сөздермен тіркесу арқылы тілімізде неше түрлі фразеологизм, мақал-мәтел, перефраз, афоризмдер пайда болды. Аталған тілдік бірліктер түрлі уәжділігімен, көркемділігімен, мәдени-танымдық сипатымен ерекше маңызға ие. Олар бүгінде түрліше қызмет атқарып, салт-дәстүріміздің көзі, рухани-материалдық мәдениеттің символдарына айналған. Сондықтан киіз жабдықтары аталары жай ғана зат атау, тілдік бірлік ғана емес, түрлі мәдени кодтарға негіз болады десек, артық айтқандық болмас.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974-1986. – Т. I-X.
- 2 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: фил.ғыл. д-ры дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 330 б.
- 3 Исаева Г. Киіз үй атауларының этномәдени аспектісі. – Қарағанды, 2013. – 145 б.
- 4 https://mp.weixin.qq.com/s/rOpzt_KBMNOfixQwEvoew «Алтын сандық» сайт парақшасы.
- 5 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011.
- 6 Утегенова Г.Ж., Базарбекова Н.Ш., Есболаева И.А. Тарихи лексиканың лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттелуі //Абай атындағы ҚазҰПУ, ХАБАРШЫ «Филология ғылымдары» сериясы, №2 (60), 2017. – 121-123 бб.

Сема Аслан Демир¹, А.Ж. Құрманбаева²

¹Хаджеттепе университеті
Анкара қ., Түркия

²әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ТЕРМИН, ТЕРМИНЖҮЙЕ ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ӨРІС ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ БЕЛГІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада терминдерге берілетін түрлі анықтамалар ішінен жүйелілік пен дәлдік тұрақты белгілер қатарына жатқызылады, қалғандары дискурсивтік қолданыс барысында ғана айқындалады. Терминнің маңызды сипаттамаларын талдау барысында термин белгілі бір пән саласының кәсіби мамандар қолданысында болып, яғни кішігірім тілде және ол арнаулы мақсаттағы тілдің өзегін құрайтыны туралы тезисті дәлелдейді. Сол себепті, біз зерттеуімізде терминнің мынадай анықтамасына арқау етеміз: белгілі бір пән саласына қатысты ғылыми дискурста арнаулы ғылыми ұғымды репрезентациялаушы, сонымен бірге аталымдық және дефинитивтік қызметті атқаратын сөз немесе сөз тіркесі.

Осы тұрғыдан келгенде жеке қарастыруды қажет ететін өзекті мәселелер қатарына кәсіби тіл атаулары да жатқызылатыны анықталды.

Түйін сөздер: терминологиялық жүйе, терминологиялық өріс, жүйелілік, кәсіби тіл атаулары, ұғымдар жүйесі және т.б.

Сема Аслан Демир¹, Курманбаева А.Ж.²

¹Университет Хаджеттепе
г. Анкара, Турция

²Казахский Национальный университет имени аль-Фараби

СУЩЕСТВЕННЫЕ ПРИЗНАКИ ПОНЯТИЙ ТЕРМИН, ТЕРМИНОЛОГИЯ, ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЕ ПОЛЕ

Аннотация

Определения терминам, которые приведены в статье, относятся к числу признаков системности и точности, остальные определяются только во время использования дискурсии. В ходе анализа существенных характеристик термина, определили что, термин является в использовании профессиональных специалистов определенной предметной отрасли, то есть он доказывает тезис то что, составляет ядро языка, небольшого и специального назначения. И поэтому в наших исследованиях мы опираемся следующему определению термина: это слово или словосочетание, которое представляет собой специальную научную концепцию в определенной сфере предмета репрезентирующей в научном дискурсе, а также исполняющий деятельности дефинитивной функции.

С этой точки зрения, к числу актуальных вопросов, требующих отдельного рассмотрения, определен наименования профессионального языка.

Ключевые слова: терминологическая система, терминологическое поле, системность, наименования профессионального языка, система понятий и др.

Sema Aslan Demir¹, A.Zh. Kurmanaeva²

¹Hacettepe University
Ankara, Turkey

²Kazakh National University named after al-Farabi

ESSENTIAL FEATURES OF TERMS, TERMINOLOGY, TERMINOLOGICAL FIELD

Abstract

Definitions of terms that are given in the article are among the signs of systemicity and accuracy, the rest are determined only during the use of dicursion. In the course of the analysis of the essential characteristics of the term, it was determined that the term is in the use of professional specialists of a particular subject field, that is, it proves the thesis of what constitutes the core of the language, of small and special purpose.

And therefore, in our research, we rely on the following definition of the term: this word or phrase, which is a special scientific concept in a certain area of the subject, representing the scientific discourse, as well as performing the activities of the definitive function. From this point of view, the number of topical issues that require separate consideration, identified the name of the professional language.

Keywords: terminological system, terminological field, systematicity, naming unit of professional language, system of concepts and others.

Термин, ең алдымен терминжүйе және терминологиялық өріс ұғымдарымен тығыз байланысты. Егер терминология дегеніміз – стихиялық түрде қалыптасатын терминдер жиынтығы болса, терминжүйе дегеніміз – саналы түрде жасалатын терминдер жиынтығы және де бұл терминдер жиынтығы бір теория (ғылыми концепция) негізінде құралып, белгілі бір ғылым, техника немесе қызмет саласына қатысты ұғымдар байланысының өзарабайланысы мен қатыстылығын айқындайды. Ал, терминологиялық өріс терминтанымның күрделі мәселелер қатарына жатады, себебі «кейбір авторларда оның аңқтамасы мүлдем сәйкес келмейді, ал басқалары жалпы оны бөлек ажыратып көрсетудің өзі күмәнді деп санайды, өйткені, олардың пікірінше, бұл ұғым терминологиялық жүйе ұғымымен ұқсас» [1, 200 б.].

Ғалым Л.А.Морозованың пайымдауынша, «терминологиялық өріс дегеніміз – біркелкі кәсіби қызмет саласы терминдерін біріктіруші жүйелі негізде біріздендендірілген көпдеңгейлі жіктелімдік құрылым» [2, 64 б.] немесе «белгілі бір білім саласының қисынды-ұғымдық қарым-қатынастарын айқындайтын ғылыми дефинициялар секілді абсолюттік көрсеткіштерге негізделген нақты бір терминологиялық жүйе терминдерінің өзара байланысының қатаң әрі қисынды ретті иерархиясы» [2, 65 б.]. Ғалымдардың пікірінше, терминологиялық жүйе: «күрделі, динамикалық тұрғыдан тұрақты жүйе, оның мазмұнына белгілі бір ережелерге сәйкес іріктеліп алынған лексикалық бірліктер ғана енеді» [3, 37 б.]. Терминологиялық жүйе негізінен «ғаламның ғылыми бейнесінің» бір бөлігін айқындап, ұғымдарды белгілеуде реттілік, толықтық және дәлдік сияқты қасиеттермен сипатталады [4, 7 б.].

Жоғарыда келтірілген анықтамадан, мынадай тұжырым жасауға болады: «терминологиялық жүйе – нақты бір білім саласының иерархиялық тұрғыда құрылымдастырылған терминдерінің жиынтығы» [5]. Сондықтан да, терминологиялық жүйе мен терминологиялық өріс ұғымдары сәйкес келеді деген көзқарасты жоққа шығаруға болады, өйткені соңғысы ондағы элементтер арасындағы байланыстарды орнату үшін қажет [6, 8 б.]. Қазіргі таңда, терминология зерттеулері тек ғылыми ғана емес, сондай-ақ қолданбалы мақсаттарға да қол жеткізу үшін жүргізілетіні баршаға мәлім. Осы тұрғыдан алғанда, нақты терминологиялық жүйелер сипаты мен терминологиялық өлшемдерді айқындау ғана маңыздылыққа ие бола бермейді, сонымен бірге терминдердің жұмсалымдық-коммуникативтік әмбебап сипаты және «лакуна» сияқты құбылыстардың мән-жайын ашып беру мәселелері аса өзектілікке ие сұрақтар қатарына жатқызылады.

Жалпы «лакуна» түсінігі латынның «lacuna» сөзінен шығып, тереңдеу деген мағынаны білдіреді, ал тілші-ғалымдар оны танымдағы бос орын, бостық, мәтіндегі немесе коммуникациядағы қарамақайшылықтар, басқа тілдерде бола тұрып, тағы бір тілде болмайтын лексикалық бірліктер деп

түсінеді [7, 8]. Алайда, зерттеушілер лакуналарға түрлі анықтамалар береді. Мысалы, бұл дегеніміз – кез келген «екі локалды мәдениеттердің эмотивті, тілдік және ұғымдық категорияларын салғастыру барысында пайда болатын сәйкессіздіктер» [9]. Ғалым Л.С. Бархударов мәселен, лакунаны бір тілдің сөздік қорында бар, ал екінші бір тілде жоқ сөздер деп анықтайды [10, 95 б.]. Дегенмен, біз зерттеуімізде ғалым Т.Ю. Данильченконың пікірін қолдаймыз, өйткені автор ұғымдық деңгейге мынадай анықтаманы орнатады: лакуна дегеніміз – екі немесе бірнеше мәдени бірлестіктердің эмоциялық, тілдік, ұғымдық категорияларын салғастыру барысындағы сәйкессіздіктер, өз кезегінде олар аталған мәдени бірлестіктерді бір-бірін жатсынушылыққа, шеттетушілікке итермелейді. Аталған жатсынушылықтар әлеуметтік бірлестіктер мен топтар арасындағы ерекше мәдени, саяси алшақтық болуымен айқындалады [11].

Біздің түсінігіміз бойынша, лакуна мәселесі бір тіл шеңберіндегі ғаламның тілдік бейнесі қалыптастырылуы үдерісінде пайда болуы мүмкін. Сол себепті де, біздің жұмысымызда бір тіл аясындағы терминдерді жүйелеуде лакуна мәселесін қарастыру өте өзекті болып саналады. Бұл ғаламның ғылыми бейнесінің құрылымын зерттеу мәнмәтініндегі терминологиялық жүйелерді үлгілеу қажеттілігін айқындайды. Кез келген терминология белгілі бір нормалар, ережелер, қағидаттар мен үлгілердің есепке алынуы арқылы жасалатыны белгілі. Терминологиялар қалыптасуының негізгі қағидаттарына мыналар жатқызылады: өз құралдарын тірек ету принципі, терминдерді аудару принципі, термин емес сөздердің терминденуі және біріктіру принципі [12, 131 б.].

Әрбір дамыған тілде мыңдаған терминдер орын алып, қаншама терминологиялық жүйелер бар. Оларды, ең алдымен, қызмет ететін білім мен кәсіп салалары бойынша жіктеуге алады. Мәселен, терминдер жиынтығын құрылымы мен күрделілігі бойынша жіктейді: үлкен және кіші (микро-жүйелер); иерархиялық, көпаспектілі, ұялы т.б. Яғни, қазіргі ақиқат болмыстағы термин маңызы мен сан алуандығы біздің отандық та, шетелдік те зерттеушілердің үлкен қызығушылығын танытуда. Мұндай аса қызығушылықтың дәлелді негіздемесі бар, себебі ғылым үнемі бір орында тұра бермейді, адамзат қоғамы өзінің барлық қызмет саласында үдемелі түрде өсуге тырмысады. Қазіргі таңда адам білімінің қалыптасқан салаларындағы тұрақты өзгерістермен қатар, жаңа пәндер пайда болып жатыр, ал жаңа сөздердің 90% дейін – терминдер болып табылады.

Сондықтан да, терминнің жұмсалымдық қасиетін қарастыру өте маңызды мәселелер қатарынан табылып, ғылыми дискурстың жұмсалымдық бірліктерінің ең күрделісі де осы тілдік категория болып саналады. Ғалым М.Н. Лату былай деп санайды: «термин, ең алдымен, ғылыми дискурста қолданылуы үшін жасалады» [13, 7-8 бб.]. Осыдан ғылыми лексиконның кез келген бірлігі термин ретінде қарастырыла бермейтіні, ол терминологиялық ғылыми қауымдастық мүшелерімен, яғни коммуниканттардың басым көпшілігінің пікірімен ғана айқындалатыны жайында қорытынды жасауға болады. Осы кезге дейін «термин» ұғымының өзі нақты анықталмағаны жөнінде айта кеткен жөн. Терминнің лексикалық және жұмсалымдық ерекшеліктері, оның анықтамасы ғылымда пікірталас тудыртып жүрген мәселе.

Термин мен терминологияның теориялық мәселелеріне арналған көптеген еңбектерді талдау барысында термин анықтамасына қатысты алуан түрлі бір-бірін толықтыратын түсініктемелерді байқауға болады. Ғалымдардың еңбектерінде үнемі ағымдағы терминдену, бейтерминдену, ретерминдену үдерістері, сонымен қатар терминология үшін омонимия, көпмағыналылық, синонимия секілді қолайсыз құбылыстар, түрлі түсініктемелер мен терминдердің бейуәжділігі терминологияларды реттеу қажеттілігі жайында кеңінен сөз болады [14, 15, 16, 17]. Бұл, ең алдымен, сәтті жасалған терминдер ғылымның дамуына үлес қосатын болса, ал керісінше жағдайда аталған дамуға тосқауыл болатынын ескере отырып, ұтымды (қолайлығы, стандарттылығы), сәтті термин критерийлерін орнату қажеттілігін айқындайды. Терминологияны жүйелеу мәселесі мамандардың өзара түсінісуінде үлкен маңызға ие, мейлі олар бір тілде сөйлесін немесе түрлі тілдер иелерін болсын. Сонымен, термин белгілі бір ғылыми білім саласына қатысты ұғымды дәлме-дәл беруі қажет.

Алайда, термин анықтамасының өзі нақты болмаған соң, осы мәселеге назар аударған жөн деп санаймыз. Мысалы: «термин дегеніміз – арнаулы ұғымды білдіретін және оның сол ұғымдар жүйесіндегі орнын айқындайтын тілдік таңба» [18, 30 б.]. Ғалым Ю.Н. Ревинаның ақытауы бойынша, «термин арнаулы білім немесе қызмет саласының ғылыми немесе техникалық ұғымын білдіретін сөз немесе сөз тіркесі» [19, 8 б.]. Д.Л. Бронникованың пікірінше: «Термин дегеніміз – белгілі бір білім саласының ұғымын белгілеу үшін қабылданған арнаулы лексикалық бірлік. Ол қарапайым сөйлеуде, әдетте болмайтын және мәтінде қысқа да нұсқа нақты ақпарат пен ұғымдарды белгілеу үшін пайда болады. Термин дәл, бірмағыналы, анық ғылыми анықтамасы бар, оған эмоционалдық, экспрес-

сивтілік, модальділік секілді қасиеттер тән емес, ол стилистикалық тұрғыдан бейтарап және жүйелі тілдік бірлік. Терминдер әрдайым белгілі бір ғылыми концепциямен байланысты болып, олар арқылы ғылыми зерттеулер мен табыстардың нәтижелері, теориялық мән-мағыналар айқындалады. Сондай-ақ, терминдер арнаулы ғылыми-техникалық салаларда орын алатын коммуникацияның және ғылыми-техникалық құбылыстар, концепциялар мен феномендерді сипаттаудың құралы болып табылады» [19, 234 б.].

Яғни, термин дегеніміз – бұрыннан тілде бар немесе арнаулы мақсатта жасалған лексика-семантикалық бірлік (әдетте сөз немесе сөз тіркесі) болып табылады. Аталған бірлік тілдің ішкі заңдылықтары бойынша рәсімделіп, сол кезеңге сәйкес ғылыми сала дамуының маңызды ғылыми сипаттау белгілерін толық айқындауы қажет [20, 204 б.]. Сонымен бірге, термин кәсіби салада қолданылып, арнаулы ұғым атауы ретінде көрініс беріп, анықтама қажет ететін сөз немесе сөз тіркесі болып та түсініледі [20, 203 б.]. Ал, Н.Л. Ларькова: «...нақты бір ғылыми-техникалық таным саласының ұғымына сәйкес келетін сөз (сөздер кешені) және ол сол саланың басқа ұғымдарымен заттық-қисынды қарым-қатынаста болып, нақты бір терминологиялық жүйе өзгешелігімен байланысты ерекше аталымдық-дефинитивтік қызмет атқарады» – деп көрсетеді [21, 34-35 бб.]. Сонымен, терминнің маңызды сипаттамалары мынадай белгілерден тұрады:

- *жүйелілік*;
- өз терминологиялық өріс шеңберіндегі, яғни сол ғылым, пән, ғылыми мектеп терминологиясы аясындағы *бірмағыналылыққа* талпыну үрдісі;
- *стилистикалық бейтараптық*;
- *семантикалық дәлдік*;
- *синонимдердің болмауы*;
- *арнаулы анықтама – дефинициясының болуы*;
- *ғылыми ұғыммен байланысы*.

Бұл ретте, терминнің жүйелілік сипатымен толық келісуге болады. Шын мәнінде, терминдер лексикалық және сөзжасамдық жүйелілікке ие болып келеді. Ол, ең алдымен, жүйелі ғылыми білімнің бірліктерін белгілеу үшін бағытталған. Ал, бұл өз кезегінде, терминологиялық лексиканың жұмсалымдық сипатынан туындайтын міндетті талаптардың бірі болып саналады. Осы тұрғыдан келгенде, ғалым М.Г. Павлованың пікірімен толық келісуге болады: «... жалпы әдеби сөздер өздері білдіретін ұғымның тек сыртқы белгілерін ғана айқындайды және ол маман емес тұлғаларға жеткілікті болады, ал кәсіби мамандар терминдерден қисынды ұғымдар жүйесінің элементін көреді. Бұл да термин ерекшеліктерінің бірі болып табылады» [22, 11 б.].

Мысалы, «*қабаққа арналған үгілмелі бояу-пигменті*» термині өзінің уәжділігі арқылы маман емес адамдарда жалпы түсінік туындатуы мүмкін, ал оның толық мән-мағынасы сол сала кәсіби маманына ғана айқын болады. Кәсіби маман үшін пигмент қабаққа арналған бояудың негізгі қоспасы және ол ұнтақ тәрізді өнім болып келеді. Егер де бояуды байланыстырушы ингредиентсіз қалдырса, онда пигмент пайда болады. Байланыстырушы элемент бояуды шашпайды, бірақ оның қанық түсті болуына кедергі келтіреді. Ал, пигмент өз алдына, мүлдем ылғалдылығы жоқ өнім. Сондықтан да, соңғы кездері кәсіби бет әрлеушілері (визажисттер) пигментті жиі қолдануды үрдіске айналдырған, себебі пигменттер таза, толыққында, біркелкі әдемі түс береді.

Терминнің өз терминологиялық өріс шеңберінде бірмағыналылық сипатқа ие болуы, біздің ойымызша оның тұрақты қасиеті бола алмайды. Сұлулық индустриясы саласына қатысты материал жинақтау барысында біз біршама көпмағыналы терминдерді кездестірдік. Мәселен, сұлулық индустриясында «бояу» термині ерекше қызмет атқарады. Әрине, бұл терминнің өзге терминологиялық өрістердегі мағыналарына да көпшілікке таныс. Алайда, біз талап отырған өрістің өзінде де бұл термин бірнеше мағына білдіруімен ерекшеленеді: «*көзге арналған сұйық бояу*», «*шашқа арналған бояу*», «*бет бояу*», «*бояу жаққыш*», «*бояу кетіретін сүтті мақта*» және т.б.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан терминдерге тән келетін ерекше қасиетті байқауға болады: барлық терминологиялық тіркестерде орын алатын «бояу» элементі болса да, яғни бір салаға қатысты – сұлулық индустриясына байланысты болса да, бірақ өзінің препозитивтік, постпозитивтік анықтамасына орай түрлі мағыналарға ие бола алады. Ал, терминдерге тән тағы бір қасиет – стилистикалық бейтараптық мәселесіне келер болсақ, біздің ойымызша, бұл белгі де тұрақты сипаттамаларға ие бола бермейді. Әсересе, бұл біздің зерттеуіміз үшін өте маңызды, себебі терминдердің аталған белгісі біз үшін міндетті емес, оны «жүйелі уәждеуіш белгіге» ауыстырған әлде қайда орынды деп санаймыз.

Мысалы: «*Крем тәрізді еңліктер*», «*Бетке арналған барқытты тоналды кремi*» терминдер құрамындағы «крем тәрізді» және «барқытты» метафоралық эпитеттері зат есім-термин-элементтерімен тіркесуі нәтижесінде терминденеді. «Крем тәрізді» метафоралық эпитетінің мағынасы: «еңлік беттің шырайын келтіріп, бет пішінін әсем етіп көрсетеді. Еңлік көмегімен беттегі косметика (әсіресе реңк беруші крем) байқалмастай, табиғи болып көрінеді. Еңліктердің арасында кремді түрлері танымалдыққа ие болып келеді. Себебі, кремді еңліктерге арнайы теріні ылғалдандыратын майлар қосылады. Солардың арқасында ол ұзаққа сақталып, теріні құрғатып тастамайды».

Ал, «барқытты» эпитеті барқыт қасиетінің ассоциациясы негізінде қолданылады. Себебі, барқыт ең қымбат әрі сапалы маталардың бірі. Ал, косметика саласында ол «беттің барқыт тәрізді жұмсақ, таза, әдемі болуы үшін» және т.б. мағынасында қолданылады. Сонымен, бұл мысалдар терминнің эмоционалды-бағалаушылық тұсын айқындайды. Семантикалық дәлдік мәселесі терминдерге қойылатын талаптардың бірі – міндетті түрде дефинициясының болуы нәтижесінде туындайтыны белгілі. Алайда, кеше ғана жасалған терминдердің, яғни терминжүйе ретінде қалыптаса қоймаған бірліктердің дефинициясы болмауы мүмкін, алайда семантикалық дәлдік терминнің тұрақты сипаты болуы қажет деп санаймыз. Мәселен, ғалым А.В. Суперанскаяның пікірінше: «...жалпықолданыстық лексика үшін семантикалық белгісіздік тән болғанымен, терминдер үшін мағына дәлдігі өте маңызды» [23, 115 б.].

Ғалымдардың басым көпшілігі терминнің жұмсалымдық табиғатын талдау барысында, оның екі қызметін ажыратып көрсетеді: аталымдық және дефинитивтік. Бірақ, кейбір авторлар терминнің аталымдық қызметін жоққа шығарса, себебі, олардың пікірі бойынша бұл қызмет, негізінен жалпықолданыстық лексика қасиеті. Ал, өз кезегінде бірнеше ғалымдар, керісінше терминнің дефинитивтік қызметін мойындамайды: «...термин ұғымды анықтамайды, анықтауы мүмкін де емес, бұл қисынды дефиницияның міндеті болып табылады» [24, 103 б.]. Осы тұрғыдан келгенде, біз терминнің екі қызметін де бар деп санайтын ғалымдардың пікірін қолдаймыз, өйткені «термин, міндетті түрде аталымдық қызметті атқарады, себебі білімнің жалпы жүйесінің тұтас бір үзінгі белгілейді және дефинитивтік қызметі де айқын – ол дефиницияның орнына жұмсалып, оған қатысты оның екінші жасалымы болып саналады» [25, 125 б.].

Когнитивтік тілтаным тұрғысынан, аталым дегеніміз – бұл тек ғаламды белгілеу үдерістері ғана емес, сонымен бірге ғаламды құрылымдау, оны бағалау мен интерпретациялау үдерістері де болып табылады. Ал, бір құбылыс, зат, үдеріс және т.б. үшін жарыспалы сипаттау тәсілдердің болуы қарапайым синонимиядан тыс болатын тілдің ажыратылмас қасиеті екені сөзсіз [26, 25 б.]. Сонымен, терминдердің мәртебесін талдауда, ең басты күрделі және маңызды мәселе, олардың жалпықолданыстық лексикадан өзгешілігін назардан тыс қалдыруға болмайды. Бұл мәселе жалпы лексика және терминдер қолданыс аясын ажыратуға, нақтырақ айтқанда, олардың сәйкестігі мен қарама-қайшылығын қарастыруға септігін тигізеді.

Біздің ойымызша, жоғарыда айтылған мәселе бойынша зерттеушілердің келесі пікірлері маңызды: «Ғылыми таным қарапайым таным негізінде туындап, ұғымдардың объективтілігі мен дәлдігіне жоғары талап қояды, себебі дәл осыған коммуниция үдерісінің сәттілігі тікелей байланысты болады» [27, 25-27 бб.]. Ал «Қарапайым таным, керісінше субъективті және прагматикалық бағыттылығымен ерекшеленеді» [27, 27-34 бб.]. Осыған сәйкес танымның екінші түрі жалпы лексика жасалымына әсер етсе, ғылыми таным – терминологиялық лексика жасауына ықпал етеді.

Осымен байланысты, жалпықолданыстық сөздер белгілі бір пән саласының арнаулы білімдерін бере алмайды, олар маман емес адамдардың тұрмыстық деңгейіндегі коммуникациясын қамтамсыз етеді. Осыған орай, жалпықолданыстық лексика тілдің жалпы қорында орын алып, күнделікті қажеттіліктер мен көріністерді белгілеу үшін қолданылады. Аталған коммуникация мүшелеріне қандай да бір нақты анықтамалар жайында білімдер қажет емес, себебі олар қолданатын лексика баршаға түсінікті. Ал, ғылым мен техника салаларымен байланысты келетін терминология дефинициямен шектелген аккумуляция және арнаулы білімді беру қызметін атқарады. Терминологиялық бірліктер белгілі ғылыми ұғымға ие болып, өз кезегінде үнемі ғылымның сол тармағына қатысты білімдерді талап етеді. Сонымен бірге терминдерді жалпықолданыстық сөздерден ерекше етіп көрсететін тағы бір өзгешелік бар. Мәселен, терминдер мамандар кез келген ұлттың өкілі бола тұрып қолданыла беретін маңызды айқындайтын болса, ал жалпықолданыстық сөздер өздері «туылған», жасалған тіл халқына ғана тиесілі болып келеді.

Жоғарыда айтылғанды түйіндей келгенде, мынадай қорытынды жасауға болады: жалпықолданыстық лексика ғылыми дискурс бірлігі бола алмайды, ол белгілі бір ұлтқа тән коммуникация

мүшелерінің арасындағы тұрмыстық ақпаратты беру үшін қолданылады, ал термин арнаулы білімді белгілеп, тек сол сала мамандарына, олардың ұлтына қатыссыз, қолжетімді ақпаратты беру үшін жұмсалады. Сондықтан да, біздің зерттеуіміз үшін терминнің мына белгілері өте маңызды сипатқа ие: жүйелілік, көпмағыналылық, синонимия және дәлдік. Жұмсалымдық тұрғыдан, терминдер ата-лымдық және дефинитивтік қызметтерді атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Лейчик В.М., Смирнов И.П., Сулова И. М. Терминология информатики (теоретические и практические вопросы) // Итоги науки и техники. Сер. Информатика / ВИНТИ. – М., 1977. – Т.2. – 138 с.
- 2 Морозова Л.В. Дефиниционное описание терминопоя // Проблема структуры англ. языка: ученые записки Калининского гос. пед. ин-та, Т. 83, 1970. – С.45-63.
- 3 Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет. Методы. Структура. – М.: КомКнига, 2006. – 256 с.
- 4 Мелех Н.Н. Проникновение терминологических единиц в общеупотребительную лексику: экспериментально-сопоставительное исследование на материале разностилевых английских и русских текстов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Пятигорск, 2004. – 18 с.
- 5 Алимуратов О.А., Чурсин О.В. Картины языка музыки. Функционально-семантическая характеристика современной английской музыкальной лексики: Когнитивно-фреймовый подход. Монография. – М.: КРАСАНД, 2009. – 200 с.
- 6 Павлова М.Г. Английская терминология электронно-вычислительной техники: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.: 10.02.04. – М.: МГУ, 1996. – 16 с.
- 7 Моисеев А.И. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970. – С.127-138.
- 8 Попов Р.В. Русская спортивная терминология: дис.... канд. филолог. наук: 10.02.04. – Северодвинск, 2003. – 264 с.
- 9 Сорокин Ю.А. Лакуны: еще один ракурс рассмотрения // Лакуны в языке и речи: Сб. научн. тр. – Благовещенск, 2003.
- 10 Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975.
- 11 Данильченко Т.Ю. Лакуны: проблемы, термин, понятие. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/962/46/> / Т. Ю. Данильченко // Журнальный клуб Интерлос «Credo New» №4, 2010.
- 12 Добров Б.В., Лукашевич Н.В. Взаимодействие лексики и терминологии в общезначимой сфере языка [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/Archive/2004/Dobroff.pdf>.
- 13 Алимуратов О.А., Лату М.Н., Раздубев А.В. Особенности структуры и функционирования отраслевых терминосистем (на примере терминосистемы нанотехнологий): Монография. – Пятигорск: СНЕГ, 2011. – 112 с.
- 14 Лубожьева Л.Н. Причины миграции профессиональной лексики в словарный состав общеупотребительного языка // Языки профессиональной коммуникации. – Челябинск, 2007. – С.57-60.
- 15 Лукина О.И. Фонетический термин как единица терминологического поля во французском языке в сопоставлении с русским: дис.... канд. филол. наук: Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2008. – 261 с.
- 16 Лейчик В.М. Некоторые вопросы упорядочения, стандартизации и использования научно-технической терминологии // Термин и слово. – Горький, 1981. – С.74-81.
- 17 Головин Б.Н. О некоторых проблемах изучения термина // Семиотические проблемы языков науки и информации. – М., 1971. – Ч. I. – С.64-67.
- 18 Власов В.Г. Теоретико-методологические концепции искусства и терминология дизайна: Автореф. дис.... док-ра искусствоведения: 17.00.06. – Санкт-Петербург, 2009. – 50 с.
- 19 Ревина Ю.Н. Автомобильная терминология в немецком и русском языках: структурно-семантический и функциональный аспекты: Автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.20. – Екатеринбург, 2011. – 22 с.
- 20 Бронникова Д.Л. Сравнительно-сопоставительный анализ терминологического корпуса подъязыков альтернативного топлива и электроники: по данным частотных словарей: Автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.20. – Москва, 2009. – 269 с.
- 21 Кузикович Г.П. Терминологизация как разновидность семантической деривации абстрактных имен существительных // Языки профессиональной коммуникации. – Челябинск, 2007. – С.203-205.

22 Ларькова Н.Л. Историческое развитие ритма как образно-композиционного средства в живописи: Дис... канд. ист. наук. – Киев, 1984. – 168 с.

23 Павлова М.Г. Английская терминология электронно-вычислительной техники: Автореф. дис. ... канд. филол. наук.: 10.02.04. – М.: МГУ, 1996. – 16 с.

24 Суперанская А.В. Общая терминология. Вопросы теории / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская, Н.В. Васильева. – М.: Наука, 2003. – 246 с.

25 Иконникова В.А. Особенности семантики английских юридических терминов в текстах международного контрактного права: Дисс... канд. Филол. наук.: 10.02.04. – М., 2005. – 193 с.

26 Сложеникина Ю.В. О соотношении понятий «значение» и «смысл»: к проблеме терминологической вариантности // Вестн. Самарск. гос. ун-та. – 2006. – №1 (41). – С.125-133.

27 Лазарев В.В. К теории обыденного / когнитивного познания (от Коперника к Птолемею) // Вестник ПГЛУ. – Пятигорск, 1999. – №2. – С.25-34.

МРНТИ 16.21.49

С.Н. Саменова¹

¹Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті
Жезқазған қ., Қазақстан

ҰЛТТЫҚ ПАРЕМИОЛОГИЯДАҒЫ ТАНЫМ ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада ғалам туралы ақпаратты тілдік таңбалар арқылы айқындау ғаламның тілдік бейнесі деген ұғымды тудырады. Берілген ұлттық тілдің нұсқасына тән арнайы тәсілдер мен атау құралдары әлемнің тілдік бейнесінің ажырамас бөлшегі ретінде әлемнің номинативтік көрінісін білдіреді. Ассоциацияға – адамның ойлау жүйесінің бір көрнісі, жемісі сөз тудырудың негізгі заңдылықтарының бірі. Осындай әрекеттермен ұқсастықтар қоршаған әлем туралы білім қоры толықтырылып, жаңа аталымдар туындайтындығы мақала-мәтелдерде көрніс тапқан. Мақал-мәтелдердегі концепт-аталым үрдісінің нәтижесі болады, қандай да бір тұтас ұғымды атауда адам баласы екі немесе одан көп ұғымның мән-мағынасын пайдаланады, бірақ олардың жеке дербес мағыналары өзгеріске ұшырап сақталмайды немесе жаңа, тұтас ұғымды атауға жаңаша қызмет етеді. Мақал-мәтелдердегі Дүниенің концептуалдық бейнесі адам ойлауы мен танымына қатысты қаралса, дүниенің тілдік бейнесі қандай да бір тілдің семантикалық сүзгісінен өткен жүйеде құрылады.

Түйін сөздер: паремия, ғалам бейнесі, лингвомәдениет, ғаламның тілдік бейнесі, таным, пікір, модельдеу.

Саменова Н.С.¹

¹Жезказганский университет им. О.А. Байконурова,
г. Жезказган, Казахстан

ПРИРОДА ПОЗНАНИЯ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ

Аннотация

Статья посвящена исследованию пословиц в традиционной картинах мира носителей казахского языка и представлен развернутый обзор состояния изучения паремий, которые за последние годы стали объектом лингвистики. Паремнологический фонд любого языка является источником и носителем национально-культурной информации, имплицитно или эксплицитно отображающей ценностные и смысловые модели мира и то особое видение, которое аккумулирует специфику восприятия жизненных ценностей, исторического опыта и памяти языкового коллектива. Каждая лингвокультура имеет собственную языковую картину мира, в соответствии с которой носитель языка организует содержание высказывания. В казахских пословицах отражены исторические события, памятники материальной культуры, давно ушедшие в историю атрибуты народного быта. Пословицы казахского народа представляют собой ценный материал для познавательных обобщений и наблюдений. В изучении пословиц казахских языков, поставлен ряд актуальных вопросов,

касающихся лингвистического и познавательного статуса паремий, а также характера функционирования. Анализ функционирования паремий, отражающих традиционный уклад жизни казахского народа, происходящие в мировидении, отражение способа моделирования и структурирования действительности.

Ключевые слова: паремия, картина мира, лингвокультура, языковая картина мира, познание, мышление, моделирование.

N.S. Samenova¹

¹Zhezkazgan University named after O.A. Baykonurov

NATURE OF COGNITION IN NATIONAL PAREMIOLOGY

Abstract

The article is devoted to the study of proverbs in the traditional pictures of the world of Kazakh speakers and presents a detailed review of the state of the study of paremics, which in recent years have become the object of linguistics. The paremiological foundation of any language is the source and bearer of national and cultural information that implicitly or explicitly reflects the value and semantic models of the world and that particular vision that accumulates the specificity of the perception of life values, historical experience and the memory of the language collective. Each linguoculture has its own linguistic picture of the world, according to which the native speaker organizes the content of the utterance. Kazakh proverbs reflect historical events, monuments of material culture, long-gone attributes of national life. Proverbs of the Kazakh people are a valuable material for cognitive generalizations and observations. In the study of proverbs of Kazakh languages, a number of topical issues have been raised regarding the linguistic and cognitive status of paremia, as well as the nature of functioning. An analysis of the functioning of the paremias, reflecting the traditional way of life of the Kazakh people, occurring in the worldview, a reflection of the way of modeling and structuring reality.

Keywords: paremia, world pictures, linguoculture, language picture of the world, cognition, thinking, modeling.

Қазіргі кезеңде «тіл мен мәдениет, этнос» мәселесіне қатысты түрлі ғылым саласында кешенді түрде, ғылым салаларының түйіскен жерінде зерттеу жұмыстары тілдің ұлттық сипатын, ұлттық танымын, ұлттық рухын тануға, танытуға негізделген. Тіл ғылымы жаңа антропоцентристік бағытта дамып келеді. Жаңа бағыттағы зерттеулердің дені тілді адам баласының өзін-өзі тануының құралы тілдің құрылымдық жағына мән берілсе, қазіргі кезде қалыптасқан дәстүрді негізге ала отырып, жаңаша тілді кешенді зерттеу бағыты соның ішінде когнитивті бағытқа назар аударылды. Тілді тұтас жүйе ретінде алып, оны адамның ой-санасы, танымы, қажеттіліктеріне, сұраныстарына, әлеуметтік жағдаятына қатысты зерттеп, жеке адам тұлғасы мен танымын қалыптастыра алатын негізгі құрал ретінде қарастырылуда. Бұл адамды, адам қоғамы мен олардың даму заңдылықтарын зерттейтін психология, когнитология, мәдениеттану, әлеуметтану сияқты ғылымдардың өз нысандарын танып білу үшін тілдің маңызды тірегі болып саналады. Яғни адам баласының барлық әрекетін, оның болмысын тілсіз танып білу мүмкін екендігін көрсетеді.

Адам қоршаған ортаны ой қабілеті арқылы танып біледі десек, тіл ой қызметін бейнеге, белгілі бір тілдік үлгіге түсіреді. Адамзаттың шындық болмысты танып-білуі – барлық халыққа ортақ, себебі таным-түсінік тіл арқылы емес, ми қызметі арқылы жүзеге асатыны ақиқат. Адам баласының күнделікті тәжірибесінен жинақталған білім қорлары заттар мен құбылыстардың атаулары негізінде жүйеленеді. Әлемнің тілдік бейнесі – сананың жемісі, ойлау, болмыс және тілдің әлем туралы ойын жеткізу құралдары ретінде өзара әрекеттерінің нәтижесі. Әлемнің концептуалды көрінісі ұғымының аясы өте кең, себебі оның жасалу барысында ойлаудың көптеген түрлері қызмет атақарады, олардың қатарында тілдің бейвербалды түрлері де кіреді. Берілген ұлттық тілдің нұсқасына тән арнайы тәсілдер мен атау құралдары әлемнің тілдік бейнесінің ажырамас бөлшегі ретінде әлемнің номинативтік көрінісін білдіреді. Ал осы адам танымының нәтижелері тілдік таңбалар арқылы тілден көрініс табады. Таным – шындық дүниенің бейнесі. Бұл – ғалам бейнесінің тілден көрініс табуы. Яғни, ғалам туралы ақпаратты тілдік таңбалар арқылы айқындау *ғаламның тілдік бейнесі* деген ұғымды тудырады. Ассоциацияға – адамның ойлау жүйесінің бір көрнісі, жемісі сөз тудырудың негізгі заңдылықтарының бірі. Атау заттың түрлі қасиеті, қызметі мен ассоциативтік ұқсастық-

тарымен тікелей уәжделеді және түрлі ерекшелік белгілері ескеріледі. *Белгі. Символ. Бейне* ...Бейнелеу заттың басқа затпен байланысқа түсуі. Ұқсастық дәл көшірмесі емес. Бейнелеуші бейнеленетін затты дәл сол қалпында көшірмейді, тек бір ұқсастық қырын алады.

Тіл білімін жаңа бағытта зерттеуші ғалымдардың біразы тілді танымдық бағытта қарастыруда В.Гумбольдт ұсынған тілдік теорияларға сүйенеді. Бұл теорияның негізінде тілдің дыбыстық, таңбалық өзгешелігі емес, дүниені көрудегі ерекшелік танылады. Тіл мен ойлау сабақтастығына байланысты қазіргі кезде *тіл – ойлау, тіл – адам, тіл – ғалам* арақатынасына байланысты көптеген пайымдаулар мен ғылыми тұжырымдар жасалуда. Адамзат өзінің қоғамдық-тарихи даму барысында ақиқатты меңгеріп, заттар мен құбылыстарды таниды, олар туралы ұғымды қалыптастырады, оларды бір-бірімен сабақтастырады. Бұл тілде көрініс береді, олар тіл арқылы сипатталады. Таным үдерісі – өте күрделі құбылыс. Ғылыми әдебиеттердегі деректерге сүйенсек, тілдік әмбебап құбылыстарды тереңірек тануға талпыныс Н.М. Хомский, Дж.Лакофф, Р.Лангакер және орыс тіл білімінде Ю.Д. Апресян, Е.С. Кубрякова, Н.Н. Караулов т.б. еңбектерінен бастау алады.

Тіл білімінде *концепт* мәселесінің теориялық негіздері Е.С. Кубрякова, Н.Д. Арутюнова, В.А. Маслова, А.Вежицкаяның еңбектерінде әр қырынан қарастырылды. «*Концепт*» терминін тіл аясындағы мәселелерге қатысты пайдалануды өткен ғасырдың бірінші жартысында тұңғыш рет орыс философы С.А. Аскольдов ұсынған. Ол «*Концепт и слово*» атты еңбегінде *концептіні* былайша түсіндіреді: «Шығу тегі бірдей сандаған заттарға қатысты ой процесінің орнын басатын ойдағы түсінік» [1, 56 б.]. Ал, Н.Д. Арутюнова концептілер туралы былай дейді: «...каждое из этих слов обладает своими законами, сочетаемостью, своим лексиконом, фразеологией, риторикой и шаблонами, своей областью референции, и поэтому, описывая и анализируя «язык» каждого культурного концепта, мы открываем доступ к соответствующему понятию» [2, 3]. Мәдени сөздерді әлеумет жасайды, «сол тілдің өкілдерінің әрқайсысына түсінікті мағынада қолданылады» [3, 117], яғни кез келген тілдің актив сөздік қорына кіреді. Олардың міндеті – тілдегі кейбір түсініктерді, ұғымдарды сол әлеуметте бар концептілерді орнықтыру және соның негізінде рухани сананы, түсінікті қамту. Олардың әрқайсысында сол ұлт мәдениеті, менталитеті бейнеленеді [4, 55]. Сөздердің «мәдениленуі» әдет-ғұрыпты сипаттайтын, адамның жекелеген қасиеттерін білдіретін сөздердің (тұрмыс-тіршілік, әдет-ғұрып, салт-сана, мінез-құлық, кедейлік, батырлық т.б.) тіпті нақты іс-әрекеттердің т.б. негізінде де жүзеге асады.

Тіл – ойлау – таным – мәдениет арасындағы байланыс мәселесіне қатысты келелі тұжырымдардың бастаулары А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов зерттеу еңбектерінен көрініс тапқан. Мәселен, қарама-қарсы ұғымдар сәйкестігін тілтанымдық ізденістерге арқау еткен А.Байтұрсынұлы тіл табиғатын анықтау, оның адамзат өмірінде атқарар қызметін жүйелеу, сөз өнерінің танымдық үдерістерін саралау, сол арқылы тілдік құралдардың ғаламдық құбылыстармен сабақтастығын танып-білу негіздерін сұрыптау мақсатында табиғи заңдылықты дәйектейтін диалектикалық ұстанымдарға назар аударды. Зерттеуші қолданысында барша заттар «деректі-дерексіз», «жанды-жансыз», «бернелі-бернесіз» құбылыстар жіктелесін құрап, адамды қоршаған дүние танымдық қарама-қайшылық негізінде уәждеп түсіндірілді. Ал бұл бағыттың тілде қалыптасуы этнолингвистикалық зерттеулермен тығыз байланысты. Атап айтқанда, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Ж.Манкеева, Н.Уәли, Ф.Ш. Оразбаева, Б.Қасым, Г.Қосымова, Э.Оразалиева, С.Қоянбекова, Қ.Жаманбаева т.б. көптеген ғалымдардың зерттеулерінен *танымдық* (когнитивтік) бағыт айқын танылады. В.А. Маслова мәдени ақпарат тілдің номинативті бірліктері арқылы төрт тәсілмен – «мәдени семалар», «*мәдени ая*», «*мәдени концептілер*», «*мәдени коннотациямен*» берілетінін айтады [5]. Бұл тұрғыда мәдени концептілерге «*ұлттық мәдени категорияларды*» жатқызуға болады. Мысалы, қазақ халқы үшін *ел, ер, ерлік, азамат, батыр, жауынгер* т.б. ұғымдар мәдени концептісінің ұлттық мәдени категорияларына жатады. Күрделі атауларға қатысты тірек ұғымдар осы аталған мәдени концептілердің категориялары ретінде танылып, тірек немесе түйінді ұғым негізінде этностың мәдени, рухани болмысын бейнелейді [6].

Танымдық концепт сөздердің аясы нақты, жинақтаушы заттық лексиканың есебінен кеңейе түседі. Мысалы, «*адам*», «*өмір*», «*шаңырақ*», т.б. заттар мен құбылыстардың жекелеген ұлттың өзіндік менталитетіне байланысты ерекше концептілік мән алуы ықтимал, заттар мен құбылыстарды таңбалаушы тілдік бірліктер мәдени компоненттерімен ерекшеленеді. Мысалы, кейбір ұлттар үшін *он үш* саны жағымсыз күштермен байланысты теріс баға алады, ал қазақ ұлты үшін тақ сан есебінде *мүшелі жастың* бір кезеңі белгісі болып оң бағаланады: *он үшінде отау иесі*.

Б.Қасымның ғылыми еңбектерінде *концепт* ұғымын «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері бейнеленген және аталымы бар әлемнің тілдік бейнесі ретінде» тани отырып, түрлі ұғымдар арқылы жасалған атаулардың концептілерін біздің дүниетанымымыздағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивтік бірлік ретінде қаралады деген тұжырым жасай келе, когнициялық ұғымының бірліктері таным тұрғысынан:

1) *шындық болмыстағы зат* немесе *құбылыс* 2) оның *санада абстракциялануы* 3) ақиқат болмыстағы ұғымның бір бөлшегі болып табылатын басқа ұғымның танылуы 4) ұлт мәдениеті мен танымындағы білімнің бірлігі – аталымның жасалуы [7] деп ой қорытады.

Профессор Б.Қасым қазақ тіліндегі түрлі ұғымдар арқылы жасалған тілдік бірліктердің концептілерін лексикалық бірлік ретінде танымның негізінде ұлт санасындағы білім мазмұны (концептісі):

- *концепт* табылатын когнитивтік лингвистиканың бірлігі, негізгі ұстанымдары;

- тілдік бірліктерді таным бірліктері ретінде танытатын концепт теориясына құрамына жатады [8] деп тұжырымдайды.

«*Ел, Ер*» ұғымы. Халқымыздың көнеден келе жатқан аталы сөздері, мақал-мәтел, қанатты сөздері, жалпы тұрақты сөз оралымдарының көбі осы *ер* атауымен байланысты. *Ел* 1. Зат. *Жұрт, халық, қауым. Ел* намысын қуғанның еңсесі биік (М.Әлімбаев). 2. *Туған жер, өскен орта. Елден* хабар алып тұрасыздар ма? (М.Ғабдуллин). 3. *Негізгі шыққан тегі; заты, руы*. 4. Отан, туып-өскен жер. 5. Ауыс. *Туыс, дос-жар. Ел қамын жеген ер. Елінің мүддесін көздеген, елдің жоғын жоқтаған батыр. Қас дұшпанға қасарсаң, Қан шықпас тастай түйінсің; Ел қамын жеген ер* болса, Сабазым сендей күйінсін (Д.Бабатайұлы, Заман сазы). *Түрік тілінде: Kisi arkadasından bellidir. (Adam ahbabından bellidir.). Қазақ тілінде: Dosına karar el tanır (Maral). Бірлігі бар елдің, Белін ешкім сындырмас (Мақал). Жүк ауырын нар көтереді, Ел ауырын ер көтереді (Мақал). Ел күйінгенде күйінген батыр. Ел сүйінгенде сүйінген батыр. Ерегісте мыңға татыр (Мақал). Ер елімен жақсы, Жер кенімен жақсы (Мақал). Елдік түбі – бірлік (Мақал). Бірлік қайда болса, *Ерлік* сонда. Еркіндік қайда болса, *Елдік* сонда (Мақал). *ЕР* зат. 1. *Адамның еркек жыныстылары, еркек азамат*. Еңбексіз мал дәмепек – қайыршылық. Ақылды *ерге* ар болар ондай қылық (Абай, Тол. жин.). Сарандықпен, арамдықпен әйтеуір мал тапсам, «мал тапқанн *ердің* жазығы жоқ» дейтұғын (Абай, Тол. жин.). *Ерден* әйел жамандық та алады, қасиет те алады (М.Әуезов, Абай). Үстіне *ер* адамдардың комбинезонын киіп алған Гүлсім Ермекке күлімдей қарайды (Ж.Молдағалиев, Жүрек). 2. *Күйеу, бай, әйелдің жұбайы*. Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй. Қоржаң суық келеді кей сасық ми. *Ері* ақылды, қатыны мінезді боп, Тату болса, райыс үстіндегі үй (Абай, Тол. жин.). Тегінде адам баласы сау бола ма? Бойында тексерілмес дау бола ма? *Ері* ашу айтса, әйелі басу айтып отырса, бұрынғыдай жау бола ма (Абай, Тол. жин.). Үйіңе тату құрбың келсе кіріп, Сазданбасын қабақпен имендіріп. *Ері* сүйген кісіні о да сүйіп, Қызмет қылсын көңілі таза жүріп (Абай, Тол. жин.). 3. *Адам, пенде*. Ерлер аз ғой бара алатын байыпқа! Тым кеш ұқтым, Махамбеттей батырға. Бүкіл қазақ ғашық болса айып па? Құдіретті шындығынан таңбаған, Парасатын ізгілікке жалғаған, Ақын деген киелі аққу самғаған. Ал, ендеше, аққуды атқан пендені. Қай атаңнан көріп едің, оңбаған? (М.Шаханов, Екі мыңжылдық дала жыры). 4. *Батыр, қаһарман, жаужүрек. Ер* мойында мойында қыл арқан шірімейді (Мақал). *Ер* деп елді бұзғышты, Сұқсыр деп сұмырай қызғышты, Кезқұйрықты лашын деп, Кенеусізді асым деп. Жабыны шабын тұлпар деп, Құтқармайтын құмай деп, Төбетке қарғы таққандай (Дулат Бабатайұлы, Заман сазы). *Еңіреген ер. Халық қамын, ең мұңын ойлаушы ардагер азамат*. Бұл – өткен күнде өнер өрге көтеріле алмаған, *еңіреген ердің* мұңы болар (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). *Ер бала. Еркек бала, ұл. Ер балалар* көгілдір майка, қара түсті шолақ дамбал киеді («Халық Мұғ»). *Ер балаларды* жас кезінен бастап-ақ өздерімен құрдас қыздарға көңіл бөліп, оларға қамқорлық көрсетуге дағдыландыру керек (Семья тәрбиесі). *Ер басына іс [күн] келді [тиді, туды, түсті]. Азаматтың басына іс түсті, қиын-қыстау заманға кез болды*. Осындай *ер басына іс* көп келер, Білмейміз, кімге қалай, кім дөп келер. Сұмдығы сұраушының азаймаса, Не жөн бар – қайырсыз деп жұртқа өкпелер! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тілдік бірлікте танымдық үрдіс ретінде бейнелеуде тілді жасаушы адам санасының терең құрылымдық сипатын түсінуіміз. Ойлаудың құрылымдық сипаты аталымдардың жасалуында ұқсату арқылы бір категориядан екінші категорияға ауысулардың себептерін ашады. Когнитивтік үрдіс заттық әлеммен байланысты, ал семантика сол байланысты түсіндіруші лингвистикалық ұғым. Когнитивтік тұрғыда атау *зат-мағына-таңба* үштігі шеңберінде қарастырылады.*

Жаңа түсініктер мен ұғымдарды атау үшін оларды өзге, тілде бар зат немесе құбылыстармен байланыстырады да және сол ұғымдар негізінде аталым жасалынады. Осындай әрекеттермен

ұқсастықтар қоршаған әлем туралы білім қоры толықтырылып, жаңа аталымдар туындайды. Сондықтан да, тілдік таңбаның мағынасы туралы сөз болғанда, тілдік таңбаның бойында қандай концептуалдық немесе когнитивтік жасалым, әлем туралы туралы мәліметтер тасқынынан белгілі ақпарат шоғырланады. Сөз мағынасын когнитивтік тұрғыда саралау оны жаңа қырынан тануға жетелейді. Тура мағына негізінде туындап дамушы ауыспалы мағынаға себепкер – ассоциалық ойлау, заттар мен құбылыстар арасындағы ұқсастықтарды анықтау, сол арқылы сөз мағынасын кеңейту. Сөз мағынасының ауысуы ұқсастық шегінің жойылуына әкеледі де, жаңа атауға, жаңа туынды сөздің туындауына мүмкіндік туады. Ауыспалы мағыналардың туындауын түсіну үшін салыстырып отырған бірліктердің табиғаты, мәнін, мазмұнын жақсы түсінуіміз керек. Бұл *фреймдер* арқылы жүзеге асырылады. З.Г. Зайсанбаева метафоралық аталымдарды: «Атаулардың жасалуын когнитивтік тұрғыда қарастыруда аталым жасауға негіз болып тұрған сөздерді *негіз-фрейм* деп аламыз, метафоралардың нәтижесін *мақсат-фрейм*» деп бөлген [9]. Тұтасымен алғанда ол атау үрдісінің барысында жүзеге асады. Атау үрдісінің нәтижесінде туатын аталымдарға тілге дейінгі экстралингвистикалық себептер мен тіл ішіндегі лингвистикалық себептердің әсер ететіні дәлелденіп отыр. Осы сыртқы себеп адамның ойлауына әсер етіп, пайда болған заттар мен құбылыстардың бейне-белгілері санада ұғым болып қалыптасады. Санада ұғым болып қалыптасқан белгі-бейнелер негізгі тірек болып ықшамдалып, аналогиялық жолмен тілге көшіріледі. Олардың түрлі тәсілдер арқылы белгілі бір тілдік тұлғаға келуі тілдік жүйеде қарастырылады. Сөйтіп, нәтижесінде пайда болған *аталымдар* тіл жүйесінен өз орындарын алады.

Заттар мен құбылыстар адам санасына әсер етіп, сәулесін түсіреді де, олардың басты белгілерінің онда қорытылып, топшыландырылған бейнесі – ұғым пайда болады. Ол «бейнелер» тілге сөз арқылы беріледі де, тірек уәждер нәтижесінде ыңғайланып, мағына болып бекітіледі. Зат пен құбылыс болмаған жерде, немесе олардың ұғымы болмаған жерде сөз де болмайды. Атау үрдісінен толық өтіп аталым дәрежесіне жеткенше сөздің басынан талай өзгерістер өтеді. Ал оның қандай жағдайда, қалай өтетініне көз жеткізу өте орынды. Атау үрдісінде өзгерістер бізді, сөздің мағынасы жағынан қызмет мүмкіндігін тереңірек түсінуге жетелейді. С.Аманжоловтың «Сөз – танымдық процесс» [10] деген пікірі де біздің ойымызды нақтылай түседі. Шындығында да, заттар мен құбылыстардың белгілі бір сөздермен аталып, олардың мағыналарындағы өзгерістердің мәнін ашу – аталымның табиғатын толығырақ түсініп, танып білу. Бұл арада ойлау мен тілдің диалектикалық байланыс бірлігі тығыз бірлікте болады. Қазіргі кезеңде лингвистика ғылымы да өзінің зерттеу нысанын түрлі ғылым саласымен ұштастыра зерттеуді кеңейте түсті. Тілдік бірліктерді ақиқат болмыс, ойлау мен таным категориямен ұштастыра саралау бағыт алды. Тілдік жүйенің құрылымына терендеп бару, тілдің ұлттың табиғатын шынайы танудың бір жолы – тілдік таңбаларды, оны құрайтын бірліктердің мазмұндық мәнін, табиғатын, семантиксын түсіну және *жеке тұлғаның* қалыптасуына олардың әсері, заңдылықтары негізінде саралау, екінші бағыты – атаудың қалыптасуына тілдік емес құралдың қатысуы *ақиқат өмір, ойлау, танымдық* тұрғыда бір-бірімен тығыз байланысты. Рухани мәні бар көптеген құбылыстарды, соның ішінде *ұлттық таным* мен *мәдениетке* қатысты құндылықтарды қайта жаңғыртып, бағалаудың қажеттілігі зор.

Сонымен тілдік бірліктерді талдау нәтижесінде кез келген лексикалық бірлік ойлау үдерістерімен тығыз байланысты. Тілдегі аталым үрдісінің нәтижесі болады, қандай да бір тұтас ұғымды атауда адам баласы екі немесе одан көп ұғымның мән-мағынасын пайдаланады, бірақ олардың жеке дербес мағыналары өзгеріске ұшырап сақталмайды немесе жаңа, тұтас ұғымды атауға жаңаша қызмет етеді. Дүниенің концептуалдық бейнесі адам ойлауы мен танымына қатысты қаралса, дүниенің тілдік бейнесі қандай да бір тілдің семантикалық сүзгісінен өткен жүйеде құрылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Аскольдов-Алексеев С. *Концепт и слово // Русская словесность: Антология.* – М.: Academia, 1997. – 271 с.
- 2 Арутюнова Н.Д. *Образ (опыт концептуального анализа) // Референция и проблемы текстообразования.* – М., 1998. – 115 с.
- 3 Минский М. *Фреймы для представления знаний.* – Москва, 1979.
- 4 Везбицкая А. *Язык. Культура. Познание.* – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
- 5 Маслова В.А. *Когнитивная лингвистика.* – Минск. Тетра-Системе, 2004. – 255 с.
- 6 Қасым Б. *«Атамекен» концептісі: лингвомәдени және танымдық мәні. // Башкортостан Республикасында Һәм Рәсәй Федерацияһының башка региондарында башкорт Һәм башка туған*

телдәрсе өйрәнерзең хәзерге проблемалары. Өфө, БДУ, 2017 йылдың 24 марты. – Өфө, 2017. – 511 б. – 453-460 б.

7 Қасым Б.Қ. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным. – Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. – 383 б.

8 Қасым Б. Метафоралы аталымдар: когнитивті-семантикалық сөзжасам. – Алматы: ЖК Волкова Е.В., 2015. – 300 б.

9 Зайсанбаева Г. Метафоралы аталымдардың когнитивтік аспектісі (Біріккен зат атаулары негізінде) Филол.ғыл.канд. ...авторфераты. – Алматы, 2004. – 26 б.

10 Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.

МРНТИ 16.21.45

С.С. Султанбекова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

МЕДИЦИНАЛЫҚ АТАЛЫМДАРДЫҢ ЖАСАЛУ ТӘСІЛДЕРІНДЕГІ КОГНИТИВТІ МОДЕЛЬ

Аңдатпа

Мақалада тіл бірлігінің мағынасын, құрылымын және моделін, өз кезегінде білімді концептудануды аналитикалық зерттеудің деректерімен байланысты мәселелерді қарастыру. Ұсынылып отырған мақалада сөзжасамдық тәсілдерге негізделген моделденудің, логикалық семантикалық; сөз мағынасын, семантикасын талдау құралы ретінде талдауға бағытталған және когнитивті-дискурсивтік мәтін тудыруға қабілеттілігімен тілмен байланысты адам миында ойлау операциясын анықтауға бағдарланған. Медициналық метафоралы ауру аталымдарын таудау сөзжасамдық тәсілдің сөз тудыру категориясын, сөзжасамдық тип сияқты сөзжасам жүйесінің кешенді бірлігін сөз тудыру – когнитивті моделдеудің жаңа бағытын дамытады. Қазақ тіліндегі медициналық метафоралы мағыналы атаулардың жасалуының сырына үңілу – бұл тілдегі адамның танымдық әрекеттерін саралау, тіл мен ойлаудың арасындағы байланысты және семантикалық өзгерісті сипаттау арқылы анықтау табылатындығын алғышарт етеді.

Түйін сөздер: сөз тудыру, когнитивті моделдеу, негіз-фрейм, сыртқы пішін, мақсат-фрейм, сөздің ішкі мағыналық құрылымы.

Султанбекова С.С.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

КОГНИТИВНАЯ МОДЕЛЬ МЕДИЦИНСКИХ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ НОМИНАЦИЙ

Аннотация

В статье рассматривается решение проблемы когнитивного моделирования словообразовательных фреймов. В ней предлагается решение одной из проблем когнитивной теории языка, фреймовом моделировании словообразовательного процесса языковой обработки одного вида метафорической номинации. Человек ориентируется в пространстве и времени, выражая свое отношение к событиям и процессам, происходящим в мире, и давая им разные квалификации и оценки. Дериваты объединяются в пределах метафорическую словообразовательную номинацию на основании метонимических и метафорических отношений и моделируют микроситуацию – «заболевание». Поиск общих закономерностей и определение конкретных механизмов метафорических номинации и многих других объектов окружающего мира – в основе именованного которых находится некоторый признак такого объекта. Решение поставленной выше задачи осуществляется в несколько этапов: выявление лексических медицинских метафорических номинаций, участвующих в формировании основной и производной казахской лексики с семантикой заболевания; определение семантической структуры слов со значением заболевания.

Ключевые слова: словообразование, когнитивное моделирование, метафорическая номинация, картина мира, фрейм, оценочность.

S.S. Sultanbekova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

COGNITIVE MODEL OF MEDICAL WORD-BUILDING NOMINATIONS

Abstract

The article deals with the solution of the problem of cognitive modeling of word-building frames. It proposes the solution of one of the problems of the cognitive theory of language, the frame modeling of the word-formation process of language processing of one type of metaphorical nomination. The person is guided in space and time, expressing his attitude to the events and processes happening in the world, and giving them different qualifications and assessments. Derivatives are united within the metaphorical word-formation nomination on the basis of metonymic and metaphorical relations and model the micro-situation – "disease". Search for general patterns and the definition of specific mechanisms of metaphorical nomination and many other objects of the surrounding world – in the basis of naming which is a certain sign of such an object. The solution of the above task is carried out in several stages: the identification of lexical medical metaphorical nominations involved in the formation of the basic and derivative of the Kazakh lexicon with the semantics of the disease; the definition of the semantic structure of words with the meaning of the disease.

Keywords: word formation, cognitive modeling, metaphorical nomination, world picture, frame, evaluation.

Қазіргі кезде когнитивті лингвистикалық зерттеу аясында тілдің мағыналық жағын зерттеудің әртүрлі мәселелері бар. Тіл бірлігінің мағынасын, құрылымын және моделін, өз кезегінде білімді концептуалдануды аналитикалық зерттеудің көптеген деректерімен байланысты мәселелерді сипаттау. Когнитивті бағытты дамыта отырып, лингвистер әртүрлі тәсілдермен қарастырылатын тіл бірлігін түсіндіретін әртүрлі әдістемелік тәсілдерді қолданады. Ұсынылып отырған зерттеулер осындай тәсілдерге негізделген, логикалық (әртүрлі түрлері және құрамдарымен тіл бірлігі арқылы логикалық әдіс негізінде) семантикалық (сман-slot; proposition; propositional scheme; сөз мағынасын, семантикасын талдау құралы ретінде талдауға бағытталған) және когнитивті-дискурсивтік (мәтін тудыруға қабілеттілігімен тілмен байланысты адам миында ойлау операциясын анықтауға бағдарланған). Ұсынылып отырған зерттеулерде көрсетілген үш тәсілді біріктіріледі және сөз тудыру категориясы, сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық тип сияқты сөзжасам жүйесінің кешенді бірлігін *сөз тудыру – когнитивті моделдеудің* жаңа бағытын дамытады [1]. Тіл ғылымындағы антропоцентристік бағыт тіл мен сөйлеуді адамзатпен, адам болмысымен бірге қарастыруды көздейді, себебі *әлем бейнесінің* тілдегі көрінісін адам қолымен, тәжірибесі арқылы жасалған құндылықтары тұрғысынан зерделегенде айқын көрінеді. Әлем бейнесіне қойылған атау ұлттық дәстүрге тікелей байланысты келеді де, оның ішкі мәнінде ұлттық таным түсініктері көрініс табады. Шындық болмыстағы зат пен құбылыстың қасиеттері мен белгісі арқылы уәжі анықталады. Метафоралы аталымның кейбіреулерінің уәжінде халықтың тұрмыс-тіршілігі, басынан кешкен оқиғалары, тарихы сыр шертеді. Тіл – этнос өмірінің «айнасы», дегенмен тіл дамуы мен этностың, оның мәдениетінің дамуы сабақтас бола отырып, өзіндік ерекшелікке де ие болады. Тіл көп жағдайда өзінің ішкі заңдылықтарына сүйенеді. Тіл көп жағдайда өзінің ішкі заңдылықтарына сүйенеді. Тіл бірліктерінің пайда болуы, құрылымы, мағынасы т.б. мәселелер ұлттық мәдениет, ұлт болмысына қатысты жайттармен ұштастырыла қарастырылып, олардың өзек-семасында жатқан мәдени танымдық ақпарат алынады [2].

Б.Қасым метафораның сөзжасамдық маңызын саралауда, тілдік бірліктерді когнитивтік аспектіде қарастырады. Қазақ тіліндегі метафоралы мағыналы атаулардың жасалуының сырына үңілу – бұл тілдегі адамның танымдық әрекеттерін саралау, тіл мен ойлаудың арасындағы байланысты сипаттау болып табылатындығын алғышарт етеді. Күрделі атаулардың көпмағыналылығы (*оқжылан*: 1) *ұлы шағатын жәндік*; 2) *сұрқия, жауыз*), күрделі атаулардың омонимдігі (*шарайна*: 1) *қару-жарақ*; 2) *тұрмыстық бұйым*; 3) *баспасөз ақпарат құралдарындағы жинақтық мәнді білдіретін айдар*), күрделі атаулардың синонимдігі (*атажұрт, атамекен, атақоныс*), яғни сөзжасам жүйесінде бұрыннан бар амал-әдістер сөздік құрамның толығы арналарының бірі болып саналатындығын айтады [3].

Метафораның тілдік құбылыс ретінде белсенділігі аталым бірліктерін жасауда айқын көрінеді. Қоршаған әлем заттары мен құбылыстарына атау беруде адам өзінің метафоралы ойлай білу қабілетін

кеңінен пайдаланады. Адамға етене таныс нақты нысандар санада өз бейнелерімен есте қалады. Бұл бейнелер тіл қолданушының бағалауына, айтар ойына, көңіл-күйіне қарай метафоралардың жасалуына түрткі болады. Бағалау «антропоэлектілікпен» жүргізіледі. Ол туралы В.Н. Телия: «Троптық *тетіктер* (механизм) негізінде антропоөлшемділік принципі жатыр. Бұл принцип шынайы дүниенің сандық және сапалық бағытын анықтауда эталондар мен стереотиптерді жасауда айқын көрінетіндігін» дәйектейді [4, 20-52]. Ғалым метафоралануды троптық тетіктердің бір тәсілі ретінде көрсетеді. Сыртқы пішін ұқсастығы аталымда өте белсенді. Метафоралы аталымдардың жасалуы көбінесе осы ұқсастыққа негізделетіні байқалады. Сыртқы пішін ұқсастығы кей жағдайда кездейсоқ сипатта болуы да мүмкін. Яғни таңдалған белгі нысанның шындық болмысымен сәйкес келмеу деректері де кездеседі. Г.Зайсанбаева метафоралы сөзжасамда фреймдік құрылымды қолданысқа енгізді: «Бұл аталымдар нысанның сыртқы пішіні немесе оның бір белгісі өзге нысанның сыртқы пішінімен салыстырылып ұқсастық табудан жасалады. *Негіз-фрейм* «сыртқы пішін», *мақсат-фрейм* «сыртқы пішін» ұқсастығы бойынша жасалған *асқазан* аталымын *ас* негіз-фреймі *қазан* мақсат-фреймі арқылы түсіндіріледі» [5]. «*Асқазандары* ауырып, тамақты нашар ішіп жүрген адамдар тиісті дәрілерді тамақ алдынан ішу керек (С.Сұбханбердин). *Асқазан* – адам мен жан-жануарлардың ас қорытатын мүшесі (ҚТТС, 61). *Ас* – адам баласының қоректік заты, тағам (ҚТТС, 60) негіз-фреймі ақпараттары мақсат-фрейм *қазан* ауысуы арқылы жасалған. *Ас* фреймінде *қазан* денесінің сыртқы пішіні бұл аталымда *ас* ақпараты мақсат-фрейм *қазанның* сыртқы пішініне ассоциациялық ойлаумен ұқсату нәтижесінде ауысады. Аталым жасаудағы сөздің «ас құйылған қазан» ішкі мағыналық құрылымы адам санасын бірден денотантқа бағыттайды. Яғни тіл бірлігінің бейнелілігі затты таңбалау үшін қызмет етеді де, оның лексикалық мағынасын нақты көрсетіп береді. Аталым уәжділігі *ас* және *қазан* уәждемелік белгілерінің таңдалымын айқындап тұрғандықтан, бұл тілдік бірлік уәжді бірлік болып танылады. Осы атау типтес *жыланқұрт*, *ішек* тәрізді де тілдік бірліктер жасалған. *Жыланқұрт* – адам мен жануарлардың ішінде болатын жұмыр *құрт*, *аскарида* (ҚТТС); «Адамда *жыланқұрттың* жүзден аса түрлері кездеседі» (Е.Оразақов). «*Жыланқұрт* – азық жетпей қалған кезде абыржи қоймайды. Ол өз денесін жейді. Сосын түк болмағандай тірлігін жалғастыра береді» (Мөлдір бұлақ). Берілген когнитивті модеу бағыты тілдік бірліктерді білім құрылымының иерархиялық ұйымдастырылуының когнитивтік моделі ретінде көрсетуге мүмкіндік береді. Білімді көрсетудің негізгі құрылымы болып «сызба», «фреймдер», «слоттар», «скриптер» және басқалар саналады [6].

Ішек – 1. Адам, мал, жан-жануарлардың ас қорытатын мүшелерінің бірі (ҚТТС; 10-т. 455). 2. Асқазаннан кейінгі тамақты қорытатын мүше (Адам анатомиясы, 92). *Соқыр ішек* – адамның оң жақ бүйірінде ашы ішектің тоқ ішекке келіп жалғасқан жеріндегі өсінді (ҚТТС, 8-т. 329); *Аш (ащы) ішек* – ас қорыту органдарының тоқ ішекке келіп жалғасқан жеріндегі өсінді (ҚТТС, 8-т. 329); *Тік ішек* – ас қорыту жолының соңғы бөлігі (АА, 92); *Тоқ ішек* – адам мен жануарлар ішегінің аш(ащы) ішектен кейінгі бөлігі (ҚТТС, 9-т. 167); *Он екі елі ішек* – асқазанның бір бөлігінен басталып, *аш* (ащы) ішекке жалғасқан бөлігі (АА, 89). *Жылан, ішек* негіз-фреймдері ұяшықтарындағы «жіңішке, ұзын», «*ирек*» сияқты ақпараттары «*құрт*», «*ащы, тоқ, тік, соқыр, он екі елі*» мақсат-фреймдеріне заттардың сыртқы пішін ұқсастығына байланысты нысандарды атау үшін ауысып тұр. Ұқсастық негізінде жасалған *көктүйнек* – а) пісіп жетілмеген, ә) ішті бүріп ауыртатын ауру (ҚТТС, 407) Метафоралы аталымының жасалуында үш фреймдік қатынас бар деп саналады. Бұл атауда *мақсат-фрейм* ауру түрі оған негіз болып тұрған *екі фрейм* *көк* және *түйнек*. Нысанның сыртқы пішініне байланысты туындаған аталымның жасалуындағы фреймдерді шартты түрде *көк-Ф1, түйнек-Ф2, ауру түрі-Ф3* деп белгілесек, бұл аталымда ең алдымен ұқсастық Ф3 пен Ф2 аралығында жүргізілгені байқалады. Аурудың *түйнеп, тесіп* ауруы мағыналық қызметке ауысуға әкеледі. Ф2 (Ф3 сыртқы пішін ұқсастығына орай ауысуынан кейін Ф1(Ф2(Ф3) аралығында ақпарат алмасу болған. Бұл ретте, ұқсастық әсерінен Ф2 негіз-фреймі Ф3 мақсат-фрейміне толығымен енеді де, тек ассоциациялық тұрғыда *түйнеп* ауырғандағы адамның *көгеріп кетуін* меңзеген сипатына көшеді. Сөздің ішкі құрылымын «*түйнеп аурудан адам түрінің көгеруі*» деп бейнелеуге, суреттеуге болады [5, 58].

Аталым жасаудағы ұқсастық белсенділігі сөздің ішкі мағыналық құрылымындағы бейненің түзілуінің күрделілігін сипаттайды. Мысалы, *Күбіртке* – аяқ-қолдың тырнақтарының астына түсетін іріңді жара. Бармағыма *күбіртке* шыққанда мен де сырмада жүргенмін, – деп Рақат қарсы шықты (С.Жүнісов). «*Күбіртке* – саусақтағы тырнақ көбесінің іріңдеп қабынуы. ...*Күбіртке* шыққанда, күн сайын саусақты 10–15 минут жылы суға малып, дәрі жағып, жылы орап таңып қою керек» (Денсаулық), « – Жүмекең шақшасын суырып, *күбіртке* жеп қойған мыж-мыж сұқ саусағының

басымен тық-тық шертіп отырып Афанасийге қабағының астымен жымия қадалды» (М.Мағауин) деген мысалдардағы *күбіртке* ауруларының лексикалық мағыналары берілген.

Қажеттілік мақсатына қарай туындаған метафоралы аталымның танымдық, бейнелілігі алғашқы сатысында айқын болып, бірте-бірте солғынданады. Ал бейнелі-бағалауыштық метафоралардың мағынасы қолданыста анықталатындықтан, олардың бейнелілігі бастапқы екеуіне қарағанда айқын болады. Прагматикалық қажеттілікке орай, метафора айтушының адресатқа жеткізуге қажетті ойы туралы түсінікті қалыптастырудың негізгі құралы болып табылады. Сондықтан да, прагматикалық мақсатта қолданылған метафоралар *экспрессиялығымен, бағалауыштығымен* ерекшелінеді. Бірліктердің бейнелілігі тіл қолданушының бағалауынан метафоралы қолданылатын аталымдар әртүрлі көңіл-күйде, мақсатта жұмсалады. Нысандардың қасиетін, қызметін, өзге де белгілерін бағалау *жағымды* немесе *жағымсыз* қосымша мағыналарымен берілуі мүмкін. Тіл бірліктерінің беретін білім қорындағы ақпараттар тіл қолданушының прагматикалық мақсатына қарай таңдалуы, олардың заттық табиғатымен немесе дерексіз ұғымды білдірсе, санадағы қалыптасқан бейнесімен байланысты. «Метафора ең алдымен нақты заттар мен құбылыстардың ерекшелігін даралау тәсіл» – деп Н.Д. Арутюнова сипаттама бергендей, бағалауыштық метафоралар нысандарды өзге категорияға ауыстыра отырып, оларды даралайды, ерекшелейді [7, 149].

Б.Қасым: «Тілдегі метафоралы атауларды жасаудағы қызметінің ерекшеліктерін саралай келе мынадай қасиеттер мен ерекшеліктерін көрсетуге болады:

- күрделі атаулардағы метафора құбылысы – адамзаттың ойлауы мен танымының нәтижесі; • күрделі атаулардағы метафора ұқсату заңдылығы негізінде қалыптасады; • күрделі атаулардағы метафора – реалийлердің белгілерін ассоциативті қасиеттерін салыстырудың жемісі; • күрделі атаулардағы метафора – өзек мағына мен жаңа мағынаның арасындағы даму;

- күрделі атауларды жасаудағы метафора – тілдегі ықшамдау, үнемдеу құбылысының көрінісі; • күрделі атаулардың қалыптасуында метафоралардан ұлттық ерекшелік, эмоционалды-экспрессивті бояу көрінеді» [8].

Тілдік бірліктердегі метафоралану құбылысы алшақ топтағы нысандардың бірінің орнына бірі жұмсалудан туындайды. Олардың бұл әрекеті нысандарды бағалаудан туындайды. Н.Д. Арутюнова: «Оценочное значение обусловлено фактическими свойствами предмета в той мере, в какой оно ими мотивируется. Мотив оценки всегда имеет объективный характер» [9, 57]. Қоршаған әлем нысандарына адам тек қана атау беріп қоймайды. Сонымен қатар, олар бағаланады, бағалануға сәйкес оларға әртүрлі қосымша мағыналар үстелінеді. Бағалау түрлерін Н.Д. Арутюнова былай деп жіктейді [9, 37]:

Сенсорлы бағалауыштық адамның қабылдау мүшелеріне арқылы сыртқы әлемнің заттары мен құбылыстары беретін әсеріне негізделеді. Мысалы, адам суықты «жағымсыз», ал жылыны «жағымды» деп сезінеді. Соған сәйкес, *суыққол* аталымына енген алғашқы бірлік жағымсыздық мағынасымен ұрының бейнесін береді. Осы мысалдан аталымдардың жасалуына адамның өзін қоршаған орта заттары мен құбылыстарын бағалаудың да маңызды екені көрінеді. Тілдік қолданыста, әсіресе метафоралануда белгіленген стандарттан ауытқушылық көбінесе жағымсыз мағынаны тудырады. Мысалы: «Кенжеғара өзі де сол *арамтамақтардан* құтылуға асық еді» (Ғ.Мүсірепов); «Арғынның *тоңмойыны* Қуандық кімнің еркелігін көтеруші еді, соңыма түсіп кеп берсін» (Ғ.Мүсірепов). Осындағы *арамтамақ* аталымы жағымсыз мағыналы бірлік. Жағымды мағына «адалға» қарама-қарсы «арам» ұғымы жағымсыздық тудырады. *Тоңмойын* аталымының туындауы «адамның» *қыңыр, қырсық* мінезін мойынның қозғалмастығы «тоң» арқылы сипаттап, сыртқы пішінін ұқсату арқылы тіл қолданушының мақсатына байланысты жағымсыз мағыналық реңк беріп тұр. Бұл мағына «тоң» лексемасы арқылы нақтыланып тұр. Б.Қасым айтушының мақсатына қарай метафоралы мағыналы сөздер аталым дәрежесіне әртүрлі көңіл-күйді білдіру үшін қолданылады. Жағымсыз мағынаның тууына себепкер. Осындай бағалауыш адамның өзі жасаған әлемінің стереотиптері мен нормалары арқылы *жақсы/жаман* сипат алады. Бейнелі-бағалауыштық метафораларға экспрессиялық мағына тән болады [10]. Мысалы: Үлкен ағамның үйленгеніне аттай сегіз жыл. Бір *шикіөкпе* дегенге зар еңірейді (М.Мағауин). *Шикиөкпе* аталымы қолданысында әртүрлі эмоциялық-экспрессиялық реңк бар. Аталымға жеткен бірліктердің қолданыстағы сипаты әрқилы. Әртүрлі қасиеттерге байланысты уәжделуші атаулар сол қасиетті *жағымды/жағымсыз* бағалауға сәйкес түрлі сезім реңктерін айқын бере алады. Мысалы, *Арамтамақ* (жалқау адам), *тоңмойын* (қырсық, қыңыр адам), *шикіөкпе* (бала), *құрсұлдер* (тозынған адам), *көзі соқыр* (надан адам), *сужүрек, сумұрын, шикиөкпе (бала), шүйкебас (әйел), шөпжелке (жасқыз), жезтырнақ* – 1. Миф.

Ертегі, аңыздарда кездесетін тырнағы ұзын, өткір мақұлық. 2. *Қанішер, жауыз* (ҚТТС) ауысуларының ішкі мағыналық құрылымының бейнелілігі айқын. Қолданыста метафоралы мағыналы аталымдар адамның *жек көру, кек тұту, менсінбеу, мүсіркеу, аяушылық* сияқты сезімдерімен қоса *таңданыс, сүйсіну, мақтанғыш, көтермелеу* тәрізді мағыналарды береді. Мысалдарда бір категориядан екінші категорияға өткен кезде бейнелілік айқын көрінеді. Осындай аталымдардың метафоралылығы контекспен байланысты, өйткені ол прагматикалық мақсатта, яғни жеке көзқарас, көңіл-күйді білдіру үшін қолданылады [11]. Жаңа аталым жасалғанда негізгі лексикалық мағынасы семантикалық өзгеріске түсіп, өздерінің бастапқы мағынасынан айырылады да, компоненттердің семантикалық мағынасы жаңа мағыналық сипат алады, жаңа ұғының қалыптасуына, аталымның жасалуына негіз болады. Мәселен, М.-Жүсіп шығармаларында: «Көрсетіп әлсіздерге *жуан мойын*» (М.-Ж.) дегендегі *жуан мойынның* номинативтік мағынасы адамның дене мүшесінің ірілігін, үлкендігін білдіретін болса, фразеологиялық мағынасы әлсіз адамдарға *күш көрсету, әлімжеттік жасау* мағынасында қолданылады. *Жуан мойынның* номинативтік мағынасы фразеологизм бойында тұрып бастапқы мағынасын бере алмайды.

Метафоралы аталымдарды танымдық-атауыштық және бейнелі-бағалауыштық деп жіктеп, олардың табиғатын зерделегенде, *біріншіден*, тілдік метафоралар атауға зәру нысандарды таңбалау үшін, *екіншіден*, тіл бірліктерінің білім қорындағы ассоциацияларды пайдалана отырып, жаңа ұғымдарды қалыптастырушы және атауларды метафоралау арқылы көңіл-күй реңктерін беру мақсатында прагматикалық қызмет атқарады. Бейнелі-бағалауыштық метафоралардағы бейнелілік өзге метараларға қарағанда ішкі мағыналық құрылымның екі жақтылығымен ерекшелінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қасым Б. *Метафоралы аталымдардың танымдық мәні мен жасалу үлгілері* //Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы. Филология ғылымдары сериясы, №4 (62) 2017. Ғылыми журнал. – Алматы, 2017. – 88-92 б.
- 2 Қасым Б. *Метафоралы аталымдар: когнитивті-семантикалық сөзжасам. Монография.* – Алматы: ЖК Волкова Е.В., 2015. – 300 б.
- 3 Қасым Б.Қ. *Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным (Зерттеулер).* – Алматы: ЖК Волкова А.В., 2010. – 383 б.
- 4 Телия В.Н. *Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте.* – М., 1998. – 20-52 с.
- 5 Зайсанбаева Г. *Метафоралы сөзжасам.* – Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ, 2012. – 112 б.
- 6 Демьянков В.З. *Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания.* – 1994. – №4. – 17-33 с.
- 7 Арутюнова Н.Д. *Метафора и дискурс // Теория метафоры.* – М.: Прогресс, 1990. – 5-32 с.
- 8 Қасым Б.Қ. *Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері: Филол. ғыл. док. дисс.* – Алматы, 2002. – 313 б.
- 9 Телия В.Н. *Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте.* – М.: Наука, 1988. – 20-52 с.
- 10 Қасым Б. *Қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің бағалауыштық коннотаттық мағынасы. //Материалы международной научно-практической конференции «Духовная культура и гуманитарные науки в Башкортостане и России: история и современность». Уфа, 24 ноября 2016 г. Башкирский госуд. унив.-т. – Уфа, 2016. – 321-326 б.*
- 11 Қасым Б. *Бағалау мағынасының берілу тәсілдері мен мағыналық табиғаты. //«Актуальные проблемы диалектологии языков народов России» Материалы XVII Всероссийской научной конференции. Научное издание. Уфа, 1-2 июня, 2017. – Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2017. – 332 с. – 139-143 с.*

Б.Сүйерқұл¹, С.Ж. Уркинбаев²

^{1,2}А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

ЖАСЫРЫН СЕМА: «ЖІГІТ» СӨЗІНЕ КОМПОНЕНТТІК ТАЛДАУ

Аңдатпа

Еліміздің тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүруі ана тіліміздің ұлттұтастырушылық қызметінде көрінетін ұлт бірегейлігі мен тіл өміршеңдігі арқылы баянды болмақ. Осы орайда бүгінгі қоғам алдында ұлттық сипатты, елдікті сақтау, тілдік санадағы ұлттық құндылықтарды жандандыру міндеттері тұр. Тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол танымның және ұлттық мәдениеттің жинақталған жүйесі. Ал тілдік санадағы ұлттық құндылықтарды жандандыру мәселесі этностың өмір тәжірибесінен ғасырлар бойы жинақталған, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан мәдени-тілдік, дәстүрлі білімдер жүйесімен, ондағы әртүрлі кодтармен байланысты екені аңғарылады. Халықтың дәстүрлі мәдениетімен байланысты санадағы концепт түріндегі білімді құрайтын тілдік-мәдени код, яғни астырт мәдени семалар үнемі «ашық», яғни түсінікті бола бермейді. Осы орайда этномәдени концептілерді интерпретациялау мәдени семантикадағы астырт кодтарды ашу мәселесін алға тартады.

Қазіргі сөйлеу тіліміздегі «жігіт» лексемасының алғашқы түп мәні, яғни архисемасы сақталып қалғанмен, тарихи кезеңдерде үстеме мағыналар қабылдап, семантикалық өрісінің анағұрлым кеңейгені байқалады. Мақалада осы сөздің қолданылу аясы мысал-деректермен ашылып, кейбір оң және теріс ұғымдық белгілерінің жарыса белсенді қалыптасу үрдісі талданады.

Түйін сөздер: архисема, семантика, концепт, мәдениет, тіл, құндылық.

Сүйерқұл Б.¹, Уркинбаев С.Ж.²

^{1,2}Институт языкознания имени А.Байтұрсынова
г. Алматы, Казахстан

СКРЫТАЯ СЕМА: КОМПОНЕНТНЫЙ АНАЛИЗ СЛОВА «ДЖИГИТ»

Аннотация

Дальнейшее существование нашего суверенного государства зависит от потенциальной способности нашего родного языка сплотить вокруг себя единый казахский народ. Поэтому сегодня перед обществом стоит задача сохранить национальную самобытность, национальную идентичность и обновление духовно-нравственных ценностей возрождая и обогащая казахский язык. Язык – не просто средство коммуникации, это система национальной культуры и национального самосознания. Вопросы возрождения национальных ценностей в языковом сознании связаны с накопленными веками, передающимися из поколения в поколение традиционной системой воспитания, культурно-языковым наследием и кодами, скрытых в них. Культурно-языковой код, составляющий знания в виде концептов в сознании и связанный с традиционной культурой народа, т.е. скрытые культурные семы не всегда поняны непосвященному читателю. В связи с этим, интерпретация этнокультурных концептов ставит перед нами задачу раскрытия латентных кодов в культурной семантике.

Основа или архисема лексемы современного казахского слова «**жігіт**» хоть и сохранилась в первоначальном виде, со временем расширилось его семантическое значение, принимая множество дополнительных смыслов. В статье раскрывается область применения данного слова с опорой на исторический фактологический материал, анализируется процесс формирования некоторых позитивных и негативных значений данного понятия.

Ключевые слова: архисема, семантика, концепт, культура, язык, ценность.

B.Suerkul¹, S.Zh. Urkinbaev²

^{1,2}Institute of Linguistics named after A.Baytursynov
Almaty, Kazakhstan

HIDDEN SEMA: COMPONENT ANALYSIS OF THE WORLD «ZHIGIT»

Abstract

As an independent state, the existence of our country will be filled with the uniqueness of the nation and the vitality of the language, manifested in the national identity of the native language. In this regard, today's society faces the task of preserving the national character, the country, the revival of national values in the language consciousness. Language is not only a mean of communication, but also an accumulated system of knowledge and national culture. And the problem of the revival of national values in the language consciousness is connected with the system of cultural and linguistic, traditional knowledge, with various codes accumulated over the centuries from the experience of the ethnos, passed down from generation to generation. Language and cultural code, forming knowledge in the form of a concept in the mind, associated with the traditional culture of the people, i.e., reinforced cultural seeds are always «open», that is not clear. In this regard, the interpretation of ethno-cultural concepts promotes the issue of opening subclasses in cultural semantics.

Although in the modern Kazakh spoken language the archisema of the word «жігіт – a guy» has been kept, it is noted that in some historical periods it gained additional meanings and its semantic field broadened a lot. The article opens the usage of the word with facts and examples, discusses some positive and negative signs of meaning.

Keywords: archisema, semantics, concept, culture, language, value.

Тіл полифункционалы (көп қызметті) жүйе. Тіл мен таным функциялары өзара байланысты, олар бірін-бірі толықтырады, оқшау түрде емес, жиынтық түрде көрінеді. Когнитивтік лингвистика қабылдау, түсіну кезіндегі менталды үдерістерді және сәйкесінше, сананың болмысты тануын зерттейді [1, 75]. Менталды дүниеге сәйкес сөздің репрезентациялану түрі мен формалары әртүрлі. Тілдегі сөздер мағынасы сол тілде сөйлеуші халықтың менталды дүниетанымымен астасып жататыны мәлім. Сондықтан да зерттеушілердің тілге халық рухын көрсететін бірден-бір құрал деп қарауы тегін емес. Осы негізде 15 томдық **Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі Жігіт** лексемасына қатысты тілдік бірліктерді талдап, халықтық таным бойынша қалыптасқан ұғымдардың аражігін ажыратып шығуға тырысып көрдік. Аталған сөздікте **Жігіт** сөзіне **а) Ержеткен, кәметке толған ер-азамат; ә) Үйленгелі жүрген, қалыңдық тауып, құда жіберіп т.б. жөн-жоралғысын жасауға кіріскен ер-азамат; б) Қызға сөз айтып жүрген немесе қызбен жүріп жүрген жігіт; в) Көтермелеу мақсатында, риза болғанда, көңілі толғанда, қолпаптағанда, мадақтағанда жарайсың деген мағынада айтылатын сөз** [2, 26] деген анықтамалар берілген. Осы берілген түсіндірме және «Жігіт» сөзінің қатысуымен жасалған тіркестерге шолу жасағанымызда, оларды мағыналық ерекшелігіне қарай топтастыруға болатынын байқадық.

Әдетте қазіргі кезде «жігіт» сөзі тіл ұстанушының санасында, ең алдымен, жас ерекшелігіне байланысты ұғыммен ассоциацияланады. Бұған Қазақ әдеби тілінің сөздігінде берілген бірінші және екінші анықтамалар негіз болады. Ал ғалым Ә.Нұрмағамбетов «жігіт» сөзінің этимологиясы мен тарихына талдау жасағанда, бүгінгі түсінігімізде ержеткен, кәметке толған ер-азамат, бозбала деген анықтама беріп, ертеде алғашқы мағынасы өзгешерек болғанын тілге тиек етеді. Ғалым: «Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріндегі Күлтегін немесе Тоныкөк жазуларына көңіл аударсақ, «ігід» сөзін оқып, «қолдау, көтермелеу» деген түсінік аламыз» дейді [3, 123-124]. Бұл тілдік деректен, әрине, Қазақ әдеби тілінің сөздігінде ұсынылған «жігіт» сөзінің төртінші мағынасына сәйкес келетін ұғымның ертеден келе жатқанын көреміз. Бұдан ары ғалым: «Ал Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде «ігід» – тәрбиелеу, дағдыландыру, өнеге беру мағыналарына ие» деп тұжырымдап, «Көне түркі тілі сөздігіне» [4, 204] сілтеме жасайды да, «Осы деректерге қарағанда, қазіргі қолданылып жүрген «жігіт» деген сөзіміздің алғашқы мағынасы «қолдау», «көтермелеу», одан бері келе «өнеге беру, тәрбиелеу» мағынасына дейін жетіп, ең соңында, біздің кезімізде, өнеге көрген, тәрбие алған, ой-өрісі қалыптаса бастаған адамға айтылатынын көріп отырмыз» [3, 123-124] деп қорытады.

Ал көрнекті ғалым Әбдуәли Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты этнолингвистикалық сөздігінде «Жігіт/жас жігіт – кәмелеттік жасқа жеткен, ақылы мен ой-өрісі толысқан, парасаты биік жан» [5, 296] деген анықтама береді.

Ғалымдар келтірген мысалдар мен анықтамаларға ден қойғанымызда, «жігіт» сөзінің тілімізде алғашқы түп мәнін, яғни архисемасын сақтап қалғанын, кейін үстеме мағыналар қабылдап, семантикалық өрісінің анағұрлым кеңейгенін байқаймыз.

Сонымен, «Жігіт» сөзінің қазіргі тіліміздегі негізгі семантикалық мағынасы жас ерекшелігін білдіретін сөз екені анықталды. Дегенмен Ә.Қайдардың жоғарыда келтірілген еңбегінде «Қырма сақал» деген тіркеске «Орта жастан асып ақыл тоқтатқан, *жігіт ағасы* болып қалған жан» деген анықтама беріледі [5, 299]. Сондай-ақ «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияда «Жігіт» сөзіне «Жас мөлшері 25-49 жас аралығындағы ер адамның атауы. Қазақтың дәстүрлі таным-түсінігінде жігіт ұғымы, ең алдымен, адамның мүшел жас есебімен байланысты айтылып, 25 пен 37 жас аралығын (үшінші мүшелді) және 37-49 жас аралығын (төртінші мүшелді) қамтиды» [6, 568] деген дерек берілген.

«Жігіт» сөзінің бастапқы мағынасы жыныстық текке қатысты, яғни ер адамға байланысты екені мәлім. Бірақ соңғы кезде тілімізде аталған сөздің негізінен 30-ға толмаған жастарға ғана қатысты қолданылып, жалпы жастарға, оның ішінде іс-әрекетімен риза қылдырған тек ер адамға қатысты айтылу реңкі басым сипатқа ие бола бастағанын көреміз. Қазіргі социумда «жігіт» сөзіне оппозиция ретінде «қыз» сөзінің қолданылуы да осы ойды нақтылай түседі.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «Қыз» сөзіне берілген екінші анықтамада *Күйеуге тимеген бойжеткен*» деген сөзбен, үшінші экспрессивтік мағынасында *«Жігіттің көңіл қосқан, жүріп жүрген адамы, алғалы жүрген қалыңдығы* деген анықтама берілгенін ескерсек [7, 474] және осы сөздіктегі «жігіт» сөзінің екінші және үшінші мағынасына берілген түсіндірмелер осы ойымызды қуаттай түспек. Яғни екі сөздің оппозициялық қатынаста екені күмән тудырмайды. Бұдан басқа Қазақ әдеби тілінің сөздігінде берілген **Жігітшілік жасады** – *қызға қырындады, бос жүріспен уақытын өткізді; Жігітшілік құрды* – *жастықтың әуеніне салынды, қызға барды, сөз салды, жүріп-тұрды; Жігітім* – *жасы кіші, бейтаныс бозбалаға, жасқа, жалпы орта жастан аспаған ер адамға айтылатын қаратпа сөз (астын сызған біз); Жігіті бар* – *сөз байласқан, жүріп жүрген, сүйген адамы бар (қыз туралы), Қыз бен жігіт* – *бірін-бірі ұнатқан екі жас, бір бірінде ойы бар бозбала мен бойжеткен; Қыз бен жігіт айтысы* (фольклор) – *қыз-келіншектер мен бозбала, жігіттер арасында болатын, әзіл-қалжыңға құрылатын суырыпсалма ақындар айтысының түрі* тілдік материалдары жоғарыда айтылған тұжырымды нақтылай түседі. Сондай-ақ осы сөздікте түсіндірмесі берілген **Жігіт-желең** – *бозбала, жасөспірім жігіттер; Жігіттік* – *ер адам өмірінің балалықтан, жасөспірім шақтан кейінгі қызыққа толы кезеңі, Жігіттік арман* – *жастық шақта басым болатын албырт сезім, ізгі мақсат, алып-ұшып көңіл; Жігіттік ғұмыр* [дәурен, *көшесі*] – *қызыққа толы жастық шақ; Жігіттік жас* – *адамның бозбалалықтан өтіп, ес тоқтатып, толысатын кезеңі; Жігіттік керуені* (поэтикалық) – *жастық шақтың өтпелілігі, қызық дәуреннің уақытша екендігі; Жігіттік қызығы* – *жастықта көрген қызықты, әсерлі оқиғалар, той-думан, ойын-сауық, жетістіктер; Жігіттік мұнары* (поэтикалық) – *Жастық дәуреннің, өмірдің алдамшы, өтпелілігі, дүниенің жалғандығы* т.б. «жігіт» сөзінің қосымшалар негізінде түрленіп немесе өзге сөзбен тіркесуінен жаңаша бір ұғымға ие болған тілдік бірліктер де жоғарыда айтылған ойымызды айқындап, мақаламызға арқау болып отырған сөздің адамның жастық кезеңін білдіретін мағыналық сипатқа ие болғанын көрсетеді.

Мақаламыздың басында зерттеушілердің «Жігіт» сөзінің байырғы ескерткіштер тілінде *баулу, тәрбиелеу* деген ұғымда қолданылғаны жөнінде айтқан пікірлері келтірілген болатын. Осымен байланысты, тағы бір атап өтер жайт, бүгінде «Жігіт» сөзіне көп ретте *ер-азамат* деген мағынада мән беріледі. Яғни байырғы дәстүрлі қоғамда «жігіт» деген атаққа лайық болу үшін көптің көңілінен шығар, батыл да өр мінезге, өнегелі тәлімге, сан түрлі өнерге ие болып, ел қамын жейтін азамат болу шарт болғанын байқауға болады. Мысалы, «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» **Жігіттей** сөзіне – *жігіт сияқты, ер-азаматқа тән іс-әрекет ететін* деген анықтама берілген. Сол секілді «Жігітке жеті өнер аз, жетпіс өнер көптік етпейді» деген мақал да осы ұғымды айғақтаушы негіз десек, қателеспеген болар едік.

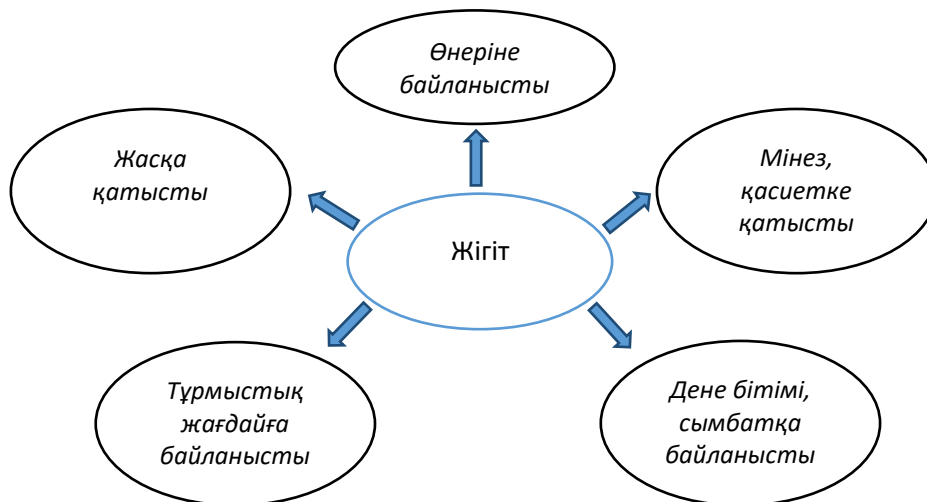
Дегенмен уақыт өте келе «Жігіт» сөзінің тек «жас ер адам» деген мәні басымдыққа ие болып, бұрынғы «баулу тәрбиелеу» мәніндегі семасы көмескіленіп, тек кейбір тілдік бірліктерде сақталып қалғанын байқаймыз. Осымен байланысты «жігіт» сөзінің семантикалық әлеуеті артып, қосымша мән үстеуші көптеген сөз тіркесіп, жас ер адамның сындық белгісін танытатын ұғымдар тудырған деуге негіз бар. Шал ақынның: *Бір жігіт бар – құр жан, Бір жігіт бар – тірі жан, Бір жігіт бар – жігіт*

жан. Құр жан дейтін жігіт – кеудесінде жаны бар, еш нәрсені бітірмейді; Тірі жан дейтін - бар тапқанын киім мен асқа сатар, жақын көрген досын жатқа сатар, қызыл белбеу, шоңқима етік, үкі тағып, әркімді бір сықақ қылар; Жігіт жан дейтін жігіт – сегіз қырлы, бір сырлы болар [8, 142] деген сөзі жоғарыда айтылған пікірімізді нақтылай түседі.

Осымен байланысты біз «Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі» «Жігіт» лексемасына қатысты берілген тілдік бірліктерді семантикалық өрісі тұрғысынан жіктеп беруге талпындық.

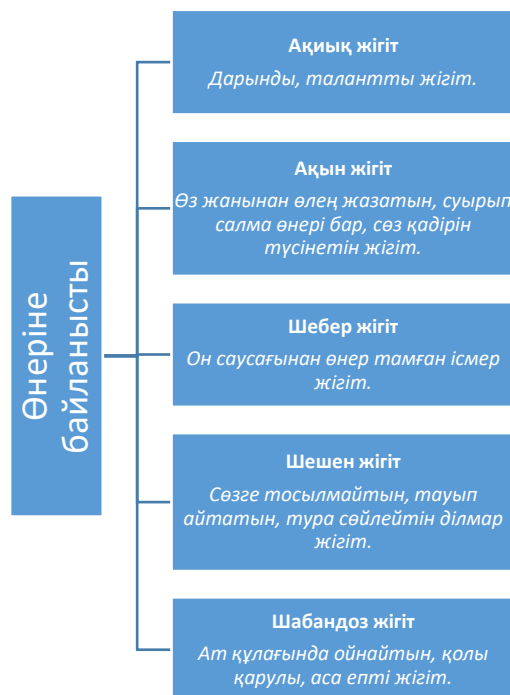
«Жігіт» сипатына байланысты топтастырылған мағыналық жіктер:

Сызба-1. «Жігіт» лексемасының семантикалық өрісі

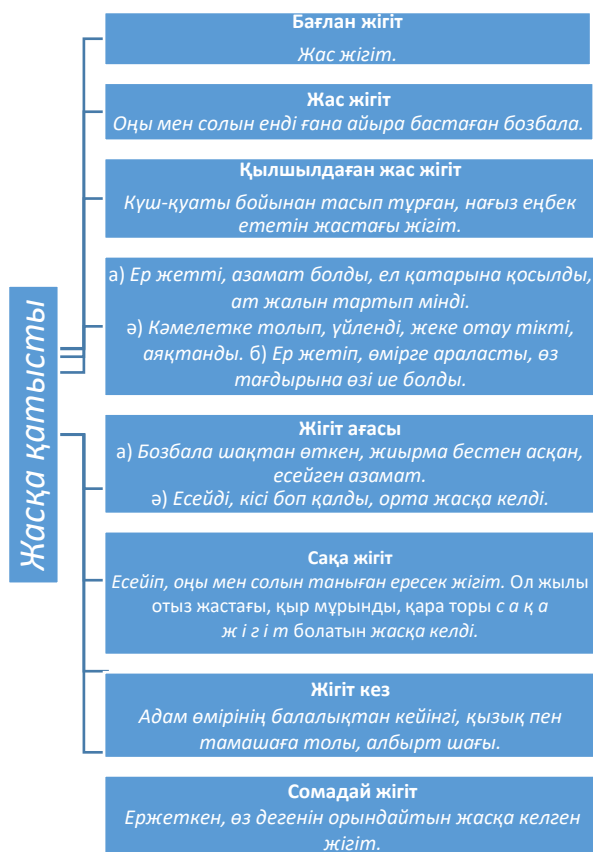

Бұдан ары аталған сөздіктен топтастырылған мағыналық жіктерге тиісті сөз тіркестерін келтіріп, «Жігіт» сипатын толыққанды ашып көрсеткенді жөн көрдік.

Сызба-2. «Жігіт» сөзінің өнеріне байланысты мағыналық жіктері

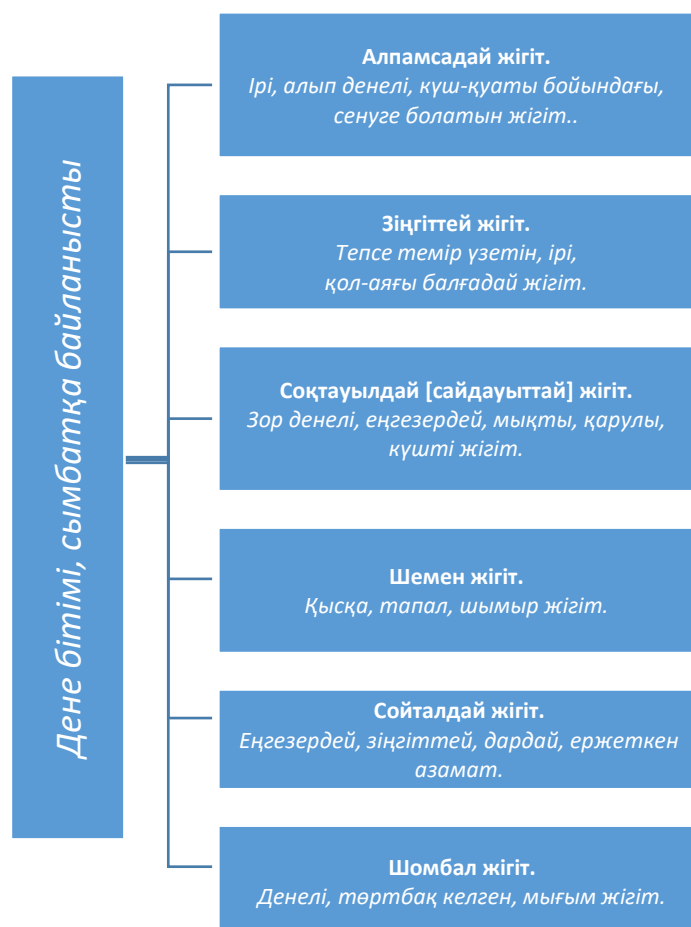
Сызба-3. «Жігіт» сөзінің жасына байланысты мағыналық жіктері

Сызба-4. «Жігіт» сөзінің тұрмыстық жағдайға байланысты мағыналық жіктері

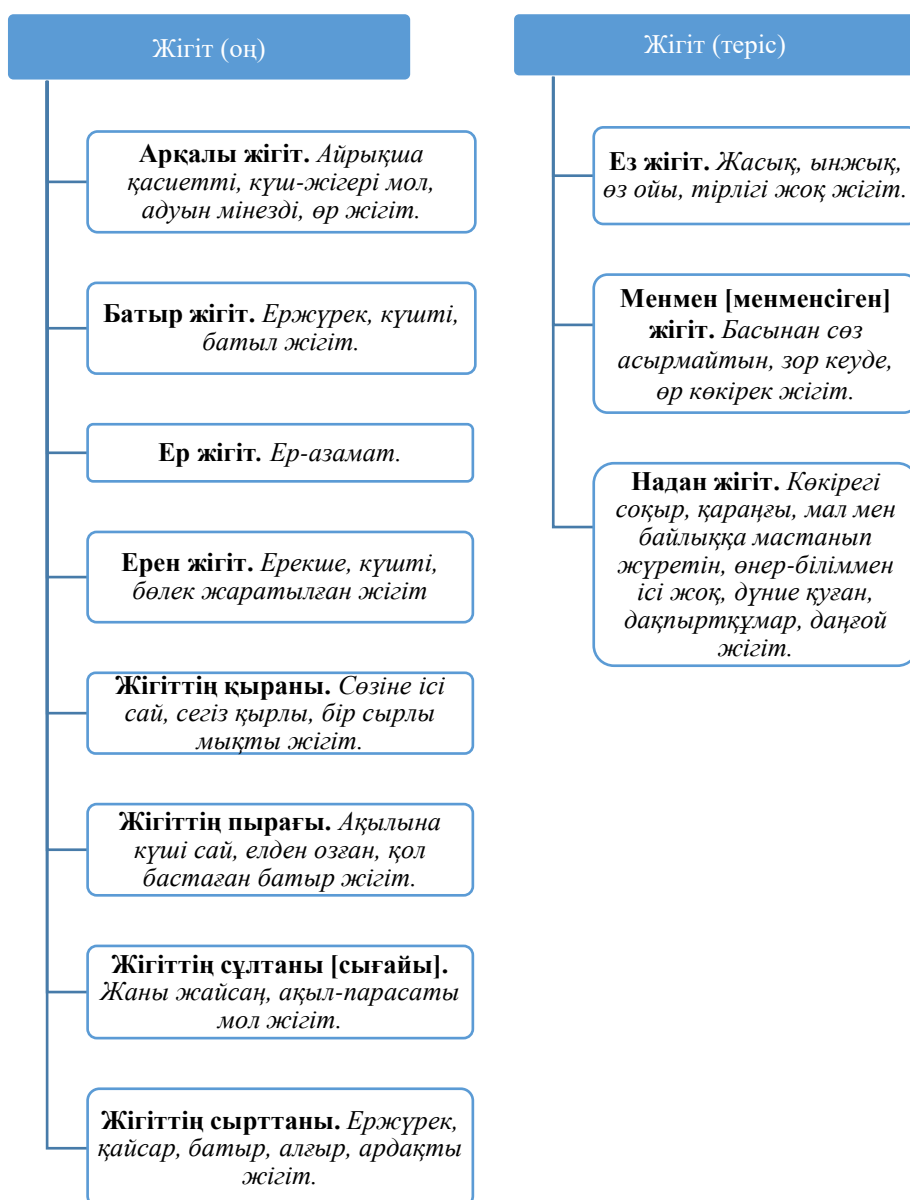

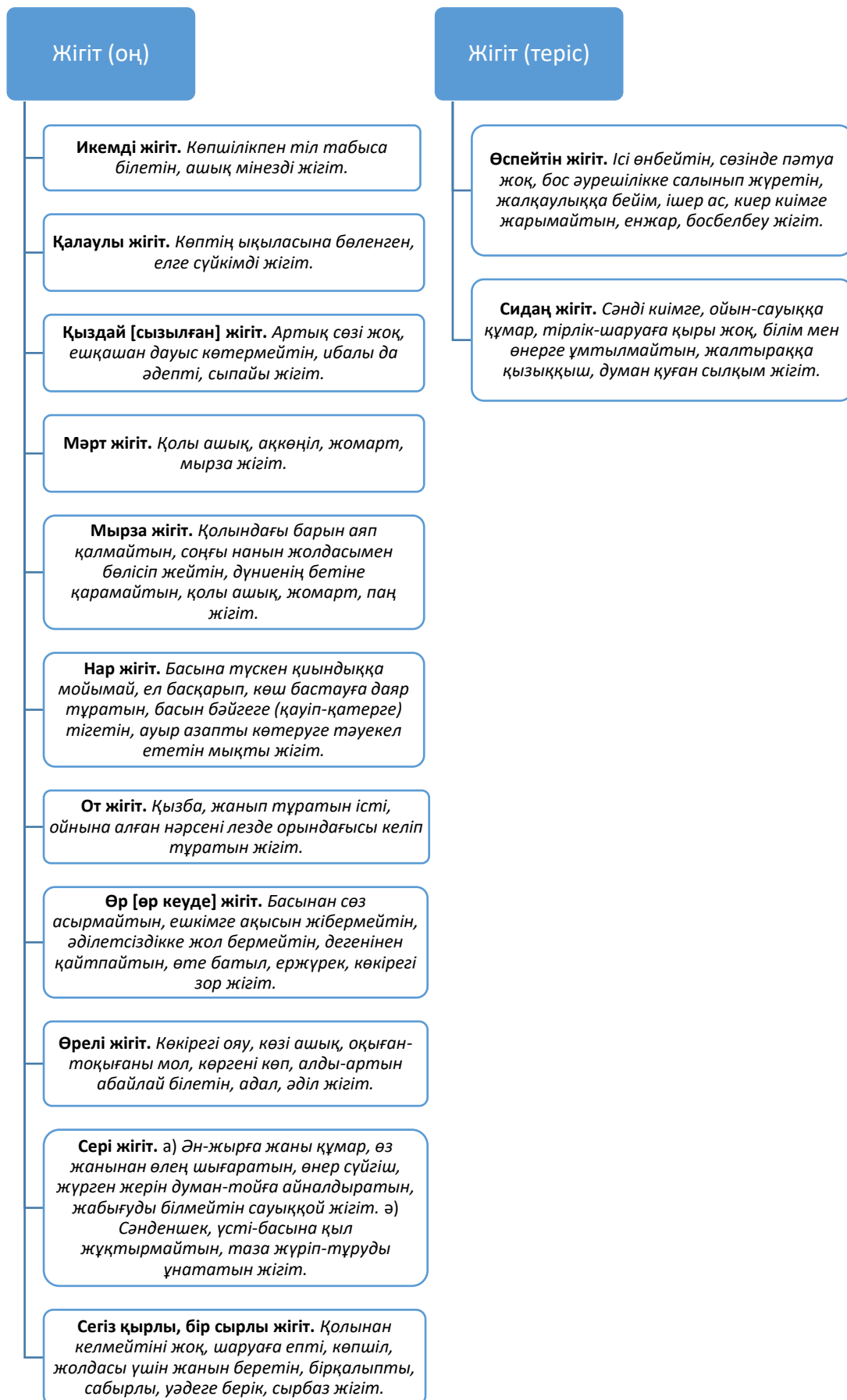
Сызба-5. «Жігіт» сөзінің дене бітіміне байланысты мағыналық жіктері

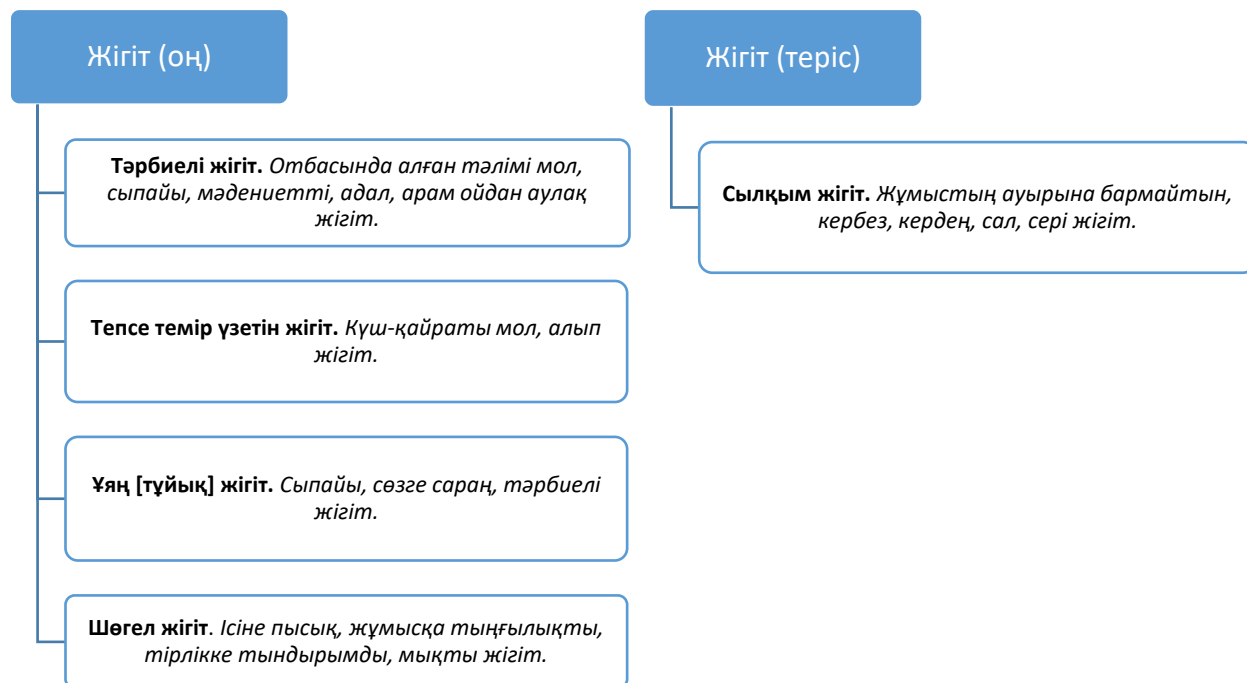

Келесі мағыналық жікті – «Қазақ әдеби сөздігінде» берілген «Жігіттің» мінез-қасиетіне қатысты деп іріктеген сөз тіркестерін алдыңғы жіктерден өзгеше формада беру керектігін байқадық. Себебі мақаламыздың басында ежелгі ескерткіштер тілінде «баулу», «тәрбиелеу» түсінігінде қолданылған «Жігіт» сөзі кейін ер-азамат деген мағынаға ие болғанын, ал байырғы қоғамда «жігіт» деген атаққа лайық болу үшін батыл да өр мінезге, өнегелі тәлімге, сан түрлі өнерге ие болып, ел қамын жейтін азамат болу шарт болғанын айтып өткен болатынбыз. Алайда мінез-қасиетке байланысты жіктеуде «жігіт» сөзінің уақыт өте лексемалармен тіркесіп, теріс мәнді мағынаны да бойына сіңіргенін анықтадық. Сонымен келесі жікті төмендегідей топтастырып беруге талпындық. Мінез-қасиетке қатысты:

Сызба-6. «Жігіт» сөзіне оппозициялық талдау

Бұдан өзге «Қазақ әдеби тілінің» сөздігінде **Жолы болар [Тәңірі берген, ашылған] жігіт** деген тілімізде кездесетін сөйлемшені де кездестірдік. «Құдай жолын оңғарған, бастаған ісі сәттілікпен жүзеге асатын, басына бақ қонған, жолы жеңіл жігіт» деген анықтама берілген бұл түсіндірме де «жігіт» сөзінің бір қырын ашатыны мәлім.

Сондай-ақ тілімізде **Жігіттің де жігіті бар** деген *Жігіттің бәрі бірдей емес, таңдаулысы, бірегейі бар* деп жігіттікті көтермелеу мәнінде айтылатын сөйлемше де, көңілден шыққан, ерен іс істеген жас ер адамды шырқау биікке көтеріп, мақтаудың үлгісі ретінде айтылатын **Жігіт екенсің** тіркесі де дәстүрлі қоғамда «Жігіт» сөзінің сынын нақтылап тұрғандай.

Қорыта келгенде, келтірілген мысал-деректердің барлығы «Жігіт» сөзінің сыр-сипатын ашып, түркі дәуірінен жеткен бұл сөздің бастапқы мәнінен сәл ауытқыса да негізгі мән-ядросын сақтай отырып, мағыналық ауқымының кеңейіп, кейбір ұғымдық белгілерінің оң да, теріс те жарыса белсенді болып қалыптаса бастағанын білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Набидуллин А.С. Тіл мен танымның арақатынасын белгілеу: философиялық және лингвистикалық тұрғырымдар //Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы журналы. «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2017. – №1. – 336 б.
- 2 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 7-том. – Алматы: «Арыс», 2007.
- 3 Нұрмағамбетов Ә. *Бес жүз бес сөз.* – Алматы: «Рауан», 1994.
- 4 *Көне түркі тілі сөздігі.* – Ленинград, 1969.
- 5 Қайдар Ә. *Қазақтар ана тілі әлемінде. I том. Адам.* – Алматы: «Дайк-Пресс», 2009.
- 6 *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, II том* – Алматы: ҚР Орталық музейі, 2012.
- 7 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 10-том. – Алматы: «Арыс – Қазақ тілі», 2014.
- 8 *Бес ғасыр жырлайды. 2-том.* – Алматы, 1994.

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

МРНТИ 17.07.41

Абишева С.Д.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ТРАГИЗМ И ГАРМОНИЯ БЫТИЯ
В ПОЭЗИИ М.МАКАТАЕВА

Аннотация

Статья посвящена структурно-семантическому исследованию 4 словообразов лирики М.Макаатаева: «жизнь», «сердце», «настроение», «счастье». Они содержат в себе мировоззренческие позиции, обусловленные судьбой и личным опытом поэта. В результате статистических подсчетов определяется их количественные показатели в заглавиях, в стихотворном тексте и частотность употребления эпитетов с данными словами. Определены темы и основные мотивы, связанные с анализируемыми словообразами. Тема скорби, печали и минорные интонации оказываются доминирующими. Но Макаатаев находит органические пути преодоления трагического. Через поэзию, творчество Поэт говорит о том, что победа над трагическим и обретение гармонии бытия возможно через поэзию и творчество.

Ключевые слова: бытийный мир, словообразы, жизнь, сердце, настроение, счастье, минорное, четыре, поэзия, творчество, гармония.

С.Д. Абишева¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

М.МАҚАТАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
ҚАЙҒЫ МЕН ҮЙЛЕСІМ БОЛМЫСЫ

Аңдатпа

Мақала М.Мақатаев лирикасының «өмір», «жүрек», «көңіл-күй», «бақыт» төрт сөз-образдарының құрылымдық-семантикалық зерттеуіне арналған. Олар ақынның тағдыры мен жеке тәжірибесімен туындаған идеологиялық ұстанымдарды қамтиды. Статистикалық есептеулердің нәтижесінде олардың сандық көрсеткіштері тақырып атауларында, өлең мәтінінде және осы сөздерден тұратын эпитеттер жиілігімен анықталды. Талданған сөз-образдармен байланысты тақырыптар мен негізгі сарындар анықталды. Қайғы-қасірет тақырыбы, минор интонациясы басым. Бірақ Мақатаев қайғылы жағдайды жеңудің органикалық жолдарын табуда. Ақынның ойынша қайғыны жеңу және жеңіске жету поэзия мен шығармашылық арқылы ғана мүмкін.

Түйін сөздер: экзистенциалды әлем, сөз-образдар, өмір, жүрек, көңіл-күй, бақыт, минор, төрт, поэзия, шығармашылық, үйлесім.

S.Abisheva¹

¹Kazakh National pedagogical university named of Abay
Almaty, Kazakhstan

THE TRAGEDY AND HARMONY OF THE BEING
IN THE POETRY OF MAKATAEV

Abstract

The article is devoted to the structural-semantic study of four word-images of the lyrics of M. Makatayev: “life”, “heart”, “mood” and “happiness”. They contain ideological positions determined by the fate and

personal experience of the poet. As a result of statistical calculations, their quantitative indices are determined in the titles, in the poetic text, and the frequency of epithet usage with these words. The themes and main motives associated with the analyzed word-images are defined. The theme of grief, sadness and minor intonations are dominant. But Makatayev finds organic ways to overcome the tragic. Through poetry, creativity, the Poet says that the victory over the tragic and finding harmony of being is possible through poetry and creativity.

Keywords: existential world, word-images, life, heart, mood, happiness, minor, four, poetry, creativity, harmony.

Лирический герой Макатаева принадлежит одновременно и быту, и бытию и воспринимает их органично. Различные стороны бытия как формы существования не только могут быть связаны с созиданием, но и порождать препятствия и сложности, которые должен преодолеть человек, т.к. «нет вершин без пропастей» [1, 226]. Как бы ни складывались обстоятельства, макатаевский человек по сути своей так же, как и сам поэт, – победитель:

Менің үшін түкке тұрмас еш қорлық,
Өлгенімше арпаласып жеңілмен! [2, 50]
Для меня ничего не значат страдания,
До смерти борясь, не сдамся!

Какие же факторы бытия по Макатаеву руководят судьбой? Определим их, обратившись к выразительному с точки зрения стиховой стилистики и содержания поэтическому фрагменту. Строфа из стихотворения «Ойында арман» («В мыслях – мечта») имеет интересный ритмический рисунок. А.Байтурсынов относит казахский стих к силлабическому, т.е. строящемуся на одинаковом количестве слогов. В стихотворении чередование двух 5-сложников с 8-сложником, разрушая инерцию ожидания, придает оригинальное ритмико-интонационное звучание белому стиху. Если в двух первых более коротких строках дана констатирующая часть, то каждая третья строка, длинная, к которой устремлены две предыдущие, – это некое резюме:

Беймаза көңіл,
Белгісіз өмір.
Бақытсыз өтіп барады.
Әлдене тілеп,
Талпынған жүрек,
Әуреге неге салады? [2, 73]
Состояние тревоги,
Бесславная жизнь.
Проходит без счастья.
Моля о чем-то,
Ищущее сердце,
Почему ж оно беспокоит?

В этом отрывке с глубокой философской подоплекой названы главные смысловые доминанты бытийного мира поэта: «көңіл» («настроение» / «состояние души»), «өмір» («жизнь»), «бақыт» («счастье»), «жүрек» («сердце»). Интересно, что они, находясь в односоставных конструкциях, назывных и безличном, тем самым уже акцентируют на себе внимание. Три слова из четырех находятся в позиции конца стихового ряда – в позиции рифмы: «көңіл – өмір», [«тілеп» – жүрек». Вступая между собой в смысловые отношения, они удовлетворяют читательскому ожиданию конца строки в белом стихе. В отдельном случае просматривается вертикальная аллитерация, в которой проявляется уже и четвертое слово из комплекса рассматриваемых: «Беймаза», «Белгісіз», «Бақытсыз».

Попробуем дать небольшой комментарий выделенным 4 ключевым понятиям бытийного мира Макатаева и увидеть, какую роль они играют в обретении лирическим героем своего места в жизненном пространстве. Попробуем объяснить, как они помогают в том, чтобы провести его через преодоление препятствий, через трагедию к победе, гармонии.

Нами была сделана сплошная (ручная) выборка указанных слов в поэтических текстах Макатаева. Статистическая работа велась по книге 2012 года издания – «Жыр кітабы» [3], в которую составители включили 729 оригинальных стихотворений поэта (книга также содержит переводы и поэмы). Четыре анализируемых слова в общей сложности встречаются в 965 случаях. По показателям частотности лидирует слово «өмір» («жизнь»), оно встречается в стихотворных текстах 428 раз. Закрывает ряд количественных показателей слово «бақыт» («счастье») – 131. Слова «жүрек» («сердце») и «көңіл» («настроение» / «состояние души») находятся между ними: соответственно 241 и 166 случаев (см. ниже сводную табл.).

Эта последовательность количественных показателей, вероятно, имеет свою закономерность. Она словно передает тот бытийный миропорядок, в котором все взаимообусловлено: «Мен бақытсыз, өмірім тұман, қараңғы» («Я несчастливый, моя жизнь туманна, темна»). Самые сложные отношения у поэта складываются со счастьем: «Бақыт мені көргенде, / Кетеді үркіп, енді жете бергенде» («Счастья, едва почувствовав мое приближение, / В испуге шарахается в сторону»).

Интересно, что частотные показатели этих четырех слов подтверждаются и системой стихотворных заглавий Макатаева, по которым можно получить первоначальную эмоционально-смысловую информацию. Заглавие – это предтекст, выполняющий функцию символического аккумулятора и семантического коррелятора. Оно оказывает содействие прогрессивно-регрессивному пониманию и интерпретации всего текста: «Именно заглавие более всего формирует у читателя *предпонимание* текста (*Vorverständnis* – термин Г.-Г. Гадамера), становится первым шагом к его интерпретации» [4, 107].

Результаты статистических подсчетов по созданному нами Алфавитному указателю заглавий 4-томника Макатаева [2; 5; 6; 7] дали результаты, подтверждающие количественную, а значит и смысловую иерархию, анализируемых 4 слов. Самый высокий показатель по совокупности самостоятельных заглавий и заглавий по первой строке также имеет словообраз «өмір» («жизнь»). И далее история количественной последовательности по убывающей повторяется: «жүрек» («сердце»), «көңіл» («настроение» / «состояние души»), «бақыт» («счастье») (см. табл. 1). Последних три словообраза участвуют в формировании семантического поля «жизнь». Тот факт, что между этими 4 словами существует тесная связь, подтверждается рядом стихотворений, в которых все они существуют в пределах одного контекста. Это стихотворения «Көңілім» («Мое настроение»), «Без орамал» («Белый платок»), «Арман» («Мечта»).

Эти слова в стихотворном тексте могут вступать между собой в рифменные отношения: «өмірді – көңілді», «жүрегімде – жүр өмірде», «көңілімді – өмірімді», «көңілді – өмірді», «өмірде – жүрегімде», «көңілденем – өмір деген», «көңілсіз – өмірсіз», «көңіл – өмірім», «өмірі – көңілі», «өмірде – көңілде». Во всех рифмопарах встречается слово «өмір», что является очередным доказательством его значимости для Макатаева. Особенность словообраза «бақыт» вновь проявляется и на уровне рифмы: это слово на конце стихового ряда находит себе новую лексическую пару, отличную от трех известных: «бақыттар – уақыттар», «уақыт – бақыт».

Обращают на себя внимание 4 искомым слова и с помощью эпитетов. Надо отметить, что Макатаев относится к тем поэтам, которые не стремятся к обилию выразительных прилагательных. Образ переживания передается самыми простыми словами. Извлечение высокого поэтического смысла осуществляется благодаря включению в текст известных, «избитых» слов, которые, вступая в новые связи, становятся качественно другими. Извлечение оригинального осуществляется за счет банального [9, 155-174], о чем свидетельствует корпус эпитетов к анализируемым словам. Обратимся к примерам.

«Өмір» («жизнь»): тәтті/бал (сладкая), ит (собачья), жоғалтқан (потерянная), осал (непрочная), келешегі (будущая), өткен (прошедшая), ескі (старая), жаңа (новая), қымбат (дорогая), қатыбас (жестокая), біздің (наша), бұл/мына (эта), жеке (отдельная), жарқын (радостная), өткерген (испытывающая), қалған (оставшаяся), қызық (интересная), арыстан (бесстрашная), жан (душа), жасарған (помолодевшая), нұрлы (светлая), доссыз (одиокая), толассыз (нескончаемая), жақсы (хорошая), ұлы (великая), асау (строптивная), сүрген (прожитая), қиын (тяжелая).

«Жүрек» («сердце»): жалын атқан (пылающее), кішкентай (маленькое), қыз (девичье), ер (храброе), ет (живое), бүлінген (разрушенное), өгей (чужое), туған (родное), әрбір (каждое), жетім (сиротское), жабырқау (грустное), қайран (разбитое), жаралы (раненое), тас (каменное), титтей (маленькое), сұм (коварное), жылы (теплое), жан (доброе), менің (мое), тонған (застывшее), қан (кровоточущее), аңсаған (тоскующее), қалған (одионое), тұтқын (плененное), қорқақ (пугливое),

қалғыған (задремавшее), соққан (бьющееся), арбасқан (замороженное), қос (двойное), шырылдаған (плачущее), шер (печальное), адал (честное), жүрек (дорогое), сотқар (задиристое), сергек (чуткое), сезім (чувствительное), жалыққан (утомившееся).

«Көңіл» («настроение» / «состояние души»): дарқан (доброе), тұнық (прозрачное), құмар (страстная), қырт (болтливое), қос (удвоенное), ақ (светлая), сынық қанат (сломанная), тасыған (бушующее), қалған (разочаровавшаяся), жараланған (раненая), қуанған (радостная), тап-таза (чистая), ұшқан (летающая), пәк (чистая), көлеңкесіз (безоблачное), шат (радостное), қу (обманное), жәй (простое), шіркін (прекрасное), кірсіз (чистая), көктемнің күні (весеннее), іңірдегі (вечернее), біздің (наше).

«Бақыт» («счастье»): артық (лишнее), жалғыз (единственное), менің (мое), шайқалмаған (нерасплекавшееся), сүйген (любимое), ақ (доброе), шын (настоящее), жарты (половинчатое).

От слова «өмір» до «бақыт» количественные показатели употребительности выразительных прилагательных имеют тенденцию к уменьшению, что находится в соответствии с общей статистической картиной, которая отражена в сводной таблице.

Сводная таблица показателей частотности 4 слов

№	Словообраз	Показатели частотности в стихотворениях	Показатели частотности в заглавиях стихотворений	Показатели частотности эпитетов при словообразвах
1	өмір	429	39	41
2	жүрек	241	21	33
3	көңіл	164	19	27
4	бақыт	131	12	8
Всего	4	965	91	109

Попытаемся рассмотреть, как данные 4 слова проявляют себя в конкретных текстовых ситуациях.

Поэтические раздумья Макаатаева касаются всех сторон бытия. В частности, он пытается понять, в чем смысл жизни и ее предназначение, говорит о многообразии и сложности ее сущности. Как бы не складывались отношения с ней, как бы она не испытывала поэта, он любит ее по-настоящему: «Мен өмірге ғашықпын» («Я в жизнь влюблен»). Она показана во взлетах и падениях, счастье и несчастье, в светлом и темном. В стихотворении «Қызық өмір» («Интересная жизнь») Макаатаев говорит о том, что судьба может быть разной, но жизнь одна, и она просто необходима: «Өмір біреу», «Өмір керек». Ничего нет прекраснее и дороже жизни: «Не жетсін өмір сүргенге!» («Что может сравниться с тем, чтобы жить!»).

Как показывают статистические данные, словообраз «жизнь» в стихотворных текстах Макаатаева является самым частотным: «Өмір әлде алдайды» («Жизнь еще обманет»), «Жас өмір, саған өкпем жоқ» («Молодая жизнь, нет у меня на тебя обиды»), «Өмір деген біреу бар» («Есть кто-то по имени "жизнь"»), «Өмірге келген күнім» («День, когда я пришел в жизнь») и др. Например, в стихотворении «Ей, өмір» («Эй, жизнь») говорится о том, что в жизни есть и белое, и черное, а она сама обитает между землей и небом, между Умай и Тенгри. Чтобы остыть, она бросается в холодную воду, а ее стремительность и непредсказуемость сродни жизни перекати-поля. Жизнь мгновенна, как блеснувшая молния, как грохот грома (стихотворение «Пай, пай, Өмір!» – «О, Жизнь!»).

В жизни прекрасны ее тайны и крутые повороты. Лирические раздумья поэта о жизни нередко строятся на использовании прописных истин, как это происходит в стихотворении «Өмір»: «Шіркін өмір, қымбатсың-ау дегенмен» («Ах, жизнь, как все-таки ты дорога»). Оригинальность в раздумьях о жизни извлекается поэтом за счет привлечения этнометафоры «шыбын жан», близкой и понятной казахскому читателю. В древних представлениях казахов она имела астральное значение, вкладываемое в космическое понятие «душа», а также словосочетание «шыбын жан» означало и понятие «өмір» («жизнь») [10, 930]. Здесь сила жизни как внешнего фактора удваивается, усиливается за счет внутреннего мерцающего образа – жизнь=душа: «Кеудесінде шыбыны бар жанды зат» («В груди его есть живая жизнь=душа»). Наложение общечеловеческого и национального бытийного опыта способствуют достижению смыслового и художественного эффекта, принадлежащего только Макаатаеву.

Поэт поет гимн жизни: «О, өмір, жан – өмір, нұр – өмір, / Ән – өмір, күй – өмір, жыр – өмір!» («О жизнь, душа – жизнь, свет – жизнь, / Песня – жизнь, мелодия – жизнь, поэма – жизнь!»). Им создаются целые сравнительные ряды, которые зачастую имеют общепоэтическую клишированную форму выражения: «Өмір – күрес» («Жизнь – борьба»), «Өмір – теңіз» («Жизнь – море»), «дастан-

өмірдің» («жизни поэма»), «жастық – өмір» («молодость – жизнь»), «Өмір деген – тер төгу» («Жизнь – это значит пролить пот»), «Шайқаласың өмірдің кемесінде» («Качаешься на лодке жизни»), «Өмір дейтін тайғанақ мұз айдында» («На скользком зеркальном льду жизни»). Грань между жизнью и смертью настолько зыбкая, что Макаатаев нередко воспринимает их как единое целое: «өмір-өлім» («жизнь-смерть»). Все приведенные примеры свидетельствуют о том, что макаатаевский стиль прост и традиционен. Это тот самый случай, о котором пишет А.Л. Жовтис: «Новая системность оказалась возможной благодаря старой» [9, 174]. Известное, включенное в новое фоновое окружение, переосмысливается и, обладая свежестью восприятия, порождает оригинальный неповторимый мир макаатаевской поэзии.

Размышляет Макаатаев и о своей непросто складывающейся жизни:

Не көрмедім, өмірде не кешпедім?!
Что я только не видел, чего в жизни не испытал?! [3, 123]
Жылап қайттым өмірдің базарынаң.
В слезах возвратился с праздника жизни.

Но самая большая жизненная трагедия для него как поэта – это отлучение от поэзии:

Жырсыз өмір мен үшін өмір емес,
Жырсыз өмір – мен үшін тозған бұйым [3, 228]
Без поэзии жизнь для меня не жизнь,
Без поэзии жизнь для меня – это старая ветошь.

Как бы ни была прекрасна жизнь, для Макаатаева она не имеет никакого смысла без поэзии: «Әнсіз өмір өмір ме» («Без поэзии жизнь разве жизнь»).

Слово «өмір», занимая одно из лидирующих положений в системе бытийных ценностей Макаатаева, включает в свою понятийную орбиту и три других слова.

Лексическая категория «жүрек» («сердце») часто встречается в поэзии Макаатаева и предстает в самых незабываемых образах: «Қан орнына жүрекке қайғы толса» («Если вместо крови заполнит сердце печаль»), «Салқын тартқан жүректі жылатқандай» («Словно заставил плакать похолодевшее сердце»).

Отчетливо понимая важность этого слова для Макаатаева, составители двухтомника, появившегося шесть лет спустя после смерти поэта, Лашын Әзімжанова и Сәрсенбі Дәуітов, дали ему название «Соғады жүрек» («Биение сердца») [11]. Как было указано выше, в заглавиях 21 стихотворения встречается слово «жүрек». Имеет оно солидное представительство и в поэтических текстах. В лирике Макаатаева сердце, олицетворяясь, несет на себе признаки живого существа, совершающего действия: «күрсінгенде» («когда вздыхает»), «атқан» («стреляло»), «үзбе» («не разрывай»), «айналысын» («пусть кружится»), «тула» («бушуй»), «жүр» («ходит»), «түстің» («спустилось»), «жалынба» («не жалуйся»), «шырылдау» («щебетать»), «жыласын» («пусть плачет»), «жармасады» («цепляется»), «оянып» («проснувшись»). Поэт сравнивает сердце с часами, младенцем, листком, огнем, камнем, адом. Оно может быть сродни сердцу Данко, африканскому сердцу или сердцу льва.

В стихотворении «Бір ой» («Одна мысль») слово «жүрек» встречается 4 раза. Лирический герой обращается к сердцу, наделяя его таким эмоционально выразительным качеством, как «сорлы жүрек» («бедное сердце»). Это словосочетание находится в начале стихотворения и повторяется в конце, тем самым фиксируя собой кольцевую композицию. Что движет сердцем, воспламененным мечтой: беда или счастье, страх или радость? Оно ставит поэта перед выбором: радоваться или плакать ему? Он просит бедное сердце биться потише, опасаясь, что душа может сгореть в его пылающем огне. Образ сердца сопрягается с образами вдохновения и поэзии:

Кірленген жүрегімді өр шабытпен,
Серігім өлеңіммен жуайын да! [2, 66]
Мое сердце, запачканное гордым вдохновением,
Очищу верным другом моим – моей поэзией!

Так же, как и в случае с образом жизни, образ сердца тесно связан с поэзией: «Жүрегімде жыр ұйып» («В сердце песня зародилась»).

Словообраз «көңіл» обладает семантической многозначностью. Согласно казахско-русскому словарю [12] оно имеет 5 вариантов значений, которые определяются по контексту. Встречается слово «көңіл» в значении «любовь»: «Көрмегің, мейлің, көңілді маған бөлмегің» («Уходишь, ну и ладно, не оставляй мне любви»); «душа»: «Шаршапты көңіл» («Устала душа»); «сердце»: «Сенің көңілің қайда енді белгісіз» («Где твое сердце сейчас – неизвестно»); «чувство»: «Толқын – көңіл тоқырап таусылуы-ай» («Нахлынувшие чувства, замерев, вдруг исчезли»); «настроение (веселый)»: «Ең көрікті, көңілді қайсың барсың?» («Кто из вас самый красивый, веселый?»).

Поэтические формулы, связанные со словом «көңіл», в макатаевской поэзии находятся словно «между молотом и наковальней». Для них не существует стабильности. Поэт отчетливо понимает это: «Кім білсін, көңіл, қандай күй кешеді» («Кто знает в душе, какая мелодия родится»). Они могут наполняться энергией жизни: «Кейде көңілім жанады өрт секілді» («Иногда сердце мое горит, как пожар»). Но чаще всего они содержат в себе разрушительную силу тоски и печали:

Өксі, көңіл, өткізген сәттеріңе,
Өксі, көңіл, мен сені жұбатпайын [3, 55]
Рыдай, душа, по ушедшим дням,
Рыдай, душа, тебя я не стану утешать.

В стихотворении «Көңілім» («Моя душа») в душе лирического героя ураган, в его душе горит огонь. Но радость, счастье, сожаление и печаль, сменяя друг друга, всегда идут рядом. Многочисленные друзья могут утешать, но и могут заставить плакать.

Эстетика противопоставлений является одной из важных черт поэтического мировоззрения Макатаева. Но в отдельных случаях он стремится снять антитезу, возводя ее компоненты к единому знаменателю. В анализируемом стихотворении преодоление минорности осуществляется за счет того, что оппозиционные ряды становятся составными частями более емкого понятия «көңіл»:

Көтере берем,
көңілім – жердің шары ғой.
О, дарқан көңілім!
Өмірімнің тозбас сәні ғой! [3, 78]
Все преодолею,
ведь душа моя – земной шар.
О, щедрая моя душа!
Моей жизни неисчерпаемая красота!

Признавая счастье важной составляющей жизни, поэт относится к нему как к недостижимой мечте. Он считает, что ему счастье «бұйырмаған» («не суждено»). Он гоняется за ним («бақыт қуып») и не может его поймать («ұстай алмады»), потому что счастье, как мираж, призрачно: «Жалтақ-бақыт жалт етіп көрінбеді» («Пугливое счастье, вспыхнув, исчезло»). Макатаев создает пронзительные и неповторимые картины непростых взаимоотношений лирического героя и счастья:

Өліп-талып жеткенде бақытына,
Шорт үзіліп кей тағдыр түгесілен [3, 337].
Когда с трудом приближается к счастью,
Вдруг судьба, резко обрываясь, заканчивается.

Как горько звучит признание поэта в стихотворении «Бақыт іздеп» («В поисках счастья»):

Білемін, бақыт табу қиын маған,
Несіне бақыт іздеп құйын болам! [3, 354]

Знаю, что счастье мне трудно найти,
Зачем же в поисках счастья мечусь, как ураган!

Все трагические перипетии судьбы Макаатаева свидетельствуют о безрезультатности поисков счастья для самого себя: «Бақыт іздеп жүріпін бекерге мен» («Напрасно жил я в поисках счастья»). Он не находит его в природе: «Оралдым тұңғықтан батып барып, / Одан да әкелмедім бақыт тауып» («Побывав на глубине бездны, / И там я не обрел счастья»). Счастья нет для него в любви: «Сенімен кетті жастық, кетті бақыт» («С тобою ушла молодость, ушло счастье»).

Говоря о счастье, Макаатаев нередко прибегает к понятиям, отсылающим к системе количественных показателей: «Бақыт-ау! Сенің құның тиын маған!» («Эх счастье! Для меня твоя цена – копейка!»), «Аздаған менде бақыт бар» («Есть у меня немного счастья»), «Бір басымда бақытым бар аздаған» («Немного счастья есть у меня»), «Бақыт бер маған аздаған!» («Дай мне счастья немного!»), «Қаласам, бір-бір бақыт таба аламын!» («Если захочу, то немного счастья найду!»). В стихотворении «Тілек» («Благословение») поэт пророчески говорит о том, что ему даровано счастье только наполовину и только полвека жизни. Нередко счастье соотносится с идеей конца: «Бақыт іздеп соңғы сәулем сөнгенше» («Ищу счастья, пока последний луч не погаснет»).

Отсутствием личного счастья, возможно, определяется преобладание интонации минорности в изображении поэтом этого сакрального состояния и объясняется низкий показатель частотности данного словообраза и эпитетов к нему в поэзии Макаатаева.

Но поэт стремится найти выход из постоянно преследующего его ощущения несчастья. Преодоление минорного настроения осуществляется благодаря окружающему миру, из которого он черпает силы. В чем же Макаатаев находит счастье? Вновь, прибегая к языку цифр, в стихотворении «Үш бақыт» («Три счастья») он говорит: «Үш бірдей бақытым бар алақанда» («Три равных счастья есть у меня»). Составными общего счастья являются народ, родной язык и родина.

• Счастье в народе, которому Макаатаев посвящает свои сокровенные мысли и все богатство своей поэзии. Одной из важных составляющих этого вида счастья является счастье отдельного человека, в формировании которого главную роль играет счастье родителей, окружающих детей заботой и любовью. В стихотворении «Бақыт деген» 23 раз встречается слово «бақыт». Учитель дает домашнее задание написать сочинение на тему: «Что такое счастье?». На восклицание сына-школьника: «Откуда я знаю, что такое счастье?», отец дает обстоятельный ответ о том, что детство своими играми, смехом и беззаботностью уже составляет суть счастья. И счастье сына – это его отец, ищущий счастья для него: «Бақытын тілеп баланың». Эта житейская мудрость для Макаатаева, рано оставшегося без отца, без его заботы и поддержки, – не красивая фраза, она выстрадана всей его жизнью. Счастье же матери, в частности, матери поэта Мукагали Макаатаева, в том, что ее сын, вымоленный у Всевышнего, несмотря на все его жизненные невзгоды и падения, находится рядом с ней: «Шеше, сен бақыттысың» («Мама, ты счастливая»).

• Счастье составляет родной язык, способный разрушить даже каменное сердце и спасти поэта:

Кей-кейде дүниеден түңілсемде,
Қасиетті тілімнен түңілмедім [3, 645].

Порою разочаровавшись в жизни,
В священном языке не разочаровался.

Олицетворением языка является творчество. Примером служения великому казахскому слову для Макаатаева был М.Ауэзов. В одном из стихотворений («Елес жайлы естелік» – «Воспоминание о несбывшемся») поэт вспоминает, как принимал участие в собрании писателей под председательством автора романа «Путь Абая». Скромно заняв место в углу переполненного зала Союза писателей, поэт проникся пониманием того, что торжественность и памятность этого собрания связана с личностью выдающегося казахского писателя. Его судьба, по мнению Макаатаева, – образец трудолюбия, которое дало Ауэзову испытать счастье творчества и возвысило его имя. Вся жизнь и самого Макаатаева также посвящена служению творчеству, Поэзии (стихотворение «Сен үшін» – «Ради тебя»). Только в ней он видит свое счастье.

• Счастье – это Родина. Она включает в себя три грани природно-бытийного мира Макаатаева: счастливую землю по имени «Карасаз»; счастье природы, счастье казахской родной земли и всего этого мира, живущего под солнцем; счастье времени, эпохи, истории:

Бақытты ғой заман,
Қандай көңілді! [3, 651]

Счастлиное время,
Как прекрасно!

Исследование идеологии и структуры (термины У.Эко [14]) четырех слов макатаевской поэзии – «өмір», «жүрек», «көңіл», «бақыт» показало, что наблюдается закономерность их текстовых проявлений. Она восходит к макатаевской концепции неоднозначности бытия, где нередко боль и страдания стремятся вытеснить радость и счастье. Например, во второй редакции раннего стихотворения «Ауырмай жаным киналды!» («Не болея, сердце мучалось!») все 4 слова участвуют в создании настроения безысходности. Сердце лирического героя не находит себе места, душа его в огне, потому что не встретил он человека, который бы подсказал ему правильный путь. Крик одинокой души звучит в его словах: «Бақытсыз сорлы болдым да, / Өмірдің кештім батпағын» («Я горемычный, несчастный, / С грязью жизни столкнулся»). Что нужно было увидеть в жизни, что пережить в возрасте 18 лет, чтобы в отчаянии написать такие строки?!

В то же время важно помнить, что число 4 символизирует постоянство и универсальность, обладает особой гармонией и глубиной (4 стороны света, 4 времени года / суток, 4 стихии). Символика этого числа отражена и в национальных кодах казахской культуры [10, 817]: «Төрт құбыласы тен» («Четыре стороны равны»), «Төрт аяғынын тік тұрғызды» («Поднял на четыре конечности»), «Төрт түлік» (устойчивое обозначение группы из 4 животных), «Төрт қанатты үй» («Дом из четырех углов»).

Несмотря на присутствие скорбных тем и интонации безысходности (типа, «Қара жерге өмірім көмілгенше» – «Пока моя жизнь не будет предана черной земле»; «Өмірді келеді тастағың, тәтті өмірді» – «Хочется отказаться от жизни, сладкой жизни»; «Бақыты жүр сорғалап» – «Бродит его дырявое счастье» и т.д. [336]) Макатаев пытается восстановить гармонию бытия. И в этом ему помогает путь служения высокой поэзии:

Мен өмірді жырлау үшін келгемін! [3, 488]
Я пришел, чтобы жизнь воспевать!

Көгерер бер мәңгілік сен, өлеңім!..
Жырсыз өмірге не керегім,
Жырдан басқа жұртыма не беремін? [3, 329]

Вечно цвети, моя поэзия!..
Зачем я нужен жизни без стихов,
Что кроме них могу дать своему народу?

С.Франк пишет о том, что «сама возможность трагедии предполагает те глубины человеческого духа, в которых он, возвышаясь над ней, имеет прочную основу своего бытия в блаженном покое гармонии» [15]. М.Макатаев остается верен себе: благодаря поэзии, творчеству возможно обеспечить конечную победу над трагическим и обрести гармонию бытия.

Список использованной литературы:

- 1 Шарден де Т.П. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
- 2 Мақатаев М. Шығармаларының төрт томдығы: 1 т. – Алматы: Жалын баспасы, 2001.
- 3 Мақатаев М. Жыр кітабы. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2012. – 1032 б.
- 4 Введение в литературоведение / Под. Ред Л.В. Чернец. – Москва: Выс.шк., 2004.
- 5 Мақатаев М. Шығармаларының төрт томдығы: 2 т. – Алматы: Жалын баспасы, 2001.
- 6 Мақатаев М. Шығармаларының төрт томдығы: 3 т. – Алматы: Жалын баспасы, 2002.
- 7 Мақатаев М. Шығармаларының төрт томдығы: 4 т. – Алматы: Жалын баспасы, 2002.
- 8 Национальный корпус русского языка

[/http://search1.ruscorpora.ru/search.xml?env=alpha&mycorp=&mysent=&mysize=&mysentsize=&mydocsize=&dpp=&spp=&spd=&text=lexform&mode=poetic&sort=gr_tagging&ext=10&nodia=1&req=%EA%EE%EB%FB%E1%E5%EB%FC%ED%E0%FF+%EF%E5%F1%ED%FF](http://search1.ruscorpora.ru/search.xml?env=alpha&mycorp=&mysent=&mysize=&mysentsize=&mydocsize=&dpp=&spp=&spd=&text=lexform&mode=poetic&sort=gr_tagging&ext=10&nodia=1&req=%EA%EE%EB%FB%E1%E5%EB%FC%ED%E0%FF+%EF%E5%F1%ED%FF)

9 Жовтис А.Л. Отношения банальности – оригинальности в структуре стиха // Избранные статьи. – Алматы, 2013. – С.155-174.

10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008.

11 Мақатаев М. Согады жүрек: Өлеңдер, поэмалар. Екі томдық. – Алматы, 1982.

12 Қазақша-орысша сөздік. Казахско-русский словарь. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008.

13 Мұқағали: Естеліктер. – Алматы: Жазушы, 1995.

14 Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. – СПб.: Симпозиум, 2004.

15 Франк С.Л. Трагизм и гармония бытия // Реальность и человек. Метафизика человеческого бытия. <http://altrea.narod.ru/frank/realnost26.html>

МРНТИ 17.82.31

Қ.Е. Абиыр¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ, Қазақстан

Ж.ТҰРЛЫБАЙҰЛЫНЫҢ «РАЙЫМБЕК БАТЫР» РОМАНЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МОТИВТЕР

Аңдатпа

Мақалада Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясындағы фольклоризм мәселелері қарастырылды. Батыр бейнесін сомдаудағы фольклорлық мотивтердің қызметі салыстырмалы типологиялық тұрғыда талданды. Әлемдік фольклорда кеңінен таралған типологиялық ортақ мотивтер тізбегінің «Райымбек батыр» роман-дилогиясында да көрініс тапқандығы нақты талдаулар нәтижесінде белгілі болды. Шығармада көрініс тапқан ерекше тағдыр иесі болу, батырлық балалық шақ, жас қаһарманның өз ата қонысынан ажырап, басқа ортада тәрбиеленуі, нағашы жұртта есею, тұлпар таңдап міну, тұтқындағы әкені құтқаруға асығу, жылқышы (табыншы) болу, батырдың туған жерді жаудан азат ету жорықтары, сәуегей түс көру, жыланды/айдаһарды жеңу арқылы қалыңдығын тұтқыннан азат ету, осылайша қаһармандықпен үйлену сынды көркем мотивтерді ұлттық эпостардан да, әлемдік эпостық қордағы «Гильгамеш», «Илиада», «Тристан мен Изольда», «Манас», «Қорқыт», «Жаңғар», «Гэсэр», т.б. үлгілерден де байқауға болады. Бас қаһарманның тарихи өмірбаяны туралы тарихи деректердің тек тарихи аңыз-әңгімелер арқылы жеткендігі роман-дилогияның фольклорлық негізде жазылуының басты себебі болып табылады. Тарихи қаһарманды сомдауда эпикалық мотивтердің айрықша сюжеттік үлгі болғандығы зерттеу арқылы анықталды.

Түйін сөздер: әдебиет, әлем, фольклор, батыр, қаһарман, көркем бейне, эпос, мотив.

Абиыр К.Е.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Казахстан

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В РОМАНЕ Ж.ТУРЛЫБАЙУЛЫ «РАЙЫМБЕК БАТЫР»

Аннотация

В Статье были рассмотрены вопросы фольклоризма в романе-дилогии Ж.Турлыбайұлы «Райымбек батыр». Деятельность фольклорных мотивов в создании образа героя была проанализирована сравнительно, типологически. В результате детального анализа стало известно, что наиболее распространенной в мировом фольклоре цепочкой типологических общих мотивов была отражена и в романе-дилогии «Райымбек батыр». В произведении проявляется особая судьба, героическое детство, воспитание молодого героя в другой среде, у родственников со стороны матери, выбор скакуна, стремление спасти отца, становление конюхом, походы героя ради свободы родной земли от врага, слезы; освобождение невесты путем победы над змеем/драконом, таким образом, проведение героической свадьбы, также можно наблюдать за схожими шаблонами и из национальных эпосов, «Гильгамеш», «Илиада», "Тристан и Изольда", "Манас", "Коркыт", "Орех", "Гэсэр", и т.д.

Главной причиной написания романа-дилогии на фольклорной основе является то, что исторические данные об исторической биографии главного героя дошли только с помощью исторических легенд и рассказов. Исследованием было установлено, что эпические мотивы в воплощении исторического героя были своеобразными сюжетными образами.

Ключевые слова: литература, мир, фольклор, герой, художественный образ, эпос, мотив.

K.E. Abiy¹

*¹Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

FOLKLORE MOTIVES IN THE NOVEL ZH.TURLYBAYUIY "RAIYMBEK BATYR"

Abstract

The Article considers the issues of folklorism in the novel-the novels of J.Turabajuly "Raiymbek Batyr". The activity of folklore motives in creating the image of the hero was analyzed comparatively, typologically. As a result of a detailed analysis, it became known that the most common in the world folklore chain of typological common motives was reflected in the novel-dilogy "Raiymbek Batyr". The work shows a special fate, heroic childhood, education of a young hero in a different environment, the relatives of the mother, the choice of the horse, the desire to save his father, becoming a groom, a trip of the hero for freedom of the native land from the enemy, tears; the liberation of the bride by defeating the serpent/dragon, so heroic behavior at the wedding, it is also possible to observe similar patterns and from the national epic "Gilgamesh", "Iliad", "Tristan and Isolde", "Manas", "Korkyt", "walnut", "Geser", etc.

The main reason for the writing of the novel-the popular film series that the historical information about the historical biography of the main character came only with the help of historical legends and stories. The study found that the epic motifs in the embodiment of the historical hero were a kind of plot images.

Keywords: literature, world, folklore, hero, artistic image, epic, motive.

Көркем әдебиет пен фольклор арасындағы байланыс – бүгінгі таңдағы әдебиеттану және фольклортану ғылымдарына тең дәрежеде өзекті мәселелердің бірі. Халықтық фольклор үлгілеріне тән поэтикалық дәстүрдің жазба әдебиетінде белсенді түрде көрініс табуын түрліше саралауға болады. Ауыз әдебиеті үлгілеріне тән стильдік, сөздік қолданыстың қазіргі әдебиетте бедерленуі ұлттық тарихи жадыға тән ментальді ойлау, сөйлеу ерекшеліктерін сипаттайтыны сөзсіз. Фольклорлық жанрларға (мысалы, эпос, ертегі, миф, аңыз, т.б.) тән композициялық құрылымның қазіргі әдеби туындыларда қайта жаңғырып жататын кездері де болады. Осы орайда фольклорлық мұралар шығарманың тұтас архитектуралық түзілімін мейлінше ұтымды ұйымдастыруға қызмет етеді. Ал әдебиет пен фольклордың оқиғалық деңгейдегі өзара сабақтастығын фольклорлық мотивтердің қайта жандануы үдерісімен түсіндіруге болады.

Ел мен жер азаттығы үшін күрескен ірі тарихи тұлғалардың бірі – Райымбек Түкеұлының ерлік істерін баяндауға арналған Жолдасбай Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» атты роман-дилогиясында шығармашылық тұрғыда игерілген фольклорлық мотивтер шоғыры осы көркемдік тәсілдің тарихи шындықты бейнелеудегі басыңқы ролін айқындайды. Алғаш 1972 жылы, яғни кеңестік дәуірде жазылып жарық көрген туындының тарихилық сипатынан фольклорлық мұрадағы қаһармандық эпосқа тән көркемдік-поэтикалық элементтерді аңғаруға болады. Осы мәселені тереңірек зерттеу арқылы тұтас көркем туындыдағы эпикалық дәстүр мен эпостық қаһарманға тән спецификалық ерекшеліктерді ашуға мүмкіндік туады.

«Райымбек батыр» роман-дилогиясын зерттеу нәтижесінде көркем мәтін құрылымына бірқатар фольклорлық-эпикалық мотивтер жүйесінің кірістірілгендігі анықталды. Олар: ерекше тағдыр иесі болу (отмеченность); батырлық балалық шақ; жас қаһарманның өз ата қонысынан ажырап, басқа ортада тәрбиеленуі; нағашы жұртта есею; тұлпар таңдап міну; тұтқындағы әкені құтқаруға асығу; жылқышы (табыншы) болу; батырдың туған жерді жаудан азат ету жорықтары, түс көру; жыланды/айдаһарды жеңу арқылы қалыңдығын тұтқыннан азат ету, осылайша қаһармандықпен үйлену, т.б. Талдау нәтижелері сонымен бірге осы мотивтердің қазақ, түркі-моңғол, шығыс, батыс фольклорлық мұраларында ұшырасатын типологиялық ұқсас нұсқаларын анықтады.

Көшпелі сюжеттермен ілесе дүние жүзінің түрлі халықтарының фольклорлық мұрасына сіңген мотивтердің ішінде мейлінше кең таралған сарындардың роман-диалогияға арқау болуының басты себебі – Райымбек батырдың тарихи тұлғасы туралы архивтік құжаттардың сақталмағандығы. Халық тарихын ауызша баяндаушылардың көп жағдайда классикалық эпос дәстүріне иек артуы – қалыптасқан үрдіс болғандықтан, бұл сарын тұтас күйінде тарихи тақырыптағы романның баяндау жүйесін айқындаушы фактор ретінде басымдыққа ие болған.

"Әдебиет пен фольклордың арақатынасын жалпылама түрде емес, әдебиеттің тарихи даму барысымен де бірлікте зерттеу – өте жемісті болмақ, себебі қай нәрсені болса да, тарихи принцип негізінде қарастырған дұрыс..." [1, 18]. Осыған орай әдебиет пен фольклордың өзара сабақтастығын нақты бір көркем туынды мысалында қарастырып көрейік.

Жоңғар шапқыншылығы дәуіріндегі ерлік істерімен, даңқты ғұмырбаянымен халық жадында қалған тарихи тұлғалардың бірі – Райымбек Түкеұлы туралы көркем шығармалар түрлі тарихи кезеңдерде дүниеге келген. Райымбек батыр есімі халық ауыз әдебиетіндегі Абылай хан, Қабанбай батыр сынды ірі тарихи тұлғалар туралы жыр-дастандарда ұшырасады. Батыр бейнесін орталық кейіпкер ретінде бейнелеген көлемді әдеби мәтіндер қатарында Сабдалы жырау жырлаған «Райымбегім, асылым» және Мөкен Болысұлының «Райымбек батыр» қисса-дастандарының нұсқалары, М.Мақатаевтың «Райымбек! Райымбек!» поэмасы (1981ж.) мен Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-диалогиясы (1972-1991 жж.) бар. Сонымен қоса батыр рухына бағышталған көптеген арнау өлеңдерінің өзі қазақ әдебиетіндегі үлкен бір тақырыптық арнаны құрайды. Осы аталған фольклорлық-әдеби туындыларда Райымбек батырдың өмір жолы өзара үндес фольклорлық аңыз-әңгімелер желісімен баяндалады. Райымбек батырға байланысты туындылардың тарихи түпнегізін саралау қиынға соғады. Себебі батырдың өмірбаяны жөнінде нақты тарихи деректер мен құжаттар көп емес. Осы ретте тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы ғалымдар тілге тиек қыларсанаулы ғана тарихи дереккөз бар. Олар: Ресей архивіндегі патшайым Анна Иоановнаға жазылған үйсін тайпасының хаты (1733 жыл, қол қоюшылар қатарында Райымбек батырдың атасы – Қангелді батыр бар) [2], ҚР Орталық мемлекеттік архиві қорында сақталған тарихи құжаттар (ф.7374, 1616-іс.), Ұлы жүз, Албан руының шежірелік тарихы (Әлдибекұлы, 2004), Түке – Райымбек – Жұман – Қожағұл шежіресі [2] және «Райымбек батыр шайқастары» атты қолжазбалар (Сауранбайұлы, 1981). Сонымен қатар Райымбек батырдың өмір сүрген ортасына, әкесі Қангелді мен ұлы Қожагелдінің қызметіне қатысты тарихи құжат-материалдар «Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв» (Алматы, 1964) атты архив деректері жинағында кездеседі. Мұның соңғысы тағы халық арасында сақталған тарихи естелік әңгімелер екенін ескеру қажет. Қалай болғанда да, Райымбек батырдың өмірде болған, реалды тарихи тұлға екендігі дау тудырмайды. Райымбек Түкеұлының батырлығы мен әулиелігі жайлы аңыз-әңгімелердің халық жадында ғасырлар бойы өшпей күні бүгінге дейін ел аузында жүруі де тарихи тұлғаның ірілігі мен ұлттық мән-маңызын, ерлік істерінің ұрпаққа үлгі болған жасампаздығын паш етеді.

Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-диалогиясы бас кейіпкердің балалық шағынан бастап өмірінің соңғы күндеріне дейінгі қаһармандық ғұмыр жолын баяндайды. Осы орайда кең құлашты эпикалық туындының сюжеттік желісіне арқау болған эпизодтар тізбегінен архаикалық және классикалық қаһармандық эпостарға тән оқиғалық динамиканы аңғармау мүмкін емес. Қаһарманның балалық шағының өз елінен алыста (нағашы жұртында) өтуінен бастау алатын әрбір мәнді оқиғалық компонент батырлық эпостың дәстүрлі сюжеттік-композициялық құрылымын еске салып отырады. Бұл жөнінде тарихшы М.Қойгелдиев былай дейді: "Тарихи тұлғалар, әсіресе батырлар қызметін баяндауда классикалық эпос дәстүріне бейімділік, кейде саналы түрде оның әдіс-құралдарына басымдылық беру байқалып отырады" [3, 141]. Ғалым Райымбек батырдың шайқастары туралы ауыз әдебиетіндегі тарихи әңгімелерді баяндаушылардың да осы қаһармандық эпос, нақтырақ айтқанда «Манас» жырының ықпалы болғандығына назар аударады.

Қаһармандық эпостың тақырыптық тұрғыдағы жетекші мотивтерінің Б.Н. Путилов саралауындағы тізбесінде жыланмен шайқас, құбыжықпен шайқас, қаһарман мен дәу (үлкен батыр), батыр мен әйел батыр, әке мен ұлдың қақтығысы, қаһармандықпен үйлену, батырдың өз әпкесін құтқаруы, ағайындылардың қақтығысып, бірін-бірі танымауы, батырдың ұрланған қалындығын құтқаруы, ердің өз әйелінің тойына тап болуы, қаһарманның өзге елдің батырымен не жауынгерімен шайқасуы, шапқыншыларға тойтарыс беру және дұшпан әскерін жою, қаланы жау қолынан азат ету, бөгде елге жорыққа шығу, жау айдап кеткен малды қайтарып алу, қарсыласымен жекпе-жекке шығу, батырдың мерт болуы сынды ұзын-сонар тақырыптар бар [4, 93]. Жалпы осы аталған көшпелі фольклорлық

мотивтердің ішінде эпостық сюжеттің бір бөлігі болып табылатын эпикалық мотивтің типтік формуласын ажыратуға болады. Әлемдік фольклорлық эпостың поэтикасы шенберінде кең қарастырғанда, қалыптасқан эпикалық-сюжеттік комбинациялардың тұрақтылығын байқаймыз. Мәселен, генетикалық тұрғыда эпостың түрлі тарихи дәуірлерімен тығыз байланысы бар *ғажайып туу, ата қонысынан алыста ер жетуі, жылқы бағу, қаһармандықпен үйлену, бауырласу* сынды эпикалық мотивтер топтамасы – шығыс халықтарының көпшілігіне тән сюжеттік жүйе. Осы сюжеттік схема Жолдасбай Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясында да біршама реалды жағдайға бейімделіп, көркемдік шешім тапқан. Мұның себебін, ең алдымен, бас кейіпкер Райымбек батырға қатысты материал ретінде негізінен фольклорлық мәтіндердің көптеп пайдаланылуымен байланысты. Ал ел ішінде ауыздан ауызға тарап, әр тасымалдаушысы тарапынан түрлі фольклорлық элементтермен байытылған аңыз-әфсана, жыр-дастандардың ғасырлар бойында өзіндік әмбебаптық үлгідегі типтік сипаттарға ие болғаны анық. Мәселен, Райымбектің үш жастағы сәби шағында аузына кірген жыланды қыршып өлтіргені туралы әңгіме ел аузында сақталған [5]. Ғажайып туу және ғажайып ер жету сарындарына орай халықтық санада қиялмен жетілген аңыздың архетиптік түптамасы *жыланмен, яки айдаһармен шайқас* сынды архаикалық эпосқа тән фольклорлық мотивтен тамыр тартқаны даусыз. Жалпы жыланмен айқас туралы мифтік мотив шығыс және батыс елдерінің көпшілігінде кездеседі. Мысалы, «Махабхарата», «Гильгамеш», «Илиада», «Тристан мен Изольда», «Қорқыт ата», «Жаңғар», «Гэсэр», «Еренсей», «Алтын Шағай», т.б. Райымбек батырдың болашақ қаһармандық ғұмырбаянын аңдатар жоғарыдағы аңыздың генезисін осы хтоникалық мотивтен іздеген жөн. Сол секілді халық жадында сақталған *жасөспірім Райымбектің жолбарысты өлтіруі* туралы аңыздық әңгімеде де бала батырдың жыртқыш хайуанға кез болуы сынды эпикалық мотив іздері жатқан болса керек.

«Райымбек батыр» романының құрылымындағы фольклорлық мотивтерге оралайық. Оқырман шығарманың алғашқы беттерінде-ақ бас кейіпкер Райжан – Райымбектің ерекше бала болып жаратылғанын аңғарады. Тоғыз жасар баланың ат жалын тартып мініп, ерте жетілуін, өз жасындағыларға қарағанда ақыл-ойының да ерте толысып, есеюін, намысқой әрі қайсар мінезді болып өсуін бейнелейтін эпизодтар шоғыры бас кейіпкердің **ерекше тағдыр иесі** екендігі жайлы идеяның төңірегіне топтастырылған. Е.М. Мелетинский қаһармандық эпостың баяндау жүйесіне тән айрықша жаратылған **батырдың балалық шағы** туралы: "Богатырское детство – с необычайно быстрым ростом ребенка, с проявлением им своей физической мощи, с богатырскими шалостями (игры со сверстниками) и ранними мужскими занятиями (охота, война) – можно охарактеризовать одновременно как период накопления сил и своеобразной идентификации героя", – дей келе, эпикалық айрықша жаратылудың басты белгілерінің бірі ретінде **жас қаһарманның өз ата қонысынан ажырап, басқа ортада тәрбиеленуін** атап өтеді [6,156]. «Райымбек батыр» романындағы Райжанның балалық шағы дәл осы схеманың ізімен өрбиді: әкесі Қангелдінің (романда Райымбек Түкенің емес, Қангелдінің баласы болып суреттеледі – автор) жоңғарларға тұтқанға түсуіне байланысты Райымбек анасымен бірге нағашы атасы Биекенің қолына көшіп келеді. Өзімен қатарлас балалармен төбелесіп қалуы сырттай тентектік болып көрінгенмен, шын мәнінде бала батырдың ерекше тұлғасын ашуға қызмет ететін фольклорлық мотив элементі екені анық. "Тірі жетім", "Нағашысының жуындысына семірген қаңғыбас", "Әкең қалмақтың құлы" сынды кемсіту сөздерін естуі [7, 11] баланың намысшыл, қайсар мінезін одан ары қайрап, тұтқындағы әкесін босатып алу туралы арманға бастайды. " – Бұл көкбурылды көресің ғой әлі, жел жетпес жүйрік болады. Қусаң – жетесің, қашсаң, құтыласың, – деп атаның мақтағаны одан арман қызықтыра, еліктіре түскен. Сол арада-ақ "әттең, көкбурылды үйретіп мініп, әкеме жетер күн болса!" деген арман туындаған баланың көкірегінде [7, 19]. Нағашы атасының бәсіреге мінгізген Көкойнағымен түрлі жаттығулар жасауы, атасымен аңға шығып садақ атып үйренуі, жан-тәнімен әкесін дұшпан қолынан азат етер күнді күткен баланың реалды жағдайдағы психо-физиологиялық жетілу жолын сипаттағанымен, мұның астарында жоғарыдағы реалистік роман жанрына мейлінше қалыптандырылған фольклорлық мотивтің қылаң берері белгілі. Мысалы, дәл осындай ерте есею мен жаралы әкесіне көмек қолын созуға деген талпыныс сарынын «Қобыланды батыр» жырындағы Қобыланды мен Құртқаның баласы Бөкенбайдан да көруге болады:

Келді Бөкен төртіне,
Төртке бала келгенде
«Ат шапсам» деп ойлайды
Қызыл бастың кентіне.
Келді бала бесіне,

Беске келген баланың
Күндіз-түні қайғысы –
Жау түседі есіне.

(«Қобыланды батыр», 2007).

Тіпті бала батырдың *нағашы жұртта жетілуі, нағашы жұртта жүріп, тұлпар таңдап мінуі* сынды өзара жалғас мотивтерді бөлек алып қарағанда, осы типологиялық ортақ белгілер «Қабанбай батыр», «Ер Еспембет» сынды жыр-дастандарға арқау болған аңыз-әңгімелерде ұшырасады.

Көшпенді жұрттың бар жиған дәулеті – алдындағы малы, яғни мінсе көлік, сойса қорек, ішсе сусын болған жылқы малы. Райымбек жастайынан Есжанмен бірге жылқы бағып, атасы Биекенің жылқысын түз тағысына да, қыр астындағы тынымсыз жауға да, қоңсылас ауылдардың барым-ташыларына да алғызбай, малсақтық танытады. Осы тұрғыдан келгенде Райымбектің ат құлағында ойнаған шабандоз болып өсуін бейнелеудегі **жылқышы (табыншы) мотивінің** сұлбасының жеке сюжеттік желі ретіндегі көркемдік қызметі, түптеп келгенде, Биекенің ағайыны – бас жылқышы Есжанның тәрбиесінде жүріп, Райымбектің соғыс әдіс-тәсілдерін (ат ойыны, қазақша, қалмақша күрес, садақ ату, т.б.) меңгеруін бейнелеуге саяды. Мұның өзі тағы «Манас», «Көрұғлы», «Қобыланды батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырлары мен «Алпамыс» ертегісіндегі бақташылық сарынмен өзара ұқсастықты айқындайды.

Романның негізгі идеялық арқауы болып табылатын **батырдың туған жерді жаудан азат ету жорықтары** тарихи шындық пен көркемдік шешім аспектісінде әртүрлі себептермен күрделі сипатқа ие. Біріншіден, авторлық ұстаным бойынша Райымбектің Түкенің емес, Қангелдінің баласы болып суреттелуі тарихи уақыт тұрғысында эпикалық туындыда баяндалатын оқиғалармен қайшы келетін тұстары бар. Оған қоса Райымбек батырдың өмір сүрген жылдары туралы бірізді ғылыми пікір әлі де жоқ. Бұл – өз алдына жете зерттеуді қажет ететін мәселе.

Романда Райымбек батырдың жорықтары ел жадында қалған тарихи аңыздардың желісімен баяндалады. Алғашқы шығыстан жау шапқан кезден бастап Райымбек батырдың Есжанды ақылшы ретінде ес тұтып, өзі құралпы жастарды топтастырып («тоғыз тоқпақ»), барлаушы әрі жазалаушы жасағын құруына байланысты ешқандай тарихи дереккөз кездеспейді. Авторлық дамытумен жетілдірілген эпизодтық әрекеттер жас буынның әскери қимылдарда алғаш сынға түсуін бейнелейді. Осы орайда қолға түскен қалмақ жауынгері Олжа-Мөңкенің (кейіннен Олжабай) серт беріп, қазақ әскері жағына шығуы Қ.Сауранбайұлы баяндайтын тарихи әңгімелердегі Аманжол есімді қалмақ батырын еске түсіреді.

Түс көру – көркем шығармадағы фольклорлық мотив ретінде ең алдымен фольклорлық санаға сәйкес сенімді білдіреді. Яғни түсте көрген құбылыстың болатынына шүбәсіз сену. Романда фольклорлық мотив деңгейіндегі түстер қатарында Әлмерек абыз бен Қангелді батырдың Райымбек туралы түстерін атауға негіз бар. Шапқыншылық кезінде мәңгіге көз жұмар алдында Әлмерек абыз жұртқа көрген ғажайып түсін айтып, жақсыға жориды:

Мен бір ғажай түс көрдім.
Бір емес осы жолда үш көрдім.
Сілтенген бізге көк сүңгі,
Сан жетпейтін көп сүңгі,
Сағағынан сынады,
Жау қолында жасыл ту,
Желбіреп тұрып құлады.
Күміс қоңырау, жез баулы.
Қондырдым қолға тұйғынды.
Қаптаған қалың қарғаның,
Қанатын барып сол қиды.
Тіледім тілек құдайдан,
Тұйғыным болды Райжан.
Күміс қоңырау – көк тұлпар
Жез бауы – қолда көк сүңгі
Ұмыт болар күн туар,
Қасірет, қайғы бұл күңгі...
Ел қайтады жеріне,
Құс қайтады көліне... [7, 191].

Түстің жырлану формасы, стильдік-көркемдік айшықтары фольклорлық дәстүрлі үлгіні танытады. Ел басына күн туып, атамекенін тастап үдере көшкен алмағайып шақта айтылған түс дәл фольклорлық компонент сапасында көркем шығарманың сюжеттік динамикасынан хабар береді. Сол тәрізді Қангелдінің түсінде Райымбектің қыран болып айдаһармен шайқасуы, ақыры оны жеңуі де мифтік танымнан тамыр тартатын бейнелі көрініс сипатында да, сол арқылы батырдың айдаһармен соғысын кейіптейтін ұтымды көркемдік тәсіл ретінде де қызғылықты. Жазушы осы тұста түс көру сарынын өте тиімді қолданған:

"Шың басына қонған алып қара құсқа қарап Қангелді өзінің адасып қалған қыранын таныды. Қуанып кеткен құсбегі «Қаһ Қаһ» деп биялайлы қолын көтерді. Бүркіт қалыптап кеп балдақты білекке қонды.

"Айдаһармен арпалыста мертіккен жерің жоқ па" деп оны сылап-сипап отырып қараса ұлы Райымбектің маңдайынан сипап отыр екен" [7,199]. Жалпы батырдың Әлмерек абыздың түсінде *тұйғын*, әкесі Қангелдінің түсінде *бүркіт* болып көрінуінде авторлық тұжырымдамаға сәйкес символдық мән бар екені айқын. Бас қаһарманның тұлғасын асқақтата бейнелеу талпынысымен жасалған мұндай метафоралық теңеулер эпикалық баяндаудың классикалық үлгілері қатарынан орын алады. Осындай эпостық мәнердегі әсерлілікке бағытталған тағы бір көркемдік детальға назар салайық:

"Қангелді күзетші шерікке тақай беріп «қақпаны аш!» деп қаһарлы әмір етті. Ол оп-оңай аша қоятын ыңғай танытпады. Тұра қашпақ боп, әрі-беріден ұмтылып еді, қалың адам қаумалап ешқайда жібермеді. Осы сәтті пайдаланып Райымбек ана жолы өздері қарғытып шыққан дуалдық аласалау жерінен Көкойнағымен шауып кеп, ішке секіріп түсті. Қарулы екі шерік қақпаның ішінде тұрып, сырттағы абыр-дабырға құлақ түре қалыпты. Дуалдан құрық бойы көтеріліп барып ішке топ ете қалған Райымбек оларға *аспаннан түскен дию-перідей көрінді*" [7, 272]. Эпостық дәстүр бойынша қарсыласының үрейін шақыратын мифологиялық бейне кейінде көрінуі – батырдың күш, айла жағынан басымдығын әйгілейтін көркемдік тәсіл.

Романдағы Райымбектің адами келбеті мен ой-сезім әлемін ашуға қызмет ететін линиялардың бірі – Күнімжанға деген махаббаты. Жауға қарсы жанын аямай, жауынгер қатарына қосылған Күніш пен оның анасы Қанымжанның тағдырлары романдағы мейлінше жарқын суреттелген әйел бейнелері. Бас қаһарманның жүрегінде махаббат сезімін оятқан Күніштің әйел затына тән нәзіктігі мен қылықтылығы, шайқастардағы намысшыл әрі қайсар мінезділігі жаугершілік дәуірдегі қазақ әйелінің (түбі қырғыздан шыққан) толымды тұлғасын танытады. Осы орайда сюжеттің дамуы барысында келесі бір көзге түсетін мотивке соқпай кету мүмкін емес. Күнімжан мен Еңлікті тұтқыннан босату эпизоды **қалыңдықты жау қолынан құтқару** сынды эпикалық мотивке құрылған. Осы ретте ескеру қажет факт – әлем халықтарының эпостарына тән **жыланды/айдаһарды жеңу арқылы қалыңдығын тұтқыннан азат ету, осылайша қаһармандықпен үйлену** сынды архаикалық мотивтің «Райымбек батыр» роман-дилогиясында өзінше көркемдік тұжырым тапқандығы. Жоғарыда сөз болған Қангелді түсіндегі астарлы меңзеу бойынша айдаһар кейіндегі дұшпанның қолынан Күнімжанды құтқарып, оған үйленуі романның көне дәуірлік және орта ғасырлық эпикалық дәстүрмен тығыз байланысын тағы бір мәрте дәлелдейді. Мысалы, осындай типологиялық ұқсас сюжетті ортағасырлық «Тристан мен Изольда» романынан да көреміз.

Фольклормен байланысты айқындайтын бұдан басқа да көркемдік қолданыстар романда ұшырасып отырады. Жаугершілік замандағы кейбір жер-су атауларының пайда болу тарихына, көшпенді өркениеттегі аталған дәуірге тән тұрмыс-салт ерекшеліктеріне, халықтың наным-сенімі мен қазақ-жоңғар қатынасына қатысты тарихи, этнографиялық, фольклорлық деректердің қабаты жете зерттеуді қажет етеді. Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы әдебиет пен фольклор арақатынасындағы генетикалық байланыстың әлі де басым шағында жазылғандығын айқындай отырып, жалпы ұлттық әдеби даму контексіндегі көркемдік танымның өтпелі кезеңін сипаттайды. Роман бойында архаикалық және классикалық эпос үлгілеріне тән эпикалық мотивтердің өзара сабақтасуы негізінде дамиды сюжеттік желі қаһармандық эпостың тарихи жанрға композициялық, сюжеттік, тақырыптық, көркемдік тұрғыда аса зор ықпал еткендігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қасқабасов С.А. Әдебиет пен фольклордың байланысы туралы // *Кім.: Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті.* – Алматы: Арда, 2011. – Б.9-49.

- 2 Қауынбайұлы Т. Ұран баба: Райымбек. – Алматы: Толағай Т., 2005. – 256 б.
- 3 Қойгелдиев М. Райымбек батыр. // Кім.: Райымбек. Ұжымдық жинақ. – Алматы: Елорда, 2005. – Б.140-147.
- 4 Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Ленинград, 1988. – 246 с.
- 5 Нұрғожаев Ж. Райымбек – әулие // Мұқағали. Республикалық әдеби-мәдени танымдық журнал. – 2013. – №7-8. – Б.22-39.
- 6 Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. – М., 1963. – 462 с.
- 7 Тұрлыбайұлы Ж. Райымбек батыр. 1-кітап. Толықтырылған қайта басылым. – Алматы, 2004. – 456 б.

МРНТИ 17.82.31

Ж.С. Аширов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ӘДЕБИЕТ ПЕН ӨНЕРДЕГІ СЮРРЕАЛИСТІК АЙШЫҚТАР

Аңдатпа

Мақалада модернистік бағыттағы ағымдардың бірі – сюрреализмнің пайда болу алғышарттары мен теориялық мәселелері қарастырылады. Ағым пайда болған Еуропа мәдениеті мен өнеріндегі, әдебиетіндегі ерекшеліктері мен өкілдерінің ағым ретіндегі өзгешелігі мен қазақ прозасындағы көріністері сөз болады. Әдебиет пен өнердегі жаңа ізденістерге итермелеген факторлардың адам болмысындағы тылсым тұстарымен байланыстылығы ашылады.

Сюрреализм – (французша *surréalisme* – реализмнен жоғары) XX ғасырдағы модернистік саналатын ағымдардың бірі. Сюрреализм ағымы өз кезеңінде тек әдебиет пен өнер салаларында инсандық «Менді» сциентистік ойдың, логика мен сананың, рухани, ұлттық дәстүр шеңберіндегі құрсаулардан босатуға үндеді. Болмыстағы шынайы ақиқатты бейсанада, санадан тыс деп таныған ағым, осы ақиқатты тану мен таныту құралын әдебиет пен өнерден іздеді. Қазақ прозасындағы сюрреалистік айшықтар көркем болмысты бейнелеудің бір құралы ретінде қызмет етті.

Түйін сөздер: сюрреализм, А.Бретон, автоматты жазу, қазақ прозасы.

Аширов Ж.С.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ СЮРРЕАЛИЗМА В ЛИТЕРАТУРЕ И ИСКУССТВЕ

Аннотация

В статье рассматривается появление и предпосылки, теоретические проблемы одной из течений модернизма – сюрреализм. Раскрываются особенности культуры и искусства, литературы Европы в эпохе сюрреализма и казахская проза в которой проявились некоторые особенности сюрреализма. Сюрреализм – (франц. *Surréalisme* – сверх реализм) один из модернистских течений XX века. Сюрреалисты призывали к освобождению человеческого "я" от сциентистских дум, логики, разума, морали, традиционной эстетики. Они считали что, подлинные истины бытия скрыты в сфере бессознательного, и искусство призвано вывести их оттуда, выразить в своих произведениях.

Ключевые слова: сюрреализм, А.Бретон, автоматическое письмо, казахская проза.

Zh.Ashirov¹

¹Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

DISTINCTIVE FEATURES OF SURREALISM IN THE LITERATURE AND ART

Abstract

The article discusses the emergence and prerequisites, theoretical problems of one of the trends of modernism – surrealism. It reveals the features of culture and art, literature of Europe in the era of surrealism and Kazakh prose in which some features of surrealism manifested themselves. Surrealism – (French Surréalisme – over realism) is one of the modernist trends of the twentieth century. Surrealists called for the liberation of the human "I" from scientific thoughts, logic, reason, morality, traditional aesthetics. They believed that the true truths of being are hidden in the sphere of the unconscious, and art is designed to take them out and express them in their works.

Keywords: surrealism, A.Breton, automatic writing, Kazakh prose.

Адам жаратылысынан өзгерімпаз. Жасампаздық табиғаты қоғамдық ортадағы адамның рухани, әлеуметтік, тіпті материалдық саладағы дағдарысымен тамырлас. Ғылыми-техникалық жаңалықтарымен, қауырт артқан өндіріс қуатымен жігерленген батыстық өркениет адамы ХХ ғасыр басында бірінші дүниежүзілік соғыс тудырған рухани дағдарыспен бетпе-бет келді. Еуропа мәдениетінің Жаңа дәуірден бастау алатын көптеген гуманистік тәрбие идеяларының (мәселен Джон Локктың «Таза тақта» концепциясы) өміршендігіне қарамастан Еуропалық өркениетті соғыс өртінің шарпуы сол қоғамды болмысты түсіну мен бейнелеуде жаңа ізденістерге итермеледі. Бірінші және екінші дүниежүзілік соғыс аралығында модернистік бағыттың белді ағымы ретінде сюрреализм бой көрсетті. Бағытты зерттеушілер сюрреализмді тек әдебиетке ғана қатысты емес, өнердің басқа салаларында да, тіпті өнердің қолданбалы түрлеріне де әсер еткен деп түсіндіреді.

Әдебиеттегі сюрреализм өз бастауын француз ақыны Г.Аполлинер (1880-1918 ж.) шығармашылығынан алады. Г.Аполлинер өз пьесасының («Груди Тиресия» 1917ж.) жанрын «сюрреалистік драма» деп атаған болатын. Сюрреализмнің 20-30 жылдардағы негізгі өкілдері А.Бретон мен Ф.Супо Г.Аполлинердің осы терминін ағым атауы ретінде қалыптастырды. Сюрреализм З. Фрейд іліміне, оның «мен және менен жоғары мен» ұғымдарымен жүруге тырысты. Сюрреалистердің түсіндіруінше жаңа ағым реалды болмыстың бар жамылғысын сыпырды. Шындық тектес елес болмысын (реальность неправдоподобности) әдеби және өнер әлеміне ендірді. Осыдан келіп таңғажайыптық туындайды. «Қысқаша қайырайық: таңғажайыптық әркез әсем, ғажайыптық бәрі әсем, ғажайып болған нәрсе ғана әсем» [1].

Ағымды қалыптастырушылардың бірі П.Элюар осы «Азат қолдар» сурет-өлеңдер жинағының кіріспесінде бір концептуалды ерекшелік туралы: «Мұхит түбінде қаншалықты таңғажайыптық болса, бір стақан суда да соншама таңғажайыптық бар» – деп жазды.

ХХ ғасыр басындағы ірі ағымдардың бірі саналған сюрреализм бағыт өкілдерінің өздері көрсетіп кеткендей романтизмнен бастау алады деп есептеледі. А.Бретон сюрреализмнің бірінші манифестінде-ақ «реалды шынайы өмірмен қатар өрбіп жататын іс-әрекеттер бар» деп ағымның негізгі ерекшеліктерін көрсетті [1]. Француз сюрреализмі дегенде сол кезеңдегі осы ағыммен қандай да бір дәрежеде байланысы бар есімдер аталады. Олар: Жерар де Нерваль, Бодлер, Лотреамон, Рембо, т.б. Сюрреализм мен символизмді байланыстыру арқылы сюрреалистер Раймон Руссельді ағым өкілі ретінде таныды. Р.Руссель шығалмалары ХІХ ғасыр соңынан бері жарық көріп келе жатқанымен, дәл осы ағым өкілдеріне дейін бағаланбай, елеусіздеу келген еді. Шығармашылығының басым дені есі қалыпты адамның туындысы деп бағаланбайтын. Р.Руссель ХІХ ғасырдағы идеалистік эстетиканың айтуға тұрарлықтай қабылдаушысы және соңғысы болды деп айтуға болады. Р.Руссель үшін идеалистік эстетика принциптері шығармашылық концепция ғана емес, өмірлік дүниетаным ретінде қабылданды. Осы дүниетаным негізінде Р.Руссельдің өз айналасынан сақтануы, жақын адамдарын да, жат адамдарды да жаратпауы, ешкіммен сыр бөліспеуі оның өз әлемін жасау, әлемді өзі үшін жасау жолындағы талпынысы деп түсіну керек. Бұл ыңғайда ол осы жолда М.Прустың ізденістерін еске түсіреді. Р.Руссель символизм соқпағымен жүрді. Символистердің сөзді номинативті мағынасынан алыстатуы, тіпті мағынасыз таңба ретінде бедерлеуі, сол таңбадан символ-емеурін іздеуі Руссель шығармашылығына да, дүниетанымына да жақын еді.

Сюрреализмнің нақты пайда болған күнін нақты кесіп айтуға мүмкіндік жоқ. Мерзімге қатысты айтсақ, сюрреализмнің пайда болуындағы елеулі оқиға ретінде 1916 жылдың 19 маусымын атауға болар еді. Осы күні Дүниежүзілік соғыстың ең қызу күндерінде, соғыстан бейтарап Цюрих (Швейцария) қаласындағы «Кабаре Вольтерде» «Антипирин мырзаның Манифесті» өткізіледі. Румын Тристан Тцарадың бас болуымен өткізілген бұл манифест дадаизм мен оның заңды жалғасы сюрреализмнің бастауы болды.

Сюрреалистік дүниетаным мен шығармашылық ағым өкілдерінің әдеби туындының болмысы туралы көзқарастары көркем туындының канондарын төңкерістік дерліктей деңгейде қайта пайымдады. Мәселен, Г.Аполлинер жоғарыда аталған шығармасында көркемдік кеңістік және уақытпен санаспайды. Шығармада авторлық элем бірінші орында, ал ол элемде автор құдай іспетті. Шығарманы «Жаратушы» автор құқығы шектеусіз екендігін жоғарыдан аталған шығармасында көрерменге танытуға тырысты (Тиресияның ер адамға айналуы).

Соғыс аяқталысымен нейтралды Швейцария дадаизмнің орталығы болуын бірте бірте тоқтатты. Аталған ағым орталығы 1919 жылдан бастап Парижге ауысты. 1919 жылдың наурыз айында сюрреализмнің басты өкілдері Андре Бретон, Луи Арагон, Филипп Супо «Литератюр» журналының төңірегіне топтасты. Кейінірек осы журнал маңына дадаист Тристан Тцара да шақырылады.

Сюрреализмнің дадаизмнен ірге бөлектеуі 1919 жылдың қазан айынан басталады. Дәл осы кезде «Литератюр» журналында А.Бретон мен Ф.Супоның «Магниттік өрістер» атты шығармасын жариялады. «Магниттік өрістер» – сюрреализмнің теориясының іс жүзіндегі айқын көрінісі. Аталған шығарма автордың саналық ерекшеліктері мен шектеулерінен ада, бейсаналы түрде жазылған алғашқы туынды. Сюрреалистердің қабылдауында адамның, әсіресе шығармашылық адамының творчестволық еркіндігі санадағы тарих мен қоғам, ұлттық ерекшелік қалыптастырған моральдік, этикалық нормалар мен шектеулерден тыс болуы тиіс еді. Шығарманың жаңашылдығы психоаналитик З.Фрейд, психиатр Пьер Жаненің медицина саласындағы феноменологиялық зерттеу нәтижелерінің әдеби салада көрініс табуында еді. «Книга Магнитные поля, по мнению создателей, не было художественным произведением. Это был просто результат научного эксперимента, первой попыткой практической реализаций «психологического автоматизма». Результатом был поток ярких, парадоксальных, поразительных, часто смешных образов, которые вовлекают читателя, хочет он того или нет, в неистовую игру неожиданных сравнений в совершенно сновиденческих ситуациях, где слова избегают своих избыточных значений и располагается в последовательности, не зависящие от воли создателя произведения» [2, 56-57]. Автоматты жазу әдеби ортада сюрреалистердің басты ерекшелігі мен қаруының бірі болды. «Автоматты жазу – жазушының бейсаналы әрекетінің үдерісі (немесе жемісі). Осы жағдайда тұлға гипноздық, медиумдық немесе медитивтік транс болады немесе өзінің қол қозғалысынан басқа әрекетін басқара алатындай санада болады» [3]. «Основа творческого метода сюрреализма, по определению Бретона («Манифест сюрреализма», 1924), — «чистый психический автоматизм, имеющий целью выразить устно или письменно, или любым другим способом реальное функционирование мысли. Диктовка мысли вне всякого контроля со стороны разума, вне каких бы то ни было эстетических или нравственных соображений... Сюрреализм основывается на вере в высшую реальность; на ассоциативных формах, до сих пор остававшихся без внимания; на всевластии мечты, на неутилитарной игре мысли. Он стремится разрушить другие психические механизмы и занять их место для решения важнейших жизненных проблем...» [4, 31].

Болмысты айшықтауда сюрреализм адамды өзі бір бөлегі болып табылатын табиғаттан бөлек тануға, адамның болмысындағы иррационалдық қырларын классификациялауға тырысты. Сюрреализмдегі адам беймәлім болмыс, тылсым элемнің бөлшегі ретінде танылды. Тылсым элемнің классификациялауға қолжетімді көрінісі түс еді. Түс иррационалды элемнің бөлшегі болғандықтан да өнер атаулының сюрреалистік түрлерінде кеңінен көрініс табады. Мәселен, суретші Сальвадор Далидің туындыларындағы «Оянудан бір сәт бұрын араның анарды айнала ұшуынан туындағын түс», «Жадының мәңгілігі» сияқты картиналарында ұлт пен қоғам тудырған құндылықтар емес, суретшінің бейсаналы элеміндегі фобиялары мен рационалды логиканың қайшылығы алдыңғы орында бейнеленеді. Шындығында да «...өнер туындысының иесі, автор өзінің шығармашылық идеясының нәтижесіне, ойлау процесінің дискурсивті жүйесімен тиянақты процедуралар мен интерпретациялар жасай алмауы мүмкін. Сондықтан, бұл – интеллектуалдық пен эмоциялық интуицияның нәтижесі деп түсіндіріледі. Көркем шығармашылық пен танымның құпияларын қарарастырған ғылыми зерделеулер, тегі, бұл танымның бүкіл «тетігін», «технологиясын» соңына дейін қашан да болмасын ашуы екіталай» [5, 46].

Осы бағыттағы қазақ әдебиетіндегі ізденістердің формалық нәтижесі ұқсас болғанымен, тарихи тамырластығы әртектес. Қазақ прозасындағы сюрреалистік ағымға қатысты ізденістерді А.Бретон, Ф.Супо шығармаларында көрінген автоматты жазу тәжірибелерімен әсте салыстыруға болмайды. Алайда, қазақ прозасында премодерндік қазақы дүниетанымның бөлшегі ретінде танылатын, рационалды таным түсінігімен саралануға келе бермейтін тылсым әлемнің, бейсаналы әрекеттің шығарманың идеялық немесе композициялық желісінен көрініс беруін сюрреализмнің белгі нышаны ретінде қабылдауға болады. Қазақ қоғамының ақтандақ иірімдері мол даму жолында ондағы адам болмысының қоғамдық-саяси, рухани, танымдық дағдарысы мен ізденіс еркіндігінің шектелуі, идеология таңып берген даму жолына деген қарсылығын сюрреалистік прозадан көре аламыз. Қазақ прозасындағы сюрреалистік айшықтар Ж.Аймауытов, Т.Әбдік, А.Алтай, т.б. жазушылардың шығармаларынан байқай аламыз. Ж.Аймауытовтың «Елес» әңгімесіндегі «Қолымда қалам. Алдымда қағаз... Ел ұйқыда» деп басталатын жолдардан «Әлден соң көзімді ашсам – түк жоқ. Баяғы үстел басында шынтақтап отыр екенмін» деген прологтық, эпилогтық сипаттағы құрылымдар сюрреалистік өнер иелерінің шығармашылық лабораторияларын еске түсіреді. Осы екі құрылым арасындағы оқиға желісіндегі уақыт пен кеңістік – ирреалды. Автор-баяншының тапсырынды мақаланы жаза алмай хал-образында дағдарыстық сипат бар. Классикалық саналатын реалистік әдебиетте уақыт пен кеңістік – іргелі ұғымдардың бірі. «Болмыстағы құбылыстардың барлығын біз осы өлшемдер арқылы ғана бағамдай аламыз. Тылсым табиғатта мезгіл мен мекен заңдылығына бағынбайтын еш нәрсе болмас. Кеңес заманында таптық ұстанымға сүйенген зерттеушілер кеңістік пен уақытты тарихи уақыттың ғана ішінде қарастырды» [6, 135]. Ирреалды уақыт аясында пайда болған кейіпкердің пішіндемелік сипаты оны баяншы кейіпкердің ішкі «мені» деп тануға жетелейді. «Кеудесі портфель қолтықтап, автомобиль мінген комиссардың кеудесіндей» жігіттің «сөзі де әрі жатық, әрі жат». «Магнит қуаты бардай-ақ, сойлеген сайын ұйытып» кетуі баяншы кейіпкердің ирреалды, тылсым болмысқа бағдар сілтейтін екіншілік «мені» екендігіне күмән қалдырмайды. Ж. Аймауытов баяншы кейіпкердің жан тылсымындағы «мені» (сюрреалисттерде ақиқат болмыс деп есептелетін ирреалды әлемдегі шынайы мен) арқылы замана үрдісіндегі ұраншыл қарекеттердің «ет пен тері арасындағы жел» екендігін мойындайды. Осылайша жасанды әрекет пен жалаң ұранның дағдарысқа ұрындырар сипатын сюрреализм тудырған тәсілмен шебер көмкереді. Қазақ қоғамының даму сипаты қаламгерлерімізге әр жылдары сюрреалистік ағымның белгілері айқын көрінетін шығармалар тудырды. Ж.Аймауытов «Елесінен» Кеңестік төңкерістен кейінгі жылдардағы әрекеттерден туындаған жанайқай болса, жылымық жылдардан кейінгі Т.Әбдіктің «Оң қолы» мен кейінгі «Парасат майданы», А.Алтайдың «Түсік» сынды шығармалары қазақ прозасында да сюрреалистік белгі-айшықтардың бар екендігін көрсетті.

Қорыта айтқанда, сюрреализм еуропалық өркениеттің тығырығынан туындаған бунтарлық, төңкерісшіл ағым болса да, оған тән дағдарыстық сипат, ирреалды және реалды әлемдер аражігінен шындық іздеуі, т.б. белгілер қазақ прозасынан да көрініс береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 <http://www.staratel.com/pictures/surreal/manifest.htm>
- 2 Стерьеулу Ап. Элени. Введение в сюрреализм. Пер. Л.Акопяна. – Львов: БаК, 2008. – 144 с.
- 3 https://ru.wikipedia.org/wiki/Автоматическое_письмо
- 4 Новая философская энциклопедия. В четырех томах. / Ин-т философии РАН. Научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2010. Т.1, А-Д. – С.31-32.
- 5 Оразқұлова Қ. Қазақ суретшілері шығармашылығындағы архетиптік образ бен ұжымдық бейсана: мәдени-философиялық талдау: Монография. – Алматы: «Каратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2014. – 384 б.
- 6 Нұрамбаев Ж.Ә. Кекілбаевтың «Шыңырау» повесіндегі уақыт пен кеңістік // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы, №1, 2018 ж. – 134-138 бб.

Бузаубагарова К.С.¹, Куандық К.²

^{1,2}Қазақхский Национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

МОТИВ ОДИНОЧЕСТВА В ЛИРИКЕ ЛЕРМОНТОВА И АБАЯ

Аннотация

В статье анализируются известные стихотворения двух великих поэтов – М.Ю. Лермонтова и Абая, исходя из имманентного анализа, который предлагает М.Л. Гаспаров. В статье даётся подробный анализ образно-стилистического уровня стихотворений, характеристика семантико-ассоциативных взаимоотношений между единицами текста в контексте поэта. Системный подход к художественному тексту авторам статьи позволяет интерпретировать целостный образный смысл поэтических текстов, понять их идею и символику.

Ключевые слова: мотив, художественный мир, пространство и время, лирический герой.

Қ.С. Бұзаубагарова¹, Қ.Қуандық²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЛЕРМОНТОВ ПЕН АБАЙ ЛИНГВИСТИКАСЫНДАҒЫ ЖАЛҒЫЗДЫҚ МОТИВЫ

Аңдатпа

Мақалада Абай мен Лермонтовтың жалғыздық мотивын талдау негіз етіп алынды. Лермонтовтың «Парус» өлеңі мен Абайдың «Көлеңке басын ұзартып» өлеңі салыстырмалы түрде қаралады. Талдау барысында әр өлең М.Л. Гаспаров ұсынған имманентті талдау, идеялық-тақырыптық тұрғыдан қарастырылады. Екі ақынның өлеңдерін талдау арқылы көркемдік ерекшелігін, екеуіне де ортақ «жалғыздық» мотивын ашу көзделеді. Сондай-ақ, екі халықтың өкілі болған Абай мен Лермонтов өлеңдерінен ұлтаралық, мәдениетаралық танымдарды көрсету мақсат боп табылады.

Түйін сөздер: мотив, көркемдік әлем, кеңістік пен уақыт, лирикалық қаһарман.

К.С. Бузаубагарова¹, К.Куандық²

^{1,2}Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

THE MOTIF OF LONELINESS IN THE POETRY OF LERMONTOV AND ABAI

Abstract

The article analyzes famous poems of two great poets – Lermontov and Abay, based on the immanent analysis proposed by Gasparov. The article provides a detailed analysis of the figurative and stylistic level of poems, characteristics of the semantic-associative relationship between units of text in the context of the poet. The systematic approach to the artistic text allows the authors to interpret the holistic figurative meaning of poetic texts, to understand their idea and symbolism.

Keywords: motive, art world, space and time, lyrical hero.

Изначально мотивом называли элементарную, неразложимую тематическую единицу произведения [1, с. 290]. Согласно другим определениям, мотив есть устойчивый смысловой элемент художественного текста, повторяющийся в ведущих темах, символах, сюжетных ситуациях, образах ряда фольклорных и литературных произведений. Распространившись на сферу исследований

индивидуального творчества и став актуальным аспектом современного литературоведческого анализа, термин «мотив» все более утрачивает свое прежнее содержание, относившееся к формальной структуре произведения. Из области строгой поэтики он переходит в область изучения мировоззрения и психологии писателя. Мотивом стали называть характерные для поэта лирические темы или комплекс чувств и переживаний, а также константные свойства его лирического образа, независимо от того, находили ли они соответствующее выражение в устойчивой словесной формуле.

Считается, что понятие «мотив» генетически восходит к музыковедению и впервые фиксируется в 1703 году в «Музыкальном словаре» С. де Броссара [2]. В дальнейшем проблемы мотива с большей или меньшей осознанностью ставились в исследованиях, связанных со сферой психоанализа, главным образом, в трудах К. Юнга. Размышления о психологии сновидений приводят ученого к выводу, что существуют определенные мотивы, которые проявляются в мифах и верованиях народов, между собой никак не связанных, в сновидениях и бредовых фантазиях современных индивидуумов, никак не связанных с мифологией [3, с. 87]. Эти «вездесущие», часто повторяющиеся мотивы необъяснимы логикой или условиями человеческой жизни, поскольку заложены в психике, т.е. на бессознательном уровне. Эти схемы Юнг называл архетипами и рассматривал их в качестве структурных элементов души цивилизованного человека [3, с. 92]. По Юнгу в творчестве писателя в зависимости от мироощущения архетипы наполняются «материалом сознательного опыта».

В литературоведческий обиход понятие «мотив» впервые ввели Гете и Шиллер, которые использовали его для характеристики составных частей сюжета. Но собственно литературоведческое значение данная категория получила, как известно, лишь в начале XX века в трудах А.Н. Веселовского и В.Я. Проппа. На неизменные, неразложимые далее повторяющиеся элементы в фольклоре обратил внимание А.Н. Веселовский. По его теории проявление сходных черт в произведениях словесного искусства является следствием отражения повторяющихся явлений самой жизни. В связи с этим им разводятся понятия «мотив» и «сюжет». Мотивы, по А.Н. Веселовскому, отличаются простотой и устойчивостью, сюжеты – сложны и вариативны, вбирают в себя новые мотивы, либо комбинируются друг с другом. Повторяемость мотивов является одной из их основных черт, тогда как сюжеты, сложные комбинации мотивов, случайно повторяться не могут.

В своей работе под мотивом мы понимаем повторяющуюся минимальную структурно-семантическую единицу текста, выраженную в слове, обладающую способностью «разворачиваться» в тексте, вырастая в сложную многоуровневую структуру: от поэтического намека – через слова – далее через образ – вновь к поэтическому намеку. Мотив в поэтическом творчестве как концентрированное выражение темы фиксирует поступательную динамику к потенциальному возрождению в новом смысловом наполнении. Анализ поэтических мотивов важен как способ реконструкции художественного мышления и сознания любого и каждого поэта.

В работах о М.Ю. Лермонтове термин «мотив» употребляется, во-первых, для обозначения группы стихов, связанных тематическим единством, во-вторых, для характеристики целого ряда одновременных произведений, имеющих открытый политический или социально-публицистический характер. В Лермонтовской энциклопедии конкретизируются и перечисляются все мотивы лирики поэта: мотивы одиночества, странничества, памяти и забвения, обмана, мщения, покоя. Для Лермонтова очень важны такие основополагающие нравственно-философские понятия, как цель в жизни, судьба. Мотивы его лирики взаимосвязаны, тесно переплетены друг с другом, часто «просвечивают» один через другой. Вособую группу мотивов выделены занимающие большое место в творчестве Лермонтова вечные темы: время и вечность, любовь, счастье, страдание, смерть. Эти мотивы получили в произведениях поэта своё, индивидуально авторское, отмеченное печатью лермонтовского лирического героя, звучание [4].

В своей статье мы обращаемся к так называемой пейзажной теме в лирике Лермонтова и Абая [5, 6]. Для Лермонтова это та сфера, которая далеко не исчерпывается при изучении тематического своеобразия его лирики. В пейзаже – отправной точке или фокусе авторских идей – раскрывается специфика образных форм воплощения поэтической индивидуальности или выяснения общей позиции лирического героя.

В лирике Абая сравнительно немного пейзажных стихотворений. Пейзаж в поэзии Абая выполняет различные функции. Во-первых, это пейзаж в традиционном понимании как изображение природы в различные времена года, когда поэт может выразить свою любовь к Родине и к родной природе. «Природная тема» преобразуется в художественном мире поэта-кочевника в тему «человек и природа». Связь человека с природой неразрывна, как и в жизни реальной, человек и природа

находятся в постоянном взаимодействии. Абай видит здесь два равноправных субъекта, которые сильно влияют друг на друга. Это проявляется в стихотворении “Көлеңке басын ұзартып”. Природа увидена поэтом настолько своеобразно, что предстает абсолютно неузнаваемой. На фоне «көлеңке»-тени проявляется одиночество поэта:

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса;
Күнгірт көңілім сырласар
Сұрғылт тартқан бейуаққа.

Стихотворение начинается с описания вечернего степного пейзажа, который является олицетворением мрачных времён для казахского народа. Вся структура стихотворения передаёт раскаяние, усталость лирического героя. Көлеңке-тень, вечер-бейуак - это символ закатавего жизни.

Стихотворение «Парус» некоторые учёные называют лирической новеллой Лермонтова. Действительно, романтический пейзаж в стихотворении неожиданно выливается в разговор о лирическом герое. Рассмотрим стихотворение, используя самый простой механический подход, который предлагает М.Л. Гаспаров – от чтения по частям речи. Художественный мир произведения складывается: из существительных – его предметный (и понятийный) состав; из прилагательных – его чувственная и эмоциональная окраска; из глаголов – действия и состояния, в нем происходящие [7].

Тематически существительные лермонтовского стихотворения можно распределить следующим образом. Всего в стихотворении 17 существительных. 12 из них обозначают явления природы, 5 существительных – абстрактного значения, страна, край – слова синонимы, которые уравниваются и синтаксически и ритмически с помощью психологического параллелизма, счастье, покой – отвлечённые понятия внутреннего мира, душевного состояния. Два слова буря и счастье повторяются дважды неслучайно: в них заключена основная мысль стихотворения: буря – счастье. Причём, слово буря употреблено в переносном значении, метафорически, – мы понимаем, что это не метеорологическая буря, а буря жизни. Предметный или понятийный состав свидетельствует об основном конфликте стихотворения: мятежным силам с ветром и волнами противостоит покой. Причём, у Лермонтова – романтика «мятежные силы» - это силы не внешние, а внутренние, бушующие в душе. Лирический герой поэта, жаждущий жизни и счастья, наделен мятежной душой, могучим темпераментом. Счастье и смысл жизни героя заключается в страсти к борьбе и свободе. Во-вторых, выражается этот конфликт больше отвлечёнными понятиями, чем конкретными образами: с одной стороны – рок, беда и т.д., с другой – презренье, непреклонность и т.д. Природа в художественном мире этого стихотворения присутствует лишь метафорически, и совсем отсутствует быт. Наконец, в-третьих, душевный мир человека представлен тоже односторонне: только черты воли, лишь подразумеваются эмоции, и совсем отсутствует интеллект. Художественный мир, в котором нет природы, быта, интеллекта, – это, конечно, не тот же самый мир, который окружает нас в жизни.

Чувственную и эмоциональную окраску художественному миру придают прилагательные при существительных. Эпитеты оценивают предмет или явление, выделяют качества и отношения. Море голубое, луч золотой, страна далёкая – эпитеты внешне характеризуют черту или качество предмета, явления, край родной, парус одинокой и мятежный – дают внутреннюю характеристику, вызывая определённое эмоциональное отношение к ним, помогают увидеть авторское понимание окружающего мира.

Стихотворение достаточно динамичное: лишь один глагол состояния – белеет, но в основном глаголы действия – ищет (2), кинул, играют, свищет, гнётся, скрипит, просит, бежит. Все глаголы, кроме глагола кинул, употреблены в настоящем времени.

Таков художественный мир стихотворения Лермонтова. Чтобы он приобрел окончательные очертания, нужно посмотреть на три самые общие его характеристики: как выражены в нем пространство, время и точка авторского (и читательского) зрения? Точка авторского зрения уже достаточно ясна из всего сказанного: она не объективна, а субъективна, мир представлен не внешним, а внутренне пережитым.

Сходство художественных миров стихотворений Абая и Лермонтова заключается в движении поэтической мысли. В обоих стихотворениях авторы сначала дают пейзажную зарисовку, а затем через явления природы передают внутреннее состояние лирического героя. Но различие двух текстов обнаруживается в том, как проявляется связь природы и человека, гармоничность/дисгармоничность, особенность этих отношений. Композиционно стихотворение «Парус» состоит из трех строф, каждое из которых четко разделяет парус и лирического героя: в каждой строфе две первые строки рисуют

меняющийся морской пейзаж, а две последующие строки отображают внутреннее состояние и чувства наблюдающего за парусом лирического героя. Многоточие формально делит каждую строфу на две части.

Так, в первой строфе лермонтовского стихотворения образы паруса и лирического героя объединены словом «одиночество». Первые две строки рисуют очертания прорезывающегося сквозь туман в бескрайнем море белеющего паруса. Вторые две строки передают явно взволнованное состояние самого одинокого поэта, одиночество которого вызвано неопределённостью в жизни, отсутствием свободы, поисками самого себя и смысла жизни. В двух риторических вопросах использован стилистический приём анафоры. Анафора усиливается антитезой. Поэт создаёт два мира: страна далёкая-край родной – понятия не столько географические, сколько психологические, благодаря которым всё стихотворение пронизывает щемящее чувство одиночества. Вопросы «Что ищет-что кинул» мучают лирического героя: как достичь внутренней гармонии, где найти счастье? При помощи инверсированности в словосочетаниях «парус одинокой», «ищет он», «кинул он» интонационно выделяются слова, несущие особую смысловую нагрузку. Лирический образ паруса с помощью 3 глаголов «белеет», «ищет», «кинул» оживает.

Пространство во второй строфе сужается и становится ещё более активным с помощью глаголов действия: играют волны, ветер свищет, мачта «гнётся и скрипит». Во второй строфе герой ищет спасения от одиночества в борьбе со стихией, но, «увь», встреча с бурей не приносит счастья – счастье невозможно найти извне, оно заключено внутри человека. В третьей строфе наперекор умиротворенной, гармоничной картине моря парус и герой стремятся обрести душевный покой в обновлении жизни, в очистительной буре. Автор теперь находит очень яркое определение своему парусу – мятежный. Слово «мятежный» означает «стихийно протестующий, восставший», парус, как и сам лирический герой, ищет не покоя, а бури и волнения. Парус как бы протестует против спокойствия окружающего мира. Это слово отражает основной мотив стихотворения – жажду борьбы и свободы.

А поэтическая мысль в стихотворении Абая раскрывается по-другому. Только в первой строфе описывается вечерний пейзаж степи, а остальные строфы передают состояние лирического героя и углубляют философский смысл стихотворения. Авторское «я» спрятано, но его легко угадать за местоимением III лица: «көлеңке», «көңілім», «өткен өмір». В «Парусе» также авторское «я» спрятано, но его легко угадать за местоимением «он»: в отличие от слова «парус», употребленного лишь в первой строке, «он» встречается в тексте шесть раз. Абай очень искусно использует художественные средства в своём стихотворении. Особенно когда сопоставляет внутренние переживания с описанием природы. Например, такие эпитеты в «Көлеңке басын ұзартып» как күңгірт көңілім, қу соқпақ, сорлы жүрек образно и эмоционально характеризующие описываемое явление, в данном контексте определяют настроение автора. «Көңілім» – душа лирического героя, его состояние, оно не радостно, и не ясно, а неопределённо, темно – «күңгірт». А Лермонтов использует такие художественные средства, как эпитет – луч солнца золотой; анафора – что ищет, что кинул; метафора – струя светлей лазури; синтаксический параллелизм и инверсию – парус одинокой, стране далекой, в тумане моря голубом; антитеза – стране далекой – краю родном, кинул – ищет; олицетворение – ветер свищет, играют волны.

Специфика поэтического времени и пространства определяется субъективностью его восприятия автором. Время и пространству Абая четко обозначены – «сұрғылт тартқан бейуақ» и «кызарған күн». Эта пространственно-временная характеристика в художественном мире сама является объектом изображения. Необходимо отметить, что «бейуақ» для казахов сакральное время, в это время нельзя выходить на улицу, нельзя спать и т.д. Это самоценное время, особенно значимое для передачи эмотивного пространства, которое располагает лирического героя думать о прошлом, размышляя о будущем. «Көлеңке басын ұзартып, Алысты көзден жасырса; Күнді уақыт қызартып, Көк жиектен асырса», – эти строки дают нам представление о пространстве.

Пространство и время в стихотворении «Парус» выражены достаточно ярко. Пространство наглядно – морская стихия. Лермонтов стремится время выразить сильнее, потому что время включено в понятие ожидания, а ожидание опасности – это и есть главная тема стихотворения. И действительно, в первых же строчках мы находим пространственное указание – «в тумане моря голубом». В пространственном мире определяются два параметра – высота и ширина: «над ним луч солнца золотой», – как бы измеряется высота, «под ним струя светлей лазури» – мирпротягивается вширь. И тогда мы можем наглядно и целостно обозреть место действия. Чередование «общих

планов» и «крупных планов» организывает пространство в стихотворении, объединяется по вертикали верх и низ – «над» и «под».

Время представлено достаточно подробно. В первой строфе противопоставлены друг другу настоящее и прошлое: с одной стороны, парус кинул — прошлое; с другой – он белеет и ищет. Во второй и третьей строфе – все происходит сейчас: играют волны, ветер свищет, мачта гнётся и скрипит, парус счастья не ищет и не бежит от него.

У Лермонтова, мы заметили, морское пространство подвергается разного рода смысловым трансформациям: то расширяется, то сужается. Насыщенность глаголами придает стихотворению динамику. Выдвижение глаголов-сказуемых на позицию перед подлежащими передает активность проявления признака: белеет парус, играют волны. Постановка дополнения перед сказуемым подчеркивает особое значение слова счастье, несущего в стихотворении большую семантическую нагрузку. Для изображения меняющейся картины морского пейзажа поэт использует звуко-подражание: в первой строфе преобладание звуков «л», «н», «м», «р» создает эффект мерного покачивания волн во время шторма; изменение моря, эффект бури ощущается через превалирование звуков «с», «т», «ш», «ч». – ветер свищет, мачта скрипит. Динамическое изображение бури во второй строфе передается бессоюзным предложением: Играют волны – ветер свищет и нагнетанием глаголов: скрипит, гнется.

Простые и певучие строки стихов Лермонтова и Абая подчинены стихотворному ритму. И у Лермонтова, и у Абая вполне свободный стихотворный ритм создаёт интонацию размышления. «Парус» написан классическим четырехстопным ямбом, с соблюдением перекрестной рифмовки с чередующейся женской и мужской рифмой. Ритм стихотворения Абая создаётся восьмисложником с перекрестной рифмовкой. Надо отметить что перекрестная рифмовка в казахском литературоведении впервые была введена Абаем вместо господствовавшей формы рубай.

В результате, можно сделать вывод о том, что образы у обоих авторов аллегоричны. «Көлеңке»-тьень Абая создаёт ассоциативный фон: тень прошлого, тень сожаления, тень одиночества. Для обозначения жизни Лермонтов использовал традиционный образ моря как символ жизни с бурями и штормами, а парус – символ самого человека, его души. Конфликт «парус – море» переходит в конфликт «человек – жизнь». Так, «парус одинокой» ассоциируется у нас с образом лирического героя, море же – с жизнью. Все три строфы стихотворения построены по одной схеме. Первые два стиха передают состояние природы, заключительные два – состояние человеческой души. Однако в первой строфе герой и парус удалены друг от друга. Первый находится на берегу, а второй – «в тумане моря». Однако это родственные образы. Блуждающий в тумане парус и герой, блуждающий в «жителейском море». В первом четверостишии движения, динамики в пейзаже практически нет, всюду царствует покой. Человек в жителейском море бесконечно одинок. И Лермонтов, и Абай, обращаясь к неизменно интересующему их мотиву цели и смысла человеческого бытия, каждый делает свои выводы. «Парус» у Лермонтова, которому всего лишь 17 лет, – это символ бунтарства, неуспокоенности и постоянной борьбы души с окружающим миром. В «Көлеңке басын ұзартып» Абай, которому уже 55 лет, приходит к выводу: «Жай жүргенді уерд қылып, Тыныш өлсенші тегінде».

Мы сравнивали природу в поэтическом зеркале Лермонтова и Абая. Каждая национальная литература имеет свою систему излюбленных устойчивых пейзажных мотивов, характеризующих ее эстетическое своеобразие. Национальная специфика литературы проявляется особенно четко через образы природы. Слово природа одного корня со словами народ и родина. «Климат, образ правления, вера дают каждому народу особенную физиономию, которая более или менее отражается в зеркале поэзии». Знаменательно, что в этом известном пушкинском определении народности «климат» стоит на первом месте. Да, образ правления и вера изменчивы, исторически подвижны, но климат, ландшафт, флора и фауна имеют родовой отпечаток.

Список использованной литературы:

- 1 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 1989. – 404 с.
- 2 Литературный энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1987.
- 3 Юнг К.-Г. Душа и миф: Шесть архетипов. – М., 1997. – 384 с.
- 4 Лермонтовская энциклопедия. – М., 1999. – 784 с.
- 5 Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы (екі томдық). – Алматы, 2002.
- 6 Лермонтов М.Ю. Стихотворения. – М., 2015. – 320 с.
- 7 Гаспаров М.Л. Снова тучи надо мною... Методика анализа // Гаспаров М.Л. Избранные труды. Т. II. О стихах. – М., 1997. – С.9-20.

А.Д. Жамбыл¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педогогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

«ҚҰТТЫ БІЛІК» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ МӘНІ МЕН МАЗМҰНЫ

Аңдатпа

Мақалада Жүсіп Баласағұнның еңбектерін негізге ала отырып сол шығармадағы өзекті мәселерге шолу жасалған. Қысқаша мазмұндық сюжеті баяндалып, сол тұстағы саяси-әлеуметтік шындыққа көз жүгіртілген. Ислам мәдениетінің түркілер санасына орнығуы, оның саяси-қоғамдық өмірді өзгертудегі реформасы турасында сөз қозғалады. «Құтты білік» шығармасындағы мемлекет басқару ісіндегі шығарма кейіпкерлерінің образы мен іс-әрекеттері арқылы бірнеше заманның әлі де болса шешуді қажет ететін өзекті мәселе тұғырынан түсе қоймаған тұстарын ашып қарастырылған. «Құтты білік» дастаны негізінен төрт принципке негізделген. Сол төрт принциптің негізінде төрт кейіпкерлердің өзара сұхбатынан тұратындығы жан-жақты ашып көрсетілген. Ел басқарудағы әкімдерге қойылатын талаптарды саралай отырып, қазіргі заманмен сабақтастығын айқындаған. Жүсіп Баласағұн дастанда хан сарайының қызметкерлері мен елшілерінің және қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары мен міндеттері қандай болу керектігін ерекше баяндап шығады. Адамзатты биіктерге көтеретін тұлғаның қалыптасқан мінезі екендігіне де ереше мән берген. Қазіргі кездегі шығарманың алатын орнын ғылыми тұжырымдар негізінде саралай білген.

Түйін сөздер: әңгіме-аңыз, дастан, хас хажиб, әділдік, бақ-дәулет, ақыл-парасат, қанағат-ынсап, идея, қоғам, мемлекет, тәуелсіздік, кемелдену, Құтты білік, үйлесімділік.

Жамбыл А.Д.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая

СУТЬ И СОДЕРЖАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «КУТТЫ БИЛИК»

Аннотация

На основу статьи взяты произведения Ж.Баласагуна, а именно его произведение под названием «Кутты билик». Сделан обзор на сюжет произведения, описывается социально-политическая реальность произведений. Рассказывается о обосновании в сознаний тюрков культуры Ислама о его политическо-общественной жизни. В произведений «Кутты билик» с помощью образов героев произведения, участвующие в управлении государства, и их действий обосновываются актуальные проблемы многих веков. Произведение «Кутты билик» основано на четырех принципах. С помощью диалогов героев эти принципы изяснены, то есть анализируется требования акимом, управляющим государством, а так же указано взаимосвязь с сегодняшним днем. Ж.Баласагун в своем произведении описал задачи и праваповидение и уровень знания членов общества, служащих дворца и послов. В произведений говорится о том, что человека возвышает его поведение в обществе. В статье обоснована значимость произведения в наши дни.

Ключевые слова: мудрость, разум, мудрость, справедливость, счастье, интеллект, удовлетворение, идея, общество, государство, независимость, зрелость, прославление, гармония.

A.D. Zhambyl¹

¹Kazakh National pedagogical University named after Abai

THE ESSENCE AND CONTENT OF THE WORK "KUTTY BILIK"

Abstract

On the basis of the article is taken the works of J. Balasagun, namely his work entitled "Kutty Bilik". An overview on the plot of the piece, describes the socio-political reality of the piece. Discusses justification in the minds of the Turks of Islamic culture about its political-public life. In the works "Kutty Bilik" through images of heroepoetri involved in offices of state, and their actions justify the current problems of many

centuries. Work "Kutty Bilik" is based on four principles. Through character dialogues these principles Sasani, that is, analyzes the requirements of the Governor governing the state, and the relationship with today. J.Balasagun in his work described the objectives and Pravovedenie and the level of knowledge of members of society, servants of the Palace and the ambassadors. In the works stating that the person elevates his behavior in society. The article substantiates the importance of work in our days.

Keywords: Kutty Bilik, the socio-political realit, Islamic cultur, the head of the Department, interview four heroes, requirements for future governors.

Құтты білік шығармасының мәніне үңілетін болсақ, ежелгі түрік қоғамындағы ақыл-ой, мораль, құқық және мемлекетті басқару туралы тұжырымдаманы зерделейтін терең де өте бай деректермен таныс бола аласыз. Құтты білік ежелгі түрік тілінен аударғанда «адамды бақытқа жетелейтін ілім және мемлекетті басқару үлгісі» деген мағынада аударылады. Жүсіптің өзі осы шығарманы ханның өтінішімен жазғанын, яғни бір негізгі мәселеге тоқталатын болсақ ел басқару деңгейінде туындының маңызы өте зор болғандығына ереше мән берген. «Құтты білік» – әңгіме-аңыз ретінде баяндалатын даналық сөз, өсиет, ғибрат.

Түркі әдебиеті тарихындағы ең маңызды кезеңдердің бірі – Қарахандар әулеті билік құрған X-XII ғасырлар. Бұл кезеңдегі әдеби шығармаларда ислами құндылықтар кешенді түрде көрініс тауып, халықтың таным дүниесіндегі елеулі өзгерістерді байқатып жатты. Қарахан дәуірінен бізге жеткен ең алғашқы әрі бас-аяғы толық туынды – Жүсіп Хасхажып Баласағұнның «Құтты білік» дастаны. Шығармада жалпы түркіге ортақ елдік мұраттар кешенді түрде қамтылған (1.148). «Құтты білік» дастанындағы елшілік сарындарды талдай отырып, ел тарихындағы тарихи мәні мен маңызын ғылыми негізде саралап көрсеткен. Өз зерттеуімде шығарманың тарих сахнасындағы өзіндік ерекшелігін ғылыми дәйектемелер негізінде талдаулар жасалынды. Дастан елдегі Ата заң қызметін атқарған. Жүсіп Баласағұн өз туындысында патшалар мен уәзірлердің, хан сарайының қызметкерлері мен елшілерінің, әскербасылар мен нөкерлердің, т.б. қоғам мүшелерінің мінез-құлқы, білім дәрежесі, ақыл-парасаты, құқықтары мен міндеттері қандай болу керектігін жеке-жеке баяндап шығады. Ақын ең негізгі мәселені әмірші-патшаның өзінен бастайды. Халықты басқаратын адам – ақыл-парасаты ұшан-теңіз, ниеті түзу, сөзі шырын, білім мен өнерді жетік меңгерген, қолы ашық, пейілі кең, жүзі жарқын, ешкімге кек сақтамайтын жан болуы шарт екенін басып айтады. Ел басқарған әкімдерді күншілдік, ашкөздік, сауық-сайранға құштарлық, қатыгездік, кекшілдік сияқты жаман қылықтардан бойларын аулақ ұстауға ерекше мән береді. Бұдан кейін ақын ел басқарған патшаның көрер көзі, естір құлағы “хас хажиб”, яғни бас уәзір міндеттерін тізбектеп, саралап айтып шығады. Бас уәзір халықтың талап-тілектерін патшаға, ал патшаның айтар ой-пікірін, жарлықтарын халыққа жеткізіп отыруы қажет. “Құтты білікте” елшіге қойылатын талаптар ереше мән бере отырып, сипатталып жазылған. Елші ерекше зерек,өзі көрікті,көп тіл білетін, шешен сияқты көптеген қасиеттерге ие жан болуы қажет. Дастанда осылайша елдегі барлық лауазым, кәсіп иелеріне қойылатын талаптар сипатталып көрсетілген. Шығарманың негізгі идеясы саяси-қоғамдық өмірді өзгертудегі реформасы турасында маңызды мәнге ие.

“Құтты білік” дастаны, негізінен, мемлекетті басқару мәселесіне арналған шығарма. Дастанның басты идеясы төрт принципке негізделген. Біріншісі, мемлекетті дұрыс басқару үшін қара қылды қақ жаратындай әділ заңның болуы. Автор әділдіктің символдық бейнесі ретінде Күнтуды патшаны көрсетеді. Екіншісі, бақ-дәулет, яғни елге құт-береке қонсын деген тілек. Бақ-дәулет мәселесі патшаның уәзірі Айтолды бейнесі арқылы жырға қосылған. Үшіншісі, ақыл-парасат. Ақыл-парасаттың қоғамдық-әлеуметтік рөлі уәзірдің баласы Өгдүлміш бейнесінде жырланады. Төртіншісі, қанағат-ынсап мәселесі. Бұл мәселе дастанда уәзірдің туысы, дәруіш Одгүрміш бейнесі арқылы әңгімеге қосылған. Жүсіп Баласағұн ғибратында суреткерлік, ойшылдық, ғұламалық қасиеттердің үйлесім табуы ғалым ойларының даналығымен біртұтастығынан көрінеді. Түркі мәдениетінің нәрлі бұлағынан сусындап, мұсылман өркениетінің қуатты ықпалымен толысқан ойшыл өз шығармашылығында адамның қоғамдағы орны мен қызметін түсінуге ұмтылып, мінсіз қоғам жайындағы өзінің биік философиялық ой мұраттарын баяндайды. Жүсіп Баласағұнның “Құтты білігінде” өмір мәні пайымдалып, жалпыадамзатқа тән рухани байлықтардың мәні жан-жақты сараланған. Жүсіп Баласағұн ақиқатқа жету жолын адам мен әлемнің сол ғұмырлы өмірдің әрбір ұсақ дүниелер арасындағы үйлесімділіктің болуы туралы қағидаға негіздейді. Төрт күдірет – от, су, ауа, жер жайлы ежелгі дәуірдің философиялық түсінігіне сүйене отырып, ойшыл әлемді осы төрттағанның үйлесімінен жаралған деп санайды. Жүсіп Баласағұнның қоғам және өмір туралы ойларында, яғни қазіргі

түсініктегі әлеуметтік философиясында әділет, бақыт, ақыл және қанағат ретінде бейнеленіп, “Құтты біліктің” төрт кейіпкерінің бойына осы ерекше ұғымдарды жинақтаған. Мына жалған дүниені ақыл таразысына салып жүйеге түсіруге болатынына да сенген. Ғұлама тұлға әлемдік үйлесімділік негізі-әділетті адамзат қоғам құруды армандады және өз алдына соны негігі мақсат етіп қоя білді. Сондықтан ол өз шығармасында ғылым мен білімге ереше мән берген. Жүсіп Баласағұн адамзатқа ортақ парасаттың, танымның нәтижесі ретіндегі білімге көшудің өзі адам мүмкіндігінің жүзеге асуы деп біледі. Ғылымен білімге жан-жақты сусындаған адам ғана көздеген мақсат міндеттеріне өзгелерде ерте қол жеткізе алады. Автор пікірінше білім – даналық, денсаулық – жан мен тәннің толысуы. Жүсіп Баласағұнның ойынша, қоғам құрылымындағы кемелдікті жеке адамның бостандығы, тәуелсіздігі анықтайды деп санады. Жүсіп Баласағұн өзінің әлеуметтік философиясында қоғамдағы кемелдіктің негіздері мен іс жүзіндегі көріністерін өзара тығыз байланыста қарастырады. “Құтты білікте” ол, ең алдымен, даналық яғни қазіргі түсініктегі теориялық зерде туралы ой толғап, даналық табиғатын, оның ерекшелігін, туа біткен қабілеттер мен қасиеттер кейінгі алған білімін жинақтаудағы адамның өз рөлі, таным процесінде ақиқатқа ұмтылу, т.б. мәселелерді қарастырады. “Құтты біліктің” оқырманға негізгі айтар ойы – адамның адами жетілуі мен кісілік қасиеттерінің кемелденуі, сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, мықты тұғыры биік құтты ел мәртебесіне көтеру. Кісілік кемелдену жолына түскен адам – өзінің қасиетіне, жалпы болмысына үнемі сыни көзқараста жүретін асыл жан. Дастан оқырманына құт-берекемен, ақыл-парасатпен, ізгі тілектер және бақытқа өз адамгершілігін асыл етумен ғана жетуге болатынын ұқтырады. Ондағы “өзінді сақтау”, “өзінді ұмытпау”, “өзінді-өзің құрметтеу”, қағидасы адамның адамшылығын танытар қасиеті – адамгершілік пен кісілікті жетілдіруге бағытталған. Ақын өтпелі өмір мен өлім жайында терең философиялық оймен толғанады.

Шығарма да біз білетін төрт кейіпкер – Күнтолды, Айтолды, Өгдүлмүш, Өгдүрміш бейнелері арқылы сұхбаттасу ізімен жазылған. Осы төртеуінің өзара бірлесуі нәтижесінде бірнеше мінез құлықтық қасиеттер мен құқықтық принциптерді жан-жақты түсінуге мүмкіндік мол. Төрт кейіпкерлерге сипаттама жасап кетсек артық болмайды: Күнтуды – хан, ол заң мен әділдіктің жаршысы, Айтолды – уәзір, ол мемлекеттік билік пен сәттілікті бейнелейді, Өгдүлмүш – Айтолдының ұлы, ол кейін әкесінің орнын басып уәзір болады, ақыл,білім, өмірсүйгіштік кейіпкері, Өгдүрміш – ақиқат өмірден безініп, адамдардан алыс, тауда өмір сүреді, күй талғамайтын, кезбе, алладан басқаны ойламайтын кейіпкер. Шығарманың баяндалуы жағынан ұғыну күрделі емес. Айтолды – рухтанған, жігерленген, ақылды, идеялары көп қаланың орталығымен хан сарайынан алыс емес елді мекенде дүниеге келген жас жігіт. Құтты біліктің авторы Айтолдының адамгершілігі мен абыройын ереше ынта жігермен суреттеген. Автордың ойынша Айтолды пайымдағыш, белсенді, адал, әділетті, жайдары, адамгершілігі мол, тілмәр, барлық мәліметтен хабардар кемел тұлға. Талас пен сұхбат түрінде жазған шығармасында Жүсіп Баласағұн шамасы түріктердың ұлттық, мінез-құлықты және саяси дәстүрлерін сақтай отырып, түріктердің рухын көтеруге сол арқылы олардың ғаламдық энергиясын аспандатуға тырысқан. Діннің жетегіне кете беретін қоғамның кейбір қабатына соны түсіндіре отырып, даралыққа кезбешілікте емес, қоғамда белсенді адамгершілігі жоғары деңгейде өмір сүруді насихаттайды.

Имандылық, сабырлылық, рақымшылдық, ақыл-парасаттылық, әділеттілік, бостандық, ғылым-білім, достық, бауырмалдық, адалдық, аманат, ар-ұят, қарапайымдылық, тазалық, өзара құрмет, іс-қимыл т.с.с. құндылықтарын түркі ойшылдары өз еңбектерінде қарапайым халыққа түсінікті тілде жеткізе білді.

Алла атымен бастадым сөз әлібін.
Жарылқаған,жаратқан бір тәңірім!
Жаратты ол: жасыл көк, ай, күн, түнді,
Қара жер, ел, заман, уақыт, бұл күнді (2.77).

Бұл – Құдайға құлшылық етудің шынайы жүректен шығып, кіршіксіз амалмен іске асатындығы туралы ойшылдың шынайы сенімінен туындаған ойы. Жаратушыға деген сүйіспеншілік пен денің ниеті мен амал-әрекетінен туатындығы айдан анық. Ниет тазалығы және амалдың айқындылығы құлшылықтың мәні мен мағынасын байытып, мұсылманның иманын күшейтеді. Ниет – адам пейіліндегі мақсат. Құлшылық атаулының қабыл етілуі ниетке байланысты. Дін құлшылық пен гибадатты қажет етеді.

Мейірбанға айтар кісі жан сырын,
Бауырмал жан жанын берер, бар шыным.

Мейіріңе кәміл сеніп, сырластым,
Мейіріммен сөйле, үнсіз тұрмассың! (2.244).

Баласағұн шығармашылығына тән ерекшелік адам болмысының мәні және адамның әдебін ашатын ұғым ретінде ар-ұят алынады. Адамның адамгершілігін, оның тұлғасын ардақтайтын және көкке көтеретін – ар мен ұят. Адам бойындағы ар-ұят сезімі оның ибалылығын, қайырымдылығын, бақытын, әділетті ұстанымын, парасат-пайымын қанағатшыл құлқын асқақтатады.

Баласағұн шығармасында білім мен ғылымның мәніне де зор көңіл аударылады.

Тілегім сөз еді білгір, ей, бегім,
Ақыл бегім жайлы келді сөйлегім.
Ақыл – шырақ, қара түнді ашатын,
Білім – жарық, нұрын саған шашатын (2.102).

«Құтты білікте» білім өмір мәні және қоғамың мәдени, рухани деңгейінің өлшемі ретінде көрсетіледі. Ойшылдың пікірінше, білім мен парасат адам мен қоғам өмірінде кездесетін зұлымдықтардың алын алу үшін қажет. Білім адамның өз болмысын танып білуге, иманын жетілдіруге, өмірдегі өз орнын табуға және қайырымды болуға жол ашатын жарқын жол. «Құтты білік» – адамзаттың бойына адамгершілік, имандылық, қанағаттық қасиеттерді сіңіруге ерекше ықпал ететін туынды. Тәуелсіздігімізді мәңгілікке сақтап тұруда шығармадағы негізгі принциптерді басшылыққа алып ұстанудың маңызы зор.

«Құтты біліктің» мазмұны ақылға парасатқа толы. Жүсіп Баласағұнның негізгі пікірі-әділеттік пен ақыл, ақылды қарапайым адам басқарғаны жайлы, берекелі молшылыққа кенелген елді аңсауы. Көрнекті ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Х.Сүйішәлиев ежелгі дәуір әдебиетінің ең үздік туындысы «Құтты білік» – Орта ғасыр түркілерінің таңдаулы мұрасы. Оны кезінде «киелі» кітап тұтып, үстем тап өз мүлкі, жекеменшік мұрасы тұтқан. Әлемдік мәні әйгілі, түгел түркі хлықтарының мақтанышы дерлік мұра, жазба әдебиетінің ең ірі шығармасы» деген жоғары деңгейдегі бағасын берген (3.117).

«Құтты білік» күні бүгінге дейін өзінің құндылығы, мәні мен маңызын жоймаған және жалпыадамзаттық идеялар мен ойлар айқын көрініс тапқан туынды. Қазақтың классикалық поэзиясы өзінің шығармашылық бастауын «Құтты біліктен» алған. Тәуелсіз еліміздің «Рухани жаңғыруында» осындай озық үлгілерді жан-жақты танысып білу біздің азаматтық борышымыз.

Тарихи сананы қалыптастыру, ұлттық рухты жас ұрпақ бойына сіңіру арқылы мейірімділікке, имандылыққа, ерлікке, батырлыққа тәрбиелеу. Туған жерін, елін сүюге, адамгершілікке, ізгілікке баулу. «Құтты білік» дастаны түркі тілді туысқан халықтардың бізге келіп жеткен дүниежүзілік мәнге ие бірден-бір жазба әдеби ескерткіші. Әдеби тілдің даму жолдарын білдіре алатын асыл мұраларының бірі.

Өз заманының да ғылым саласымен толық танысып кемелденген шағында «Құтты білік» тәрізді классикалық шығарма тарих сахнасына келді. Ана тілінің көркемдік қуатын әлемге таныту бағытын ұстанған көркем тілді шығарма. «Құтты білік» – түркі тілді халықтардың қоғамдық ой санасында орын алған рухани құбылыстарды тұтас қамтыған энциклопедиялық қуатқа ие көркем туынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жорабай Т.С. «Құтты білік» дастанындағы елдік идеялар: жалпы сипаты, сюжет пен композициялық астар // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. Филология ғылымдары» сериясы. – 2017. – №3(61), 2017. – Б.148-153.

2 Жүсіп Хас Қажыб Баласағұн. Құтты білік / Аударған А.Егеубай. – Алматы, 2011. – 431 б.

3 Сүйішәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 2006. – 904 б.

4 Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.

5 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. – Алматы, 2000. – 351 б.

6 Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 439 б.

7 Қыраубаев А. Ежелгі әдебиет. 5 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өнер, 2008. – 385 б.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGY AND METHODOLOGY PROBLEMS

МРНТИ 16.01.45

Кажигалиева Г.А.¹

¹*Казахский Национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан*

КАЗАХСТАНСКАЯ ЛИНГВОМЕТОДИКА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И БУДУЩЕЕ

Аннотация

Настоящая статья посвящена описанию современного состояния и перспектив казахстанской лингвометодики. Представляя лингвометодическую науку Казахстана, автор отмечает преемственность в истории ее развития, а также интенсивный, динамичный характер ее функционирования сегодня. Указывая на антропоцентричный характер современной лингвометодики, автор характеризует антропоцентричные особенности коммуникативного, лингвокультурологического подходов, одновременно подчеркивая их перспективные возможности. Выделяя независимый период (90-ые гг. XX в.-настоящее время) в истории лингвообразования Казахстана, автор статьи отмечает внедрение в образовательный процесс в названный период компетентностного, интерактивного, лингвокультурологического, когнитивно-семантического, системно-функционального подходов; активное использование компьютерных технологий; реализацию профильного, модульного, проектного обучения; становление казахстанского школьного и вузовского учебниковедения. Помимо этого в статье характеризуются лингвометодические перспективы полиязычного образования.

Ключевые слова: казахстанская лингвометодика, преемственность, антропоцентричность, перспективы коммуникативного, лингвокультурологического подходов, полиязычного образования.

Г.А. Қажығалиева¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТІЛ ӘДІСТЕМЕСІ: ҚАЗІРГІ АХУАЛЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақала қазақстандық тіл әдістемесінің қазіргі жағдайы мен перспективаларын сипаттауға арналған. Қазақстанның тіл әдіснамасын таныстыра отырып, автор оның даму тарихындағы сабақтастығын, сондай-ақ бүгінгі күннің қарқынды, динамикалық сипатын атап өтеді. Заманауи тіл әдістемесінің антропоцентралдық сипатын көрсете отырып, автор коммуникативтік, лингвомәдени әдістердің антропоцентралдық ерекшеліктерін сипаттайды, сонымен қатар олардың перспективалық мүмкіндіктерін атап көрсетеді. Қазақстандағы лингвобілім беру тарихында тәуелсіз кезеңді (20-шы ғасырдың 90-шы жылдары – қазіргі уақыт) атап көрсете отырып, автор аталған кезеңде білім беру үдерісіне құзыреттілікті, интерактивті, лингвомәдени, танымдық-семантикалық, жүйелік-функционалдық тәсілдерді енгізуін; компьютерлік технологияны белсенді пайдалануын; профильдік, модульдік, жобалық оқытуды жүзеге асыруын; қазақстандық мектептері мен университеттерінің оқулықтар теориясын қалыптастыруын атап өтеді. Бұдан басқа, мақалада көптілдік оқытудың әдістері сипатталған.

Түйін сөздер: Қазақстандық тіл оқытудың әдістемесі, сабақтастық, антропоцентризм, коммуникативтік, лингвомәдени тәсілдерінің және көптілді білім берудің перспективалары.

G.A. Kazhigaliyeva¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai

KAZAKHSTAN LINGUOMETHODOLOGY: THE PRESENT STATE AND THE FUTURE

Abstract

This article is devoted to the description of the current state and prospects of the Kazakh Linguomethodology. Presenting the Linguomethodology of Kazakhstan, the author notes continuity in the history of its development, as well as intensive, dynamic nature its functioning today. Pointing to the anthropocentric nature of modern Linguomethodology, the author characterizes the anthropocentric features of communicative, linguocultural approaches, while emphasizing their promising opportunities. Singling out an independent period (the 90's of the XX century – now) in the history of Linguomethodology in Kazakhstan, the author of the article notes introduction in the educational process in this period of competence, interactive, linguocultural, cognitive-semantic, system-functional approaches; active use of computer technologies; realization of profile, modular, project training; formation the school and university of Kazakhstan theory of the textbook. In addition, the article characterized prospects of multilingual education.

Keywords: linguomethodology of Kazakhstan, continuity, anthropocentric, perspectives of communicative, linguocultural approaches, of multilingual education.

*Совершенно очевидно, какую огромную роль
могут сыграть в развитии и укреплении
всех видов умственной и речевой деятельности
правильно поставленные занятия по языку.*

К.Б. Бархин и Е.С. Истрина

Лингвометодическая наука Казахстана, взращенная на методических идеях Ыбрая Алтынсарина, институализировавшаяся в советское время, сегодня представляет собой самостоятельную отрасль в казахстанской парадигме научного знания. К настоящему времени она имеет серьезные традиции в нашей стране. На протяжении многих лет создавалась значительная и значимая методическая школа. На сегодня казахстанская лингвометодика в целом и одно из его направлений – преподавание русского языка как неродного в школах и вузах Казахстана – в частности, имеют солидную историю.

Огромный научный и практический опыт Турсунова Д.Т., Сайкиева Х.М., Мейрамова Г.А., Гуревич Г.Ф., Бекмухамедовой Х.А., Барлыбаевой К.Х., Нуртазиной Р.Б., Абузярова Р.А., Губашевой К.Ш., Кдырбаевой Р.А., Шмановой Н.Н., Кондубаевой М.Р., Ахмедьярова К.К. и многих-многих других стал прочным фундаментом и высококачественной основой для функционирования современной отрасли русского языка как неродного в школах и вузах нашей страны. Труды и лингвометодические идеи названных персоналий – это золотой фонд, который следует хранить и учитывать при введении новаций в современный лингвообразовательный процесс.

Лингвометодика, как впрочем и любое другое научное направление, проходит сегодня период интенсивного развития, привнесения в нее новых креативных идей. Помимо этого, обретение Казахстаном государственной независимости обусловило необходимость преобразований, в том числе и в области лингвометодики; осмысления методологических факторов, формирующих необходимый уровень методической системы, – методологию объекта обучения (индивида), методологию предметной дисциплины (языка) и методологию учебной деятельности.

Кроме того, современная лингвометодика отличается и такими характеристиками как антропоцентричность и целостность. Подтверждением данного тезиса могут служить исследования, выполненные казахстанскими учеными-методистами в последнее десятилетие: 1) Мурзалинова А.Ж. «Формирование функциональной грамотности учащихся при обучении русскому языку как неродному на старшей ступени школы общественно-гуманитарного направления»: дисс. ...докт. пед. наук – Алматы, 2003; 2) Чан Динь Лам «Научные основы формирования культуры русского речевого общения студентов-вьетнамцев в условиях многоязычия»: дисс. ...докт. пед. наук. – Алматы, 2004; 3) Чингисова А.А. «Коммуникативно-интегративная технология обучения русскому языку как иностранному в вузе»: дисс. ...докт. пед. наук. – Алматы, 2005; 4) Булатбаева К.Н. «Функционально-

коммуникативный подход к обучению русскому языку в казахской школе (5-9 классы)»: дисс. ...докт. пед. наук. – Алматы, 2005; 5) Тулкинбаев Н.А. «Обучение судебной риторике слушателей учебных заведений Министерства внутренних дел Республики Казахстан»: дисс. ...канд. пед. наук. – Алматы, 2003; 6) Халитова И.И. «Обучение студентов-филологов речевому этикету на занятиях по культуре речи»: дисс. ...канд. пед. наук. – Алматы, 2005; 7) Сафаргалиева А.Б. «Коммуникативно-речевое обучение студентов факультета казахской филологии сложноподчиненным предложениям с придаточными определительными в практическом курсе русского языка»: дисс. ...канд. пед. наук. – Алматы, 2006; 8) Кабдолова К.Л. «Теория и методика взаимосвязанного обучения комплексным единицам словообразования в условиях учебного двуязычия национальной школы»: дисс. ...докт. пед. наук. – Алматы, 2007 и др.

В перечисленных научных работах нашло свою реализацию многоаспектное исследование речевого общения как формы взаимодействия людей посредством языка, то есть коммуникативное обучение языкам. Данное, антропоцентрическое, направление предполагает стимулирование и использование коммуникативных потребностей обучаемых, мотивацию и развитие этих потребностей, обусловленных общественной необходимостью и индивидуальной заинтересованностью в изучаемом языке, то есть при коммуникативном подходе акцент делается не на языковую структуру, а на использование, употребление языка, иначе на прагматическую его составляющую. Коммуникативный подход к языковому обучению означает, что в центре этого обучения находится обучающийся как субъект учебной деятельности, а сама система обучения предполагает максимальный учет индивидуально-психологических, возрастных и национальных особенностей личности обучаемого, ориентацию учебных занятий на обучение общению, использование языка с целью обмена мыслями. Ситуативность процесса обучения при коммуникативном подходе становится определяющей и рассматривается в качестве способа стимулирования речевой деятельности и условия развития речевых умений обучающихся. Выраженный антропоцентризм коммуникативного направления в лингводидактике открыл «второе дыхание» у языкового обучения по уровневым моделям, у технологий проблемного, развивающего обучения.

Помимо этого, выраженно антропологичны культуроцентрические концепции обучения языкам, и уже в силу того, что современный образовательный идеал находит свое воплощение в человеке культуры: «современный образовательный идеал – это формирование человека, впитавшего в себя культуру своего народа, ценящего культуру других народов, способного к самостоятельным организациям разносторонней деятельности в течение всей жизни» [1, с. 18]. Антропологическая спаянность, органичная связанность культуроцентрических концепций обучения языкам и образовательной сферы объясняется еще и тем, что образование, являясь одной из форм проявления культуры, трактуется не иначе, как образ культуры: по мнению В.Ф. Сидоренко, образование и культура совместно образуют «большое дыхание», ритмичное действие, аналогичное вдоху и выдоху. «Для себя» образование – образ культуры, точнее, ее воспроизводство через образование, а «для социума» – это его «легкие». На «вдохе» образование «втягивает» в себя всю культуру, обретая тем самым содержание и предмет для творческого воспроизводства и само становясь особой формой и образом культуры. На «выдохе» культура воспроизводится, давая социуму культурную форму и дееспособность» [2, с. 86]. Функция образования, таким образом, состоит в том, чтобы посредством развития личности обеспечить развитие культуры, саморазвитие общества. Язык и культура немислимы без человека, ибо он их создал, и он же их трансформирует и развивает. В частности концепция лингвокультурологического подхода к языковому обучению опирается на антропоцентрический потенциал лингвокультурологии, лингвистической отрасли, ставящей во главу угла соизучение языка и культуры на основе выделения особой единицы обучения – лингвокультуремы. Лингвокультурологическая методика – это (здесь мы опираемся на результаты собственного научно-методического исследования [3]) опора на идею о соотносимости категорий национального языка, национальной культуры и национальной личности, это изучение взаимодействия культуры и языка на основе воплощения культуры в языковых сущностях, изучение того, как говорящий субъект все это воплощает. Лингвокультурологическая концепция языкового обучения способствует становлению человека культуры, становлению субъектности обучаемых. Научно-методические исследования казахстанских авторов в области культуроцентрического подхода к языковому обучению еще не прошли пик активной разработки.

В независимый период (90-ые гг. XX в.-настоящее время) в лингвообразовательный процесс Казахстана, включая сферу русского языка как неродного, были внедрены компетентностный,

интерактивный, лингвокультурологический, когнитивно-семантический, системно-функциональный подходы; активно стали использоваться компьютерные технологии; стали реализовываться профильное, модульное, проектное обучение; вузы страны перешли на кредитную систему обучения, двухступенчатое вузовское образование (бакалавриат-магистратура); в школа и вузе стали вводиться элективные курсы.

Образовательная система независимого периода также успешно обогатила теорию учебника (не просто обогатила: те авторы стали первопроходцами в истории казахстанского школьного и вузовского учебниковедения), создала пространство для функционирования вариативных учебников, альтернативных государственных программ, углубляющих курс русского языка; коррекционных; ориентированных на специфику конкретных учебных заведений (лицей, гимназия) или профильных классов; стали внедряться соответствующее методическое обеспечение, учебники нового поколения для средней общеобразовательной школы. Сегодня авторские коллективы работают над учебниками для двенадцатилетней школы РК на основе инновационных типовых учебных программ.

Современный период развития казахстанской лингвометодики выражено характеризуется переходом от информационно-знаниевой к личностно-ориентированной модели образования. В связи с вхождением Казахстана в мировое образовательное пространство, в образовательной сфере страны, в том числе и лингводидактике, идет активное усвоение зарубежного опыта преподавания языка. В целом современная казахстанская лингвометодика характеризуется многообразием и сочетаемостью методических подходов к изучению русского языка, и эта особенность будет сохраняться, на наш взгляд, и в ближайшей перспективе.

Отдельно следует отметить, считаем, принятие в свое время в РК государственной программы казахско-русско-английского трехязычия и в связи с этим актуализацию в стране проблематики полиязычного образования. Сегодня уже стало устойчивым использование понятия *полиязычное образование* в казахстанском образовании, содержание которого включает «систематизированные знания, умения и навыки в области родного и государственного языков, а также в области одного или нескольких иностранных языков в соответствии с межкультурной парадигмой современного языкового образования» [4]. Структуру казахстанского многоязычия составляют: «родной язык, который закрепляет осознание принадлежности к своему этносу, казахский язык как государственный, владение которым способствует успешной гражданской интеграции, русский язык как источник научно-технической информации, иностранный и другие неродные языки, развивающие способности человека к самоидентификации в мировом сообществе» [4]. Сегодня в Казахстане реализуется Дорожная карта развития трехязычного образования на 2015-2020 годы: осуществляется поэтапный переход на английский язык обучения, наряду с функционирующими уже казахским и русским, в системе школьного (старшее звено) и вузовского образования. В 2016 году открыт Центр развития трехязычного образования в Национальной академии образования им. И. Алтынсарина; разработан график поэтапного перехода на английский язык обучения в старших классах школы и вузах; с 2017 года начат прием по госзаказу в профильную магистратуру (500 мест (с 2017 по 2020 гг.), бакалавриат (900 мест (с 2017 по 2020 гг.) для обучения на английском языке; с 2012 года в 32 казахстанских вузах открыты полиязычные группы. В условиях актуализации *полиязычного обучения* в казахстанском образовании для лингвометодической науки, рядом с билингвистической тематикой, институализируется новое направление – *методики полиязычного образования*.

В заключение хотелось бы отметить, что многогранный потенциал методики преподавания русского языка для школьного и вузовского образования в перспективе своей может быть успешно раскрыт, на наш взгляд, при условии опоры, с одной стороны, на лучшие традиции отечественной науки, а с другой – на реалии настоящего времени, социальные потребности XXI столетия, психологию нового поколения, то есть, не делая крен ни в одну из указанных сторон, а оптимально сочетая в своем содержании традиции и новое, что обеспечит в будущем успешное развитие лингвометодической науки в Казахстане.

Список использованной литературы:

- 1 Ахметова Г.К. *Современный образовательный идеал // Үздіксіз білім беру: қазіргі жағдайы, мәселелері және болашағы. Непрерывное образование: состояние, проблемы, перспективы.* – Алматы: Казахская академия образования им. И.Алтынсарина, 2000. – №1. – С.13-18.
- 2 Сидоренко В.Ф. *Образование: образ культуры // Социально-философские проблемы образования.* – М.: Изд. фирма «Логос», 1992. – С.86-102.
- 3 Кажигалиева Г.А. *Лингвокультурологический аспект в работе над художественным текстом (на материале преподавания русского языка студентам-филологам русско-казахских отделений): Автореф. докт. дис.* – Алматы, 2001. – 50 с.

4 Нуркеева Б.А. Полязычное образование студентов вуза как фактор эффективности межкультурного общения // Вестник КарГУ. – 2015. – №02 (78). – С.294-299.
FTAXP 14.07.09

Б.Д. Жұмақаева¹, Е.М. Молдасанов²

¹Сүлеймен Демирел атындағы университет

²Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы қ., Қазақстан

МЕКТЕПТЕ КӨРКЕМ МӘТІННІҢ ИДЕЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАНЫМДЫҚ МАЗМҰНЫН МЕҢГЕРТУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ӘДЕБИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Көркем шығарма табиғаты күрделі. Көркем шығарманың басты мақсаты – табиғат бейнесін, өмір құбылыстары мен заңдылықтарын көркемдік заңымен бейнелеу арқылы оны қабылдаушының танымы мен түйсігіне көркемдік жолмен ұсыну, әсер ету. Бұл мақсат адамзат мәдениетінің әр кезеңінде өз уақытына сай әр деңгейде жүзеге асырылып келе жатқандығы мәлім. Мұғалім көркем шығарманы оқу мен талдаудың ғылыми заңдылығымен қатар шығармашылық қиялмен әрекет еткенде ғана жақсы нәтижеге қол жеткізе алады. Мұғалімнің шығарманы оқытудағы мақсаты мен міндеті көркем шығарманы оқушының өздігінен оқып тануға деген талпынысы мен әрекетін оятуға бағытталуы керек. Мектепте әдеби мәтінді талдаудың қиындығы әдеби-теориялық білімнің кемшін соғып жатуында, көркем шығарманың эстетикалық, танымдық қуатын танытарлық әдіс-амалдардың мектеп оқулықтарында да қамтылмауы шығарманы оқытуда қиындықтар туғызады. Поэтикалық мәтіннің ішкі бірліктерін талдау арқылы ғана шығарманың идеялық, танымдық мәнін терең пайымдауға болады. Мақалада жаңартылған мазмұн бойынша мектеп оқулықтарында ұсынылған талдау тапсырмалары сараланған.

Түйін сөздер: мәтін, талдау, көркемдік компонент, әдіс, дивергентті ойлау, сөздік жүйе.

Жумақаева Б.Д.¹, Молдасанов Е.М.²

¹Университет им. Сулеймен Демирел

²КазНПУ им. Абая
г. Алматы, Казахстан

ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ В ШКОЛЕ ДЛЯ УСВОЕНИЯ ИДЕИ И ПОЗНОВАТЕЛЬНОГО СОДЕРЖАНИЯ ТЕКСТОВ

Аннотация

Природа художественного произведения очень сложна. Главная цель литературного произведения – описать художественное представление природы и явлений искусства литературными закономерностями, представить его в литературной манере для лучшего восприятия. Хорошо известно, что на разных этапах человеческой цивилизации, и в разное время эта цель пребывала и пребывает в процессе осуществления. Учитель может добиться хороших результатов только тогда, когда он изучает художественную литературу с научной легитимностью чтения и анализа. Цель и обязанность учителя в преподавании чтения произведения должна заключаться в том, чтобы стимулировать у обучающегося желание самостоятельно изучать литературные произведения. Сложность литературного текстового анализа в школе заключается в преподавании литературных и теоретических знаний, а также в школьных учебниках, в которых присутствуют недостатки в эстетической и познавательной силе художественной работы. В статье дифференцируются аналитические проблемы, представленные в школьных учебниках по обновленному контенту.

Ключевые слова: текст, анализ, литературная составляющая, метод, дивергентное мышление, словарная система.

B.D. Zhymakayeva¹, E.M. Moldasanov²

¹Suleiman Demirel university

²Abai Kazakh National Pedagogical University
s. Almaty, Kazakhstan

THE LITERARY ANALYSIS AT SCHOOL FOR ASSIMILATION OF THE IDEA AND INFORMATIVE CONTENTS OF TEXTS

Abstract

The main goal of the literary work is to present the artistic representation of nature, the phenomenon and laws of art by literary right, to present it in the literary manner to the perception and perception of the recipient. It is well known that this goal is at different stages of human civilization at different times. A teacher can achieve good results only when he/she studies creative work with the scientific legitimacy of reading and analysis. The purpose of the teacher in teaching the work should be to stimulate the literary work on the student's attempts to learn and read about himself. The difficulty of literary textual analysis in school is the problem of teaching literary and theoretical knowledge, as well as school textbooks that recognize the aesthetic and cognitive power of artistic work in school textbooks. The article analyzes the analytical problems presented in school textbooks on the updated content.

Keywords: text, analysis, literary component, method, divergent thinking, dictionary system.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі саласында мектепте әдеби мәтінге талдау жасау бағытында жүргізілген ізденістер мен әдістемелік еңбектер көп (В.В. Голубков, В.Г. Маранцман, М.А. Рыбникова т.б.) Кеңес мектебі тұсынан жүйеленіп қалыптасқан әдеби мәтінді талдаудың бағыт-бағдары қазақ әдебиетін оқытуда да басшылыққа алынып келді. Олар: образдар жүйесіне қарай талдау, сюжеті мен композициялық құрылымына қарай талдау, көтерген басты проблемасына қарай, қамтыған жанама мәселелеріне қарай талдау, шығармадағы көтерілген басты тақырыпты, шығармадағы көтерілген өзекті ойды айқындау, сол ойды ашудағы қаламгер тәсілдерін саралау, көркемдік ерекшеліктеріне қарай, шығармадағы көркем компоненттерге қарай талдау, тіл ерекшеліктеріне қарай талдау т.т. Аталған талдау бағыттары көркем шығарманы мектепте талдай отырып оқыту мәселелерін арнайы сөз еткен Т.Ақшолақовтың «Көркем шығармаға талдау жасау» (1983), «Шығарманың көркем айшықтарын таныту» (1998), Қ.Бітібаеваның «Әдебиеттегі оқытудың тиімді жолдары» (1990), Қ.Алпысбаевтың «Көркем шығарманы талдау» (1995) атты т.б. оқу-әдістемелік құралдарында, Б.Смановтың «Мектепте көркем шығарманы талдаудың ғылыми-әдістемелік негіздері» (2010) атты ғылыми-әдістемелік еңбегінде де қамтылады.

Ал әдебиеттану саласында талдаудың мұнан өзге түрлері де еркін қолданылып жүр. Олар:

- поэтикалық талдау;
- теориялық талдау;
- композициялық талдау;
- проблемалық талдау
- дискурстық талдау;
- тілдік, стильдік талдау;
- контент талдау:
- герменевтикалық талдау;
- шығармадағы әлеуметтік мәселелердің көрінісін шолып талдау;
- шығармадағы көркем детальдарды өзек ете талдап тану; т.б.

Әдебиеттану саласында қолданылып жүрген бұл талдау түрлерінің кейбірін әдебиетті оқытуда қолданудың да мүмкіндігі мен тиімділігі мол.

Солай бола тұра мектепте әдеби мәтінді саралап талдатумен гөрі мәтін мазмұнын баяндатумен шектелушілік жиі аңғарылады. Мектепке көркем шығарма мәтінін оқытудың қиындығы да жиі айтылады. Оқушының берілген шығарманы жіті оқып, меңгермейінше талдау жұмыстарын жүзгізу бос қиял ғана. Кей мұғалімдеріміз оқушының мәтінді оқығанын тексеру үшін, кейде оқушының сөйлеу тілін дамыту мақсатында мәтінге жақын баяндатып жатады. Әсілі, мәтінге жақын баяндату орта буында 5-7 сыныптарда қолданылатн оқу әрекеті. Солай бола тұра жоғары сыныптарда да

шығарманы баяндалуға бой алдырып жатсақ, әдебиетті оқуытудың функционалдық міндетін толық атқармаған болар едік. Әсіресе бүгінгі білім берудің жаңартылған бағдарламалары тұсында әдеби мәтінді терең зерделете отырып, тұлғаны өзіндік танымы мен көзқарасына бағдар жасау қажеттілігі туындауда.

Шығарманы мектепте сыныптар бойынша талдау жұмысын жетілдірмейінше, әдебиеттану ғылымының қарлығашы болап саналатын әдебиет пәні өз мақсатында оқылады деу қиын. Мектепте әдеби мәтінді талдаудың қиындығы әдеби-теориялық білімнің төмендігінде. Мектепте *әдебиет теориясынан талдау* жұмыстары арнайы жүргізілмейді. Көбіне мектеп бағдарламасында ұсынылған ұғымдар ғана әдеби шығарманың ығында қоса меңгерілуі міндеттеледі. Алайда әдебиет теориясымен қаруланбайынша, көркем әдебиетті жете түсіну қиын әрі мәтінді сауатты талдау да мүмкін емес. Мектеп тәжірибесінен байқалатыны оқушыларымыз мәтін талдауда теориялық білім кемшін соғып жатуынан шығарманың көркем компоненттерін тауып, жүйелеуге, көркемдік тәсілдерді саралауға шорқақ. Көбіне мәтінді баяндауға бейім келеді. Шығарманың көркем компоненттерін талдау бағытында әдістемелік еңбек жазған әдіскер Т.Ақшолақов та мәтіндегі көркем компоненттерді терең тану үшін сыныптық сағаттардың жетімсіздігін орынды ескертеді [1]. Сабақ барысында әдеби-теориялық ұғымдардың анықтамасын айтқанымен, сол айтылған көркемдік тәсілдерді мәтіннен табу, сол көркемдік құралдың қызметін тану машығы қалыптаспай келеді. Сондықтан әдеби жанрлардың ерекшелігін, образ, образдылық т.б. теориялық ұғымдарды тануда, әдеби мәтінді талдауға қажетті әдебиет-теориялық құралдар туралы арнаулы сағаттарда теориялық талдау сабақтарын ұйымдастыру қажеттігі байқалады. Белгілі бір шығармалар шоғырын немесе монографиялы оқылатын шығармашылық тұлғаларымызды оқытқаннан кейін теориялық талдау сабақтарын қоюға болады. Теориялық талдау сабақтарын сыныптан тыс ұйымдастыруға, оқушының өздік жұмыстары мен әдеби жобаларына нысан ету де оқушының әдебиеттану ғылымына ынтасын көтеретін амал.

Көркем шығарманы талдаудың ең басты және қарапайым бағыты көтерген басты мәселесі мен идеялық мазмұнын таныту. Бұрын да бүгінгі жаңартылған бағдарламаларға мен оқулықтар жазылған тұста да шығарманың негізгі өзегіне жетіп, терең түйсіндіру жағы жетімсіздік етіп келеді. Көркем шығарма алуан түрлі. Әр шығарманы оқып зерделету, өзіндік болмысын таныту түрлі әдіс-тәсілмен жүзеге асырылатын кешенді үдеріс.

Біз мәтінді қалай оқытып, қалай талдатып жүрміз? Алдымен бағдарлап көрейік.

Жаңартылған мазмұндағы Типтік оқу бағдарламасына сәйкес орта буының 5 және 7 сыныптарына арналған жаңа оқулықтар жарық көрді. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған «Қазақ әдебиеті» пәнінің оқылықтарының ішінде 2018-2019 оқу жылында 6 және 8 сыныптардың оқылықтары айналымға енеді. Осы аталған оқылықтардың мазмұндық сапасын саралағанымызда аңғарғанымыз мәтінмен жасалатын жұмыстың сипаты біршама артқандығы қуаттарлық. Әдеби-теориялық білім қалыптастыруға бағытталған теориялық мәліметтер, сызба-кестелер оқушының өздігінен атқаратын жұмыстарына біршама тиянақ болары анық. Солай бола тұра әр тақырыптың идеялық-көркемдік мазмұнын танытарлық әр шығарманың ішкі бірліктері сарапталмай, тұтас күйінде «жабулы қазан жабуымен» қалғандай күй танытады. Бір мысал: 7-сыныпта оқытылатын М.Шахановтың «Нарынкұм зауалы» шығармасы бойынша оқулық авторлары (А.С. Ақтанова, А.Қ. Жүндібаева) [2, 142] 11 сұрақ-тапсырма ұсынған.

1-тапсырма. Өлеңнің бірінші бөліміндегі Махамбет монологінің ерекшелігі неде? Махамбеттің туған елі мен жерін жақсы көретіні оның қандай сөздерінен көрінеді?

2-тапсырма. Өлеңнің көріктеу-айшықтау құралдарын тауып талдаңдар.

3-тапсырма. Әкесі мен баласының диалогін дәптерлеріне жазыңдар. Балладаның осы бөлімін рөлге бөліп оқыңдар.

4-тапсырма. Баллада кейіпкерлеріне мінездеме беріңдер.

5-тапсырма. «Батыр Баян» поэмасымен салыстыруға арналған.

6-тапсырма. 1-мәтінді тыңдау, шумақтарды аяқтау, дәптерлеріне теріп жазу.

7-тапсырма. 2-мәтіннен естігенді қарасөзбен баяндап жазу.

8-тапсырма. Шығарманың оқиға желісін өз көзқарастарың тұрғысынан баяндап беріңдер. Ол үшін шағын жоспар құрыңдар.

9-тапсырма. Берілген үлгіні пайдалана отырып, шығармадағы кез келген бір шумаққа әдеби-теориялық талдау жасаңдар.

10-тапсырма. Махамбетке оқ атқан жігітті ақтауға бола ма? Оның қателесуі неден басталды деп ойлайсындар? Әке үкімі дұрыс па? Сұрақтарға жауап берерде бұл оқиғаның қай кезеңде болып жатқанын есте ұстаңдар.

11-тапсырма. «Ер намысы – ел намысы» деген тақырыпта эссе жазыңдар. Эсседе шығарманың қазақ әдебиетіндегі орны мен ақын идеясын ашыңдар. Балладаның эстетикалық құндылығы туралы өз ойларыңды білдіріңдер.

Көріп отырғанымыздай тапсырма саны көп болғанымен, шығарманың идеялық мазмұнын талдауға арналған тапсырма мардымсыз. «Махамбеттің туған елі мен жерін жақсы көретіні оның қандай сөздерінен көрінеді?» деген бір ғана сұрақ шығармадағы авторлық ойды түсінуге бағытталған. Бірақ оқушы пайымына жолбасшы боларлық өзге сілтеме сұрақтар мен бағыттаушы тапсырмалар көрінбейді. Диалогті дәптерге жазу, шумақты аяқтау, қарасөзбен баяндап жазу сияқты тапсырмалар шығарманың оқиға желісін игеруге ғана қызмет етеді де, көріктеу, айшықтау құралдарын жазу, кез келген бір шумаққа талдау жасау, өлең құрылысы мен көркемдік айшығын ажыратуға жәрдем етеді. 10-тапсырма дидактикалық талапқа сәйкес емес. «Махамбетке оқ атқан жігітті ақтауға бола ма?», «Оның қателесуі неден басталды деп ойлайсындар?», «Әке үкімі дұрыс па?» деген жабық сұрақтар оқушының ой-пайымын өрбітуден гөрі, тұйыққа тіреп, «иә», «жоқ» деген қысқа қайырымды жауапқа соқтыратыны анық. Проблемелік сұрақты қоюдың шарты мен мақсаты болатынын ескерсек, оқушының өзіндік көзқарасы мен пайымын жариялауға жетелейтін сұрақтар, қисынды, өзекті болуы қажет-ақ. Оқулықтағы соңғы тапсырманың шығармашылыққа бағытталуы орынды, әйтсе де «шығарманың қазақ әдебиетіндегі орны мен ақын идеясын ашыңдар» деген тапсырмада 7-сынып оқушысы үшін белгілі бір шығарманың қазақ әдебиетіндегі орнын айқындау «белге көтере алмайтын шокпар байлағанға» баларлық дүние.

Әдетте әдеби мәтінді жеңілден күрделіге қарай талдау ұстанымы орныққан. Мәтіннің талдауға нысан етілетін кіші бірлігі – сөз. Сөз – таңба, сөз – дәйек, сөз – пайым. Егер оқушы қарапайым сөзді түсінбейтін болса, ой-пайымның дұрыс бағыт алуы да екіталай. Поэтикалық мәтінді талдаудың шарты да солмәтіннің құрылым жүйесіне тікелей байланысты. Олай дейтініміз мәтіннің талдауға жататын нысандары:

- мәтіннің дыбыстық жүйесін;
- мәтіннің сөздік жүйесін;
- мәтіннің образдық құрылымы.

Ал, соның ішінде сөздік жүйесінің өзін үш қырынан қарастыратынымыз белгілі:

- лексикалық,
- морфологиялық,
- синтаксистік ерекшеліктері.

Мектептегі ең күрделі әрі қарапайым мәселе – оқушыны сөз мәніне жеткізе білу. Әдебиетті оқытудың басты міндеттерінің бірі саналатын оқушының сөздік қорын қалыптастыру, үнемі дамытып отыру мәселесі көп ұстаздарымыз тарапынан есепке алынбай жүргендігін, оқулықтағы тапсырмалардан да аңғару қиын емес.

Мәселен, мәтіндегі

«Менің бассыз қалғандығым

Сенің бассыз қалғандығың болмағай!»

деген ой оралымы талдап, түсінуді қажет етеді. Себебі ақынның айтар ойы да осы тармаққа ширатылады. «Бас» сөзінің туынды мағынасын аша отырып, авторлық ойды айқындату маңызды. «Мен сенемін күні ертең, пенделіктен тазарар деп ұлы өлкем» деген ой оралымында «пенделік» сөзіне қатысты оқушылардың ой-түсінігін анықтау да салмақты жұмыс. Пенде сөзінің синонимдік қатарын жасау арқылы немесе пенде-періште сөздерін қарама-қарсы қоя отырып, ақын пенделік сөзіне қандай ұғым жүктеп тұрғанын анықтаса, сөздің тағылдымдық мәні де айқындала түсер еді. Көркем шығарманы талдауда автордың көсемсөздерінің мән-мағынасын ашу, оқушыларды сөзге тұшындырудың, эстетикалық талғамын қалыптастырудың қадамдары болмақ. Мәселен, «Ақын деген киелі аққу самғаған», «Жә, қашанғы баққа зорлық мінгеспек?», «Сенем, ертең оттыға отсыз күлмес деп», «Балам, үміт қазығымның өлшемі», «Шындап құлай сүйе алмауды, Қылмыс санар кез келер» т.б. шығармада тұнып тұрған ақынның ізгілік идеяларын танытпайынша, шығарманы оқушының түсініп, түйсіну қиын. Мәтіндегі сөздердің («зауал», «пір тұту», «кескін», «шомбал жігіт», «мал болмайсың», «пенделік қой салған мені тақымға» деген тармақтағы «тақым» сөзі, «нала» сөзі т.б.) дербес мағынасын ашу жұмыстары немесе сөздерді салыстырмалы салғастырмалы («отты – отсыз», «тұлпар – есек») мәнде талдау автордың айтпақ ойын айқындай түседі.

Ал, мәтіннің құрылымдық-композициялық ерекшелігін, образдар жүйесін, көркемдік компоненттерін талдау мәтіннің идеялық мазмұны толық игерілгеннен кейін жүзеге асырылатын оқу әрекеті [3, 4]. Мәтін соңындағы «Дала заңы – баба заңы» деген ой түйінге оқушының көзқарасын білу, оқушының өзіндік ұстанымын айқындаудың да бір шарты болмақ.

Оқушының сыни көзқарасы мен ой-пайымын қалыптастырудың амалдары да әрқилы. Оқытудың жаңа технологиялары бойынша топтық жұмыс әрекеттеріне жұмылдыра отырып, оқушыларды сыни ойлауға, дивергентті ойлауға бағыттау нәтижелі ой өнімін алуға мүмкіндік береді. Белгілі бір мәселенің бірнеше себебі мен салдарын іздеу немесе шешудің бірнеше бағытына жүгіну оқушылардың *дивергентті ойлау* қабілетін дамытады. Талдаудағы мақсаттың өзі осы. Оқушылардың таным белсенділігін, ой белсенділігін арттыру. Талдау жұмысында бір нысанды әр қырынан талдап тану, тапсырмаларды түрлендіру оқушы ойын дамытып, қиялын шыңдайды. «Ақылдының алты қалпағы», «Ойлау карталары», «Кубизм», «Дананың кілттері» сияқты амал-тәсілдер мәтіннің идеялық мазмұнын саралауға, оқушының өзіндік ой-пайымын, көзқарасын танытуға көп септігін тигізеді.

«Оқушының білімге, білуге деген құштарлығын, жауапкершілігін, ізденуін, қызығушылығын дамыту әдіскер ұстаздар қолында. Ол өз бойына жинаған білімін біреуден мақтау, жоғары бағасын есту үшін емес, саналы түрде өмірде, болашақта өзіне, еліне қызмет етуі үшін жинау керектігін түсінуі, сезінуі қажет» [5, 229]. Сондықтан әр мәтінді талдау, формативті бағалау оқушының терең білім алуына жолашады.

Көркем мәтінді қандай талдау түрінде жүргізсе де, басты ұстаным оқушылардың қызметін дұрыс ұйымдастыра білу, әрі оқушылардың дербес орындайтын тапсырмалары тұтас құрылымның бір бөлігі ретінде талдануы шарт. Себебі талдауды жинақтаған кезде жалпының жеке бір бөлігі ретінде қызмет арқарғанын көру әр оқушыға талдау жұмысынан қанағат сезімдерін ұялатады.

Талдау жұмысында кластер түзу, кубизм әдісі, қос жазбалы күнделік, методологиялық карта, жады картасы т.б. жұмыс түрлерін жүргізуге болады. Өз мәнінде жүргізілген талдау оқушылардың белсенді әрекетін, терең тынымы мен талғамын қалыптастыруға оңтайлы жағдай туғызады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Ақшолоқов Т. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. Әдістемелік нұсқаулық. – Алматы: Рауан, 1998. – 294 б.

2 «Қазақ әдебиеті». Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2017. – 171 б.

3 Корст Н.О. Восприятие литературного произведения и его анализ в школе // Вопросы анализа литературных произведений. – Москва, 1969. – 278 с.

4 Маранцман Б., Чирковская Т. Проблемное изучение литературного произведения в школе. – Москва: Просвещение, 1977.

5 Кенжебаева Г.М. Қалыптастырушы бағалауды жүргізудің әдіс-тәсілдері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы. – 2017. – №3(61). – 229 б.

МРНТИ 14.07.09

З.Ж. Османова¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚИТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚЫРМАНДЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада мектеп оқушыларына көркем әдебиетті талдау жолдары қарастырылған. Көркем әдебиетті оқытудың маңыздылығы қазіргі заманның мектептерінде ерекше міндеттердің біріне айналады. Көркем әдебиет көп жағдайда мектеп оқушысының әдеби білімге деген талабын қанағаттандырады. Ол мектеп оқушысына сөйлеу типтерін, ойлау қабілетін сараптап, зерделеп таныстырады. Бағдарламаның талаптарын орындай отырып оқытушы білім алушының өнер мен әдебиетке деген қызығушылығын дамытуға және жоғары моральдық дәстүрлерге көңіл бөлуі қажет.

Құзыреттілік көзқарастың оқытудағы мәні, «құзыреттілік» және «құзырет» сияқты ұғымдарды бөлудің маңызы анықталды. Оқу құзыреттілігінің негізін құрайтын құзыреттер ретінде когнитивті, құндылық-семантикалық және коммуникативтік құзыреттілік белгіленеді. Қарастырылған құзырет-

терден оқырмандар құзыреттілігінің деңгейі анықталды. Мектеп оқушыларына қоршаған әлемнің танымдарын тәуелсіз білімінің дағдылары арқылы дамыту қажет. Осыған байланысты қазіргі уақытта білім беру саласының негізгі міндеттерінің бірі оқуға, оның қызығушылығын арттыруға, оқудың құндылығын мәдени және жеке құндылыққа айналдыру болып табылады.

Түйін сөздер: көркем әдебиет, мектеп оқушылары, қызығушылықты ояту.

Османова З.Ж.¹

¹*Казахский Национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан*

РАЗВИТИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ СПОСОБНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В данной статье рассматривается анализ художественной литературы на уроках литературного чтения в школах. Значимость изучения художественной литературы возрастает, т.к. умение работать с информацией в современной школе рассматривается как особая задача. Она дает школьнику возможность познакомиться с рассуждением как типом речи, учит следить за логикой разворачивания мысли. Выполняя требования программы, преподаватель должен уделять особое внимание совершенствованию и развитию интереса учащихся к литературе и искусству, их творческой активности, высоким нравственным традициям.

Раскрывается сущность компетентного подхода в обучении, разграничиваются такие понятия, как «компетентность» и «компетенция». В качестве компетенций, составляющих основу читательской компетентности, выделены познавательная, ценностно-смысловая и коммуникативная компетенции. Из рассмотренных компетенций определены уровни сформированности читательской компетентности. Школа должна формировать навыки самостоятельного познания учениками окружающего мира. В связи с этим в настоящее время одной из основных задач образовательной сферы является приобщение к чтению, повышение интереса к нему, роста значения чтения как культурной и личностной ценности.

Ключевые слова: художественная литература, ученики, пробуждение интереса.

Z.Zh. Osmanova¹

¹*Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Almaty, Kazakhstan*

DEVELOPMENT OF READING ABILITY OF STUDENTS IN THE STUDY OF KAZAKH LITERATURE

Abstract

This article discusses the analysis of fiction in the classroom literary reading in high school. The importance of studying cognitive literature increases, because the ability to work with information in a modern school is considered as a special task. It gives the student the opportunity to get acquainted with reasoning as a type of speech, teaches to follow the logic of the unfolding of thought. In fulfilling the requirements of the program, the teacher should pay special attention to the improvement and development of students' interest in literature and art, their creative activity, and high moral traditions. The essence of the competence approach to learning is revealed, such concepts as "competence" and "competence" are delimited. As competencies that form the basis of reading competence, cognitive, value-semantic and communicative competences are highlighted.

From the considered competencies, the levels of readership competency are determined. The school should form the skills of students' independent knowledge of the world around them. In this regard, at present one of the main tasks of the educational sphere is to be introduced to reading, to increase interest in it, to increase the value of reading as a cultural and personal value.

Keywords: fiction, primary class, the awakening of interest.

Әдебиетті оқып үйрену арқылы білім алушылар әлеуметтік өмірге бейімделіп, қоршаған орта, замана келбетін түсінуге қажетті білім-білік дағдыларымен қалыптасып, дами түседі. Әдебиеттің теориялық негіздерінің тілдік дүниетаныммен арналас құбылыс екендігі де оқытуда өзіндік үлесін алуы тиіс, өйткені тіл де, әдебиет те қоғаммен бірге дамып, жетіліп отыратын табиғи құбылыс болып саналады. Сонымен қатар әдебиеттің өскелең ұрпақ өресін кеңейтуде, олардың бойында ұлттық құндылықтарды сіңіруде ұйтқы болатын діл қалыптастырушылық міндетін де тағылымдық тәрбие деп қарастырған жөн. Әр адамның алдындағы парасатты парыз – өз ұлтының мәдениетін құрметтеу, ана тілін ардақ тұту, төл әдебиетін терең сезіммен сүйе білуді үйрету де әдебиеттің үлесіне тиеді. Әдебиеттің мұндай қызметтері Қазақстан Республикасы жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында айтылған: «Оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып, эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, адамгершілік, азаматтық тәрбие беру, оқырмандық талғамды қалыптастыру, әдеби мұраны және онда белгіленген құбылысты эстетикалық тұрғыда қабылдауға қажетті білім және білікпен қаруландыру», – деген тұжырымдармен беки түседі [1]. Ендеше, әдебиет сабақтарында оқырмандық қабілет пен көркемдік талғамды қалыптастыру оқушылардың әдеби материалды шынайы эстетикалық мән-мазмұнда қабылдауға қажетті білім және білікпен, іскерлік дағдыны игеруімен байланысты деп айта аламыз.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» деп түйіндеуі мектеп оқушыларының әдебиетті саналы түрде оқып зерделеуін міндеттейді [2]. Сол себепті оқушылардың рухани мәдениеттің жаңғыруын ұлттық әдеби мұраларға деген қызығушылық пен құрмет тұрғысында түсінуі көркем әдебиетті, эпикалық шығармаларды оқуға деген оқырмандық қабілеттіліктерімен сабақтасып жатуы тиіс.

Мектептік жүйедегі оқу пәндерін меңгерудің бүгінгі талаптарына орай әдебиетті оқытуда: оқушыларға әдебиетті сөз өнері ретінде қабылдауға мүмкіндік туғызып, әдеби білім мазмұнын жүйелі меңгеруді ұйымдастыру; төл әдебиеттің ұлттық сипатын, әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің халықтық көрінісін, көркем туындының идеялық мағынасы мен тақырыптық ерекшелігін түсіндіру; дара тұлғаның көркемдік мәдениетін дамыту, кейіпкерлер қарым-қатынасындағы, табиғаттағы жарасымдылық пен сұлулықты, имандылық пен ізгілікті терең пайымдап, тебірене қабылдай алуға үйрету; оқушылардың оқу әрекеттерін, образды ойлау қабілеттерін арттыру; ойын сауатты жеткізе білуге, шешен де ұтқыр сөйлеу алуға баулу; оқырмандық қызығушылықтары мен қабілеттерін дамытуға ерекше назар аударылады.

Эпикалық шығармаларды оқытуда оқырмандық қабілетті дамыту оқушылардың жас ерекшеліктеріне, көркем шығарманың ішкі табиғатына, оқырмандық және өмірлік жинақтаған тәжірибесіне сай үздіксіз оқып-үйрену, оған машықтану арқылы ғана жүзеге асатын күрделі үдеріс. Оқушы көркем шығармамен неғұрлым жасырақ кезінде танысып үйренсе, оның оқырмандық қабілеті де, шығарманы қабылдауы да соғұрлым ерте қалыптасатындығын, әрі терең, әрі тиянақты дамитындығын зерттеуші-ғалымдар дәлелдеген. Бұл кезең негізінен мектеп жасындағы мерзімге тиесілі. Сол себепті әдебиетті оқытуда бастауыш сыныптан бастап оқушының кітап оқуға деген ынтасын арттырып, оқырмандық қабілетін ашуға жағдайлар жасалуы тиіс.

Бастауыш мектепте берілетін әдеби білім оқушының айнала қоршаған дүние, әлем туралы дұрыс көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бастауыш сынып оқушысы әдебиет арқылы сыртқы дүниені, әлемді тани отырып, олардан алған білімдерін өз бойына жинақтайды. Бастауыш сынып оқушыларының көркем шығарманы қабылдау мүмкіндіктері әртүрлі болатындықтан балалардың жас және жекедаралық ерекшеліктеріне қарай оқу материалдарын жеткізудің сан алуан тәсілдері қолданылады. Балаларда көркем бейнелі ойлауға қарағанда нақты ойлау жүйесі жақсы дамиды, сол себепті шығарманы түсіну үшін олар түсініп оқуға көбірек дағдыланады, бастауыш сынып оқушысының шығарманы қабылдау психологиясындағы ерекшелік те осында.

Көркем шығарманы шынайы қабылдау үшін бастауыш сынып оқушыларының бойында кітап оқуға деген қажеттілікті дамыту керек. Бұл өз кезегінде мотивация арқылы жүзеге асады. Бастауыш сынып оқушыларының кітап оқуға деген мотивациясын арттыру, қазіргі таңда мектептің ең шиеленісті және күрделі мәселесі, қоғамдық маңызы бар іс деп атауға болады [3]. Оқуға деген мотивацияны арттыру мәселесі «оқыту мен тәрбиелеудің» тоғысында жатыр, қазіргі таңдағы оқытудың аса маңызды аспектісі болып табылады. Бұл дегеніміз – оқытушының назарында тек

оқушының оқу ісі ғана емес, оның жеке тұлға ретінде дамуы болады деген сөз. Оқуға деген мотивацияны арттыру – ол оқуға деген қажеттілікпен бірге мектеп оқушыларының идеалдарын, біздің қоғамымызда қалыптасып қабылданған өмірге деген көзқарас құндылықтарын тәрбиелеу. Яғни, бұл – оқушының белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыру [4].

Қазіргі мектепте кітап оқуға деген мотивацияны ең басты мәселе десек артық айтпаймыз, өйткені мотив іс-әрекеттің қозғаушы күші, ояту мен ынталандыру функцияларын атқарады. Бастауыш мектеп жасы оқуға деген ынтаның негізін қалыптастыруға қолайлы жас.

Оқырманның өз бетінше авторды түсінуге бағыттануы (яғни авторлық бағалауларды іздеуі) және оқылған мәтінге оң эмоциялық-бағалаулық көзқарасы оқуға деген оң мотивацияны, демек, дамыған оқырмандық іс-әрекетті де сипаттайтын маңызды сәттер болып табылады.

Ал бүгінгі қоғамда болып жатқан өзгерістерді талдап-тану, оның мәдени-рухани, технократиялық дамуының дәрежесін айқындау, болашақ көкжиегін белгілеу өткеннің тәжірибесін зерттеп-білу арқылы жүзеге асатыны белгілі. Бұл біз өмір сүріп отырған қоғамның жасампаз азаматтарын жалпыадамзаттық игіліктер рухында тәрбиелеуге арналған педагогика ғылымы мен жекелеген салаларының тарихи-әлеуметтік, педагогикалық-психологиялық ерекшеліктеріне, оның дамуына да тікелей байланысты. Әрбір адамзат баласы халықтың дәстүрлі мәдени мұраларынан нәр алып, оның озық та өміршең қағидаларынан үйренеді. Соның нәтижесінде ол өзі өмір сүріп отырған қоғамның даму үдерісіне еркін араласады. Олай болса, әдеби мұраларға деген рухани қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін әрбір жеке адамның оған қызығушылығын туғызу керек, оның көркемдік қабылдау қабілетін тәрбиелеу қажет. Басқа да педагогикалық-психологиялық құбылыстар сияқты әдеби шығарманы, ондағы авторлық идеяны көркемдік қабылдау қабілеті мәселесінің де ондаған жылдар бойғы қалыптасып-даму, өзіндік өркендеу тарихы бар.

Жоғары сынып оқушыларының көркемдік қабылдау қабілетінің ішіндегі ең күрделілерінің бірі – оқырмандық қабілет. Қазақ руханиятында да бұл мәселеге ежелден назар аударылған. Айталық, қазақ халқының ұлы ойшыл-ақыны Абай «Он бесінші қара сөзінде»: «Әуелі – пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен-дағы, күнінде айтса құлақ, ойласа көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өмірдің өкініші де жоқ болады екен...» – деп, «орынды іске қызығу», «құмарланып іздеу» адамның өмірдегі өзінің мақсатына жетуіне себепші болатындығына ерекше назар аударады [5, 170 б.].

Ал халқымыздың тұңғыш ағартушы педагог-ғалымы Ы.Алтынсарин Н.И. Ильминскийге жазған хатында өзі құрастырған оқулықтарының ең алдымен жас шәкірттердің оқырмандық қабілетін дамытатындай, қызығушылығына жауап бере алатындай, кітапқа, көркем туындыға құмартатындай деңгейде болуына айрықша мән беретіндігін атайды: «Қазақ балаларына менің де мағыналы анекдоттар, жұмбақтар, ойына ой қосатын әңгімелер, немесе оларды қызықтыратын мысалы, жібек құртының көбелектерінің өзгерулері сияқты, құндыздың өзіне үй салып алатыны сияқты әңгімелер тәуірірек болады. Өлең жағын мен, мүмкін болғанынша, қазақ өлеңдерінің арасынан іріктеп аламын. Екінші кітабымды мен балаларға қызықты етіп, табиғат құбылыстары, табиғат күштері туралы, тарихи және теориялық ғылыми әңгімелер келтірмекпін», – дейді ол сол хатында [6.]

Мектеп жасындағы жас жеткіншектердің оқу-білімге деген талабы олардың қызығушылығын оятып, оқырмандық қабілетін тиісті дәрежеде тәрбиелеген жағдайда ғана белгілі бір нәтиже беретіндігіне халқымыздың ағартушылары кезінде баса көңіл бөліп, ағартушылық бағыт-бағдар берген еді. Кітап оқуға құмарлық, оқырмандық қабілет пен оған қызығушылықтың оқу-білімді меңгеруде маңызды рөл атқаратындығы әсіресе, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев еңбектерінде арнайы қарастырылады.

Орта мектеп оқушыларына әдеби білім беру арқылы оқырмандық қабілетті қалыптастыру мәселесінің әдебиеттің әдістемесінде жеткілікті дәрежеде терең зерттелмеуі мектепте білім берудің барлық сатыларында әр жастағы оқушылардың әдеби дамуына тән жалпы белгілерді сұрыптап алуға мүмкіндік бермейтінін атап, зерттеуші ғалым осы бағыттағы әдеби дамудың сипатына сай әр буындағы оқушылардың неғұрлым көбірек бөлігін қамтитындай сол әдеби дамудың ауқымды сипаттағы белгілерін (өлшемдерін) жан-жақты тәжірибелік жұмыстар арқылы анықтап жетілдіруге әрекет етеді.

Ғалым педагогтер мен психологтардың, әдіскер-ғалымдардың пікірлеріне талдау жасау және өзі жүргізген бақылау-байқау жұмыстарының нәтижелеріне сүйене отырып, оқушылардың әдебиетке оқу пәні ретіндегі қарым-қатынасын жақсарту, қызығушылығын, оқырмандық қабілетін қалыптастыру ісінде мынадай үш түрлі жағдайдың елеулі рөл атқаратындығын көрсетеді:

1. Әдеби мәтін – оқу материалының мазмұны.
2. Сабақта танымдық үрдістерді ұйымдастыра білу.

3. Пән мұғалімінің әдеби-шығармашылық қабілеттілігі.

Біздің пікірімізше, бұл үш жағдайдың сабақ үдерісінде өзара үйлесім табуы оқушының әдеби білімін тереңдетуге, оқырмандық қабілетін қалыптастыруға мол мүмкіндіктер ашады.

Орта мектептің жоғарғы сыныптарында өтілетін әдебиет курсы тарихи-әдебиеттік ұстанымға құрылған. Мұнда қандай жанрадағы шығарма болмасын тарихтың белгілі бір кезеңіне тән қоғамдық дамудың нақтылы сыр-сипатынан, халықтың дәстүрлі мәдениетінің бай құнарынан бастау ала отырып, сол дәуірдің көркем картинасын көрсететіні белгілі. Осы ретте, жоғарғы сынып оқушылары әдеби білім арқылы халық тарихының шежірелі беттерін қоғамдық-әлеуметтік, көркем-философиялық, мәдени-эстетикалық болмыс-бітімімен көркем шығармалар арқылы танысуға мүмкіндік алады. Сондықтан осы мәселеге жету үшін әдебиет сабақтарында оқушы ойын бір жүйеге салу, оны жан-жақты оқыту мақсат етіледі.

Жоғарғы сыныптардағы әдебиет пәнінің негізгі міндеттерінің бірі ретінде академик С.Кирабаев: «Әдебиет сабағы арқылы бала әдеби шығарманы оқып қана қоймайды, ол жөнінде ойлануға, оны түсінудің ғылыми принципімен танысуға мүмкіндік алады. Әдебиет пәні бойынша жасалған соңғы өзгерістердің өзі жеке шығарманы оқыту мен әдеби процестің дамуы жайындағы оқушы түсінігін ғылыми жүйеге салу болып табылады», – деп оқушының ғылыми ойлау дағдыларын қалыптастырмай тұрып, әдеби туындыны ғылыми-танымдық, көркемдік-эстетикалық тұрғыда қабылдай алмайтынмызды ескертеді [6, 19].

Мектеп оқушысының әдеби шығарманы қабылдауына, әдеби білімін тереңдетуіне құрылған сабақтардың да өзіндік жүйесі қалыптасқан. Олар әр сабақтың мақсат-міндеттеріне сай кіріспе сабақ, әдеби шығарманы талдау сабақтары, қорытынды сабақ болып жіктеледі.

Мұғалім кіріспе сабақта жаңадан таныстырылғалы отырған ақын-жазушының өмірі мен шығармашылығы, шығарманың тақырыбы мен идеясы, тарихи-әлеуметтік сипаты жөнінде қысқаша мәлімет береді. Онда ол көмекші сұрақтар қоя отырып, оқушылардың жаңа шығармаға деген қызығушылығын оятуды, ықыласын аударуды мақсат тұтады. Сонымен бірге мұғалімнің алдағы шығарманы талдау сабақтарында қандай бағыт-бағдар ұстауы қажеттігі, қандай әдіс-тәсілдер қолданғанда тиімді нәтиже беретіндігі оқушылардың кіріспе сабақ үстінде қай деңгейде шығармашылық белсенділік танытқандығына, қандай психологиялық көңіл күйде болғандығына, яғни олардың алғашқы қабылдауының дәрежесіне тікелей байланысты. Осы тұрғыдағы оқырман-шәкірттің шығарманы талдауға дейінгі алғашқы қабылдауының белгілері мұғалімге шығарманы талдаудың негізгі бағытын, нақты механизмін айқындап алуына, туындыны түсінудің жас ерекшелігіне сай болуын, психологиялық дербес сипаттарын анықтауына мүмкіндік береді. Кіріспе сабақта оқушылардың алғашқы қабылдауының осы ерекшеліктерін, психологиялық қажеттіліктерін, беталыс ыңғайын айқындап алмай, шығарманы талдау сабағының әдеби-әдістемелік жоспарын жасау мүмкін емес.

Қазақ әдебиеті пәнінің оқу бағдарламасына ең алдымен классикалық шығармалар, халыққа танымал қаламгерлердің үздік туындылары енгізілгендіктен бұл ақын-жазушылардың әрқайсысы жұртшылыққа шығармашылық тұлға, шығармалары – шығармашылық құбылыс ретінде қабылданады. Нақты шығарманы оқытудың әдеби-әдістемелік жоспарын жасаудың бір тірегі – мұғалімнің ғылыми, көркемдік танымының кеңдігі, шығармашылық қабілет-дарыны болса, екінші тірегі – жоғарғы сынып оқушыларының әдеби білімі мен ғылыми ойлау дәрежесі арқылы көрінетін шығармашылық белсенділігі. Өйткені, кез келген шығарманы оқытудың тиімділігін арттыру жолындағы әрбір әрекет оқушының білім, білік, түсінік дәрежесіне сәйкес жүргізіледі.

Әрбір адамның ана тілін қоғамдық өмірдің барлық саласында тиімді қолдана білуі оның жеке тұлға ретіндегі мәдени-рухани қалыптасуының басты көрсеткіші болмақ. Өйткені, тілді қоғамдық ортадағы күнделікті қарым-қатынасында жиі қолданғанымен, бұл үдеріс оның тілдің бар қасиетін, бояуларын, нәзік астарларын, әр сөздің белсенділік әрекетін өз дәрежесінде меңгеруіне, сөз құдіретіне терең бойлауына, сөздің барша мүмкіндіктерін игеруіне ең бастысы – тілдік дамуына негіз бола алмайды.

Ана тілінің бар байлығын толық мағынасында меңгеру сөзбен тұрақты және жүйелі түрде жұмыс жүргізгенде ғана іске асады.

Ойымызды жинақтап айтар болсақ, жалпы білім беретін орта мектеп оқушыларының оқырмандық қабілеті көркем шығармаға деген қызығушылығы, әдебиетті оқуға деген ынтасын дамыту бағытында әрі, олардың жеке даралық ерекшеліктерін, психикалық әрекеттерін, әдеби бейімділік қабілеттерін жүйелі түрде дамыту арқылы жүзеге асады. Сонда ғана оқушыларды шығармашыл оқырман ретінде қалыптастыруға болады деген ортақ тұжырым жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 «Қазақстан Республикасында жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты», (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім. – (ҚРМЖБС – 2010). – Астана.
- 2 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2012.
- 3 Қирабаев С. Мектеп және қазақ әдебиеті. – Алматы: «Мектеп», 1979.
- 4 Тамаев А. Әдебиет сабақтарында жоғары класс оқушыларының оқырмандық қызығушылығын қалыптастыру. П.ғ.к...дисс. – Алматы, 1995. – 170 б.
- 5 Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том. – Алматы: «Жазушы», 1995. – 170 б.
- 6 Қирабаев С.С. Мектеп және қазақ әдебиеті / Мұғалімдерге арналған көмекші құрал. – А.: «Мектеп», 1979. – 90 б.

АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ
TRANSLATION

ГРНТИ 16.31.41

E.M. Zikhrollayev¹

¹*Kazakh Ablai University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan*

SPECIAL ASPECTS OF MEDIA TRANSLATION

Abstract

At the present stage of development of society, sustained linguistic interest is manifested in the language of the media, the primary goals of which are to inform the readership, as well as the desire to convince the audience of the need for a certain attitude to the stated facts and the need for certain behavior. The relevance of the research topic is determined by the fact that with the onset of the information age, the mass media have acquired great importance in the life of modern society. The demand for research in this area is increasing every year, since media texts reflect dynamic changes in linguistic reality. That is why at present there is a great interest in the problem of translating media texts. The article presents a general description of the media text, lists its features and presents peculiarities of translation of media texts.

Keywords: media, mass media, media text, media linguistics, media translation, media language.

Э.М. Зихроллаев¹

¹*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті
Алматы қ., Қазақстан*

МЕДИА АУДАРМАНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Қоғамның дамуының қазіргі кезеңінде бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне лингвистикалық қызығушылық артуда. БАҚ тілінің негізгі мақсаты оқырмандарды ақпараттандыру болып табылады, сондай-ақ аудиторияға көрсетілген фактілерге белгілі бір көзқарастың және белгілі бір мінез-құлықтың қажеттігін дәлелдеуге деген ұмтылыс. Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі заманғы қоғам өміріндегі ақпараттық дәуірдің басталуымен бұқаралық ақпарат құралдарына үлкен мән беріп отырғандығымен анықталады. Осы саладағы зерттеулердің саны жыл сайын артып келеді, өйткені бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндері лингвистиканың динамикалық өзгерістерін көрсетеді. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдарының мәтіндерін аудару мәселесіне қазіргі уақытта үлкен қызығушылық бар. Бұл мақалада медиа мәтінінің жалпы сипаттамасы, оның ерекшеліктері және медиа мәтінді аудару ерекшеліктері зерттелген.

Түйін сөздер: медиа, бұқаралық ақпарат құралдары, медиа мәтін, медиа лингвистика, медиа аударма, медиа тілі.

Зихроллаев Э.М.¹

¹*Казахский Университет международных отношений
и мировых языков им. Абылай хана
г. Алматы, Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ МЕДИАПЕРЕВОДА

Аннотация

На современном этапе развития общества устойчивый лингвистический интерес проявляется к языку СМИ, первоочередными целями которой является информирование читательской аудитории, а

также стремление убедить аудиторию в необходимости определённого отношения к излагаемым фактам и в необходимости определённого поведения. Актуальность темы исследования определяется тем, что с наступлением информационной эпохи средства массовой коммуникации приобрели в жизни современного общества огромное значение. Востребованность научных исследований в этой области с каждым годом возрастает, поскольку в медиатекстах отражаются динамические изменения языковой реальности. Именно поэтому в настоящее время проявляется большой интерес к проблеме перевода текстов средств массовой информации. В данной статье представлена общая характеристика медиатекста, перечислены его особенности и представлены особенности перевода медийного текста.

Ключевые слова: медиа, СМИ, медиа текст, медиа лингвистика, медиа перевод, язык СМИ.

The last decades of global change are characterized by a wide spreading of the role of mass media in the life of society. Various forms of media have gained considerable popularity in the general communicative environment; have become the main source of forming public consciousness. The appearance of new technologies and new forms of international and intercultural communication led to new forms of translation.

In the context of studying media texts, the widest range of issues, such as determining the functional and stylistic status of media language, ways of describing different types of media texts, the impact of socio-cultural factors on the media discourse, linguistic media technologies of influence, peculiarities of the media text as the main unit of the media language, problems of media text translation have attracted scholars' attention. At the same time, the problem of translation of media texts still remains insufficiently studied and researched. Researches in Media Translation have been done by such scholars like E.O'Connell, P.Catrysse, V.A., J.Diaz-Cintas, D.Chiaro, A.S. Mikoyan, V.A. Tyrygina, M.V. Savko, A.M. Tyutebayeva, etc. [1-8].

The influence of the media on languages and cultures led to the increase of research on the problem of translating media texts. Media texts refer to the texts of print media, television and radio programs, film production, etc. and of course the internet. The latter has a special format that determines the specifics of the genre and features of translation. The features of newspaper genres were transferred to the Internet texts due to the limitation of the volume and speed of information transfer. The peculiarity of the Internet text is its transboundary and multimedia nature.

The wide distribution of mass media makes it possible to model the national language through mass media texts. At the same time, both positive phenomena in the form of enrichment of a literary language, and negative aspects consisting in simplification, violation of norms, etc., are noted.

Media is a phenomenon of modern life, which includes various parameters. Modern media theories often become theoretically multidirectional and contradictory and need to be systematized.

Mass media form intermediary links between the participants of social interaction, as well as between reality and society, and become the object of cultural, ideological and legal regulation. They generate informational, semantic flows and control them, shaping the public consciousness and being, in essence, an analogue of society.

Media text is the key concept of Media Linguistics, any information medium, mass-communicative text, mass media text, journalistic text, etc. Peculiarities of the media texts are of great interest for the theory and practice of translation.

The three most common meanings of the term "language of the media" should be highlighted. Firstly, the language of the media is the entire corpus of texts produced and disseminated by the media; secondly, it is a stable intra-language system, characterized by a certain set of linguistic properties and attributes. Mass information is a global text uniting different linguistic communities with their social linguistic structures. Despite the difference in language systems, mass information has a fundamental unity of meaning and direction of content; and thirdly, it is a special sign system of mixed type with a certain ratio of verbal and audiovisual components specific to each of the media: print, radio, television.

Media translation attracts the attention of linguists, Translation Studies scholars both abroad and in Kazakhstan. The peculiarities of Media Translation are investigated not only by translation scholars, but also by specialists in media linguistics, mediology.

Media translation encompasses various modes of communication, such as the textual, verbal, visual, interactive, and multimodal across all possible content types and platforms. The possibilities are infinite and ever expanding, from the translation of news, speeches, reports, symposiums, brochures, advertisements, website content, interviews, and conference proceedings, to the subtitling of movies and TV programs, and interactive, educational content.

Unlike translation in other industries, media translation does not depend solely on existing equivalences between two languages. It is characterized instead as finding the right way to connect with an audience who has the freedom to find their own path through the material and its context. Thus, the interaction between words and images needs to be mediated by translation experts skilled in cultural specifics such as use of standard/non-standard language, politeness codes, and many other diverse parameters.

E.O'Connell claims that the field of audiovisual translation has recently attracted the interest of numerous language professionals and scholars of translation, both for its widespread use in the world of mass communication and for the multi-dimensional, polisemiotic nature of the text itself. Many scholars focused on the fact that the process of audiovisual translation is a complex activity, influenced by multiple factors [1]. It is difficult to argue that academic interest in this field has grown proportionately with the proliferation of this text type as a means of communication.

According to P.Catrysse, Translation Studies have evolved from linguistic and literary translation into audio-visual and so-called media-translation, and now into multimedia translation. Multimedia translation, like media translation, is often understood as the verbal translation of the linguistic part of multimedia messages [2]. However, P.Catrysse claims that such approach is problematic because it isolates the linguistic part from the rest of the multimedia message. Hence, questions concerning the relationships between the linguistic part and the rest of the multimedia message are not often raised. According to the scholar, if one wants to analyze how the translation of the linguistic elements of a multimedia message affects its global multimedia effect, one has to integrate the analysis of the verbal part within the global multimedia communication.

J.Diaz-Cintas defines audiovisual translation as the translation of products in which the verbal dimension is supplemented by elements in other media. Audiovisual translation is seen by many scholars as one of the most thriving branches of Translation Studies; a vitality that is often attributed to its close connection to technology and constant developments. Citing J.Munday, J.Diaz-Cintas states that although audiovisual translation does not represent a new theoretical model, the emergence and proliferation of new technologies have transformed translation practice and now are exerting an impact on research and, as a consequence, on the theorization of translation. The scholar asserts that because of the mix of different communication systems such as images, sound (music, noise) and the verbal component (oral production, written text), the translation of audiovisual materials is characterised by particular limitations [3]. These make audiovisual translation very different from literary translation.

According to D.Chiaro, audiovisual translation is one of several overlapping umbrella terms that include 'media translation', 'multimedia translation', 'multimodal translation' and 'screen translation'. It is the term used to refer to the transfer from one language to another of the verbal components contained in audiovisual works and products. Feature films, television programs, theatrical plays, musicals, opera, Web pages, and video games are just some examples of the vast array of audiovisual products available and that require translation. As the word suggests, audiovisuals are made to be both heard (audio) and seen (visual) simultaneously but they are primarily meant to be seen [4].

It needs to be pointed out that there was still some confusion in terminology within this field until recently and terms like "film translation", "film and TV translation", "screen translation" and "multimedia translation" were still in use until a few years ago. H.Gottlieb labeled this process "screen translation" and defined it as "the translation of transient polysemiotic texts presented on screen to mass audiences" [9] and this term was in use for a few years. However, with the publication of various scholarly works with "Audiovisual Translation" in their titles, "Audiovisual Translation" has now become the most accepted form to designate this field of study.

French researcher of media translation R.Meertens, describing features of Media Translation, states that it is important for the translator to have the competence of the translator, and the talent of the journalist, adhering always the rules that journalists follow. According to him, there is already a new profession in France – "translator-journalist" [10]. But some other scientists are convinced that these are two different professions that operate in two distinct realities and have different approaches to the text.

According to V.A. Tyrygina, audiovisual (media) translation has been formed into an independent translation theory for the last two decades [6]. However, the issue of media translation remains underdeveloped as well as in western and national Translation Studies. Theories of translation, consider audiovisual communication as something marginal, and the issue about the place of the new types of translation of television and radio programs, advertising, news and film translation is not resolved in the general translation classification.

A.S. Mikoyan asserts that today, when the media make such a huge impact on society, on consciousness and representation of people, as well as to national languages and cultures, when so much depends on the speed and adequacy of information transfer, the problem of translating media texts becomes acute more than ever [5].

Over the past decade, the number of publications on media and translation has increased significantly, regardless of whether this relates to the problem of translating films, multimedia translation, audiovisual translation or otherwise. These include publications such as “The Translation of Popular Films” (2011) by Carol O’Sullivan, “Political Discourse, Media and Translation” by Christina Schaffner and Susan Bassnett (2010), “Translation, Humor and Literature” by Delia Chiaro (2010), “Translation in Films” by Michael Cronin (2009), “New Trends in Audiovisual Translation” by Jorge Diaz-Sintas (2009), “Translation in Global News” (2009) by Esperanza Bielsa and Susan Bassnet, “Audiovisual Translation, Subtitling” by Alina Remells and Jorge Diaz Sintaz (2007), “Media genres in cognitive interpretation” by V.A. Tyrygina, “Media Translation Problems” by A.S. Mikoyan, “Translation of media texts and search for translation decisions” by O.D. Migashkina, “Modeling the translation of television information and news texts” by A.M. Tyutebayeva.

Y Gambier and H.Gottlieb claim that “within Translation Studies, the media force us to reformulate certain questions and to redefine certain concepts which have for a long time been taken for granted. For example, the concepts of “text” and “meaning”. With a film or a webpage, “meaning” is not generated by verbal signs only: it is based on the totality of verbal utterances and non-verbal signs (pictures, sounds, music, non-verbal elements, graphics, graphic design, colours, etc.). “Text” usually calls for a well-ordered sequence of sentences, a regular structure, referring to a specific genre; sometimes the “text” comes with a certain language standard. On TV and computer screens, there are dialogue lines or hypertext, fragmented on the surface, the coherence being established through the context: visual and sound elements are not cosmetic features of establishment but constitutive parts of the meaning. The organization of data, information, sentences, in relation to users’ assumed knowledge, and to other parts of the film and or the site, compels the reader to question the role of language in the media, and urges the translator to implement translation strategies: expansion, substitution, omission, explication, etc.” [11]. Therefore, some concepts, particularly, the concepts of “text” and “meaning” should be reconsidered when translating the media texts and the above mentioned features of media language should be taken into consideration.

L.Marus claims that translation is an act of communication, broadcasting through cultural and linguistic codes another act of communication and in fact represents a retransmission of messages of various nature, from informative to entertaining content [12]. The scholar considers separately the concept of “translation” and “mass media” from different aspects, while by media translation we mean the translation of texts of an oral or written character broadcast by the mass media. L.Marus notes the importance of linguistic and extra-linguistic factors that affect the quality of translation, such as national, racial, social identity, beliefs, life and professional experience, peculiarities of the source language, translation outsourcer preferences, and linguistic structures of the target language. He also highlights significance of such factors as social political institutions of the media environment, socio-cultural environment, etc.

C.Schäffner criticizes the current state of research in the discipline by further raising awareness of media translation’s difference from general translation. According to Bassnett, the processes of translation that occur in the production of international news are “not strictly [being] a matter of interlingual transfer of text A into text B, but also necessitate the radical rewriting and synthesizing of text A to accommodate a completely different set of audience expectations” [13]. In other words, different aspects to translation are involved in the international media information gathering and dissemination process. These concern the environment and process within which the reporting of media events occurs where such factors as who undertakes translation; in what context and under what physical circumstances translation is undertaken; and for what purposes a text is translated are taken into account. It is only through consideration of a combination of all aspects, that the extent to which one impacts upon the other becomes significant.

Chris Salzberg highlights the secondary importance of a media translation due to the fact that it has long been considered purely in the framework of journalism. Modern publications, such as blogs, etc., have caused a rapid interest in the so-called “Alternative journalism”, representing non-professional mass media content [14].

Elena Di Giovanni confirms that translation in general, and the media translation, in particular, is the channel of penetration of foreign culture. At the same time, transculture is recognized as the movement of cultural forms in time and space, interaction with other cultural forms and mutual influence [15].

A review of various studies on the issue of media translation suggests that interest in the media, media text and its linguistic features, but at the same time, an analysis of various points of view indicate that often there is a substitution of concepts, terminological discrepancies, unprecise classification and typology of elements of media discourse. At the same time, the academic and scientific interest on multimedia translation, or media translation, the desire to define the boundaries of the concepts “translation” and “media translation”, “film translation”, “video translation”, “on-screen translation”; “Mass media translation”, etc. are increasing.

Researchers have noted the presence of several types of audiovisual translation, which are focused in strategies like subtitling, voice-over translation, dubbing, commentary, simultaneous interpretation, etc.

Dubbing completely replaces foreign text and is the most difficult type of translation. Dubbing consists of translating and lip-syncing the script of an audiovisual text, which is then performed by actors directed by a dubbing director and, where available, with advice from a linguistic consultant or dubbing assistant. In some European and Asian countries it is the most widespread form of audiovisual translation for productions from foreign distributors and television companies. This complex process is linguistic and cultural, but also technical and artistic, where teamwork is vital in order to achieve a high quality end product.

Voice-over translation is made by broadcasting the audio track with the recording of the original dialogue at the same time as the track with the translated version. The sound engineer reduces the volume of the original soundtrack and raises the volume of the dubbed track, such that the original text can be heard faintly in the background below the translated text. This mode is widely used for documentaries, fictional film texts (films, TV series). By convention, the original dialogue soundtrack is left at a lower volume to indicate specifically to the audience that the voice-over is a translation.

Subtitling, as its name suggests, consists of incorporating a written text in the target language on the screen where an original version film is shown, such that the subtitles coincide approximately with the screen actors’ dialogues. Subtitles are texts perceived by the recipient’s vision, synchronized with the verbal communication message being translated and occupying no more than 20% of the screen size. There are intralingual, interlinguistic, open, hidden subtitles.

O.V. Soboleva considers the problem of translating news texts, characterizing them as traditional media of a special format and clear structure, widely using non-verbal means of communication that facilitate understanding, also noting that the news line combines such segments as the words of the presenter, the words of correspondents and interviewees. The researcher also draws attention to the differentiating features of radio news, which, due to the lack of video, use more verbal communication, figurativeness, dictated by the momentary nature of the news. The author also states that traditional media with their selectivity, privacy, one-sided nature of messages, imposing a monotonous assessment position are inferior to Internet channels with their interactivity, different directions in terms of accounting for different audiences (age, interest, etc.). Internet news use various ways of presenting information: text, animation, sound, graphic elements, video, etc [16].

O.D. Migashkina, noting the peculiarities of media translation, emphasizes the need to distinguish between the notions of “media text” and “journalism”, since the latter can be implemented in verbal, iconographic and other forms. When translating, according to the scholar, it is necessary to take into account the genre of the text of the original, since the target audience, as well as the exact transfer of the communicative, functional orientation of the text depend on it in order to most accurately convey the subtext affecting the audience [17]. Translation adequacy is unattainable without the consideration of extralinguistic factors - the culture within which the source text was created. In this regard, the issue of translation strategies continues to be topical both in translation theory and among practicing translators [18].

A.S. Mikoyan notes the need for a detailed analysis of the linguistic means of the translated text, such as clichés, terms, intonation, evaluative means of figurative expressiveness, sociocultural realities, phrase-logical and idiomatic block, and features of the title [5]. We assume that several steps should be made before translating a media text. First, it is necessary to determine the genre of the text of the media. Each genre has its own characteristics, starting with the main goal pursued by the author, and ending with the volume of the text. Secondly, it is necessary to determine the main functions of the media text. Thirdly, the general characteristics of the language of the media, which often impede the translation process, should be revealed in the text.

Different genres of media texts are characterized by different correlation and embodiment of message elements and actions, different specific information and expressive means; a professional translator must not only be aware of each text to be translated, but also be able to adequately convey it in the translation process.

Translation of media texts is a natural linguistic experiment in which languages and their elements are compared, equated and replaced by one another in the process of communication. In turn, the process of translating media texts deals not only with a system of equivalence between two languages, but also with the peculiarities of the implementation of the functioning of this system in translation activity. Namely, the study of the translation process of media texts is directly related to its applied tasks, that is, with the field of television journalism, cognitive linguistics, with the basics of general linguistics, as well as linguistic and cultural studies. Consequently, when translating media texts as manifestations of intercultural communication, it is necessary to take into consideration the linguistic-stylistic and linguocultural features of the target language as a reflection of the cultural picture of the world.

References:

- 1 O'Connell, Eithne. "Screen Translation." *A Companion to Translation Studies*, Ed. P.Kuhiwczak and K. Littau. Clevedon: Multilingual Matters, 2007. – 120-33.
- 2 *Multimedia and translation: methodological considerations*. Author, Catrysse, Patrick. *Language, English. Source (book), (Multi)media translation: concepts, practices and research / Gambier, Yves [edit.]; et al. Publication, Amsterdam: Benjamins, 2001. ISBN, 978-90-272-1639-7. Volume/pages, p. 1-12.*
- 3 Diaz-Cintas Jorges. "In search of a theoretical framework for the study of audiovisual translation." *Topics in Audiovisual Translation*. Ed. Orero Pilar. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2004. 21-34. *The Didactics of Audiovisual Translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2008.
- 4 Chiaro, Delia. "Issues in Audiovisual Translation." *Routledge Companion to Translation Studies*. Ed. Jeremy Munday. London: Routledge, 2010. 141-65.
- 5 Микоян, А.С. Проблемы перевода текстов СМИ // *Язык средств массовой информации: учеб. пособие для вузов; под ред. М.Н. Володиной*. – М., 2008. – С.388-401.
- 6 Тырыгина В.А. Медиажанры в когнитивной интерпретации. *Вопросы когнитивной лингвистики*. – М.: Логос, 2013. – №1. – С.58-69.
- 7 Савко М.В. *Аудиовизуальный перевод в Беларуси*. – Киев: *Язык и культура* №14, 2011. – С.353-357.
- 8 Тюмебаева А.М. *Моделирование перевода телевизионных информационно-новостных текстов: дис. ... д-ра философии*. – Алматы, 2014. – 150 с.
- 9 Gottlieb H., 2005, *Multidimensional Semantics Turned Semiotics, MuTra 2005 – Challenges of multidimensional Translation: Conference Proceedings*.
- 10 René Meertens *La traduction des textes journalistiques*. – [Электронной документ]. Режим доступа: <http://www.foreignworld.com/fr/Articles/Meertens/> (дата обращения: 06.08.2018).
- 11 Yves Gambier and Henrik Gottlieb (eds.). *(Multi) Media Translation: Concepts, Practices, and Research*, John Benjamins Publishing Company, 2001, 298 p.
- 12 Marus, L. (2002). *The Mass Media, Translation and Ethics*. Retrieved from http://wiredspace.wits.ac.za/bitstream/handle/10539/2044/MarusL_Chapter%203.pdf?sequence=4&isAllowed=y (дата обращения: 07.08.2018).
- 13 Schöffner, Christina, and Susan Bassnett. "Introduction. Politics, Media and Translation: Exploring Synergies." In *Political Discourse, Media and Translation*, edited by Christina Schöffner and Susan Bassnett, 1-31. Newcastle-upon-Tyne: Cambridge Scholars, 2010.
- 14 Salzberg, C. (2008). *Translation and Participatory Media: Experiences from Global Voices*. Retrieved from <https://translationjournal.net/journal/45global.htm> (дата обращения: 07.08.2018).
- 15 Di Giovanni, E., & Giovanni, E.D. (2008). *Translation, cultures and the media*. *European Journal of English Studies*, 12(2), 123-131. <https://doi.org/10.1080/13825570802151330> (дата обращения: 06.08.2018).
- 16 Соболева О.В. *Использование новостных текстов в обучении переводчиков // Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики*. 2015. – №4(14). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-novostnyh-tekstov-v-obuchenii-perevodchikov> (дата обращения: 08.08.2018).
- 17 Мигашикина О.Д. *Перевод текстов СМИ и поиск переводческих решений (английский и русский языки) // Актуальные проблемы теоретической и прикладной лингвистики: сборник научных трудов студентов, аспирантов и молодых ученых / под ред. доцента Е.П. Сосниной*. – Ульяновск: УлГТУ, 2014. – 162 с.
- 18 Кисикова Б.Д. *Редактирование переводов как основная деятельность переводчика // Абай атындағы ҚазҰПУ, ХАБАРШЫ «Филология ғылымдары» сериясы, №2(60), 2017.*

Кенан Коч¹

¹Мугла Сьткы Кочман Университеті,
Мугла қаласы, Түркия

ТҮРКІ ТІЛДЕРІ АРАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ АУДАРМА МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада түркі тілдерінің, соның ішінде қазақ тілі мен түрік тілінің арасындағы көркем аударма мәселесі қарастырылады. Екі тіл арасындағы баламалы аударма әдісіне қатысты тілдегі ұлттық код, сөздердің баламалылығы, қосымшалардың баламалылығы, сөздердің байланысуындағы баламалылық мәселелері қозғалады. Көркем аударма жасау барысында есте ұстауға тиіс маңызды саналатын тілдік бірліктердің кейбір ұсақ-түйек көрінгенмен аударылып жатқан еңбектің бүтін болмысын өзгеріске ұшыратуы ықтимал факторларға тоқталып, оларды қазақ халқының батырлық жырларының тіліндегі мысалдармен дәлелденеді.

Түрік және қазақ халқы бір-біріне өте жақын туыс халық саналғанымен, бұл бауырлас халықтар жеке ұлт ретінде өз мәдениетін, дүние-танымын, салт-дәстүрін, әдеби тілін қалыптастырған деуге болады. Сондықтан да, көркем аудармада ұлттық кодты мүмкіндігінше ескерудің маңыздылығын ескілеп көрсету мақаланың мақсаты болып табылады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, көркем аударма, ортақ баламалылық, эквиваленттілік, қазақ дастандары, баламалы аударма, сөздердің байланысуындағы баламалалық.

Кенан Коч¹

¹Университет Мугла Сьткы Кочман
г. Мугла, Турция

ПРОБЛЕМА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА МЕЖДУ ТЮРКСКИМИ ЯЗЫКАМИ

Аннотация

В статье рассматривается вопрос художественного перевода тюркских языков, в том числе казахского языка и турецкого языка. В отношении альтернативного метода перевода между двумя языками затрагиваются вопросы национального кода на языке, эквивалентности слов, эквивалентности приложений, эквивалентность в связи слов. В процессе художественного перевода свидетельствуются факторы, которые могут привести к изменению целого бытия переводимых языковых единиц с некоторыми мелкостями, которые должны учитываться, и подтверждаются примерами в языке героических эпосов казахского народа.

Турки и казахи являются очень близкими друг к другу родственными народами, но эти братские народы формировали свою культуру, мир и традиции, литературный язык как отдельные национальности. Поэтому целью статьи является по возможности разукomплектование важности учета национального кода в художественном переводе.

Ключевые слова: тюркские языки, художественный перевод, общая эквивалентность, эквивалентность, казахские эпосы, эквивалентный перевод, эквивалентность в связи слов.

Kenan Kosh¹

¹Mugla Sytky Kochman University
Mugla, Turkey

PROBLEMS OF LITERARY TRANSLATION BETWEEN TURKIC LANGUAGES

Abstract

The article addresses the issue of literary translation of Turkic languages, including the Kazakh language and the Turkish language. Regarding the alternative method of translation between the two languages; issues of national language code, word equivalence, application equivalence, word interaction equivalence are examined. In the process of literary translation, factors that can lead to a change in the whole being of the translated language units are confirmed, including some details that must be taken into account, and are confirmed with the help of heroic epics of the Kazakh people, used as examples.

Turks and Kazakhs are close kindred people, but these fraternal people formed their cultures, world and traditions, the literary language as separate nationalities. Therefore, the purpose of the article is, if possible, to dismantle the importance of taking into account the national code in literary translation.

Keywords: Turkic languages, literary translation, general equivalence, equivalence, Kazakh epics, equivalent translation, equivalence in the interactions of words.

Түркияда бұрынғы Кеңес үкіметінің құрамындағы түркі халықтары жайында тәуелсіздік алғанға дейін мәлімет тым аз болатын. Сонау 1920-1930 жылдары Мұстафа Кемал Ататүріктің қолдауымен түркі халықтарының тарихы, мәдениеті, тіл, әдебиеті терең зерттеле бастағанымен, тәуелсіздік алғанша бауырлас халықтар жайында жеткілікті дәрежеде, жақыннан тану мүмкіндігі болмады. Әсіресе, Орта Азия халықтарының ішінде қазақтардың тарихына, мәдениетіне, әдебиетіне, тіліне байланысты 1926 жылы Түркітану институтының шақыртуымен Түркияға дәріс оқуға келген Бартольдтың «Орта Азия түркілері жайындағы дәрістер жинағы» [1], 1950 жылдары Қытайдың тоталитарлық жүйесінен жан сауғалап келген мындаған қазақтың ішінен шыққан Хасан Оралтай, Халлифа Алтай, Қызырбек Ғайретулла, Ширзат Доғру секілді бірен-саран жазушылар мен зиялылардың шығармалары мен есімі түркі жұртына әйгілі Мұстафа Шоқайдың естеліктерінде қамтылған мәліметтерден басқа материал мүлде жоқ еді десек те қателеспейміз. Ал қазақ әдебиеті, қазақ халқынан шыққан әдеби тұлғалар, қазақ қаламгерлерінің қаламынан шыққан көркем туындылары жайында бір ауыз сөз айту қиын болды. Тіпті, бүгінде әлемнің 116 тіліне аударылған көрнекті жазушы М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясымен және Абай Құнанбайұлы шығармаларымен түркиялық кітап сүйер қауым өте кеш танысты. «Абай жолы» түрік тіліне 1997 жылы ғана аударылды [2]. Бұл да қазақ халқының тәуелсіздігінің арқасында қол жетіп отырған жетістік екенін терең ұғынуымыз керек.

Жалпы, 1991 жылдардан бері бауырлас екі халықтың арасындағы мызғымас достықтың арқасында және ғылым, өнер адамдарының тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде қазақ ғалымдары мен ақын-жазушыларының жүздеген еңбектері түрік тіліне аударылды. Оның арасында ғылыми зерттеу еңбектері, мақалалар мен баяндамалар, романдар, әңгіме жинақтары, поэзиялық туындылар мен фольклорлық шығармалар, дастандар, жырлар, ертегілер болды. Олардың арасында өте мұқият, сауатты аударылғандары да, шалағай аударылғандары да, еркін тілмен аударылғандары да кездесіп жатты. Осы орайда аудармаларға байланысты Түркияда бірлі-жарым нұсқаулықтар мен бірен-саран ескертпе мақалалар жарық көрді. Мысалы, А.Б. Эржиласунның (Türk lehçelerinin anlaşmasında dikkat edilecek noktalar, 1992; Lehçelerden Türkiye Türkçesine aktarma, 1994), Х.Ачыкгөздің (Türk edebiyatları arasında aktarma ve karşılıklı yayın meseleleri, 1994), Й.Гедиклинің (Türk lehçelerinden metin aktarma yolları ve metin aktarmanın ilke ve meseleleri, 1994), Т.Гүленсойдың (Türk edebiyatları arasında aktarma ve karşılıklı yayın sorunları), А.Илкердің (Lehçeden lehçeye aktarma üzerine bazı düşünceler, 1999), М.Угурлу (Türk Lehçelerinin aktarımında valenz sözcüklerin önemi, 1999; Türk lehçeleri arasında kelime eş değeri, 2000), Мәхмет Өлмез (Lehçeler arası aktarmalarda temel sorunlar, 2009) секілді біршама ғалымдардың мақалалары жарияланды. Алайда, түркі тілдері арасындағы аударма мәселесіне қатысты арнайы бір ережелер мен есте ұстауға тиіс тілдік ерекшеліктерге аса мән беріле қойған жоқ. Әрине, 1955 жылы қазақ тілінде М.Әуезовтің «Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері» атты мақаласы жарық көрді [3, 297-306]. Бұдан басқа жалпы аударма мәселесіне байланысты Қазақстанда біршама еңбектер жазылғанымен, түркі тілдері арасындағы аударма мәселесіне байланысты кейінгі жылдары жазылған А.Абуованың (Түркі тілдері арасындағы аударма мәселелері [3]; Түрік тілінен қазақ тіліне аудару барысында туындайтын қиындықтар [4]) кейбір материалдарынан өзге арнайы қарастырған еңбек жоқтың қасы.

Көркем аударма – аударматанудағы ең бір күрделі де күрмеулі сала. Бұл жерде аудармадағы ең қиын нәрсе – оның лингвистикалық ерекшелігі емес, ол түпнұсқаның көркемдік жағын дұрыс жеткізу, яғни аудармашының туындының образдық әлемін, автордың идеясын, позициясын және стилін, соның ішінде халықтың мәдени құндылықтарын көрсететін тілдік бірліктерін нақты, дәл көрсете білуі [5, 290]. Демек, бұл мәселенің төңірегінде әлі де үлкен зерттеулер жүргізілу керек деген ойменен осы мақаланы қолға алып отырмыз.

Түрік тілі мен қазақ тілі арасындағы көркем аударма мәселесінде лексикалық мағына жақтан да, грамматикалық мағына жақтан да барынша есте ұсталуды қажет ерешеліктер бар. Бұл әсіресе сөздің лексикалық мағынасында өте көп кездеседі. Морфологиялық жақтан кейбір қосымшалардың қолданысы мен синтаксистік байланыс жолдары жағынан да айырмашылықтар баршылық.

Сөздердің баламалылығы (эквиваленттілік): Жалпы алғанда, түркі тілдерінің сөздік қорының сандық көрсеткіші жағынан да, құрамы жағынан да бір-бірінен айырмашылығы жетерлік. Мысалы, түрік тілінде Түрік тілі қоғамы тарапынан жарияланған үлкен сөздікте (Türkçe Sözlük, 2009) 111027 сөз, қазақ тілінде 15 томдық *Қазақ әдеби тілінің сөздігінде* (2002-2011) 166 612 сөз қамтылған. Сонымен қоса қазақ тіліне қарағанда түрік тілінде араб және парсы тілдерінен енген кірме сөздердің саны көбірек. Бұл жағдай да аударма істеріне әсері бар екенін ұмытпау керек. Себебі, кейде бір тілдегі түркі сөздері екінші тілде кездеспеуінің немесе баламалық жағынан сәйкес келмеуінен, сондай-ақ, әдеби тілге нұқсан келтірмеу үшін тілде әбден қалыптасып кеткен кірме сөздерді қолдануға мәжбүр болады. Мысалы:

Қырылды қалмақ демейді,
Бір мезгілдер болғанда...

Helâk oldu Kalmuk demiyor,
Aradan hayli zaman geçince...

(*Kazak Destanları*, 530)

Кез келген стильдегі аударма жұмысында түбір жағынан барынша үйлесетін сөздердің таңдалуы еңбектің тілінің аса өзгермеуіне көмегін тигізетіне сөз жоқ. Түрік және қазақ тілінде фонетикалық жақтан аздаған ерекшеліктер болғанымен, мағына жағынан бір-біріне айырмашылығы жоқ сөздер өте көп. Мысалы, *дене мүшелерінің атаулары* (бас – baş, аяқ – ayak, қол – kol, көз – göz, ауыз – ağız, бел – bel, қас – kaş, шаш – saç т.б.), *сан атаулары* (бір – bir, екі – iki, үш – üç, төрт – dört, он – on, елу – ellі, жүз – yüz, мың – bin т.б.), *өсімдіктер мен жеміс-жидек атаулары* (қайың – kavun, алма – elma, қауын – kavun, қарбыз – karpuz т.б.), *жануарлар мен жәндіктердің атаулары* (ат – at, есек – eşek, түйе – deve, түлкі – tilki, сиыр – sığır, өгіз – öküz, көбелек – kelebek т.б.), *кейбір халықтық өлшем бірліктері* (қарыс – karış, аршын – arşın, құлаш – kulaş) т.б. екі тілдегі ортақ сөздер болып табылады. Сонымен қоса, қимыл атауларында да ортақ сөздер жетерлік (алу, беру, көру, тыңдау, сөйлеу, шығу т.б.). Бұл ортақ сөздерге біз **сөздердің ортақ баламалылығы** деуге болады. Ортақ баламаны табу аударманың түпнұсқалылығын сақтау үшін өте қажет. Мысалы:

Арандай аузын ашады,
Құлаштап аяқ басады

Ağzını mağara kadar açar,
Kulaçlayarak adım atar.

(*Kazak Destanları*, 390)

Парпария сонда сөйледі,
Сөйлегенде бүй деді...

Parpariya o zaman söyledi,
Söylediğinde böyle dedi.

(*Kazak Destanları*, 390)

Сол секілді, айтылуы жағынан өте ұқсас болғанымен мағыналық жағынан біршама жақын сөздер бар. Мұндай сөздерді **сөздердің жартылай баламалылығы** дей аламыз. Мысалы, түрік тіліндегі *düştek* қимыл атауы қазақ тілінде де *түсу* түрінде қолданылады. Бұл сөздердің мағыналық жағынан ұқсас тұсы жоғарыдан төменге қарай болған қимыл-әрекетті білдіруінде және екі тілдегі ортақ тұсы *жерге құлап түсу*, *жерге түсіп кету* мағынасында қолданылуы. Мысалы:

Шаңырағын үйінің,
Ортасына түсірдім...

Şanırağını evinin,
Ortasına düşürdüm (yıktım).

(*Kazak Destanları*, 526)

Алайда, кейде бұл сөздердің екі тілде мағыналық жағынан айырмашылықтары бар екенін көруге болады. Түрік тілінде тек *жерге құлап түсу*, *түсіп кету* мағынасында қолданылса, қазақ тілінде бұл мағынамен бірге *міну*, *шығу* сөздеріне антоним ретінде *төменге қарай жылжу*, *бірдеңенің үстінен жерге түсу* мағыналары бар. Мысалы:

Екеулеп тауға қамады,
Қамаған соң қалмақтар
Аттан түсе қалады.

İkisi birlikte dağda sıkıştırdı,
Sıkıştıktan sonra Kalmuklar
Atlarından indiler.

(*Kazak Destanları*, 530)

Жартылай балама, әсіресе, есім сөздер арасында көп ұшырасады. Жоғары да атап өткен адам дене мүшелерінің арасындағы кейбір сөздер кейде толықтай баламалылықтан шығып, оның орнына екінші бір балама сөзді қолдануға тура келеді. Айталық, *қол* сөзінің қазақ тіліндегі мағыналары мынадай: «1. Адамның бір нәрсені ұстайтын, жұмыс істейтін бес саусақ, алақаннан тұратын қолдың басы. 2. Адамның иықтан қар, білек, қолдың басын қамтыған дене мүшесі» [7, 697]. Ал түрік тілінде *kol*

сөзі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде берілген екінші мағынаға ғана сәйкес келеді [8, 1197]. Қазақ тіліндегі *қол* сөзінің бірінші мағынасына түрік тіліндегі *el* сөзі балама бола алады [8, 615]. Сондықтан аударма жұмысында да бұл ескерілмеген жағдайда үлкен қателікке бой алдырамыз. Мысалы:

Өз <u>қолыммен</u> өлтірдім, Шамақандай залымды...	Kendi ellerimle öldürdüm, Şamakan denilen zalimi.	(Kazak Destanları, 390)

Садағын <u>қолға</u> алады, Көтеріп алып тартады...	Yayımlı eline alır, Kaldırıp hemen çeker...	(Kazak Destanları, 530)

Бұдан бөлек айтылуы ұқсас, мағыналық жағынан мүлде бөлек көптеген сөздер мол ұшырасады. Бұған байланысты да *сөздердің жалған (алдамшы) баламалылығы* терминін қолданамыз. Мысалы, қазақ тіліндегі *алишак* сөзіне айтылуы жағына ұқсас түрік тілінде *alçak* сөзі бар. Екеуі де ұзындыққа қатысты сын есімдер. Ал мағыналық жағына қазақ тілінде *ұзақ*, *жырақ*, *алыс* мағыналарында, түрік тілінде *tөмен*, *қысқа* мағыналарына келеді. Сол секілді *албасты* сөзі екі тілдің қолданысында кездескенімен, қазақ тілінде ауыз әдебиетінде кездесетін әйел бейнесіндегі шайтан, жын, пері секілді мифтік бейне, ал түрік тілінде *толғақ* мағынасына келеді. Қимыл атауларында да алдамшы баламалар көп кездеседі. Мысалы:

қаз: алыс – «жағаласу, жұлысып ойнау; төбелесу; күресу, арпалысу, таласу, айтысу» [9, 475] ~ *түр*: алыс – «әдеттену, дағдылану, машықтану; жаңа жағдайға көнігу, бой үйрету, бейімделу» [9,31]. Мысалы:

Сонда тұрып <u>алысты</u> , Жолбарыстай ыңыранып, Қарсы келіп шабысты.	O zaman ikisi <u>güreşti</u> , Kapan gibi kükreyerek... Karşı karşıya gelip karşıtı.	(Kazak Destanları, 34)

түр: kaldır – «көтеру; жинау, жинап алу; жою, тарату; шыдау, төзу; ояту, тұрғызу; емдеу, жазу; көп мөлшерде сатып алу; тағайындау; ұрлап кету» [10, 333] ~ *қаз*: қалдыр – «заттарын белгілі бір орынға қойып кету, тастау; ертпеу, бірге алып жүрмеу; кейінгі ұрпаққа мұра ету» [7, 135]. Мысалы:

Садағын <u>қолға</u> алады, <u>Көтеріп</u> алып тартады...	Yayımlı eline alır, Kaldırıp hemen çeker...	(Kazak Destanları, 530)

түр: taşla – «тас лақтыру, таспен ұру; тастан тазарту, тастырын алып тастау; тас төсеу» [10, 553] ~ *қаз*: таста – «бір затты, нәрсені жерге құлату, түсіру; әкелу, беру, ұсыну; қою, әдеттенбеу» [11, 27]. Мысалы:

Сабыр қылшы, қарағым, Бізді <u>тастап</u> далаға, Қайда кетіп барасың?	Sabret biraz, yavrum, Bizi <u>birakıp</u> dışarıya, Nereye böyle gidiyorsun?	(Kazak Destanları, 536)

Кейде бір тілде жиі қолданылатын сөз, екінші бір тілде кейбір күрделі сөздердің құрамында ғана кездесіп жатады. Бұлардың ара-жігін байымдай білмеудің де аудармаға үлкен зияны тиеді. Мәселен, ертеректе аударылған мына сөйлемге назар аударып көрейік. *Қонақ үйде, дөңгелек үстел үстінде, қызғылт, күңгірт сәулесі бар тас шам жанып тұр* [11, 3] сөйлемін түрік тіліне былай аударылыпты: *Konuk evinde yuvarlak masa üzerinde kırmızımsı, puslu ışıklı taş şam yanıyordu* [2, 20]. Бұл сөйлемде сөйлемнің негізін сақтауға тырысқаны көрінеді. Алайда, *шам* сөзінің түрік тілінде *akşam* сөзі құрамында қолданылғанымен, дербес қолданылмайтыны, тіпті бұл сөзге ұқсас дыбысталатын басқа мағынадағы сөз де жоқ екені, ол сөзге түрік тіліне *lamba* сөзі ғана сәйкес келетіні ескерілуі керек еді.

Осындай дүниелерді ескере отырып, түркі тілдерінің арасындағы баламалы аударма мәселесінде де лексикалық жақтан біршама ескерілетін дүниелердің бар екенін көреміз. Бұл нәрселер екі халықтың өмір сүру салтына, таным-түсінігіне байланысты да өзгеріп отыратындығымен байланысты.

Қосымша баламалылығы

Түркі тілдеріндегі, соның ішіндегі түрік және қазақ тілдеріндегі қосымшалардың басым көпшілігі бір-біріне өте жақын мағынада қолданылады. Яғни, ортақ балама қосымшалар жетерлік. Айталық, *-ғалы/ -гелі* жұрнағының түрік тіліндегі варианты *-alı/ -eli*. Көсемшенің бұл жұрнағы екі тілде толықтай балама бола алады. Мысалы:

Кеткелі Қылыш ханға ай болды,
Елге қатаң хан еді...

Gideli Kılıç Han bir ay oldu
Halkına sert bir handı...

(*Kazak Destanları*, 394)

Сондай-ақ, *-лар/ -лер* көптік жалғауы қазақ тіліндегі кейбір варианттарын есептегенде, екі тілдегі ортақ балама деуге болады. Алайда бұл тұста да мәселеге тап боламыз. Қазақ тілінде кейбір тұстарда жалпы есімге көптік жалғауын қолдану міндетті болмаса да, түрік тілінде керісінше мұндай жағдайларда көптік жалғауын қолдану әлдеқайда қисындырық. Мысалы:

Қалмақты сабап айдаған,
Кезекті дүние деген бұл...

Kalmukları önüne katıp süren
Devranın dönmesi işte budur...

(*Kazak Destanları*, 34)

Қос тепкіні салғанда,
Жымитып құлақ алғанда...

Ayaklarıyla yeri teperek ilerlerken,
Kulaklarını yumarak...

(*Kazak Destanları*, 36)

Екі тілде толық мағыналы сөздер секілді *алдамшы балама қосымшалар* да кездеседі. Сондай сыртқы формасы және қызметі жағынан өте ұқсас қосымшаларға есімше және көсемше жұрнақтары жатады. Түркі тілдерінде өте маңызды саналатын есімше және көсемше жұрнақтары – түрік және қазақ тілінде де өнімді формалар. Бірақ, орынды қолданылмаса, мағыналық жақтан өзгеріске ұшыратып ғана қоймайды, сөйлемнің құрылысында олқылықтың орын алуына себеп болады. Қазақ тіліндегі *-ған* жұрнағының түрік тілінде шағына қарай қолданылатын бірнеше баламасы бар. Мысалы:

Астында мінген қара ат бар,
Жануарда қанат бар.

Altında bindiği yağız atı var,
Hayvanda kanat var.

(*Kazak Destanları*, 42)

Екі жүздей әскерін
Үріккен қойдай иірді,

İki yüz kadar askeri
Ürkmüş koyun sürüsü gibi topladı.

(*Kazak Destanları*, 110)

Оңына келген қалмақты,
Найзамен көңілін табады.

Sağına gelen Kalmuk'un,
Mızrakla gönlünü hoş etti.

(*Kazak Destanları*, 369)

Қазіргі қазақ тіліндегі көсемшенің *-ғанша* жұрнағы түрік тіліндегі *-IncE* жұрнағына құрылымы мен қолданысы жағынан өте ұқсас. Ал сөйлемге беретін мағынасы жағынан айтарлықтай айырмашылық бар. Қазақ тілінде бұл форма арқылы белгілі бір шекке дейін жүзеге асырылмақшы амал аталады және, әдетте, одан бұрын басқа бір амал жүзеге асады [13, 309]. Бұл жұрнақ мағына жағынан түрік тілінің *-e kadar* формасына сәйкес келеді [14, 315]. Мысалы:

Ел орнығып болғанша,
Бөгеліп сонда қалады...

Halk bir düzene girinceye kadar,
Bekleyip orada kaldı...

(*Kazak Destanları*, 118)

Ал түрік тіліндегі *-IncE* жұрнағы, керісінше, бір іс-әрекет бітер-бітпес екінші бір іс-әрекеттің орындалуына қатысты болады. Мысалы:

Karanlığa alışınca
duvarın dibine çömelip oturdu.

Қараңғыға бойы үйренгеннен соң
қабырғаның жиегіне отырды.

(*T.Apaydın*, 10)

Сөздердің байланысындағы баламалық: Түркі тілдерінде кейбір мәселелерді есептемесек, лексикалық, морфологиялық баламалармен салыстырғанда синтаксистік жағынан ерекшелік аса байқалмайды. Дегенмен, түрік және қазақ тілдері арасында аударма жұмыстарында сөйлем синтаксисінде де назарда ұстауға тиіс мәселелер бар. Солардың бірі – сөздердің байланысу түрлеріне қатысты. Әсіресе, меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестерін құрауда екі тілде біршама ерекшеліктер кездеседі. Меңгеру деп басыңқы сыңардың лексика-грамматикалық сөз табы ретіндегі жалпы категориялық мағынасына орай бағыныңқының атау мен іліктен басқа септік жалғауларында тұрып сабақтаса, біржақты байланысуын айтамыз [16, 595]. Яғни, қарапайым тілде түсіндірсек, етістік сөздер есім сөзбен тіркесер шақта мағынасына қарай септік жалғауын қалайды, себебі сөйлемде етістік кез келген септік жалғауын меңгеруге қабілетті бола бермейді. Етістікті меңгеру

тілдің дамуымен бірге қалыптасқан құбылыс болғандықтан, түркі тілдерінің арасында да кейбір етістіктердің меңгере байланысу кезінде өзіндік ерекшеліктерінің бар екенін көреміз. Олардың кейбірі толықтай ерекшеленеді, енді бір тобы екі түрде болады. Айталық, қазақ тіліндегі *тою* етістігі түрік тілінде *doymak* түрінде қолданылады. Мағына жағынан еш айырмашылық жоқ. Бірақ, түрік тілінде бұл етістік барыс септігін де, көмектес септігін де меңгере алады. Олар өзіндік ерекшеліктеріне қарай қолданылады. Ал қазақ тілінде *тою* етістігі тек барыс септігінің жалғауын ғана меңгереді. Сондықтан бұл жағдайда да абай болу керек. Мысалы:

Қара-құзғын жем қылып,	Kara kuzgun yem edip,
Қаныңа сенің тояды.	Senin kanınla doyasaktır.

(*Kazak Destanları*, 366)

Сол сияқты, *басу* етістігі қазақ тілінде кейде табыс, кейде барыс септігінің жалғауын қалайды. Ал түрік тілінде тек ғана табыс септігін меңгереді. Мысалы:

Ұшқан құстан кем емес,	Uçan kuştan hiç aşağı değil,
Жер басқанға тең емес,	Tabanı yere basanlar ona hiç denk değil.
Бірнеше айлар жүреді.	Birkaç ay yol katetti.

(*Kazak Destanları*, 960)

Жалпы, бұдан басқа септік жалғауларын меңгеру барысында ерекшелік көрсететін біршама етістіктер де бар. Мысалы, өту – *geçmek*; сұрау – *sormak*; үйлену – *evlenmek*; табу – *bulmak*; жолығу – *karşılaşmak*, *buluşmak*; разы болу – *memnun olmak* т.б.

Сонымен, түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ және түрік тілдерінің арасындағы аударма мәселесінде тілдегі дыбыстық ерекшеліктерден бөлек, лексикалық жақтан сөздердің баламалылығына, морфологиялық жақтан қосымшалардың баламалылығына көбірек назар аудару керек екенін дәлелдеуге тырыстық. Жалпы, бауырлас екі халықтың арасындағы аударма ісінде, екі елдің дүниетанымын жеткілікті деңгейде түйсінудің, ұлттық мәдени тілдік бірліктерді, екі тілдің сөз байлығын жетік меңгерудің, екі тілдің грамматикалық жақтан да өзіндік ерекшеліктерін толық дәрежеде ажырата білудің, сөйлем синтаксисіндегі кейбір жүйелерді мүлтіксіз бағамдай білудің маңызы зор дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Barthold V.V. *Orta Asya Türk Tarihi, Dersler*. – Ankara: Çağlar Yayınları, 2004. – 223 б.
- 2 Avezov M. *Abay yolu, I том, (аударған: Зейнеш Ысмайыл, Али Аббас Чынар)*. – Ankara: Bilig Yayınları, 1997. – 411 б.
- 3 Әуезов М. *Жиырма томдық шығармалар жинағы. 14 том*. – Алматы: Жазушы, 1983. – 376 б.
- 4 Абуова А. *Түркі тілдері арасындағы аударма мәселелері// Қазақстан «Түркі өркениеті және тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық конференция материалдары*. – Алматы, 2010.
- 5 Мизамхан Б.М., Жақсылықова А.Б. *Көркем аудармада ұлттық нақышты жеткізу мәселесі // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филологические науки», №4 (62) 2017*. – 289-293 б.
- 6 Абуова А. *Түрік тілінен қазақ тіліне аудару барысында туындайтын қиындықтар // «Вестник КазНПУ» (Серия Востоковедения) 4(61), 2012*.
- 7 *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. IX том*. – Алматы: Арыс баспасы, 2008.
- 8 *Türkçe Sözlük*. – Ankara: Türk dil Kurumu, 2009. – 2244 б.
- 9 *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. I том*. – Алматы: Арыс баспасы, 2006.
- 10 Байниязов А., Байниязова Ж., Кенан Коч. *Түрікше-қазақша сөздік*. – Алматы: Атамұра баспасы, 2014. – 644 б.
- 11 Әуезов М. *Жиырма томдық шығармалар жинағы. 3 том*. – Алматы: Жазушы, 1979. – 424 б.
- 12 *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. XIV том*. – Алматы: Арыс баспасы, 2011.
- 13 Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі*. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 383 б.
- 14 Oğuz Doğan, Kenan Koç, *Kazak Türkçesi Grameri*. – İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013. – 347 б.
- 15 *Talep Araydın, Ateş Düşünce*. – Ankara: Bizim Yayınlar, 1963.
- 16 *Қазақ грамматикасы*. – Астана: Ана тілі, 1991. – 784 б.
- 17 Oktay Selim Karaca, *Kazak Türkçesinde Fiil İstemleri*. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2012. – 480 б.
- 18 *Батырлар жыры. Бесінші том*. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
- 19 *Kazak Destanları, 4, (аударған: Фикрет Түркмен, Метин Арыкан)*. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Әбдіғазилұлы Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология және көптілді білім беру институтының директоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Сманов Б.Ө. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, академик, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Жабал Шойынбет – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ «Хәкім Абай» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Қосымова Г.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Касенов Е.С. – филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Абишева С.Д. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Қасым Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Қабатай Б.Т. – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Оразахынова Н.А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор; **Кенжебаева Г.М.** – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Мұсатаева М.Ш. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Мирзоев К.И. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Атабаева М.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қыздар мемлекеттік педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Тамаев А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Балтабаева Ж.К. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Дәулетбекова Ж.Т. – Қазақстан-Британ техникалық университетінің профессоры, педагогика ғылымдарының докторы, Алматы, Қазақстан

Аймагамбетова М.М. – PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Алтыбаева С.М. – ф.ғ.д., бас ғылыми қызметкері, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

Аманбаева А., Жұмабаева Ж. – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, ф.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, Алматы қ. e-mail: aaisaule@mail.ru

Дюсекенева И.М. – PhD докторант, Семей қ. Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университеті, Қазақстан

Ерқабылова Н.Н. – мұғалім, №66 жалпы білім беру мектебі; **Қазкенова А.Қ.** – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Жиренов С.А. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент);

Сманова А.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент);

Какимова Л.Ш. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Жүнісова М.Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Ильясова Н.Ә. – филология ғылымдарының докторы, доцент, **Қалниязова А.Қ.** – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Искакова Н.С. – кәсіби академиялық шетел тілі кафедрасының оқытушысы, PhD докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: iskakova_nazira@mail.ru.

Кәрімова Б.С. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), ҚР БҒМ «Оқулық» Республикалық ғылыми-практикалық орталығының директоры, Астана қ. Қазақстан, e-mail: karimovab72@mail.ru

Исакова С.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор; **Құлтанбаева Н.Қ.** – PhD докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ.

Мұсатаева М.Ш. – филология ғылымдарының докторы, профессор; **Мұхтаржанқызы Л.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Момынова Б.Қ. – филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынова ат. Тіл білімі институты; **Саткенова Ж.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Нурбаева А.М. – PhD доктор, аға оқытушы; **Сафронова Л.В.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Рахман Г. – магистрант, А.Байтұрсынова ат. Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан

Сема Аслан Демир – филология ғылымдарының докторы, профессор, Хаджеттепе университеті, Анкара қ. Түркия; **Құрманбаева А.Ж.** – PhD докторант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан

Саменова Н.С. – филология ғылымдарының кандидаты, Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, Жезқазған қ., Қазақстан

Султанбекова С.С. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Сүйеркүл Б.М. – филология ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер; **Үркінбаев С.Ж.** – PhD докторант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., Қазақстан

Абишева С.Д. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Абиыр Қ.Е. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Аширов Ж.С. – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Бұзаубағарова К.С. – филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қуандық Қ.** – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Жамбыл А.Д. – магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Қажығалиева Г.А. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Алматы қ., Қазақстан

Жұмақасева Б.Д. – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент) Сүлеймен Демирел атындағы университет; **Молдасанов Е.М.** – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Османова З.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Зихроллаев Э.М. – PhD докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., Қазақстан

Кенан Коч – филология ғылымдарының докторы, профессор, Муғла Сытқы Кочман Университеті, Муғла қаласы, Түркия

НАШИ АВТОРЫ

Абдигазиулы Б. – доктор филологических наук, профессор, директор Института филологии и полиязычного образования, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Сманов Б.У. – доктор педагогических наук, профессор, академик, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Жабал Шойынбет – кандидат филологических наук, директор Научно-исследовательского центра «Хаким Абай» КазНПУ им. Абая, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Косымова Г.С. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Касенов Е.С. – кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Абишева С.Д. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Касым Б. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Кабатай Б.Т. – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор (доцент), Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Оразахынова Н.А. – доктор педагогических наук, профессор; **Кенжебаева Г.М.** – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Мусатаева М.Ш. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Мирзоев К.И. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Атабаева М.С. – доктор филологических наук, профессор, Женский государственный педагогический университет, г. Алматы, Казахстан

Тамаев А. – кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Балтабаева Ж.К. – доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Дәулетбекова Ж.Т. – профессор Казахско-Британского технического университета, доктор педагогических наук, Алматы, Казахстан

Аймагамбетова М.М. – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Алтыбаева С.М. – доктор филологических наук, главный научный сотрудник, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Аманбаева А.Ж., Жумабаева Ж.Т. – к.ф.н., старший научный сотрудник, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан, e-mail: aaisaule@mail.ru

Дюсекенева И.М. – PhD докторант, Государственный университет имени Шакарима г. Семей, Казахстан

Еркабылова Н.Н. – преподаватель, Общеобразовательная школа №66, г. Алматы, Казахстан;

Казкенова А.К. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Жиренов С.А. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент);

Сманова А.С. – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор (доцент);

Какимова Л.Ш. – кандидат педагогических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Жунисова М.А. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), Казахский Национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы

Ильясова Н.А. – доктор филологических наук, доцент; **Калниязова А.К.** – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Искакова Н.С. – преподаватель кафедры профессионального академического иностранного языка, докторант PhD, Казахский университет Международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, E-mail: mailto:iskakova_nazira@mail.ru.

Каримова Б.С. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), директор Республиканского научно-практического центра «Учебник» МОН РК, Астана, Казахстан, e-mail: karimovab72@mail.ru

Курмамбаева Ж.Б. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Исакова С.С. – доктор филологических наук, профессор, **Култанбаева К.Н.** – PhD докторант, Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова, г. Актөбе.

Мусатаева М.Ш. – доктор филологических наук, профессор; **Мухтаржанкызы Л.** – магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

Момынова Б.К. – доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания А.Байтурсынова, momynova_b@mail.ru; **Саткенова Ж.Б.** – к.ф.н., доцент, КазНУ им. аль-Фараби, jaina1978@mail.ru

Нурбаева А.М. – доктор PhD, старший преподаватель; **Сафронова Л.В.** – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

Рахман Г. – магистрант, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан

Сема Аслан Демир – доктор филологических наук, профессор, Университет Хаджеттепе, г. Анкара, Турция; **Курманаева А.Ж.** – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Саменова Н.С. – кандидат филологических наук, Жезказганский университет им. О.А. Байконурова, г. Жезказган, Казахстан

Султанбекова С.С. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

Суйеркул Б.М. – д.ф.н., главный научный сотрудник; **С.Ж.Уркинбаев** – PhD докторант, Институт языкознания им. А.Байтурсынова, г. Алматы, Казахстан

Абишева С.Д. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

Абиыр К.Е. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Аширов Ж.С. – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Бузаубагарова К.С. – доктор филологических наук, профессор; **Луандық Қ.** – магистрант Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

Жамбыл А.Д. – магистрант Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

Кажигалиева Г.А. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

Жумакаева Б.Д. – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор (доцент), университет имени Сулеймана Демиреля; **Молдасанов Е.М.** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Османова З.Ж. – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор (доцент), Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Казахстан

Зихроллаев Э.М. – магистр переводческого дела, PhD докторант, Казахский Университет Международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Кенан Коч – доктор филологических наук, профессор, Университет Мугла Сыткы, Кочман г. Мугла, Турция

OUR AUTHORS

Abdigaziulu B. – Doctor of Philology science, professor, Director of the Institute of Philology and Polygonic Education, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Smanov B.U. – doctor of pedag. sc., prof., academician, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Jabal Choebet – Candidate of Philological Sciences, Director of the Research Center "Hakim Abai" KazNPU im. Abaya, Kazakh National University of Im ... Abay, Almaty, Kazakhstan

Kosumova G.S. – Doctor of Philology science, professor, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Kasenov E.S. – Candidate of Philology science, senior lecturer, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Abisheva S.D. – Doctor of Philology science, professor, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Kasym B. – Doctor of Philology science, professor, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Kabatai B.T. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (Associate Professor), Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Orazahinova N.A. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, **Kenzhebaeva G.M.** – Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Musataeva M.Sh. – Doctor of Philology science, professor, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Murzoev K.I. – Doctor of Philology science, professor, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Atabaeva M.S. – Doctor of Philology science, Professor, Women's State Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Tamaev A. – Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Baltabaeva Zh.K. – Doctor of Pedagogical Sciences, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Dauletbekova Zh. – Professor of the Kazakh-British Technical University, doctor of pedagogical science, Almaty, Kazakhstan

Aimagambetova M.M. – PhD, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Altybayeva S.M. – Doctor of Philology, Head Researcher, Kazakh Ablai Khan University of International, Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Amanbaeva A.Zh., Zhumabaeva Zh.T. – candidate of Philological Sciences, Senior Research Officer, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aaisaule@mail.ru

Dyussekenev I.M. – PhD student, Shakarim State University of Semey, Kazakhstan

Yerkabylova N.N. – Secondary school №66, Almaty, Kazakhstan; **Kazkenova A.K.** – Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Zhirenov S.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate professor; **Smanova A.S.** – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor; **Kakimova L.Sh.** – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate professor, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Zhunissova M.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty

Iliasova N. – Doctor of Philology science, associate Professor, **Kalniyazova A.K.** – PhD student, Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Iskakova N.S. – senior teacher, Department of Professional Academic Foreign Language, Phd student, Kazakh Ablai Khan University of international relations and foreign languages, Almaty, Kazakhstan, E-mail: iskakova_nazira@mail.ru.

Karimova B.S. – Candidate of Philology, Ass.Professor, Director of the Republican Scientific and Practical Centre «Uchebник» of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, e-mail: karimovab72@mail.ru

Kurmambayeva Zh.B. – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Issakova S.S. – Doctor of Philological Sciences, professor; **Kultanbaeva N.K.** – PhD student, K.Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, e-mail: nuryku76@mail.ru

Mussatayeva M.Sh. – Doctor of Philology science, Professor; **Mukhtarzhankyzy L.** – master student, Kazakh national pedagogical University named after Abai, city Almaty, Kazakhstan

Momynova B.K. – Doctor of Philology science, Professor, Institute of Linguistics named after A.Baytursynov, Almaty, Kazakhstan; **Satkenova Zh.B.** – Candidate of Philological Sciences, Associate professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Nurbaeva A.M. – PhD, senior lecturer; **Safronova L.V.** – Doctor of Philology science, Professor, Kazakh national pedagogical University named after Abai, city Almaty, Kazakhstan

Rakhman G. – master student, Institute of Linguistics named after A.Baytursynov, Almaty, Kazakhstan

Sema Aslan Demir – Doctor of Philology science, professor, Hacettepe University, Ankara, Turkey;

Kurmanaeva A.Zh. – PhD student Kazakh National University named after al-Farabi

Samenova S.N. – Candidate of Philological Sciences, Zhezkazgan University. O.A. Baykonurova

Sultanbekova S.S. – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Suiyerkul B.M. – Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, A.Baitursynov Institute of Linguistics, Chief Researcher, Doctor of philology; **Urkinbaev S.Zh.** – PhD student, The Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Kazakhstan, Almaty

Abisheva S. – Doctor of Philology science, Professor, Kazakh national pedagogical University named after Abai, city Almaty, Kazakhstan

Abiy K.E. – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Ashirov Zh. – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Buzaubagarova K.S. – Doctor of Philology science, Professor; **Kuanduk K.** – master student, Kazakh national pedagogical University named after Abai, city Almaty, Kazakhstan

Zhambyl A.D. – master student, Kazakh national pedagogical University named after Abai, city Almaty, Kazakhstan

Kazhigaliyeva G.A. – Doctor of Philology science, Professor, Kazakh national pedagogical University named after Abai, city Almaty, Kazakhstan

Zhymakayeva B.D. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, University named after Suleyman Demirel; **Moldasanov E.M.** – Candidate of Philological Sciences, Associate professor; Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Osmanova Z.Zh. – Candidate of Philological Sciences, Associate professor; Kazakh national pedagogical university named of Abay, Kazakhstan, Almaty

Zikhrollayev E.M. – Master of Translations Studies, PhD student, Kazakh Ablai University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

Kenan Kosh – Doctor of Philology science, Professor, Mugla Sytky Kochman University Mugla, Turkey

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**